

135114
m. 8, no. 1
♀ 1970-1971

АИ 8
ДП 87

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
· КИРИЛ
И МЕТОДИЙ ·

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
· CYRILLE
ET METHODE ·
DE
V. TIRNOVO

ТОМ VIII

КНИГА I

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME VIII
LIVRE I, FACULTE FILOLOGIQUE
ANNEE 1970—1971

СЪДЪРЖАНИЕ

Ангел Анчев — Димитър Димов и руската литература	1
<u>Руси</u> <u>Русинов</u> — Адективни словосъчетания в съвременния български език	71
Христина Станева — Сложно съставно изречение с подчинено сравнително в съвременния български език	130
Михаил Иванов Михайлов — За мястото на „Слово о полку Игореве“ в староруската литература	203
Паисий Христов — Бележки върху структурата на френските пословици	239
Ангел Тонов — Ранният период в творческия път на П. Р. Славейков	285
Иорданка Маринова — Структурни типове изречения във въпросно-отговорната форма на диалога	315
Д. Чизмаров — Собствено име и главни букви	345
София Дякова — Броимост, събирателност и категорията число на съществителните имена в английски и български език	415
Невяна Дончева — „Периодическо списание“ и българският фолклор	431

TABLES DES MATIÈRES

Anguel Antchev — Dimitar Dimov et la littérature russe	1
Roussine Roussinov — Les groupes de mots adjectifs dans la langue contemporaine	71
Christina Staneva — Complex Sentences with Comparative Clauses in Modern Bulgarian	130
Michail Ivanov Michailov — De la place de „Slovo o polkou Igorievic“ dans l'ancienne littérature russe	203
Paissy Christov — Notes sur la structure des proverbes français	239
Anguel Tonov — La première période du chemin créateur de P. R. Slavéïkov	285
Iordanka Marinova — Structural types of sentences in questions and answers	315
Dimitar Tchizmarov — Noms propre et lettre maguscules	345
Sonia Diakova — Countability and number of nouns in english and bulgarian	415
Néviana Dontcheva — „Perioditchesko spissanie“ et le folklore bulgare	431

ТРУДОВЕ .
НА ВЕЛИКО
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ VIII
КНИГА ПЪРВА, ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1970—1971

ПАИБ
2073

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Жельо Авджиев (отговорен редактор)
Доц. Йордан Еленски, доц. Станьо Георгиев

9167/1973

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДН

Техн. редактор Н. Минчева

Коректор Ст. Радоичева

Дадена за набор на 7 .IX. 1972 г.
Излязла от печат на 30 .VI. 1973 г.
Изд. коли 30 и 4 стр.
Формат 65/92/16

Подписана за печат на 26 .VI. 1973 г.
Лит. група II-6 Печ. коли 3 и 4 стр.
Изд. № 20733
Тираж 660

ДН „Д. Найденов“ — В. Търново

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
том VIII, кн. 1 Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
ome VIII, livre 1 Faculté philologique 1970/71

АНГЕЛ АНЧЕВ
ДИМИТЪР ДИМОВ
И РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ANGUEL ANTCHEV
DIMITAR DIMOV ET LA LITTERATURE RUSSE

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

УВОД

Въпросът за типологията на реализма вътре в дадена литература или в отделните литератури е един от най-актуалните и интенсни въпроси на сравнителното литературознание. Не случайно сяка измината година вниманието на учените към него става по-лямо, а публикациите и материалите от конференции и симпозиуми постоянно нарастват.¹ Това, което трябва да се счита за постижение, е, че вече се напуска омагьосаният кръг на външното писателство и се преминава към широките типологични сравнения в литературознанието, разширява се неговият обсег и в същото време се отчитат вероятните слабости и грешки, които крият в всеки подобен род изследвания.

Да се определи типологичното сходство в художествения метод на един писател с друг, често пъти отдалечени с десетки години, проблем не само е труден, но и деликатен. Трудността идва от различния материал, свързан с епохата, живота и творчеството на предоставените писатели, от една страна, а, от друга, от все още не уточнените понятия и термини — често пъти разнозначни в литературната наука.² А колкото до деликатността — тя е в нашето време още неумение да разкриваме как влияние и типологичен момент не обезличават твореца, а го издигат, възвисяват до нивото на общия световен литературен процес, като не само го подчиняват на своите закони, но и го правят свой участник.³

Особено плодотворни могат да бъдат сравнителните проучвания, когато те са свързани не само с епохата и нейните общества, социални и културни стремежи, но и с литературните течения

¹ През последните години бяха проведени редица конгреси, симпозиуми и конференции по компаративистика и сравнително литературознание в Югославия, Франция, Съветския съюз и др. Съветската академия на науките издаде и сборниците: „Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур“, АН СССР, Л., 1961 г.; „Проблемы типологии русского реализма“, М., 1969 г.; „Научная конференция сравнительное изучение славянских литератур (Тезисы докладов и сообщений)“, АН СССР, Институт славяноведения и балканистики, Институт русской литературы (Пушкинский дом), М., 1971 г.

² Прав е съветският учен А. С. Бушмин, като пише, че по отношение на влиянието „още не е изработена колкото и да е определена и устойчива терминология“ (вж. А. С. Бушмин, Методологические вопросы литературоведческих исследований, Л., 1969, стр. 176).

³ Едно от безспорните достойнства на „Панорамата“ на П. Зарев, наред с всички други е и това, че постави нашата литература в потока на общочовешката култура и възвиси нашия писател до нивото на най-големите западноевропейски и руски творци.

и направления, с които са ангажирани дадените писатели.⁴ Напълно прав е известният съветски учен Д. Ф. Марков, като пише: „Несравнителното изучаване на литературата са достъпни всички сферни литературното развитие, всички естетически категории — художествени методи, направления, конфликти, характерни обстоятелства, различни форми, жанрове, стилове, отделни произведения и т. н.“⁵ Разбира се, че те могат и трябва да се степенуват по своята значимост.

Исторически обусловени, естетическите направления и школи както и художественият метод през определени епохи, стават достояние на много народи.⁶ Това прецизира и миграционния характер и обмен на естетически идеи и ценности, които никога не остават затворено явление, а излизат далеч зад границите на своята родина. Трудно дори може да се определи къде един голям творец е по-популярен — дали в страната, която го е създала, или далеч зад нейните предели.⁷ Колкото творчеството на Толстой и Достоевски, на Балзак и Юго, на Марк Твен и Хемингуей, на Ботев и Вапцаров е национално — толкова е и интернационално. Да се определи тяхното въздействие и влияние върху световния литературен процес е задача на сравнителното литературознание.

Изучени в един сравнително-типологичен план, националните литератури и техните представители показват поразително сходство на проблеми, художествени модели, светоусещане и световъзприемане на действителността, идейно и естетическо отношение към света. Да се обхване това многообразие от сходни модели и да се изясни съобразно с обществено-историческите условия, които са го породили — също е задача на сравнителното литературознание.

Следователно типология и влияние са тези явления в литературния процес, които могат да изяснят и обяснят сходните моменти и образци в художественото творчество, т. е. интернационалния и общочовешки момент в него. Това е още по-необходимо в наше време на културно-техническата революция, когато изкуството без препятствено излиза още със самото си раждане извън пределите на своята страна и получава международна известност и значимост. Днес няма голям творец, който да се ограничава само в

⁴ За подценяването на тази зависимост говори известният съветски учен М. Бахтин в статията си „Литературата в културния контекст на епохата в сп. „ЛИК“, 1971, бр. 5, препечатана от съветското сп. „Новый мир“, 1970, кн. 11.

⁵ Вж. Д. Ф. Марков, Вопросы теории и методологии сравнительного изучения славянских литератур, сб. „Научная конференция сравнительное изучение славянских литератур (Тезисы докладов и сообщений)“, АН, СССР, Институт славяноведения и балканистики, Институт русской литературы (Пушкинский дом), М., 1971, стр. 3.

⁶ Така например реализмът като литературно направление и осъзнат художествен метод във Франция и Русия в творчеството на Балзак и Пушкин се появява почти по едно и също време — 20-те години на XIX век.

⁷ Днес Ф. Достоевски е по-популярен на Запад, където неговото влияние е сравнително по-голямо, отколкото в съветската литература (вж. М. Б. Храпченко, Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы, СП, М., 1970, стр. 284—285).

мките на собствената си нация — той твори за цялото човечество. И това съзнание на твореца ще се разширява.

Българската литература и нейните представители са се формирали и развивали като самобитна духовна изява на българския род също не изолирано, а в тясна връзка с духовното развитие на човечеството — и на първо място с руската и славянските литератури.⁸ И това, което е показателно за нашата литература, е, че големите ни творци, като Божев и Вапцаров, Елин Пелин и Йовков, Димитър Талев и Димитър Димов, не са се страхували да се вдъхват от великите руски писатели и да ползват техните постижения. Това не само не ги е обезличило, но напротив, възвисило ги е издигнало ги е до нивото на световната литература. Големият творец, за да стане голям, той се е учил от знаменити учители да възприема и пресъздава в художествени творби света. Гениални самотности в литературата не съществуват.

Навярно без благотворното влияние на Толстой Йовков не би изявил така пълно като писател-хуманист. Руският художник му помагала да си изработи собствено виждане за човека и света, да оформи своето светоусещане и световъзприемане на творец — нещо, което прави неговия подход при изобразяване на действителността, неговия метод на писател близък до този на Яснополянският мъдрец. Нещо подобно, но не толкова в отношението към човека, колкото в неговото естетическо осмисляне като обект на изкуството, в подхода при подбора на ситуации и конфликти — може да се види и влиянието на Достоевски върху нашия голям романист Димитър Димов. Това, както и социалната действителност, която живее и твори авторът на „Осъдени души“, са породили някои типологични сходства в тяхното творчество, определили са близостта на художественото моделиране на света у двамата автори. Това показва, че контактологичните аспекти се проявяват най-ясно не само в общността на концепцията за света и човека, но и в сходството на естетически позиции. Затова и сродните и типологични прояви трябва да се търсят не само и не толкова като пряко влияние, а като резултат на духовна нагласа и световъзприемане у двамата писатели.

Целта на настоящото изследване е да докаже, като се използва методологията на сравнителното марксистическо литературознание, че Димов се е учил не само от западни модерни автори, както твърдят някои критици,⁹ но и от руските класици — Толстой и особено Достоевски. Съпоставен неговият художествен метод с техния, показва поразително типологическо сходство и го определя като един от най-ярките представители на т. нар. „психологически

⁸ Вж. Иван Шишманов, Избрани съчинения, т. 1, БАН, С., 1965; Боян Пенев, История на новата българска литература, т. I—IV, С., 1930—1936 г. Вж. също материалите от IV и V конгрес на славистите, включени в сб. „Славянска филология“, т. IV, С., 1963 и т. XI, С., 1968 г., както и отделните статии или студии върху взаимовръзките на П. Динев, Ем. Георгиев и др.

⁹ Вж. „Изказване-отговор за романа „Тютюн“ в Димитър Димов, Събрани съчинения, т. 6, стр. 225—258.

реализъм“. Вече на по-висок обществен и идейно-естетически етап и върху нова национална и социална действителност, той продължава традициите на Достоевски, като създава една оригинална разновидност на неговия „роман-трагедия“.

II. ИДЕЙНО-ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ТЪРСЕНИЯ НА ДИМИТЪР ДИМОВ

Димитър Димов се формира като личност, а по-късно и като писател през 30-те и 40-те години на нашия век, когато българската литература е имала Ботев и Вазов, П. Славейков и Яворов, Елин Пелин и Йовков, т. е. осъществила е вече своето ускорено развитие и е утвърдила своите реалистични и хуманистични традиции, с които всеки начеващ и млад творец е трябвало да се съобразява. Съобразявал се е и Димов. Колкото обаче да се мъчим да открием тези традиции в неговото творчество, трудно ще ги намерим — творчеството на Димов до голяма степен е едно отклонение от магистралния път на неговите предшественици. То е по-скоро свързано със световни естетически школи, отколкото с родните ни традиции.¹⁰ С основание П. Зарев пише, че „въображението“ на Димов го издига „до висината на художественото мечтание, прави го изящно, с оттенък на международна философска поетичност. И светът на автора се оказва богат, с повече нюанси, отколкото този на нашата традиционна литература. Той е сякаш в едно състояние на интелектуална и художествена приповдигнатост.“¹¹ Подчертано интелектуален писател, не чужд на националния ни дух и съдба, Димов изведе нашата литература на новите пътища на световната литература. Не е случайно това, че последният му роман „Тютюн“, който му донесе не само голямата слава на творец, но и големите огорчения, не беше отначало приет от литературната ни критика. И причината не е само в това, че критиката по онова време беше скована от догматизма и робуваше на определени схеми, но и в това, че пред нея заставаха за оценка нещо непознато, надмогнало традициите на родното ни словесно изкуство. И тя се оказва неподготвена да го възприеме и оцени по достойнство.

Българската литература преди Димов не познаваше герои и ситуации като неговите. Не само „Поручик Бенц“, но и „Осъдени души“ стоят извън главното течение на нашата литература със своята тематика, герои и психологизъм. Макар и не чужда на психологически моменти, нашата словесност не можеше да се похвали с уменията да вниква в дълбините на психологическите прежи-

¹⁰ Това особено нагледно изпъква при едно сравнение на Д. Димов с Д. Талев. Ако единият се вълнува предимно от националната съдба и отразява света чрез нея, другият — от общочовешката.

¹¹ Пантелей Зарев. Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 231.

вявания.* Българската литература преди Димов в най-добрите си образци беше социално-битова, но не и социално-психологическа. Тя се вълнуваше от националната и социалната съдба на българина и българския народ и всичко извън тези предели ѝ беше до голяма степен чуждо. Димов разчупи старите понятия за човека. Той пръв в нашата литература погледна на човека не само като социална и национална категория, но и като същност въобще — в която съзнателните и подсъзнателните сили до голяма степен определят неговия духовен облик, т. е. той обхваща човека с целия негов макрокосмос. Димов потърси и видя в личността трайните и неизменни противоречия между разума и интуицията, между тялото и духа, между природата и интелекта. Всичко това му даде възможност да отрази живота на човека от свой, димовски ъгъл — същността му душевна и чувствена сложност и противоречивост. Това го доближи, направи го родствен на такива големи ясновидци на човешката душа като Толстой и особено Достоевски. От Толстой и Достоевски Димов се е учил да търси общозначимите измерения на човека и неговата духовна, нравствена и психическа същност. „Пред нашите писатели критически реалисти — ще цитираме пак Зарев — Димов притежава едно голямо предимство — културата. Той е по-образован от тях. Той е с по-развити литературни представи, резултат от цялостния му духовен напредък. Неговият ум не е прикован към едно само явление — социално-класовите конфликти. Той изследва и философията на своите герои, вглежда се проникателно в психологическата сложност на техните изживявания. Нему вече не са достатъчни бедни селяни или страдащи от гнета на бедността интелигенти, за да надникне в гибелните противоречия на века.“¹² Образите, светът на Димов са негово откритие.

Има и нещо друго, което го издига и възвисява до нивото на голямата литература — това са общочовешките проблеми, които той поставя в своето творчество, и тяхното осмисляне и разрешаване — проблемите за саморазрушението на човешката личност, за противоречивостта на нейната душевност, за борбата между чувственото и духовно начало в нея, за природната и социална детерминираност на човека и т. н.

И на трето място — неговата новаторска същност като творец. Той пръв в българската литература схвана новите моменти в модерния психологически роман — неговата остра конфликтност, образец на които даде Достоевски.

Талантът на Димов е талант на романист. Него го е интересувал руският роман като жанр, композиция и проблем. Той добре е разбирал, че само чрез романа ще може да отрази и осмисли философски епохата с нейните събития и герои. Късият разказ при Димов подобно на Достоевски е изключение — нехарактерно за неговия натюрел на писател.

* Изключение в това отношение прави творчеството на Г. Райчев и Св. Минков.

¹² Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 230.

* * *

Макар и творческият път на Димитър Димов да не е така противоречив, какъвто е например на Толстой и отчасти на Достоевски, все пак той не е единен. Подобно на много от нашите интелектуалци, които социалистическата революция в България завари вършещо неориентирани, той трябваше за кратко време да преустрои своите възгледи върху живота и изкуството. От писател, нечужд на прогресивните тенденции, материалист и хуманист по убеждение, но не и марксист, той за съвсем кратък период от време усвои и по принуда, а по убеждение научния мироглед на работническата класа и нейната партия. Сам Димов е присъщата му искреност на човек и писател не без извешто стеснение в едно писмо до съветския учен Д. Ф. Марков съобщава: „След като се запознах източниците на марксистическата философия, познанията ми в природните науки се оказаха много ценен материал, върху който изградих новия си мироглед. Не зная дали няма да ви се стори странно, ако кажа, че самият аз бях поразен от яснотата и бързината, която този мироглед израсна в съзнанието ми като хармонична и здраво построена кула, докато всички мои по-раншни опити с други философски системи се натъкнаха на противоречия. След като изясних отношението си към проблемите на битието, съзнанието и познанието, стана ми някак лесно да разбирам и преценявам обществените събития. Това бе просветление на мисълта, а в един човек, който се занимава с наука, мисълта владее и обузда чувствата. Благодарение на това просветление на мисълта от духа ми изчезнаха много колебания и настроения, които понякога ми се струваха мъчителни“ (6, 308).*

Приведохме този сравнително дълъг цитат от писмото на Димов, защото той отразява много пълно душевното му състояние след победата на работническата класа у нас. Въпросът, накъде ще се развива като човек и писател, за Димов е стоял много преди това, без напълно да може да го реши. Човек, високо интелигентен и образован, знаещ чужди езици и познаващ отлично френската, руската и испанската литература, възпитан от нея на любов към истината и красотата в човека, той още в оня период е култивирал в себе си под влияние особено на големите руски хуманисти Толстой и Достоевски високи нравствени и етични принципи. Не е случайно това, че много пъти по-късно той ще ни внушава, че писателят е „преди всичко социален и нравствен човек, а после естет и магьосник на словото“ (5, 265). Едно високо изискване по отношение на нравствената и обществената роля на писателя, в което прозира мисълта на Толстой, че само високо нравствената личност може да създава истинско изкуство. Безспорно Димов още в самото начало на своето творчество е бил наясно по този въпрос. Това за него не е било само въпрос на убеждение — то е било в неговата природа, което големите писатели ху-

* Цитатите от произведенията на Димитър Димов се дават от неговите Събрани съчинения, т. 1—6, БП, С., 1966—1967 г.

манисти са доутвърдили в нея непоколебимо — за цял живот. Не е случайно това, че личността на автора в творчеството на Димов подобно на Толстой, се чувства навсякъде — той е нравствен социален съдник, който никога не пристъпва законите на човешката съвест.

Още в най-ранна младост, може би не само под влияние на книгите, които чете, но предимно под тяхното въздействие Димов изработва в себе си и определено отношение към човека — отношение на любов и уважение, нещо повече — на преклонение. Подобно на Толстой той търси „искрата божия“ у личността и в най-тежките моменти на нейното падение. С право П. Зарев пише: „И с вдъховена ревност бе защитник на мъничкото добро и човечно, което се запазваше у неговите „отрицателни“ герои. В същност той бе техен защитник.“¹³ Макар и не от определени и ясни класови позиции, авторът на „Осъдени души“ добре разбира, че този обществен строй, който отнема правото на човека да бъде човек, няма законно основание на съществуване. И той твърдо застава в защита на личността. Но тази защита на младия писател е някак толстоизирана — в нея липсва класовата омраза. „Изглежда, че съм роден под знака на щастлива звезда — говори героят на незавършения роман „Ахилесова пета“, в който има нещо автобиографично. — Не мизерията, не отчаянието, не слепият гняв на угнетените, а спокойният разум и вярата в човека ме накараха да вляза в партията, която се бореше на живот и смърт срещу стария свят“ (6, 147). Интересно е това че тази „вяра в човека“ по-късно, когато Димов ще се утвърди като писател комунист, ще добие ново съдържание както в творчеството му, така и в неговите изказвания. Той открито и смело ще отхвърли „пасивния хуманизъм“ и ще се обяви за активен, революционен, горкиевски хуманизъм. „Хуманизмът — заявява авторът на „Тютюн“ — е една обективна необходимост за живота, както въздухът, водата. . . Безу хуманизъм не може да съществува истински и пълноценен човешки живот. Но ние не можем да приемем такъв хитро одестилиран хуманизъм, който би ни задължил чрез силогизми на мисълта или образи в изкуството — ако някой ни удари плесница по едната страна, да си обърнем покорно и другата“ (5, 268). В същото време обаче писателят комунист Димов се обявява за едно по-широко разбиране на хуманизма — за приемане на „общочовешкото начало“ (5, 389) в него, което съединява хората и ги обединява срещу империализма и войната. „Онова общочовешко начало в хуманизма. . . — лише Димов — и което в момента ни съединява, би могло да бъде наречено от някои съвсем неуместно „абстрактен хуманизъм“. Но това общочовешко начало, този „абстрактен“ (в кавички) хуманизъм ние го ценим и у папата и протестантските пастори, когато се противопоставя конкретното срещу смъртта и разрушението на войната“ (5, 389).

¹³ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 213.

Не може асоциативно да не свържем тези изказвания на Димов за „обединяващото начало в хуманизма“ (5, 389) с етическо-го начало в естетиката на големите руски хуманисти Толстой и Достоевски, с техните философско-етични възгледи за човека. И не само с тях, но и с всички големи творци, които човечеството е дало. Димов философско-исторически се е постарал да разгледа този въпрос. „Още в най-дълбока древност — говори той — обществото е заложило в човешката личност някакъв мажорен патос към живота и някакво отвращение към смъртта, някакъв относителен и неясен, ала естествен критерий за добро и зло, почиващ върху неизбежното, но осъзнато и неосъзнато единство между колектив и индивид, и някаква хармонираща с този критерий емоционална способност за различаване на прекрасното от грозното. Това са прастари психологични, емоционално-етични и емоционално-естетични елементи в човешката личност. . .“ (5, 388). Като че ли в тези мисли на писателя Димов прозира жизнената философия на яснополянския мъдрец — неговото жизнелюбие и невъзможност да съедини тези два процеса в природата, като живота и смъртта, доброто и злото, прекрасното и грозното. Неговият повик е само живот и само добро и прекрасно, макар и да знае, че това не може да бъде. От сблъсъка на тези две крайности в творчеството на Димов идва и голямата човешка трагедия. Разбира се, че трудно и ненужно е да се търси някакво заемане на тези мисли от Димов, но те говорят за определено типологично сходство при осмисляне на известни естетически и етични, общочовешки проблеми в естетиката на нашия писател с тази на великите руски хуманисти.

Някои литературоведи говорят, може би с известно основание, за фройдистки схващания у ранния Димов по отношение на човека и неговата душевност.¹⁴ Оттук и стремежът да се търси подсъзнателното и извратеното и да се абсолютизира: „... има тайно движение на чувствата и волята, в които умът никога не може да проникне и които са свързани с тайните на самия живот“ — говори старият лекар от „Карнавал“ (1, 230). Този интерес към ирационалното и патологичното в зрелия период в творчеството на писателя, макар и социално да се детерминира, не изчезва напълно. И тук страстта често е болезнено хиперболизирана — в Борис, Ирина, Лила и т. н., и тя ги екзалтира. И все пак дори в ранния период на своето творческо развитие Димов не винаги абсолютизира подсъзнателното у човека и не винаги го свежда до еротиката. И в това отношение той като че ли стои много по-близо до Достоевски. Ръсност нашият писател си изработва свое оригинално виждане за човека и живота. Макар и естетически да предпочита да изобразява болезнените и патологични прояви у индивида, противоречивите и дисхармониращи тенденции в него, както е при Достоевски, подобно на него той мечтае за изящната хармония на

¹⁴ Вж. Яко Молхов, Съвременни белетристи, БП, С., 1964, стр. 7—78; Богомил Нонев, Критически страници, БП, С., 1970, стр. 541—559; Стоян Каролев, Идеи, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 343—388.

личността. По-късно авторът на „Тютюн“ като че ли нарочно, за да разбират всички — и тези, които го обвиняват във фройдизъм, — ще каже: „Темата, сюжетът и художествените образи в произведенията на нашето изкуство трябва да се изграждат върху здравия, действен и оптимистичен мироглед на марксистическата философия, а не върху свободата на новите, болезнени и песимистични „светоусещания“ на съмнителни модернисти, които атакуват равновесието на човешката личност в капиталистическите страни“ (5, 297).¹⁵ В същност това трябва да се приеме и като идейна и естетическа позиция на автора на „Тютюн“, която той съзнателно възприема и от която воюва срещу изкуството, което убива „вярата в човека“ (5, 297) — един принцип, наследен от великите руски реалисти и на първо място от Толстой, от когото много преди Димов гласно се е възхищавал П. Славейков.¹⁶ Не случайно, Димов е продължител на психологическата линия в българската литература, основоположник на която се счита авторът на „Кървава песен“. И в П. Славейков, и в Д. Димов е налице стремеж да издигнат нашата художествена и творческа мисъл до висотата на световните естетически постижения и школи.¹⁷

Още в самото начало на своята творческа дейност Димов се формира като убеден писател реалист. Но реализмът на първите му романи — „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“, е особен реализъм. Това не е реализмът от типа на Толстой, нито на Вазов. Типологически художественият метод на Димов стои най-близо до този на Достоевски. И той подобно на автора на „Престъпление и наказание“ би могъл да каже: „Аз имам свой особен поглед върху действителността (върху изкуството), и това, което болшинството наричат почти фантастическо и изключително, то за мене понякога съставя самата същност на действителното“ (П., II, 169).¹⁸ Оттук, както ще видим, и стремежът да се търси изключителното в човека и действителността, това, което е извън нормалното и закономерното — парадоксалното. Но ако Достоевски е обосновал теоретично своя художествен метод, то младият Димов не е счел за уместно да направи това. Неговите изказвания върху изкуството са от много по-късен период — от последните години на твор-

¹⁵ При обсъждането на романа „Тютюн“ Димов е бил обвиняван в най-тежки идейно-естетически извращения най-вече от М. Наимович. В отговора си на тези обвинения той казва: „Дълги часове наред аз слушах търпеливо как моята книга не се критикуваше, а просто се хулуше и как бях изкарвал реакционер, космополит, еротик, фройдист и т. н. Имам право следователно да се дразня и реагирам“ (6, 251).

¹⁶ Вж. Пенчо Славейков, Съчинения в два тома, БП, С., 1966, стр. 435.

¹⁷ Вж. Пантелей Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. 2, НИ, С., 1967, стр. 7—98; Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 213—237.

¹⁸ Ф. М. Достоевский, Полн. собр. художественных произведений, т. VIII, М.—Л., 1927 (някои от цитатите са от това издание, а други от българското. Руското издание (при цитиране в текста преди да се обозначат томът и страницата) се отбелязва с „П“.

чеството му, когато той е вече убеден и утвърден социалистически реалист. Съвсем естествено в тях авторът на „Тютюн“ ратува не за стария критически реализъм, който той несъмнено уважава в лицето на неговите най-големи представители Толстой и Достоевски, а за социалистическия реализъм. Комунистът Димов счита, че именно социалистическият реализъм отговаря най-пълно на социалистическото изкуство, на неговия действителен характер в борбата за освобождение на човечеството от социалното робство. Международната обстановка и идеологическата борба „изискват днес — пише Димов — не стендаловски, не балзаковски, не толстоевски или какъв да е друг модерен реализъм изобщо, а именно социалистически реализъм. Казвам това, без да искам да подценя ни най-малко нито Толстой, нито Балзак и Стендал, от които сме се учили всички“ (5, 348). Тук има един съзнателен стремеж да се противопостави социалистическият реализъм на критическия, без да се смаловажава последният. И това не е случайно. Изказването на Димов е направено в един период, когато някои псевдомарксистични на Запад се стремяха да заличат границите между тях и да отрекат социалистическо-реалистическия метод в изкуството.

Но и тук, както при разглеждане на хуманизма, Димов разширява старите схеми на социалистическия реализъм. В този метод той вижда не скованите догми, а действителните възможности. „Методът на социалистическия реализъм — утвърждава авторът на „Тютюн“ — в литературата ни разкрива безкрайната сложност, връзките, динамиката и вътрешната противоречивост на обществото, хората и събитията“ (5, 272) И което е важно в случая — това е, че тези постановки са самата методология на твореца Димов. При тяхната формулировка той излиза не от чужди теоретични постановки, а от собствения си опит, нещо повече — от своеобразното си светоусещане и световъзприемане на художник, който естетически предпочита конфликтността и дисхармонията в човека и света. Той счита, че социалистическият реализъм е „единственият възможен метод за изкуството в нашето общество“ (5, 297), който дава възможност на художника да отрази живота в движение, с неговото богатство на форми и съдържание.

Авторът на „Тютюн“ е за постоянното обогатяване на социалистическия реализъм, а не за замразяването му като метод веднаж завинаги даден. Р едно слово, произнесено на празника на поезията на 2 октомври 1965 г., той казва: „Всички ние следователно не можем да си представим развитието на нашата съвременна поезия, разгарянето на нейния революционен и хуманистичен пламък без разширяване и обогатяване на нейното съдържание, без търсенето на нови форми, без онова ценно начало в нашия целокупен живот, което наричаме новаторство“ (5, 322). Но и в този случай Димов подхожда диференцирано — той приема онова новаторство, което е спонтанен изблик на таланта, „на творческата личност и патоса на нашата идеология“ (5, 299) и отхвърля „новаторството, което излъчва чуждите, отровни или съмнителни изпа-

рения на песимизъм и безверие в нашия живот“ (5, 299). Той призовава да се пази нашето изкуство „както от тромавото усърдие на догматизма, така и от нечистите ръце на формалното новаторство“ (5, 297). Димов чувствава органическо отвращение към тези две крайности в съвременното изкуство — той е за свободна творческа изява на личността, за многообразието на форми и стилове в литературата, но в рамките на социалистическия реализъм. Не е случайно това, че Димов се обявява срещу стремежа на някои западни учени да деформират социалистическия реализъм като метод, да стрият границите му и да го обезличат, слеят с модернизма, да го направят недействен и аморфен. Той счита, че социалистическият реализъм „не е безбрежен“. Говори и за „обогатяване на метода на социалистическия реализъм, и за пресичане на опитите на врага да разколебава вярата ни в този метод“ (5, 328).¹⁸

Колкото и Димов да е творец, който излиза извън националните традиции, той смята, че истинското изкуство следва духовното наследство на своя народ. Но националното той свързва с големите постижения на човечеството, като не го противопоставя на интернационалното. „... нашата съвременна литература — говори Димов — може да се приобщи достойно към световния литературен процес на социалистическия реализъм само ако едновременно с това приобщаване развива в пълен размер и своето национално своеобразие“ (5, 330). Следователно методът на социалистическия реализъм и на марксистическото преосмисляне на света — социалистическият реализъм, е дълбоко в себе си национален и народен в най-добрия смисъл на тази дума.

Това, което трябва да се подчертае както по отношение на теоретическите възгледи на Димов, така и по отношение на неговия художествен метод, е, че те взаимно си съответствуват и че макар и да се изменят, измененията вървят по линията на идейното преизглеждане на света, не и в промяната на формите на естетическия модел на човека и живота. Последните само се обогатяват, развиват и в най-добрия случай разширяват. Читателят чувства, че Димов като художник се е развил, но в същото време е запазил своя стил на творец. И точно това е, което позволява едно по-цялостно типологическо изследване и съпоставяне на творческия метод на Димов с този на Достоевски и отчасти на Толстой.

III. ЗАПОЗНАВАНЕ И ИНТЕРЕС КЪМ РУСКАТА И СВЕТОВНАТА ЛИТЕРАТУРА

Мащабите и силата на творческото вдъхновение на Димов може да се почувствува, разбере и разкрие само на фона на това,

¹⁸ Вероятно Д. Димов има пред вид изказванията на френския псевдо-марксист Роже Городи (вж. полемиката между съветския учен Борис Сучков и Роже Городи на страниците на сп. „Иностранная литература“, кн. 1 и 4, 1965 г.).

оето е създадено преди него, и то в един сравнително-типологичен план.

Свързан със световни естетически школи и преди всичко с тази на Достоевски, Димов още от най-ранни години има възможност да се запознае с най-ценното, което човечеството е създадо. Негови учители са най-големите западноевропейски и руски писатели. Още от юношеските си години той заживява с техните проблеми и герои. „Според сведения на негови съученици по онова време — пише за Димов Елена Огнянова — още в гимназията той познавал почти цялата френска класическа литература. Негов любим автор от тия години е Проспер Мериме, когото четял в оригинал: с увлечение чел също и Мопасан, Балзак, Юго, Джек Лондон, Чехов, Достоевски, Тургенев и Лермонтов. Най-дълго се застоявал над книгите на Достоевски и на другарски срещи и училищни кръжоци той, иначе стеснителен и свит, разпалено е анализирал любими герои и творчеството на любими автори“ (1, 359—360). Безспорно, литературните интереси на бъдещия писател са били твърде неограничени — нещо, което говори за широкия му диапазон и за стремежа му всичко да знае, анализира и оцени. И това, което се налага в неговите литературни интереси, са подчертаните му предпочитания — най-сериозното от които е авторът на „Братя Карамазови“. Над неговото творчество „най-дълго се застоявал“. Заслепен и за цял живот запленил от неговия идейно-образен и естетически свят. Както творческото въображение на Достоевски, така и богатството на героя, амплитудата и нюансите на техните драматични преживявания и съдби дълбоко са засягали неговата душевност, будили са към размисъл неговия аналитичен ум. Малко е да се каже, че Достоевски му е допаднал, той е чувствувал естетическата страст и увлечение по него. Достоевски му е открил или по-скоро помогнал да открие и види в човека това, което той само е предчувствувал — тъмните и необуздани страсти в индивида, вътрешните противоречия, които раздират неговата душа и го тласкат към пропаст. Може би в характерологията на героя тази близост е най-очевидна.

Димов като творец открива в лицето на Достоевски една конгенна душа, която подобно на него е била потресена от противоречията и хаоса на епохата и която по болезнен начин се е отразила в нея. Именно епохата на големите буржоазни конфликти, които пораждат и жестоките извращения в психиката на човека — на себелюбие, омраза и стремеж да вземе всичко от живота, пораждат и типологичната общност в реалистичния метод на двамата писатели, макар и отдалечени един от друг с цяла епоха.

Въздействието на руската литература върху българската е въпрос, който Димов много пъти засяга, макар и през последните години на своя живот. И навсякъде в неговите изказвания прозира мисълта, че това въздействие е съзнателен процес, който е импулс и направлявал българския писател в неговото развитие към голямото творчество. Не само Достоевски, но и Толстой, Горки и

Шолохов са въздействували на Димов. Не е случайно това, че авторите на „Война и мир“ и „Тихият Дон“ той пише статии, а з Горки прави редица изказвания.

Едва ли ще стрешим, ако кажем, че макар и младият Димов да е „под силното влияние на френската литература“ (1, 361) и на Достоевски, то по-късно в неговото творческо виждане и светосещане се чувствува особено духът на Толстой, Горки и Шолохов. Тяхното здраво отношение към света и човека. Ако авторът на „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“ подобно на Достоевски търси дисхармонията в личността и живота, болезнените прояви в нейната душа, то авторът на „Тютюн“ търси хармонията и красотата на човешкия подвиг — неговата саможертва в името на доброто подобно на Толстой, Горки и Шолохов. Оттук и двата начина на художественото възпроизвеждане на света, които биха могли да се открият у Димов: романът-трагедия — „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“, и романът-епопея — „Тютюн“. Първият води до традициите на Достоевски, а вторият — на Толстой, Горки и Шолохов.

Димов като романист съвсем естествено се е интересувал преди всичко от руския роман и от неговите най-големи представители — Толстой и Достоевски. Те са му разкривали и двата типа на роман в руската и световната литература — монологичен и полифоничен.¹⁹ Предлагали са му два твърде близки и в същото време твърде различни начини на светосещане и световъзприемане, на творческо пресъздаване. Макар и твърде различни по начин на писане и възприемане на сложните процеси в живота, Димов подобно на малкото наши писатели успява да хвърли мост между тях и да се учи от положителното в тяхното творчество. Те го подпомагат да си създаде свой естетически образ на живота и човека и го тласкат към нови творчески хоризонти — непознати дотогава в българската литература.

Притиснат неоснователно от критиката по време на обсъждането на романа „Тютюн“ за мними прегрешения, Димов е бил принуден да се самоотбранява, а някъде дори, неубеден в правотата на обвиненията, да се самобичува неоснователно. Но дори и в този случай той не забравя да обещае, че ще се учи, и то не от други, а от великите руски писатели: „Относно влиянието на западната литература — отговаря Димов. — Някога аз изучавах доста усърдно испанската и особено френската литература. Тези литератури в своите упадъчни стадии наслоиха в мене известни елементи, като излишен психологизъм, маниерност в стила и някои други недостатъци, върху пълното изкореняване на които ще продължавам да работя, като изучавам грижливо великите произведения на руския критически и социалистически реализъм“ (6, 253). Но именно от критикувания роман „Тютюн“ — нещо, което критиката тогава не може да види, личеше, че Димов се е учил да моделира света в своите романи най-вече от руските романисти и от техните свет-

¹⁹ Вж. М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, СП, 1963 г.

и наследници. Пак в същия отговор той казва: „Има двама гениални съветски писатели, Горки и Шолохов, които са велики художници, защото отразяват едновременно убедително и правдиво, единство и художествена мярка, с ярки и силни средства както часовете, така и индивидуалните черти на героите си“ (6, 244). Това вече говори за едно дълбоко и проникновено разбиране и възприемане опита на най-големите съветски творци.

В същност интересите на Димов към образците на световната литература никога не пресекват, дори и тогава, когато той е вече сепризнат класик на нашата най-нова литература. „В неговата библиотека — пише Богомил Нонев — останаха стотици книги по анатомия и биология, по химия и физика, по история и философия. Когато се завърна от Чили, през лятото на 1955 година, той донесе купени някъде по пътя скъпи издания на Стендал и Проспер Мериме — двама автори, които дълбоко уважаваше и обичаше. В библиотеката му имаше пълното събрание съчиненията на Балзак — оригинал. Той се прекланяше пред творчеството на Достоевски и Толстой. За стареца от Ясна поляна Димитър Димов написа и едно есе, на което би могъл да завиди всеки литературен историк, изтъкано от тънки наблюдения и чувство за историзъм.“²⁰ По такъв начин авторът на „Осъдени души“ за цял живот запазва интереса си към своите кумири от младежките години — Мериме и Стендал от западната литература и Достоевски и Толстой от руската литература.

Не е случайно това, че по случай 50-та годишнина от смъртта на автора на „Война и мир“ Димов печата в сп. „Литературна мисъл“, статията „Толстой и нашата съвременност“.²¹ Интересно е това, че от руските и съветските класици, както вече се отбелязва, е такова внимание нашият писател е удостоил Толстой и Шолохов — двама от най-великите реалисти и хуманисти на миналото и днес. Димов е „поразен“ от „величествения обхват на творчеството“ на Толстой и от „жизнената правда“, отразена в него. Той счита, че ние можем да четем всякакъв вид научни и политически трактати, но „вълнуващата и убеждаваща сърцето представа за драматичните човешки конфликти в необятната руска земя и нейния народ от предреволюционната епоха можем да добием само след като прочетем многохилядните страници от Толстой“ (5, 399). Безспорно, за да бъде така категоричен в оценката си, и в изказаните постановки, Димов не само е чел и изучавал това творчество, но е осмислил и неговите традиции, черпил е творчески опит и вдъхновение от него.²²

В Димов има един стремеж да види в Толстой това, което му импонира, което е съзвучно с неговия творчески натюрел — „инте-

²⁰ Богомил Нонев, Критически страници, БП, С., 1970, стр. 548—549.

²¹ Вж. сп. „Литературна мисъл“, кн. 5, 1960 г., стр. 13.

²² Интересно, че именно през този период Д. Димов споменава на няколко места в своите художествени произведения името на Толстой — в „Тютюн“ (3, 483, 490) и в романа без заглавие (6, 56). Вероятно той го е занимавал.

² Трудове на Великотърновския университет, т. VIII, кн. I

лектуалното“, „емоционалното“ и „дълбоките противоречия“: „Толстой — пише Димов, — стигайки до оня висш синтез между интелектуалното и емоционалното отношение към действителността, който се ражда изкуството на реализма, успява да отрази с ненаминато художествено майсторство жизнения устрем и дълбоките противоречия в руския народ през деветнадесетия век“ (5, 399). Занимава го „общочовешкото значение на Толстой като художник и нравствена личност“ (5, 400), т. е. това, което се е стремил и смятал Димов — да отрази големите проблеми на своето време от позициите на народа и през призмата на човешката нравственост.

Интересно е осъвременяването на Толстой — нещо, което говори за умението на Димов по ленински да подхожда към културното наследство и да черпи творчески опит от него. Показателно заглавието на статията „Толстой и нашата съвременност“. Ощутък авторът насочва вниманието ни към връзката на гениалния писател с нашата епоха. И тази връзка той я намира в „неговото съвсем конкретно съвременно значение в днешния порив на народите към освобождение от духовното и икономическо робство, към мир и социализъм“ (5, 400). Толстой в статията на Димов оживява не само като съвременник, но и като съмишленик на днешния човек в борбата му за мир, прогрес и социална свобода. „Важно е, че Толстой чрез колосалния обхват на своята художествена интуиция — пише Димов — стига до обществените и нравствени потребности, които марксизмът сочеше по пътя на мисълта преди него и които днес лежат в програмата на социалистическия свят и на цялото прогресивно човечество. А тези потребности са утвърждаването на живота и ролята на народа в общественото развитие, освобождаването на човека от робството на мракобесието и експлоатацията, признаването на войната за върховна безмислица в живота на народите“ (5, 400). Следователно Димов подчертава възгледите и творчеството на Толстой съвременните проблеми, които днес могат да служат на нашето духовно, естетическо и нравствено развитие към комунизма.

Димов говори за „величествения патос на живота“ във „Война и мир“, за „светлото и хармоничното“ в героите на Толстой, т. е. за тези моменти в неговото художествено наследство, които са вечни и неизменни, както е вечна и неизменна диалектиката на живота. Той не се страхува да признае: „Моето поколение познаваше Толстой преди всичко като велик художник и много по-малко като моралист и проповедник“ (5, 401). Но той добре разбира силата на този „нравствен колос“ (5, 401). Намира дори, че в миналото се „подценяваше етичката страна в творчеството на великия писател“ (5, 401). Възхищава се от „гневния му протест срещу мракобесието“ (5, 401).

Димов не само се прекланя пред идейното и художествено внушение на гениалния писател, пред респектиращото въздействие на неговото творчество, но той търси и обяснява неговата сила във връзките му с руския народ. „Толстой — говори Димов — ще оста-

вечен и универсален в историята на световната литература именно защото отразява идеите, чувствата и възжеланията на своя народ“ (5, 401), защото „Отношението му към нещата, хората и събитията се определя от един върховен критерий — интересите на народа“ (5, 402). По такъв начин за разлика от редица вулгарни социолози в Съветския съюз и у нас Димов възприема Толстой в един по-широк аспект. Изобщо за Димов е характерно широтата на погледа, умението му да цени постиженията на културата в миналото и да я поставя в служба на неговата съвременност. Но това той не би могъл да направи, ако не я познаваше задълбочено, ако там не изграждаше творческите си постижения върху постиженията на своите предходници.

Всяко а, дори и в научната литературна разработка и статия, Димов се чувства виждането и отношението на твореца. Писателят Димов е почувствувал не само нравствената и идейна сила, но и обаянието и майсторството на художника Толстой. Димов говори за „великолепните и пестеливи средства“ (5, 400) на художествения реализъм на яснополянския маг, за „контраста“ като основен художествен похват, за това, че Толстой „е творец с бездобен усет към красотата на човешката душа, на епичните събития, на руската природа“ (5, 402). Той не изпуска да отбележи в таланта на писателя и това, което го противопоставя на болната в сихика на декадентството. От неговото творчество „лъха — пише Димов — здравето благоухание на утвърдения, красив и пълнокръвен живот, на оптимизъм и дълбока човечност, което се издига над гадните миризми на екзистенциализма и всички форми на декадентството“ (5, 403).

Нашият писател не забравя да изтъкне и влиянието на Толстой върху световния литературен процес в миналото и днес: „Известно е влиянието на Толстой върху национални литератури в света...“ (5, 402) — пише Димов. Толстой е бил и си остава първо учителят и на нашите писатели. Димов счита, че художествената традиция на Толстой отдавна е проникнала в българската литература: „Тя проникна като жизнен сок в най-забележителните произведения на всички съвременни литератури от социалистическия лагер. И ако българските писатели, следвайки примера на съветските си другари, се учат на художествено майсторство от руската класическа литература, те правят това най-напред от Толстой и от монументалната епопея на „Война и мир“. Толстой трябва да стане художествен образец на всеки прогресивен писател“ (5, 403).

От статията на Димов за Толстой лъха безкрайна любов и преклонение към този „корифей“ на „великите художествени реалисти от миналото“ (5, 403) — за него той е пример, пръв учител и естетически, творчески ръководител и вдъхновител по пътя на голямото изкуство.

А колкото до Горки и Шолохов — те са пример за Димов как хуманистичните традиции на великия яснополянски мъдрец добуват необичайна духовна сила и плът при новите условия на живот

и творчество — когато човекът и писателят се освобождават от оковите на капитализма. Не случайно той пише за „необятната советска литература“, наследница на хуманистичните традиции на руската класическа литература. „За нас тази литература — философска, художествена, научна и техническа — е като въздуха, който дишаме. Ние обичаме тази литература и неизчерпаемото им духовно богатство не само поради близостта на езика, но много повече поради дълбоката човечност, радостта от живота и вярата в бъдещето, с които е наситена“ (5, 258). Това е и което прави Горки повече от всеки друг писател близък, роден на нашите съвременни творци. „Но за разлика от Киплинг разказите на Горки говори Димов — съдържат дълбоко общочовешка и социална правда — хуманистична истина за комунизма.“ (5, 351).

Какво е била за Димов руската и съветската литература, се вижда и от едно друго негово изказване от 1964 г., в което той изтъква, че развитието на съвременната ни литература след социалистическата революция се изгражда върху „благотворното влияние на националните традиции и реализма на руската класическа и съветската литература“ (5, 347). И това действително е така. Както в миналото, така и днес нашата словесност в най-хубавите си образци, с най-ярките си представители, които бележат постигнатото ѝ движение напред към голямото изкуство, е била и свързана с руската литература. Не прави изключение и Димов. Може би повече отколкото другите наши творци той се е учил от световната класика и на първо място от руската в лицето на Толстой и Достоевски, Горки и Шолохов. Ако Достоевски го е насочил към едно ново, модерно творческо светоусещане, характерно за полифоничния роман и за романа-трагедия, спомогнал е нашият писател да си създаде един собствен, димовски модел на реалистичен роман, то Толстой, Горки и Шолохов са съдействували да си създаде един свой образ на живота, в който уважението на човека и вярата в него никога да не угасва.

IV. КЪМ ТИПОЛОГИЧНАТА СЪЩНОСТ НА РЕАЛИЗМА У ДОСТОЕВСКИ И ДИМИТЪР ДИМОВ

Не е случайно това, че Достоевски е първият и непосредствен учител на Димов заедно с някои западни автори. Достоевски е допаднал на младия писател с богатството на идеи и образи, с избора на своите герои, с драматизма и конфликтността на ситуациите. Подчертано интелектуален и образован писател, Димов е имал възможност да се запознае с творчеството на най-големите чуждестранни писатели и образци. Почувствувал силата на творческия талант на Достоевски, той не само го е чел и препрочитал, но и дълбоко и всестранно го е проучвал, откривал е в него величието и художественото богатство на идеи и форми. За Димов Достоевски е бил гениален откривател и създател на един нов, непознат на словесното изкуство художествен свят, който не само го е въз-

цавал, но и е проектирал неговото начално формиране и развитие като писател и творец. С право П. Зарев пише за Димов: „Един ям писател, един художествен гений, който поради личния си подход към човека напомня най-големите майстори — Гогол или Стоевски, Балзак или Мопасан, Дикенс или Голзуърди. Димов да нещо от това гениално величие на най-големите, на изключително големите. Защото има свои принципи за създаване на човек — с унес ги следва и им е верен, защото надхвърля идеала на едното.“²³

Димов вижда, че съвременният човек е противоречив и динамичен, какъвто е и самият живот — затова и може би героите на Стоевски му са се стрували със своята дисхармоничност по-естетически близки, отколкото хармоничните герои на Толстой. Вероятно го е заинтригувал „проблемът на отчуждението“ на човека в питалистическия свят, което авторът на „Престъпление и наказание“ пръв в световната литература е отразил.

Със своя аналитичен и остър ум Димов е можел да види кое гениалното, силното и непостижимото у Достоевски, за да се учи от него — и кое е реакционното, несъстоятелното. Не е случайно ва, че ако естетическият и художествен мир на Достоевски му бил близък, то идейните и религиозни рецепти за спасение на човека са му останали чужди.

Не религиозният мистицизъм, а бунтът срещу схоластичните догми на църквата, не смирието, а борбата за освобождение на човека от вековната лъжа и заблуди на църквата са тези, които възхищават Димов в „Осъдени души“. Следователно, макар и неерксист, младият писател е бил убеден материалист, който е чувствувал фалшивия идеализъм на Достоевски и не се е поддал на неговото влияние. Но ако идеята на Достоевски за „бога-човек“ не му допаднала, то полифонизмът на неговия роман, подборът на герои, на ситуации и конфликти, т. е. художественият свят на руския творец безспорно е оказал своето влияние върху формирането на художествения вкус на Димов.

В същност в този най-общ план на литературната типология може и трябва да се търси близостта на Димитър Димов при подхода и изображението на човека и действителността и тяхното естетическо осмисляне.

* * *

Макар и творци, отдалечени един от друг с цяло столетие, Димов и Достоевски творят в *аналогични епохи* на неустановеност, на обществено обезценяване на човешкия морал и на хищническа раззиданост на човешките страсти, които пораждат и известни типологични сходства на герои, ситуации и художествени форми в тяхното творчество.

Преди реформата от 1861 година всичко в руския обществен

живот е било относително ясно, диференцирано и в известен смисъл е изглеждало непохватно. Но след това започва бързото навлизане на буржоазно-капиталистическите отношения, които разрушават старите икономически форми и взаимоотношения и създават в социално слабия човек неуравновесеност и страх пред утрешния ден, а в замогващите се търгаши и предприемачи невидима алчност и брутален стремеж за забогатяване. Селяните, юридически освободени след отмяната на крепостното право, но останали без земя, масово напускат селата и се отправят към града, за да се пролетаризират. Всичко това създава в душата на руския човек впечатление на известен „хаос“, който е почувствувал и отбелязал в „Ана Каренина“ Л. Толстой с думите: „Всичко се преобърна, още не се е установило.“²⁴ Но ако Толстой го е почувствувал и отбелязал въпреки желанието си то Достоевски го е отразил в цялата му дълбочина и широта, и то в неговите трагични последици за руския човек.

И това е лесно обяснимо. Ако Толстой като творец е насочил своя поглед предимно към руското село и руския мужик и от неговите позиции в края на 70-те и началото на 80-те години започва да осветлява живота, то погледът на Достоевски е бил отпратен към градското население — в най-различните му прослойки и духовно-психологически прояви на неустановеност, — когато буржоазните отношения и морал бързо се втурват в неговия бит и живот. Крайното човешко бедствие и невероятното богатство и хищничество си дават среща в живота на руския град. Престъплението — физическо и нравствено, става норма в това общество, а омрачаваната — закон. Те пораждаат „ротшилдовската“ идея на Аркадий Долгоруки и теорията за наполеоновския свръхчовек на Разкольников, който воюва за правото да тлъпче хората и да властвува над тях. Следователно всичко това не е можело да не се отрази не само върху възгледите на Достоевски, но и върху неговия подход като писател-реалист. В същност то определя „трагическия колорит“ на неговото творчество.

Не е случайно това, че Достоевски вижда и отразява предимно „разпадането“ на живота и човека, а не тяхната съзидателна сила. И това важи за всичките му романи от 60—70-те години. „В тях обкръжаващата писателя действителност — пише съветският учен Евнин — е представена в състояние на вътрешно разпадане и разложение. Тя е подложена на разрушителни катаклизми, изпълнена е с неизвестно, загадъчно бъдеще. В нея всичко е хаос, движение и борба. Адекватно художествено оръдие за изображение на подобна действителност вече съвсем не е можела да бъде чистата епическа форма и Достоевски създава нов „хибриден“ вид на ро-

²⁴ В. И. Ленин, използва тази мисъл на Л. Толстой в „Ана Каренина“ за да характеризира епохата след 1861 г. Вж. В. И. Ленин, Сочинения, т. 17, стр. 29).

— романа-трагедия“.²⁵

Не от каприз, а поради обществената зависимост на неговото творчество авторът на „Престъпление и наказание“ отразява неопределения ред в живота и обществото, който не съществува, а неговият „беспорядък и хаос“. Той ратува за художествено претворяване на всичко, което е ново и непознато за литературата преди него. „Животът на средновековния наш дворянски кръг — пише Достоевски, — толкова ярко описан от нашите белетристи, е вече твърде нищожен и обособен ъгъл на руския живот. Кой ще бъде истината на останалите ъгли, страшно многочислени? И ако в този хаос, който отдавна вече, но сега особено се намира обществения живот и не може още да се открие нормален закон и даже ръководни принципи, може би и за художника от шекспировски размери, то крайна сметка кой ще освети макар и част от този хаос...?“

Ние имаме, безспорно, разлагащ се живот... Но има, разбира се, и живот отново създаващ се, но на вече нови начала. Но кой ще ги забележи и кой ще ги посочи? Кой, макар и едва-едва, може да определи и изрази законите и на това разложение и излизане.“²⁶ В същност чрез тези си разсъждения Достоевски най-ясно и неповторимо е формулирал своята естетическа програма.

И все пак в неговото творчество се налага и излиза на преден план „разложението“, а не „създанието“. Последното присъства като диалектически компонент, който поражда вътрешната борба и движението, но не е водещ. И не би могло да бъде другояч — „със съкрушителна походка капиталистическият хаос се втурва върху руския живот“²⁷ и той е определил основните мотиви и настроения в творчеството на великия писател. По такъв начин Достоевски се оказва дълбоко съзвучен с настроението на епохата — епоха на „буря и натиск“, която поражда в душата на човека както противоречие и „хаос“, така и озлобление и неспокойствие пред трагичната му съдба.

* * *

И Димов подобно на Достоевски е рожба на една преходна епоха, в която всичко се руши от вълчите закони на бързо развиващия се капитализъм и фашизъм у нас. Не е случайно това, че първите романа на писателя имат за сюжет събития, които разтърсват из основи обществените и човешки отношения и норми. И първите произведения човешките драми се развиват на фона на войната — на Първата световна война („Поручик Бенц“), на Гражданската война в Испания („Осъдени души“) и Втората световна война и борбата на българския народ под ръководството на партията („Тютюн“).

²⁵ Ф. И. Евнин, Реализм Достоевского. Сб. Проблемы типологии русского реализма, Изд. „Наука“, М., 1969, стр. 410.

²⁶ „Дневник писателя“ за януари 1877 г. — XII, 36.

²⁷ А. В. Луначарский, Достоевский и писатели, „Литературная газета“, 1931, № 8.

Разбира се, че обществената патология и „хаос“ у нас п 30—40-те години е на по друга основа, отколкото в Русия п 60—70-те години, когато Достоевски създава своите големи ро ни. Но отражението в психиката на човека е сходно.

Ако по времето на Достоевски буржоазният строй е в своя чален, активен стадий, макар и не по-малко жесток в отношени си към човека, то при Димов той е вече в своя последен етап империализма и фашизма. Макар и незагубил своята зла, демон на издръжливост и страст, неговият представител вече агонизи В обществения живот отдавна се е появила една сила, която рѝ води жестоката борба срещу него — това е работническата кла организирана от комунистическата партия. И ако през 60—70 години на XIX в., по времето на Достоевски, тя е била в своя ро диш и великият писател не я е осъзнавал като сила и е вижд само ексцентричността на прогресивната младеж в лицето на Ра колников в „Престъпление и наказание“, на Иполит в „Идиот“ на геронте на „Бесове“, то Димов е виждал вече нейната саможер вена мощ, бил е свидетел на нейните битки и интуитивно е чу ствувал, че тя ще спаси света от буржоазнокапиталистическа проказа. Оттук и различието не във възприемане на света, а в н говото идейно преосмисляне — ако за Достоевски спасението е „руската почва“, в „руския бог“ и в страданието на човека, то младия Димов — в саможертвата в името на народа („Осъдени д ши“), в комунизма („Тютюн“).

Тази обществена предпоставка на творческото отразяване в света на капитала, на неговите жертви у Димов получава не сам друг резонанс, но в него се чувствува и националната атмосфера на 30—40-те години на XX век с нейните характери и герои. Мож би и затова хаотичният момент в творчеството на нашия писате не се налага така, както в творчеството на Достоевски, макар и д се запазва патологичният му свят. Нали същността на живота, не говите болезнени и извратени прояви са се съхранили, макар крайт му да се вижда, и хаосът да е преодолян, и въпросът „ко кого?“ да е вече определен и изяснен.

Най-важното, запазили са се героят и жизненият строй, които са породили съответните асоциации в Димов като писател, болен нените моменти в неговото творчество, модела на неговия реали зъм — трагичния характер и колорит на романите му.

По такъв начин творчеството и на единия, и на другия се пре връща в „психологически отчет“ на една болна и саморазрушаваща се епоха, която деформира нравственото съзнание на човека и патологизира неговите чувства.

* * *

Това определя и *характерологията* на реализма и светоусещането на Достоевски и Димитър Димов — тяхното предпочитание към невероятното и странното у човека и действителността. Не случайно Достоевски в много от своите писма и статии пише за „из-

чителното“ и „фантастичното“ като равноправни и равностойни компоненти на разпространеното и типичното. В това отношение се утвърждава като теоретик и творец на един своеобразен „не-ичен“, ако може така да се изразим, реализъм. „Да пораска само това, което ние всички, русите, сме преживели през по-ните 10 години в нашето духовно развитие — пише авторът на „иот“, — та няма няма да закрепят реализмите, че това е фанта- В същност това е изконен, истински реализъм. Това в същност реализъм, само че по-дълбок, а у тях заема незначително по-ение.“²⁸ Достоевски дори отива по-далеч в търсене на оправ-ието фантастичното да има предпочитание като предмет на из-твото, защото то е рожба на действителността, нещо повече, то амата действителност. „Кое може да бъде по-фантастично и по-чаквано от действителността? — разсъждава той. — Кое може-бде даже по-невероятно понякога от действителността? Нико-на романиста няма да се представят такива възможности, как-тези, които действителността ни представя всеки ден с хиляди вид на най-обикновени неща. Нещо подобно не би могла да из-ли никаква фантазия.“²⁹

Достоевски, така да се каже, „типизира“ фантастичното и из-чителното, невероятното и необикновеното.³⁰ В едно писмо до Страхов от 26 февруари 1869 г. той пише: „Аз имам свой осо-възглед върху действителността (в изкуството) и това, което-шинството наричат почти фантастическо и изключително, то за-и понякога съставя самата същност на действителното. Обичай-тта на явленията и формалният поглед върху тях според мене-е още реализъм, а напротив. — Във всеки брой на вестниците-срещате отчет за най-действителни и най-чудновати факти. За-ните писатели те са фантастични; да, те и не се занимават с-и; а в същност те са действителност, защото те са факти.“³¹ По-съв начин авторът на „Братя Карамазови“ разширява и в из-стен смисъл разрушава общоприетите понятия и представи за-ализма като художествен метод. Той обосновава своята поетика-творец-новатор с право да отразява живота в неговите крайни-евъпълнения и прояви.

Оттук и не без основание утвърдилото се мнение, че персона-те на Достоевски са „необикновени“, „странни“, „изключител-“, „особени“ и т. н. Самият автор счита, че те са „фатални“, „лу-“, „същества, нравствени „уроди“, „крайно безсърдечни“ (3, 383).-пълнени с „жажда за забранени наслади“ (3, 382) и в същото-еме феномени, силни и демонични личности. Те се намират вина-в някаква треска, в напрежение, на предела, който ще промени.

²⁸ Из писмото до А. Майков от 11(13) декември 1868 г. — П., II, 169—170.

²⁹ Вж. „Дневник писателя“ за март 1876 г. — XI, 234.

³⁰ Ф. И. Евнин, Реализм Достоевского, сб. „Проблемы типологии русско-

реализма, М., 1969 г., стр. 408—454.

³¹ Ф. М. Достоевский, Полн. собр. художественных произведений, т. стр. 169—170.

тяхната съдба. Живнени натури, героите на Достоевски се стремят да получат всичко от битието, те са обхванати от подчертан максимализъм по отношение на сладострастието в живота. В това отношение те са деца на своето време и притежават характерни черти на човека от епохата на първоначалния стадий на капитализма, когато настъпва „всеобщо необузвано движение на стихийни жизнени сили.“³² За тях не съществуват задръжки в живота.

И тук е именно голямото различие в творческия подход на Достоевски и Чехов, който идва след него. Ако Достоевски търси изключителното, Чехов — повседневното, обикновеното, с нищо небележимото, Чехов избягва ярките конфликти — а Достоевски предпочита. Чехов е повече лирик, а Достоевски — трагик. Това разделя и двата типа на реалистически подход в двамата големи творци. Съпоставен с тях, реалистичният подход на Димов явява се по-близо до този на Достоевски.

* * *

Не е случайно това, че подобно на Достоевски и при Димов действителността получава особени, изненадващи очертания. И при него имаме „фантастичност“ на ситуации, герои, действия и т. н. „Фантастичността“ се превръща в един от най-характерните компоненти на реализма не само на Достоевски, но и на Димов. Така например героите на нашия писател са интересни именно с изключителното, което носят в себе си, това, което ги отличава от класиката, съсловното и т. н., което ги прави необикновени. Димов съществува търси ефектното, необичайното у човека в неговия живот, в неговите психически прояви. Още на времето П. Динев пише за „Перчик Бенц“: „Авторът с увлечение търси тъкмо странното, загадъчното, необикновеното в постъпките и преживяванията на героите си, засилва тия елементи, чрез тях се стреми да ни разкрие характерите.“³³ И още: „Като млад автор Димов е потърсил пред всичко изключителни лица и необикновени, странни душевни състояния. Интересувало го е не простото и обикновеното, но изключителното и трагичното.“³⁴ Този подход към действителността у Димов не се изменя и по-късно.

Това обяснява и своеобразната „типизация“, която Достоевски и Димов прилагат при изграждане на художествения образ — не чрез общото, а чрез единичното, не чрез разпространеното, а чрез изключителното, странното и необикновеното — неповторимото. Това е дало основание на съветския учен М. Бахтин да твърди че героите на автора на „Престъпление и наказание“, макар и реалистични, не са типични. Те не са представители на определени класи и съловия.³⁵ Мъчно можем да определим на коя общество-

³² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, Сочинения, т. 2, стр. 129.

³³ Петър Динев, Литературни образи, НК, С., 1968, стр. 309.

³⁴ Петър Динев, Литературни образи, НК, С., 1968, стр. 310.

³⁵ Вж. М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, Сп., 1963 г. Този мисъл на Бахтин влиза в противоречие с Енгелсовата постановка за реализма

прослойка са изразители Разколников от „Престъпление и наказание“, княз Мишкин и Настася Филиповна от „Идиот“ и т. н. Та хора „странни“ като характери, но в същото време са носители на определена идея, която съществува в действителността и го интересува автора. Те са „герои-идея“ или „герои-чувства“, характери за „романа-трагедия“. Това може да се каже и за героите на Димов от първите му романи — например за Ередия и Хорн от „Осъдени души“.

Разбира се, литературната форма на „романа-трагедия“ се полага от него творчески. В нашия писател няма и следа от реторика. Тук въпросът е до характера на техния роман. Само тази най-обща линия на типологичното сходство може да се види, която ги сродява и която очертава тяхната физиономия на ризи. Фантастичното и парадоксалното са най-характерните страни на творческото им възприемане и пресъздаване на картината на света. Не е случайно това, че техният метод се доближава до абстрактизма, но само формално — доколкото на преден план излизат изключителното и демоничното, подчертано емоционалното. Това е така, защото и Достоевски, и Димов, както се отбелязва, творят в аналогични епохи на състресения и парадокси.

Интересът към странното и трагичното, противоречивото и божественото, към многоликото и меланхоличното съпътствува Димов през целия му творчески път. Вероятно този интерес е подхранван не само от социалната действителност, но и от литературните изяви, които в юношата Димов са формирали особен вкус към трагичното. В това отношение авторът на „Осъдени души“ е следвал творческия опит и традиции на своя велик предходник Достоевски.

В първите романи на Димов това много ясно изпъква. Димов търси да че ли следва по петите Достоевски в подбора на герои — силни, динамични, психически неуравновесени; в техните постъпки — трагични и парадоксални; в търсене на психофизиологичното в тях. навсякъде това противоречие между блестящ разум и изгарящи чувства, които поражда дисхармонията в личността, нейната трагедия и обреченост от съдбата. В същност, както и Р. Ликова пише: „той се стреми да разкрие един нов художествен свят на странна игра на чувства и страсти, една нова представа за човека като сложено същество, по-богато и противоречиво от конвенционалните представи.“³⁶ И това Димов успява да направи не по-лошо от Достоевски.

Общото между нашия и руския писател е в параметрите на творческата изява, в моделите на художествените образи. И тези „душешни парадокси“ (Р. Ликова) у персонажите на Димов, които следват един след друг, може би повече от всичко друго правят неговите герои типологично и характерологично близки до тези на Достоевски. Димов не се интересува от битовото всекидневие на чо-

вото „Типични характери при типични обстоятелства“, затова и е критикувана от някои съветски учени.

³⁶ Р. Ликова, Съвременни автори и проблеми, НИ, С., 1968, стр. 105.

века, а от големите философски и етични проблеми, които стоят пред него и които пораждат душевните му противоречия, неговата сензуалност. Всичко това определя структурната близост на образа на героя на Димов с този на автора на „Записки от мъртвия дом“ — изграден върху илюзорното, често подсъзнателното и болезненото, върху противоречивите му превъзлещения и т. н.

Нашият писател се е учил от Достоевски интелектуално, идейно-емоционално да уплътнява образа. Всеки персонаж за него е идейна или емоционално-нравствена позиция. Затова не е толкова важно, че героите му не говорят със собствен език — по-важното е, че изразяват собствени идеи.

Над героите на Димов подобно тези на Достоевски винаги тежне тяхното минало. Те никога нямат само настояще, а живеят чрез миналото. В този смисъл проблемът за времето у Достоевски и Димов при един сравнителен анализ би разкрило твърде сходни моменти при изграждане на художествения образ.

С особено майсторство Димов рисува духовната и нравствена деградация на буржоазния свят и неговите представители. Той прави дисекция на едно общество, което превръща хората в „мономани“, за да покаже неговото нравствено падение и самообреченост. Ако в „Поручик Бенц“ това е само игра на въображението, то в „Осъдени души“ и особено в „Тютюн“ всичко е социално детерминирано и обусловено. Нравственото опустошение на героите на Димов, аналогично на Толстоевите, трябва да се разглежда като резултат от отдалечаването от народа. Пример в това отношение може да служи Ирина от „Тютюн“.

И това, което е интересно, то е, че героите на Димов са едновременно представители, чеда и жертва на един загиващ аморален и жесток свят. Извън него те са немислими — те носят заразата му в себе си, въпреки че го ненавиждат и в повечето случаи се бунтуват срещу него, какъвто е случаят с мис Хорн от „Осъдени души“ и Ирина от „Тютюн“. Това поражда и сложното и противоречиво отношение на читателя към тях — той едновременно ги осъжда и им съчувствува. Възмущават го техните действия, а го вълнува тяхната съдба. Може би защото при друг обществен строй биха имали по-щастлива участ — и биха запазили красотата в себе си, и би се разгоряла „искрата божия“ у тях. Оттук и обвинителният патос в произведенията на Димов, сатиричният тон, който съпътствува повествованието по отношение не толкова на героите, колкото към живота, обществото, социалното устройство и морал.

Димов изгражда образа на човека-жертва, който е обхванат от пагубна страст. Такъв образ е образът на Борис с неговата мания за богатство и сила, на Ередия с неговата религиозна екзалтация. В тях живее страстта на Разколников от „Пресъпление и наказание“, на Ганя Иволгин от „Идиот“ на Достоевски, макар и в съвсем друг план.

В същото време Димов изгражда и друг образ — на човека

без равновесие. — това са Елена от „Поручик Бенц“, мис Хорн от „Осъдени души“ и др. Те са хора без определен център, които въпреки своята демонична сила са жертва на един порок, който ги заставя да се мятат от една крайност в друга. В същност в противоречивите натури винаги господства дисхармонията, която унищожава равновесието. Това поражда и трагедията на личността.

Това, че действащите лица от романите на Димов са рожба на един жесток свят, определя и неспокойствието им — сякаш бацилът на възбуждението е вложен в тях. Оттук и създаването на изненадващи конфликтни ситуации и бързото динамично развитие на действието в романа. Сякаш имаме смяна на кинематографични картини, а не едно просто повествование.

Една от най-характерните черти на персонажите на Димов е непрекъснатата смяна на кризи и подеми в тях, които се извършват неочаквано и експлозивно. Духовните промени са характерни и за Толстоевите герои, но при тях те се предхождат от събитийни моменти или от духовни преломи, а тук такива моменти и преломи не съществуват. Сякаш в дъното на душата на инак сънпация морално и физически герой са се събрали разпръснатите жизнени сили, за да се възпламенят с огромна сила в определен, но внезапен миг. Така че в жизнените и страстни натури на Димов животът може само да тлее, но той не пресеква, а идва момент, когато буйно се разгаря. Така е и с Елена от „Поручик Бенц“, и с мис Хорн от „Осъдени души“, и с други негови герои и героини. Те винаги са в някакви фази на развитие. Това определя и тяхната динамичност като персонаж.

Героите на Димов се движат по ръба на пропастта. Те всеки момент могат да паднат в нея — още повече, че не вървят, а стремително летят. И това те съзнават, но го вършат въпреки всичко — на пук на всички и на себе си. С особено настървение те се любоват на собственото си напрежение, макар да страдат и се измъчват. Героите на Димов, като тези на Достоевски, не познават спокойния ход на живота — той им е чужд. „Животът е действие, Костов. . . Борба. . . Напрежение. . . Тъкмо в това намирам удоволствие“ (3, 169) — говори Борис Морев на своя главен експерт.

Действащите лица на Достоевски, по думите на съветският учен В. Ермилов, обичат да си правят „харакири“.³⁷ За пример в това отношение могат да се посочат Разкольников от „Престъпление и наказание“ и Настася Филиповна от „Идиот“. Нещо подобно имаме и при тези на Димов — Бенц от „Поручик Бенц“ и Хорн от „Осъдени души“. Това е забелязъл и Ст. Каролев, който пише: „Както почти всички герои на Димитър Димов, който не обича да изобразява потайни хора и „двуличници“, „осъдени души“ са открити характери. Не само пред себе си признават те своите грехове; не ги скриват и от близки и далечни. Може да са груби, брутални, цинични, но не са дребнави и не се стремят ни най-малко

³⁷ Вж. В. Ермилов, Ф. М. Достоевски, НК, С., 1959 г.

да се представят в по-друга светлина, нямат илюзии за себе си и не искат никой да ги има, не обичат да блестят пред хората с фалшиви качества, както не могат да търпят и фалшиви скъпоценности. . . . Тяхната безкрупулност е по своему честна.³⁸

Общо в строеж на образ, подбор на герои и ситуации Димов стои твърде близко в типологично отношение до Достоевски. Националното в образа при тях видимо изчезва пред общочовешкото независимо от това, че някои западни учени искат да видят в героите на Достоевски „разголване“ на руската душа. Димов също като своя учител се вълнува в първите си романи — „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“, от извъннационалното — общочовешкото, биологичното, подсъзнателното, с една дума — от ирационалното, болното в човешката психика. И всичко това дадено в един хиперболичен план, невъзможен, пределно натегнат до скъсване. Героите на Димов подобно тези на автора на „Идиот“ „са му интересни като съдба, като една изключителна жизнена парабола, те са за него явления, които той трябва да постави на съд пред морала.“³⁹ Затова пък по отношение на композиция неговите романи се отличават от тези на Достоевски. За разлика от него Димов търси последователното и стройно изложение. Структурно композицията на творбите му като че ли няма нищо общо с обърканите и хаотични чувства на героите му. Това говори за създаването от него, на една нова разновидност не само на „романа-трагедия“, но и на полифоничния роман, творец на които се явява руският писател.

V. ЧОВЕКЪТ В ИЗОБРАЖЕНИЕТО НА ДОСТОЕВСКИ И ДИМИТЪР ДИМОВ

В отношението си към човека Димов стои по-близо до Толстой, докато в подбора на герои, ситуации и изграждане на образа до Достоевски.

Както е известно, отношението на Достоевски към човека е сложно и противоречиво. То се е изразило в мечтата на Кирилов от „Бесове“ за щастието на човечеството, което може да се постигне само чрез вярата в бога: „Който победи болката и страха, той ще стане бог. Тогава ще има нов живот, всичко ново. . . . Когато човек стане бог, ще се промени физически. И светът ще се промени, и делата ще се променят, и мислите, и всички чувства. . .“ (7, 118).

На индивидуалиста — „сврѣхчовека“, Достоевски противопоставя алтруиста — „бога-човек“ от рода на княз Мишкин, Соня Мармеладова и т. н. Той счита, че егоизмът и егоцентризмът дехуманизират човека, правят го роб на неговите страсти и враг на „изстрадалото човечество“. Спасението е в отричането от личното „аз“ и пожертвуването в името на бога и хората. Това е пътят за „въз-

³⁸ Стоян Каролев, Идеи, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 360.

³⁹ Кр. Куюмджиев, Профили с черно и бяло, БП, С., 1966, стр. 106—7.

становяване“ на загиващата личност. Вместо материализъм той проповядва идеализъм, вместо протест — смирение. Достоевски — моралистът ненавижда раздвоеното между разум и интуиция в своите герои, макар и естетически да ги предпочита.

Неговите убеждения по отношение на човека за разлика от тези на неговия голям съвременник Л. Толстой са, че човек по начало се ражда зъл, че злото е заложено в неговата природа. Един от героите на Достоевски направо заявява: „Човекът е деспот по природата и обича да бъде мъчител“ (4, 301). Не е случайно това, че героите му изпитват някакво садистично наслаждение да измъчват себе си и другите, да унижават и да бъдат унижавани, да „отмъщават“ на себе си и на другите. Такъв е героят от „Записки от подземнието“, такъв е Иполит от „Идиот“ — все егоцентристи и садисти, които изпитват болезнено наслаждение от своето падеение или омраза към света и хората. Не случайно Горки пише, че „Достоевски във фигурата на „човека от подземнието“ е създал болно и зло животно.“⁴⁰ И това действително е така — героите на Достоевски са с предпочитане към злото. В „Дневник на писателя“ за юли — август 1877 г. той пише: „Ясно и разбрано до очевидност е, че злото се крие в човека по-дълбоко, отколкото предполагат лекарите-социалисти, че в никакво устройство на обществото няма да избегнете злото, че човешката душа си остава същата, че ненормалността и грехът произлизат от самата нея.“⁴¹ Справедливостта и обективността изискват обаче да се каже, че се срещат и противни на горното изказвания, но те са изключения и затова — нехарактерни. Героят на „Сънят на смешния човек“ заявява: „Аз съм видял и знам, че хората могат да бъдат прекрасни и щастливи, без да загубят способност да живеят на земята. Аз не искам и не мога да вярвам, че злото е било нормално състояние за хората“ (10, 418). Следователно не само злото у човека разкрива авторът на „Престъпление и наказание“, но и неговия алтруизъм — любовта и саможертвата в Соня Мармеладова, княз Мишкин и т. н. Но именно защото тези образи носят идейно-програмен характер, те не могат да изкупят вината на човека със своите мъки и страдания. Нали според писателя този е пътят за спасението на „изстрадалото човечество“ — мъките и единичното добро.

И това, което е интересно, то е, че макар и Достоевски да търси злото в природата на човека, той не забравя и мъничкото добро, което остава да съществува в него — дори в такива извратени типове като Свидригайлов, Смердяков, Ставрогин и др. Това опровергава твърдението, че Достоевски мрази човека — напротив, той го обича, измъчва се за него, страда заедно с него. Всичко това говори за сложното и противоречиво отношение на руския писател към личността и нейната съдба.

⁴⁰ Вж. Литературно наследство, т. 70, М., 1963, стр. 264. Става дума за статията на М. Горки „О карамазовщине“ и „Еще раз о карамазовщине“.

⁴¹ Ф. М. Достоевский, Полное собр. художественных произведений, т. XII, стр. 210.

Тезата за вроденото зло в човека извиква и другите тези на Достоевски — „всеки пред всички и за всички е виноват“ и за изкупуването на вината. А тя според автора на „Престъпление и наказание“ е в страданието. Истината трябва да се изстрада. Достоевски е обичал да казва: „За да пишеш добре, трябва да страдаш, да страдаш!“⁴² Тази максима го е ръководила и в неговата творческа дейност. Неговите герои са истински страдалци, те знаят, че „на нашата земя ние можем да обичаме истински само чрез мъка и само чрез мъка“. Те са изпълнени с „безизходна печал“ (1, 428) и „състрадание към чуждото нещастие“ (1, 428). За тях да съществува значи да страдаш и, обратно, да страдаш значи да съществуваш. Негов идеал на хора са великите страдания за човечеството — княз Мишкин, Соня Мармеладова и старецът Зосима. Достоевски е писател, който е обобщил страданието на целия измъчен свят, като го е възвисил до предзнаменование, до чистилище. „Страданието е главният и може би единствен закон на битието на цялото човечество“ — пише той.⁴³ Смирението и мъката стават за него прозрение, а откриването на истината в живота — страдание. Или, с други думи, пътят към щастието преминава през страданието. Страданието облагородява и сближава хората, възвисява ги, прави ги братя. По този път на развитие преминават много от героите на Достоевски и късният Толстой, като Разколников от „Престъпление и наказание“ и Нехлюдов от „Възкресение“. Не случайно на Достоевски най-много от творчеството на Толстой е допаднал оня момент от романа „Ана Каренина“, където страдалците Каренин и Вронски си подават ръце и се възвисяват в нравствено отношение, превръщат се в братя. Стремещт на автора на „Братя Карамазови“ винаги е бил да разкрие човешката съдба чрез човешката душа — защото само чрез нея могат да кристализират страданието и мъката. Той счита — и това е именно една от неговите големи заблуди — всяка борба за изменение на съществуващия строй за безсмислена. Всеобщата хармония и щастие могат да настъпят само в резултат на страданието и на нравственото усъвършенствуване чрез вярата в бога.

Достоевски противопоставя интуицията на разума в човека, при което печели интуицията. Според него не разумът трябва да ръководи личността в неговите действия, а сърцето. Разумът създава „незавършени“ идеи и теории, които могат да тласнат човека към престъпление, а сърцето — никога. В този смисъл са противопоставени Соня Мармеладова и Разколников от „Престъпление и наказание“. В случая разумът е израз на злото, а интуицията — на доброто. Оттук и враждебното отношение на Достоевски към рационалното в човека. По-близо до „бога-човек“ са нерационалните му герои, като Мишкин, Соня и др. Мишкин блести не със своя ум, а със своето сърце. Той не познава раздвоението на цивилизования

⁴² Л. Гросман, Ф. М. Достоевски, НМ, С., 1965, стр. 319.

⁴³ Пак там, стр. 428.

овек, защото се формира като личност далеч от обществото — ред природата на Швейцария.

И още нещо, Достоевски се интересува от човека като индивид, същност, а Толстой — от човека, като член на обществото. Ко при героите на Достоевски се налагат проблемите „аз и светът“, „аз и богът“, то при тези на Толстой на преден план излиза — „аз и обществото“, „аз и доброто“.

Централен проблем в творчеството на Достоевски става нравственото разложение и спасение на личността — потъпкването и пасяването на „всичко свещено“ за нея. Това определя и отношението му към света и човека — неговият скептицизъм и песимизъм. Ко Толстой вижда в човека доброто и красивото, Достоевски отрива в него злото и порочното. Ако при Толстой да си добър значи да си щастлив, при Достоевски да си добър значи да си нещастен; а Толстой да живееш значи да се наслаждаваш, а за Достоевски да живееш значи да страдаш.* Оттук и насладата, която изпитват героите на Достоевски от самоунижението като източник на страдание, особено ярко изявено у Мармеладов от „Престъпление и наказание“ и у Настася Филиповна от „Идиот“. Прав е бил Горки, като пише за тази особеност на творчеството на Достоевски: „Трябало е да се яви човек, който би възплътил в своята душа спомена за всички . . . мъки на хората и отрази този страшен спомен — този човек е Достоевски.“⁴⁴

Отношението на Димов към човека, както вече се отбеляза, е отличава от това на Достоевски и е по-близко до това на Толстой. Като него той осмисля не само философски, но и етично човешката личност и търси „Искрата Божия“ у нея. „И с вдъхновена ревност бе защитник на мъничкото добро и човечно, което се апазваше у неговите „отрицателни“ герои — пише П. Зарев, — в личност той бе темен защитник. Искаше с нещо да изкупи страданията им, с нещо да ги оправдае за обречеността им, с нещо да ги освободи от тяхната човешка съдба.“⁴⁵ Това особено важи за героите му, както забелязва и нашият учен — за мис Хорн от „Осъдени души“, за Ирина от „Тютюн“ и за Инес от „Почивка в Арко Арс“.

Димов търси човешкото и възвишеното и в най-извратените и антисоциални типове, какъвто е татко Пнер от „Тютюн“ например. Но някакъв остатък от нравствено съзнание, смешен и безполезен — пише авторът, — го караше да покаже, че вижда необходимостта от формулите и уважава поне дъщеря си“ (3, 72). Татко Пнер не е загубил напълно „чувството за виновност“ (3,84). По

* Интересна съпоставка за отношението на Достоевски и Толстой към човека и неговия живот прави В. В. Вересаев в своята книга „Живая жизнь“. Той счита, че за Достоевски „човекът е прокълнат“, а за Толстой — „да живее животът“ (вж. В. В. Вересаев, Живая жизнь. О Достоевском и Льве Толстом, Изд. 4-ое, М., 1928 г.

⁴⁴ М. Горький, История русской литературы, М., 1938, стр. 251.

⁴⁵ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, 1969, стр. 213.

такъв начин човекът, който ограбва труда на хиляди български селяни и работници чрез своята „Никотиана“, все пак, макар и в отделни моменти, не е лишен от човешки проблясъци. Но те не идват, за да го оправдаят, а за да покажат и разкрият схващането на писателя, че доброто е заложено в природата на човека и може да бъде потиснато, но никога — унищожено. Не случайно в една от не особено нравствените си и поетични героини — Адриан от незавършения роман, той пише: „Тя се бе родила нежна и добродушна като всички деца“ (6, 59), а за баща ѝ — богат фабрикант, че „По природа той не бе лош човек“ (6, 76). Следователно Димов счита подобно на Толстой, че в природата на човека е да бъде добър и човечен и че ако той понякога не е такъв, животът го променил, покварил или озлобил — култивирал е в него лоши качества.

А романа „Ахилесова пета“ има нещо автобиографично, както вече споменахме, което позволява да се запознаем не само с някои моменти от живота на нашия творец, но и с неговите мисли, чувства, интереси и духовни търсения — с неговите възгледи за личността и живота. И тук вярата в човека стои над всичко: „Изглежда — разказва героят, — че съм роден над знака на щастлива звезда. Не мизерията, не отчаянието, не слепият гняв на угнетените, а спокойният разум и вярата в човека ме накараха да вляза в партията, която се бореше на живот и смърт срещу стария свят“ (6, 147).

Съвсем в духа на Толстой в творчеството на Димов враговете се превръщат в братя пред лицето на смъртта. За срещата на Лафарж и Бенц от романа „Поручик Бенц“ той пише: „Погледите им се срещнаха и в този крайно напрегнат момент вместо ожесточената възбуда на човек, готов да убие друг човек, Бенц прочете в очите му изненада и забърканост“ (1, 193). След това авторът отново ще повтори, сякаш за да ни убеди, че това действително е така: „Двамата стиснаха ръцете си. Погледите им се срещнаха. Те почувствуваха, че в тоя момент бяха забравили омразата, с която милиони германци и французи продължаваха да се сражават още. Те бяха само две човешки души, между които бе прескочила искрата на съчувствието — единствената светлина, облекчаваща и тайнствена, която мъждее понякога в мрака на отчаянието и болката“ (1, 206). Нещо подобно има и във „Война и мир“, където Пиер се среща с най-жестокия френски генерал Даву. И там враговете след мигновено срещане на погледите изведнаж почувствуват, че са хора, братя и деца на човечеството: „Даву вдигна очи и погледна втренчено Пиер. Няколко секунди те се гледаха един друг и тоя поглед спаси Пиер. Чрез тоя поглед между тия двама души извън всички условия на война и на съд се установиха човешки отношения. И двамата в тоя единствен миг съмтно предчувствуваха безброй неща и разбраха, че и двамата са деца на човечеството, че са братя“ (7, 47).

Не само националните, но и класовите врагове, макар и за мо-

тент, забравят омразата, за да заговори в тях високо хуманната природа: „Наистина ли не виждаш нищо човешко в мен, Ирина?“ (3, 486) — пита Лила. А когато на свой ред Ирина ѝ задава въпроса: „— Мразиш ли ме, Лила?“ (3, 487), тя отговаря: „— Мразя те естествено! . . . Ти си наш враг! . . . Но обичам в тебе човешкото, което те накара да дойдеш тук“ (3, 487).

Нравствените проблеми заемат особено важно място в драматургията на Димов. В нея има безброй примери на вяра и уважение към човека. Те са намерили особено силен израз в един от героите на „Виновният“ — Велизар: „Нима — говори той — трябва да се откаже от вярата си в човека, за да не се смеят глупците?“ (5, 88). Същият този Велизар проявява горкиевска любов и уважение към хората. На него принадлежат думите, че „Нищо в света не може да ти помогне, ако нямаш доверие в човека!“ (5, 107). Не само Велизар, но и Ана и Мария говорят за „ценността“ и „вярата в човека! . . .“ (5, 145). В тази пиеса авторът е дал среща на две от най-силните човешки чувства и добродетели — любовта и дълга. На въпроса на Глафира „Какво може да стои по-високо от правото да обичаш?“ (5, 135) Теодоси отговаря: „. . . Дългът, а не личното щастие, себеотрицанието, а не насладите, верността, а не изневярата. . .“ (5, 135).

Общо взето, Димов е чужд на идеята за състраданието към човека, толкова присъщо на късния Толстой и Достоевски. Но в разказа „Карнавал“ на нашия писател, в който има нещо общо с разказа „След бала“ на яснополянския мъдрец по отношение на постройка, разказвач и философско осмисляне на човешката съдба, е поставен и въпросът за състраданието. Героят смята, че „любовта би могла да бъде само състрадание. . .“ (1, 227). Димов подобно на двамата велики хуманисти счита, че страданието сближава хората, какъвто е случаят с Лила и Ирина от „Тютюн“: „— Случиха се страшни неща! . . .“ — с мъка произнесе тя.

— Аз също преживях страшни неща. И затова дойдох да ти помогна сега.

— Затова ли?

— Да, затова“ (3, 285).

За разлика от Достоевски и късния Толстой обаче отрицателните герои на нашия писател не преминават през чистилицето на страданието. Макар и то да ги възвисява и сближава, не ги пречиства, не ги преобразява — те не променят своя характер, възгледи и т. н. Но чрез страданието Димов иска да изкупи греховете им пред самите тях.

Но има и нещо друго при Димов. Героите му от първите романи, подобно тези на Достоевски потъват в буржоазния хаос и обикновено се атрофират към доброто и злото в живота и в крайна сметка загиват погубени от собствените си увлечения, какъвто е случаят с Ередия от „Осъдени души“, с Бенц от „Поручик Бенц“ и други. Чада на един болен век, самите те психопати, те носят в себе си неговия морал. В „Тютюн“ има едно място, в което авторът описва отношението на Мария към живота и неговите норми, кое-

то е много показателно за моралния и нравствен лик на буржоанския човек: „Тя — пише Димов — не беше ни зла, ни великодушна. Способността ѝ да прониква в хората и да разбира условности беше притъпило нравственото ѝ съзнание от детинство. А сега беше напълно уверена, че доброто и злото в действителност не съществуваха и че нямаше никаква нужда да се прави разлика между тях“ (3, 68). Така че за авторът на „Тютюн“ човешкото не само природна и нравствена, но и социална категория. Това особено ясно се е изразило в размислите на Ирина по отношение на Борис: „Тя беше направила още една крачка към разбиране на истинския му образ, виждаше го оголен и тъп, лишен напълно от нравствено съзнание, от простата човешка способност да прави разлика между добро и зло, между подлост и достойнство. Виждаше само един изрод, един луд. . .“ (3, 520).

Следователно, макар и Димов в своето схващане за същността на човека и неговия живот да стои по-близо до Толстой, отколкото до Достоевски, то ясно е, че той си изработва собствен подход и отношение към този проблем. Не бива да се забравя, че човекът и човешкото в него в първите му романи е от едни позиции разкрито, а в „Тютюн“ и драматургията — от други. Докато авторът на „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“ уважава и се прекланя пред човека по Толстоевски, то авторът на „Тютюн“ върши това по Горкиевски — от позициите на работническата класа и нейната партия. От тях той му се любува или го съди!

* * *

Не само близост и типологично сходство, а може би и известно влияние на Достоевски върху Димов би могло да се открие във философското осмисляне на съдбата на човека, в разкриването на подсъзнателните комплекси и болезнените прояви в него. Има нещо странно, необичайно и у двамата автори при изобразяване на човешкото битие — в търсене на неговата обреченост, трагичност, фатализъм, в зависимостта на човешката съдба — и в нейните измерения на участ, орис, проведение и т. н. Димов не дири чистите проекции при рисуване на човека, а сложните и противоречиви проблеми на неговата душевност.

Героите на Димов подобно тези на Достоевски са обречени от съдбата. И това важи не само за персонажите от първите му два романа — „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“, но и за тези от „Тютюн“. Над тях тегне фаталната съдба на класата, на съсловието, които представляват. Това важи в еднаква степен за Елена от „Поручик Бенц“, за мис Хорн от „Осъдени души“, за Мария от „Тютюн“ и т. н. Дори любовта и красотата при Димовите герси носи фатален характер. За една от своите героини той пише: „ . . . тя се бе родила с мрачния жребий на оная прокълнатата от векове красота, която привлича нещастията и смъртта“ (6, 95). Като че ли всеки идва на света със свое предопределение и участ и никой не може да ги измени. Те го следват в неговия живот.

Димов се е учил от Достоевски да хваща и изобразява живо-на обществото и човека в момент на социална и нравствена формация. Елена от „Поручик Бенц“, мис Хорн и Ередия от „Осъдени души“, та дори и най-обаятелната Димова героиня — Ирина от „Тютюн“, са дадени в процес на *деградация*. Пръв П. Динев е отбелязал тази характерна особеност на творческия подход на нашия писател — умението му да изобразява болезнените и формираните черти на човешката психика. Той съвсем справедливо подчертава за първия роман на Димов — „Поручик Бенц“, че торът е отишел твърде далеч в разкриване на „... болезнения и ранен характер на героите си...“⁴⁶ Навярно това е дало право на редица наши критици от най-ново време, като Яко Молхов, Б. Динев, Ст. Каролев и др., да говорят за фройдишки схващания у нашия Димов по отношение на човека и неговата душевност. Настина у Димов е налице стремението да се търси „подсъзнателното“ извратеното и да се абсолютизира: „... в подсъзнателното на всеки нормален човек — говори старият лекар от „Карнавал“ — съществуваха в зародиш всевъзможни извратености, асоциации и комплекси, настроения, които в даден момент изскачат на повърхността и завладяват чувствата, оскърбявайки разума и достойнството?“ (229). Това не е всичко, има и нещо друго — независимостта на тези „тайни движения“ на чувствата от волята на човека: „Можех да се отърся от тях — продължава той, — когато завладявах чувствата ми, когато изскачаха от мръсната тиня на подсъзнание, в което любовта и смъртта, нежното състрадание се преплитат тайно отвратително?“ (1, 230). Важното в случая са не толкова индивидуалните разсъждения на героя, които биха могли да се вземат мисли на самия автор, колкото превръщането на тези разсъждения в една естетическа програма в „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“.

И все пак дали това са фройдишки увлечения, или са непосредствени внушения на Достоевски върху съзнанието и разбирането на младия писател, е въпрос спорен. Не бива да се забравя, че подсъзнателният, ирационален момент при определяне дейността на човека е твърде нашироко застъпен от Достоевски. В същност Достоевски е родоначалник на това течение в литературата. Димов, който непосредствено се е учил на художествено майсторство от него, съвсем естествено е усвоил и този подстъп към разкриване на човешката същност. Не случайно странното у героите у идва не само от изключителното, но и от подсъзнателното, „... нова... тайнствено нещо в характера...“ (2, 31) им, което ги прави особени и неповторими.

Близостта на Димовите герои с тези на Достоевски би могла да се открие и в техните силни, страстни и безкомпромисни напори, които винаги стигат в своите действия до крайния предел. Те са дадени в последната фаза на своето развитие и се движат на

ръба над пропастта. Такива са Елена от „Поручик Бенц“ и млади Хорн от „Осъдени души“. Роби на собствените си страсти, те неизменно вървят към гибел, саморазрушение и самоубийство, тогава така, както Разколников и Свидригайлов от „Престъпление и наказание“ правят това. Достоевски и Димов нарочно вземат своите герои в кризисен момент, в момент на душевно сътресение, когато те са на прага на последното решение или действие, за да изразят по-ярко тяхната социална обреченост и за да разширят диапазона на тяхната изява. Нали на психически болния всички е разрешено — да погази човешкия морал, да убие и се самоубие и т. н.

И тук стигаме до едно от най-съществените и неопровержимите сходства между героите на Достоевски и Димов — тяхната *болна съвест*. В известната си статия „Жестокий талант“ (1881) Н. В. Михайловски пише, че „специалността на Достоевски като писател е да измъчва своите герои — „сладострастие на злобата и жестокостта.“⁴⁷ Това обаче си има и своето обяснение. В едно писмо до свой познат във връзка с делото на Ландсберг авторът на „Брат Карамазови“ в същност е дал своето мнение-отговор: „Опишете на пример Ландсберг, престъплението на когото считат за толкова невяротно, че го приписват на неговото умопобъркване. Опишете го, ще завикат: невероятно, клевета, болезнено настроение и прочее, прочее. Болестта и болезненото настроение лежат в корена на самото наше общество и онзи, който съумее това да забележи и посочи извиква общо негодувание.“⁴⁸ Следователно Достоевски сменя от себе си обвинението и го стоварва съвсем основателно върху съвременното общество. Според него болното общество поражда и болни герои. Загова Достоевски отбелязва и в записните си тетрадки към романа „Юноша“: „Пропукаха се основите на обществото. . . размъти се морето. Изчезнаха и се заличиха определенията и границите между доброто и злото. Главното. Във всичко идеята на разложението, защото поотделно и въобще не остават връзки не само в руското семейство, но даже просто между хората. . . Разложението е главната видима мисъл на романа. . . Обществото химически се разпада.“⁴⁹ По такъв начин великият писател е обосновавал и обяснил не само болезнения характер на своите герои, но и цялата си естетическа теория на писател-реалист, за когото всичко в живота и действителността — типично или изключително, здраво или болно — има еднакво право на отражение в изкуството.

Същото би могъл да каже за съвременното си общество и да оправдае своето предпочитание към болезненото и Д. Димов. И неговите герои в повечето случаи са кризисни личности. За една от героините си в романа без заглавие — Адриана, той пише: „Думи-

⁴⁷ Вж. цит. по сб „Достоевский в русской критике“, М., 1956, стр. 311.

⁴⁸ Ф. М. Достоевский. Полное собр. художественных произведений, т. IV, стр. 62.

⁴⁹ Вж. „Литературное наследство“, т. 77, „Ф. М. Достоевский в работе над романом „Подросток“. Творческие рукописи“, М., 1965, стр. 62, 69.

които каза, бяха израз на криза в мислите ѝ, криза, която тя еживяваше. защото бе интелигентно и чувствително същество. . .“ (6, 55). Но кризата при тях често преминава в открита лудост, както е при Фани Хорн: „Луда съм! . . . Луда съм! . . . — почна да повтаря тя на себе си и почувствува отново бесния припадък на истерията, която я караше да пици, да хапе ръцете си и да се дрехите си“ (2, 260). Фани Хорн изпитва „болезнена наслада“, която говори за ненормалност в нейния чувствен апарат. Авторът съпоставя нейното душевно състояние с това на Луис: „Ако Луис живееше бавно към меланхолията на безотечественик, към невръщения на човек, който не съзира никакъв смисъл в съществуването си, тя го галопираше към самоубийството или смъртта в някаква клиника за душевно болни“ (2, 39). И тук причините за психическото разстройство се крият в действителността, както е при Достоевски. Но в „Осъдени души“ Димов ги вижда и в църковна-сходастика — нещо, което руският писател взема за изцеление и спасение на човека. За един от братята на ордена — Гонзало, той обобщава: „Причината за всичко това бе отчасти порочната му природа, отчасти един особен вид умствено разстройство, което се настъпило у него през време на духовните упражнения при постъпването му в ордена“ (2, 172).

И Борис Морев, и Ирина подобно на предишните му герои в известна степен излизат извън нормалното психическо състояние. Те са на прага на последното решение, пред катастрофата. Оттук „безредното на душата ѝ“ (3, 34) и „изостреното чувство“; с което Ирина възприема света. Именно това „безумие“ привлича един друг Димовите герои. Ирина счита мечтата на младия Борис за везтквично забогатяване за празна илюзия на неуравновесен човек, но ѝ се възхищава: „Ирина се усмихва тъжно — пише автобиографът. — Той си въобразяваше, че само няколко години го разделят от милионите. Имаше драма и в неговото безумие. Но тъкмо това го караше да го обича по-силно“ (3, 37).

И любовта, особено при героините на Димов от първите му романи, е болезнена и страдна, каквито са самите те. Така например Фани Хорн изпитва болезнена страст към Ередия: „Тя го желаше с всички фибри на тялото си, с оня пристъп, в който изпадат чувствата, когато човек знае, че би могъл да откъсне любимото същество като разкошен, недокоснат от други узрял плод“ (2, 28). Подобна — чувствено-уродлива, е и любовта на героинята от незавършения роман без заглавие, която авторът определя като „. . . рядък урод, безподобен екземпляр в техния род на делови фабриканти и между жените изобщо“ (6, 16). Изобщо тяхната любов е Рогожиновска — болна и затова ненормално силна и изгаряща, убиваща. Известно е, че у героите на Достоевски тя прераства в омраза. Такава е любовта на Алексей Иванович към Полина от „Играч на рулетка“, на Дмитрий Карамазов към Грушенка, на Рогожин към Настася Филиповна. Страстта довежда до безумство както Свидригайлов, така и Фьодор Карамазов. Интересно оба-

че е това, че в любовта героите на Достоевски търсят не толкова плътското и чувственото, както например е при тези на Димов, властнуването над любимия човек, неговото измъчване. Затова любовта на героите на Достоевски носи садистичен характер. Това е борба „кой кого“, борба на самолюбие, на взаимно измъчване, която почти не съществуват светли и радостни минути. Това е бо-на, трескава любов-страдание, а не любов-щастие. Както се вижд сравнението на героите на Димов и Достоевски само се налага показва в известни отношения поразително сходство, а в други различие. Последното идва оттам, че макар героините на Димов да са с „болни души“, притежават за разлика от тези на руския писател „първобитна и жизнена сила“ (2, 55), която поражда неудържимото им влечение един към друг.

Интересно е това, че героите на Достоевски и Димов съзнава своята нравствена и физическа разруха, но не се стремят да се спасят от нея (Хорн, Ирина) а, напротив, изпитват някаква зла наслада, опиянение от близкия край. Като че ли по този жесток начин искат да отмъстят на себе си, на близките си и на целия погрешно устроен и зъл живот. Това определя героите им като щастливи страдалци. Те изпитват особено чувство на наслада от страдание то и мъката, които са вечен техен спътник. Разбира се, че ако Достоевски съзнателно ги търси — в него те са авторова концепция при Димов — не. Той не идеализира страданието. При героите на нашия писател това се налага от чувството им за гордост, достойнство и непристъпност. Те трябва да се покажат привидно щастливи и иронични към себе си. Те са достатъчно горди, за да не търсят съчувствие, така както са горди. Разколников от „Престъпления и наказание“ и Настася Филиповна от „Идиот“.

В героите на Димов подобно тези на Достоевски действа един от жестоките закони на природата — законът за саморазрушението и самосъхранението. Той е толкова по-силно изразен, колкото героят е по-демоничен, по-целенасочен — каквито са Ередия и Борис Морев. Саморазрушението е породено от поражението, което е нанесла буржоазната цивилизация върху техните души, покварата, която е култивирала в тях, а самосъхранението идва от природния инстинкт за живот и щастие. В тази борба в повечето случаи побеждава саморазрушението. Герои като Елена, Хорн, Бенц и Ередия или полудяват, или се самоубиват, или пък ги убиват — но във всички случаи завършват трагично. За Ани от „Карнавал“ авторът пише: „В това самоубийство, в тоя разрушителен живот имаше нещо безумно, жалко и героично“ (1, 231). На подобно саморазрушение са подложени и героите на Достоевски — Рогожин, Настася Филиповна и др. И тук се налага друга от отличителните им черти — натури силни, те презират смъртта и я посрещат без страх и малодушие. Ярки и драстични, те умират по същия ефектен начин, при който са живели — на собствената си влада.

По такъв начин болното и ненормалното в чувствата, действия-

и постъпките на героите у двамата автори доминира, а в извечен смисъл става и ръководно начало. То обаче е социално детерминирано независимо от преднамереното търсене на някои подзнателни сили за обяснение на душевността на човека.

* * *

Димов се е учил от Достоевски да търси, вижда и изобразява хармонията, както вече отбелязахме, а *дисхармонията* у човека живота. Там, където Толстой и Пювков виждат съзвучието в света, там Достоевски и неговият талантлив ученик Димов виждат противоречието, дисонанса. Читателят няма да намери в нито един от техните герои равновесието и хармонията. Те са разяждани от противоречия, от съмнения както към себе си, така и към другите. Раздвоението, липсата на център, нравствената неустойчивост, гугене на равновесието между доброто и злото в живота са най-характерните особености на персонажите на Достоевски. Героят на „Юноша“ Аркадий Дългоуки говори, че човек може „да таи в своята душа най-висок идеал наред с най-великата подлост, и то завършено искрено“ (8, 403). И това важи за болшинството от неговите герои, които са хора на „разнохарактерните усещания“, на външното равенство и външното неравенство“ (1, 469). Това са личности самолюбиви, а понякога и великодушни, но никога спортивни — с една дума, неуравновесени. Това определя и техния трагичен характер. Но ако героите на Достоевски, като Настася Филиповна и Соня Мармеладова, са страдалци не само за себе си, но за целия потиснат свят, то тези на Димов са страдалци само за себе си. Елена и мис Хорн в повечето случаи съществуват само за себе си и техният трагизъм е егостичен.

Димов се вълнува, както и Достоевски, от драмата на човешката съдба. Трагизмът у неговите герои идва не от несъответствие между идеал и действителност, а от несъответствието между желание и възможност. Това особено важи за неговите героини — силни и решителни натури, които изгарят от вътрешния огън на необузданата страст. „Трагизмът произтича и от друго — пише П. Зарев — от фаталистичната мечта на героите или героините. Те скат много. Те са своеобразни монотони. Те са в състояние да рекрачат и последния предел на реалността за целта си. Те се изазходват щедро и всеотдайно в страстите си. И накрая идва опустошението, равнодушието вече към гонимата цел, отвращението от нея, трагичната развързка на „осъдените души.“⁵⁰ А понякога е случва и така — сблъскват се, както при Достоевски, силни врагове, безкомпромисни светове, при които единият трябва да бъде нищожен — така е в „Тютюн“.

С право нашият учен Ст. Каролев забелязва, че в „раздвоеността“ Д. Димов вижда „завършеност“⁵¹ и действително сам ав-

⁵⁰ П. Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 214.

⁵¹ Вж. Стоян Каролев, Идеи, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 344.

торът пише за героя на незавършения си роман: „Той не подозираше, че в гая раздвоеност на личността му имаше нещо прекрасно и завършено. . .“ (6, 120). Това определя и стремежът на писателя да търси противоречието, раздвоеното, дисхармонията в душата на човека. Това е една от характерните черти на неговия метод, която прави реализма му аналогичен с този на Достоевски. Трагизмът у последния е също извикан от противоречието в човешката душа, от нейното раздвоение. Неговият герой не само беседва със себе си, но и воюва със себе си, т. е. със своя двойник, с друг човек в него. Подобно на Достоевски Димов надниква в най-тъмните страни на човешката душа, за да покаже на какво падение е способна личността, от какви тъмни, животински, егоистични, себични и еротични страсти е обхваната тя. В спокойствието Димов също търси тревогата; в хармонията — дисхармонията; в щастието — нещастieto. Оттук и постоянният динамизъм в героите, движението напред, бързото им развитие и в последна сметка трагичният им край.

Следователно всеки пункт у Димов има контрапункт. Всяко действие — контрадействие. Върху такава физическа и духовна основа се изграждат и неговите герои. Особено релефно дисхармонията и трагичността като взаимно обусловени явления се очертават в образи като Елена от „Поручик Бенц“ и мис Хорн от „Осъдени души“. За последната авторът пише: „Имаше нещо разкъсващо и тъжно в контраста между безгрижните маниери, които симулираше, и вътрешната драма на личността и за първи път в живота си Луис виждаше такава трагична фигура“ (2, 29). Това разпада не на човека, а не неговата съзидателна сила, както и неговото вътрешно противоречие и хаос определят не епическата, а драматическата форма в произведенията на Димов — романа-трагедия“.

Явно е, че Димов се е учил от Достоевски да акцентува на „трагичната вина“ у героите си, на тяхната обреченост. И Елена от „Поручик Бенц“, и Ередия и Хорн от „Осъдени души“, както и Борис Морев от „Тютюн“ и неговото съзвездие са хора с фатална съдба и непоправими пред нея прегрешения. У тях липсва нравствения прелом, тази искра на живот и светлина, която никога не угасва у Толстоевите герои и която ги връща към живот. В това отношение героите на Димов са по-близко до тези на Достоевски, отколкото до тези на Толстой.

Те са „трагични чада“ на една трагична епоха и на един загиващ свят, родни братя и сестри на героите и героините на Достоевски.

* * *

Близостта между героите на Достоевски и Димов се налага и по линията на техния *демонизъм*. Известно е, че руският писател винаги подбира за свои герои силни и стихийни личности, като Разколников, Рогожин, Иван Карамазов и др. Това, което великият творец казва за себе си: „Винаги и навсякъде стигам до крайната гра-

на, цял живот все прескачам чертата⁵², може да се каже и за гови герои. Те притежават демонична сила и са обхванати от някъв „бяс“. Това са хора на крайностите, които живеят в един довъртеж на безпокойство и несигурност. Те са активни натура, и то постоянно спорят със света и със себе си. Хора ненаситни, и то не знаят мярка, те винаги стигат до крайния предел в своите действия. У тях са се отразили не само хаосът, но и неспокойствието на преходната епоха — нейната динамичност и експлозивна сила.

У човека на Достоевски има жажда за печлба, за слава, за доволствия, за властвуване над другите. „... неустановеността и отсъствието на мярка стават за него истинска мярка“ — както изразява Маркс за човека от капиталистическото общество.⁵³ Райният индивидуализъм и егоцентризм дехуманизират човека, правят го зло не само за себе си, но и за обществото. Такъв е например Иполит от „Идиот“ с неговата непокорност и бунт срещу нормите на живота и морала, които прерастват в „своеволие“ и морализъм. Такива са Свидригайлов и Рогожин — у които е съредоточена огромна вътрешна сила, която губи границата между доброто и злото. Демонични натура, в същото време те са роб на своите страсти.

Съпоставени героите на Димов с тези на Достоевски, показват образително сходство. И те са „сврѣхчовеци“, и те притежават огромен силов заряд, „наполеонова психологическа сила“, демоничен дух. Тези качества ние ще открием и в Елена от „Поручик Бенц“, в Ередия и в Хори от „Осъдени души“, и в Борис Морев от „Тююю“. Идеята за силната личност, залегнала в лъжливата теория на Разколников, е в натура на Димовите герои. Авторът сам създава това, като пише: „Ередия е един от тези демони“ (2, 240), и то не познават компромисите в живота. Дори самите герои отричат демоничното в своите близки и побратими като нещо съвременно естествено. Такъв е случаят с Ирина и Борис: „Ирина поклати глава отрицателно. Стори ѝ се, че в бледното му лице, в погледа и в движението, с което си наливаше коняк, имаше нещо демонско, но заедно с това самотно и тъжно“ (3, 48). И това, което е интересно, е, че „демонизмът“ е присъщо качество и на положителните герои на Димов за разлика от тези на Достоевски. Така например демонични са Лиля, Павел, Спасуна и т. н. За Лиля авторът пише: „В очите на Лиля светнаха пламъчета, които наподобяваха синкавия блясък на електрически искри. Тя забрави Павел и се превърна внезапно в малък зъл демон“ (3, 344). На Ирина и Павел ѝ се струва „демоничен като самия Борис“ (4, 383). И на всички „очите“ излъчват най-често „демонска сила“. При Достоевски положителният персонаж е носител на смирението, той никога не притежава егоизма и демонизма на отрицателните му герои. А що

52 Л. Гросман, Ф. М. Достоевски, НМ, С., 1965, стр. 284.

53 Вж. К. Маркс, Подготовительные работы для „Святого семейства“, К. Маркс и Ф. Энгелс, Сочинения, т. III, стр. 654.

се отнася до Толстой, той въобще избягва демоничните герои. Той не са присъщи на неговото творчество.

Демонизмът на героите на Димов се крие преди всичко в гяната воля и страст, с която воюват за осъществяването на своята цел в живота. Натури експлозивни, те се опитват от силните усещания и преживявания. Те са обладани от „демона на скоростта“ (3, 68), на печлабата, на омразата, на страстта. „Сврѣхчовеци“, те познават мярката и предела в изискванията си към живота. Те нямат пристанище в него, чужда им е почивката и умората при осъществяването на техния замисъл. Такава е например мис Хорн — „... арогантна, горда, неуязвима... в падението си, изпълнена с презрение... към всичко, което не съставляваше част от нейното благородно, привилегировано „аз“ (2, 34). В Хорн има нещо от гордостта и непокорността на Настася Филиповна от „Идиот“ на Достоевски. Но докато у едната има самоотричане, в другата безкраен егоизъм. Светът съществува само чрез нея и за нея: „Приличаше на пантера — пише авторът. — За пръв път Луис виждаше как един по-силен ефект — бясната гордост у тази жена — побеждава страстта към морфина“ (2, 37). Буйна и екзалтирана натура, мис Хорн израства в погледа на читателя като „Бясна и лекомислена, способна да рискува дори живота си, ако това бе необходимо за удоволствията ѝ“ (2, 151). Това е така, защото тя е „свикнала да мисли само за себе си“, у нея има „истерия“ и „бяс“ (2, 222—3), каквито не липсват на Елена от „Поручик Бенц“ и на Адриана от романа бе заглавие. Тази Адриана, която има „очи на нежен демон, на ундина, които галеха и мъчеха“ (6, 37), е също така жестока и себична, безкомпромисна в своите капризи и страсти: „От развратна — признак на жизненост — тя стана мъдра и, което бе по-лошо, цинична“ (6, 61) — пише авторът. Обект на своята жестока забава, тя прави хората на изкуството с техните маниякални и болни амбиции за гениалност и непризнатост. „Само тя знаеше — съобщава писателят — каква тънка изискана наслада имаше в това да гледаш как една душа се гърчи в кошмарните противоречия на разума и страстите си, да я привличаш и отблъскваш, да я екзалтираш и смразяваш“ (6, 63). По такъв начин нейният цинизъм прераства в садизъм, в наслаждение от чуждото нещастие и самоунижение. Този садизъм е не по-малко присъщ и на героите на Достоевски от рода на Рогожин, Свидригайлов и др. Той е в тяхната природа, която те покорно следват и никога не ѝ изменят.

Демоничната сила у героите на Димов покорява хората, прави ги подвластни на своята воля. Такъв е например Борис Морев, който със своя „ум и презрение към хората... владува над тях“ (3, 45). Той не притежава качествата на обикновените хора, а особена нагласа на воля и съзнание, което не знае компромиси в живота, което е готово да оправдае всяко престъпление в името на поставената цел. Борис е „лишен от топли и сърдечни качества на обикновените човеци...“ (3, 56), той обладава „съзнанието за силата си и гордостта на хищник“ (3, 148) — един чисто наполеонов-

и тип, който пред нищо в живота не се опира, за да постигне оята цел.

Дори и любовта при героите на Димов е необикновена, демонична — „любов-ненавист“, която ние срещаме в Рогожин от „Идиот“, в Дмитрий Карамазов от „Братя Карамазови“ на Достоевски. Тя не е извикана толкова от симпатиите към близкия човек. Лкото от стремежа да властвува над неговата съдба. Но тази любов може да бъде и друга — неповторима и силна, всеотдайна, горда, каквато е любовта на Лиля от „Тютюн“, на Инес от драмата „Почивка в Арко Ирис“.

Демоничната сила при Димовите герои се отпечатва и върху хните лица. „В лицето му имаше нещо твърде студено и твърде тро, за да се нарече приветливо — пише авторът за Борис Мов. — То беше просто лице на човек, който притежаваше някаква ла, някаква неуловима решителност и стоманена воля, която об- защаше другите и ги подчиняваше веднага на себе си“ (3, 77). Борис притежава „твърди“ и „ледени черти“ (3, 78). Такова е и щето на Ередия от „Осъдени души“, макар и писателят да тър- контраста в неговите линии, то изразява вътрешния израз на говата душа: „И Фани пак почувствува, че в това лице имаше що недействително и призрачно красиво, което го караше да при- ача на ангел и демон. . .“ (2, 158). Това, което заслужава да се бележи, е, че в късното творчество на Димов демонизмът в поло- ителните му характери се преосмисля — добива съзидателна си- а. Така в „Почивка в Арко Ирис“ Естанислао говори на Инес: . . . Този свят има нужда от смели и силни характери като ва- ния! . . .“ (5, 248). Подобни мисли у Достоевски не се срещат — емонизмът и индивидуализмът, потискането на смиренното у не- о се разобличават.

Следователно героите на Димов като тези на Достоевски се гличават със своя демонизъм в преследваната цел. Тяхната сила вложена в натурата им. Те са герои на една страст, на една идея, името на които те живеят и умират. Не компромиса в живота, а езкомпромиса, не саможертвата в името на любовта към хора- а, а погубването на тези хора за осъществяване на собствената и цел, каприз и удоволствие.

* * *

Както при Достоевски, така и при Димов на читателя му се грува, че не може да съществува такава действителност с такива ерои, че всичко е плод на фантазията на твореца. Това е така, за- ото авторите търсят *изключителното* в герой и ситуации. Оттук мнението, което се е утвърдило за последните, че са уникални, ъй като двамата писатели разкриват в тях индивидуално-неповто- имото. — Рогожин, Настася Филиповна и княз Мишкин от „Идиот“ а именно такива. Те, както и героите от „Записки от мъртвия ом“, имат „свой особен свят“ (3, 374), „особени чувства“ (3, 377) са „фатално общество“ (3, 381). Те притежават „странни избух-

вания“ (3, 382) и „жажда за забранени наслади“ (3, 382), „нравствена уродливост“ (3, 383) и в същото време са „феномени“ (383). „Странното и „изключителното“ е в тяхната природа. Таки са и повечето от героите на Димов. Фани Хори и Ередия са за автора на „Осъдени души“, „някакво абсурдно отклонение от логиката на красотата и свършенството на живота“ (2, 269). Те са отклонение от нормалното и всичко у тях е парадоксално — настроение, поведение и т. н. Героите дори сами преценяват, че стоят извън нормите на живота. Такъв е случаят с мис Хори и Ередия в „Осъдени души“: „И тогава тя почувствува за последен път, завинаги, че и този човек бе също като нея някакво абсурдно отклонение от логиката“ (2, 269). Подобна е преценката на автора за действията на главния герой на „Поручик Бенц“: „В постъпката на Бенц — пише той — имаше нещо странно, нелогично“ (1, 193). Кой е очаквал, че в най-нажежения и отчайващ момент главния експерт на „Никотиана“ Костов ще прояви такива бащински чувства към бедното гръцко дете от Тасос. Това, че е красиво и че има „нещо особено“ в него, не е в състояние да ни убеди в законната мерната благотворителност на Костов — това е един откъснат, парадоксален факт. Точно такъв парадоксален факт в „Осъдени души“ е срещата на Фани Хори с мис Смитърс.

Следователно това, което особено сближава героите на Достоевски и Димов и ги прави типологически сходни — това е болената им психика, която поражда и парадоксалните им постъпки, които почти никога не следват нормалната логика на живота. Това поражда и резервите по отношение на типичността на тези герои. Това са образи, създадени при изключителни обстоятелства и самите са изключителни — парадоксални. Не е така обаче при героите на „Тютюн“. — Там социалната детерминираност на образите се налага като определяща.

* * *

Подобно на Толстой и Достоевски Димов търси и разкрива както природата у човека, така и инстинкта и интуицията като изречена природното начало у него. Породата — моревската, подобно на карамазовската се проявява в различните синове по различен начин, но същността ѝ е една — силна и безкомпромисна в живота. Това е забелязал и Пантелей Зарев в статията си за Д. Димов: „Гой — пише Зарев — следва своята философия за значимостта на човешкия характер като родово и индивидуално начало.“⁵⁴ Винаги, когато характеризира братята от семейство Морев, той търси не само идейното различие между тях, но и общото, родовото, което ги сближава. Не случайно Борис Морев казва на своя експерт: „Не върша нищо срещу природата си“ (3, 319), макар и тази „природа“ да може да бъде схваната като социална, идейна, но в същото време тя подчертава неговия силен и волеви ха-

⁵⁴ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., стр. 219.

актер — на син на Редингота. Изобщо „семејната упоритост“ е рисъщо качество на „всички рединготовци“ (3, 366).

Още по-ярко и по-силно се откроява „породата“ в Димовите героини — Елена, Фани Хорн, Адриана и др. Това са красиви, фини и интелектуални, но зли, себични жени. „Във високото чело със синкави вени, в правилния нос, в рисунъка на устните и овала на радичката ѝ — всичко това, заобиколено с ореола от пепеляворува коса — прозираше финесът на интелектуално същество, темпераментът на мозъчен тип“ (2, 65). Ако у Толстой „породата“ е израз на естествената, природна същност на човека, у Достоевски — на стихийното и зло начало, у Димов тя е по-скоро биологична и интелектуална реалност.

Димов търси не само природното, но и расовото в човека. Така например в мис Хорн той открива чертите на английската раса: „Общият вид на личността ѝ напомняше мрачния колорит на английските портрети. . . Тя имаше зеленикави северни очи. . . Можеше да се каже, че тя бе един великолепен екземпляр от расата си“ (2, 29). Следователно нашият писател обича да класифицира хората по техните не само социални, интелектуално-чувствени, но и расови принципи — нещо, което в известна степен съществува у Толстой. Именно от породата и от расата на своите космополитични герои в първите два романа излиза Димов, за да обясни някои черти в техния характер, какъвто е случаят с Бенц, Хорн и Ередия. „Когато на другия ден Мюрне завари Фани в „Паласио де Ривас“ седнала спокойно да закусва, съзна изведнъж всичкото безсъръдечие, на което бе способна английската раса“ (2, 150). Това умение на Димов да характеризира героя откъм расовия признак, придава особен, димовски колорит на образа. То е едно от големите постижения на нашия писател. И това постижение е особено сполучливо, когато не е откъснато от социалната среда, както е в „Тютюн“, където расовият признак уплъжнява социалната детерминираност на образите на фон Гайер, госпожица Дитрих и др.

Породата е израз на природното у човека, а инстинктът и интуицията са нейни проявления. Идеите могат да разединяват родни братя, както е с Борис и Стефан Моревци от „Тютюн“, но инстинктът на рода ги обединява: „Нищо вече не ги свързваше. . . Нищо освен сантименталната сила на спомена, следата от инстинкта към едно същество, което бе страдало заради тях и което сегатем по-скоро уважаваха, отколкото обичаха“ (3,338). Този инстинкт авторът подчертава и у чуждестранните си герои, за да подсили още повече различието — расово или национално у тях, какъвто е случаят с фон Гайер — този стар потомък на родови аристократи, попаднал на Балканите като представител на немския тютюнев концерн. „Ала въпреки това фон Гайер изпитваше някакво възмущение — пише Димов, — някаква парлива възбуда, която го примиряваше с войната. Може би това възмущение идеше от минали, феодални времена, от инстинкта на прадедите му. . .“ (3, 329).

С породата Димов свързва не само инстинкта и интуицията,

но и телесното и чувствено начало у човека: „Тя бе — пише той — една от героините си — в рокля с цвят на светла резеда, който хармонираше прекрасно с кестенявата ѝ коса, със зелените ѝ очи с тънките и удължени черти на лицето ѝ, в които прозираше красотата на расово животно, силата на хромозомите от бащината линия...“ (6, 130). Оттук и подобно на Толстой, за разлика от Достоевски, любоване на натуралната сила у човека, възхищение от „чара на младото животно“, от „играта в полусенките на мускулиите“ (6, 58) му. Ще припомним, че в автора на „Братя Карамазови“ дори красотата носи нетленен, макар и чувствено-болезнен характер.

По такъв начин при разкриване на същността на човешката натура нашият писател философски, биологически и интелектуално осмисля някои нейни прояви — нещо, което го прави особено близък на Толстой и отчасти на Достоевски.

* * *

Димов е творец, влюбен в красотата на живота и човека. „Красотата ще спаси света!“ — е повик, който вълнува не само руския писател, но и българския. В това отношение Димов доразвива и традициите на родната ни литература в лицето на Йордан Йовков. Подобно на героините на Достоевски и Йовков и тези на Димов притежават изключително външна красота дори и тогава, когато вътрешно са душевно развратени и опустошени, като Елена от „Поручик Бенц“ и мис Хорн от „Осъдени души“. Красотата и демонизмът са присъщи качества на героите на Димов. Те определят и изключителното им въздействие и самочувствие на горди и недостъпни, обречени на гибел същества. В това отношение има нещо общо между тях и Настася Филиповна и Аглая Епанчина от „Идиот“ на руския писател. В романа без заглавие Димов пише за героинята: „Но никой не се досещаше, че в това съвършено равновесие на нервите, на разума и волята, скрито под външността на русалка, имаше някакво проклетие на съдбата, знака на смъртна красота, която води душата към гибел и поквара“ (6, 61). Красотата на Димовите героини не само хипнотизира, споява и респектира, но тя убива като целувката на Лермонтовия Демон. И точно това е интересното, че ако красотата при Достоевски е най-често погазена или умъртвена, каквато е тази на Настася Филиповна от „Идиот“, то тук при Димов тя погубва. Именно поради това героите и героините му от първите романи не познават светлите и щастливи чувства, а мъчителните — те са своеобразни садисти в любовта.

Това е така, защото красотата у Димовите герои и героини е в съзвучие с тяхната душевност — тя е демонична красота. Когато Ирина наблюдава Борис, изпитва неспокойствие, „смущение от хладното му и красиво лице...“ (3, 21). Неговата красота я „смущава“, респектира, покорява, подчинява и измъчва. С една дума, тя е погубваща красота — която не носи щастие, а страдание. За

онията на разказа „Севастопол, 1913 год.“ той пише: „... тя е много красива, но ако човек се взреше по-внимателно в зелени очи, щеше да забележи в тях един пуст, леден блясък. . . У нея имаше финес, култура, интелигентност. . . Накратко, това бе асамбля, един вампир. . .“ (1, 214). Видно е, че героините на Димов притежават „финес“, какъвто не притежават дори тези на Достоевски и Толстой, но те са прекалено интелектуални и са заедно с бащата на буржоазната цивилизация и морал, докато наистина ките писатели са природно одухотворени.

Към това трябва да прибавим и нещо друго — красотата при героините на Димов се съпътствува с душевен порок. Елена, Хорн, Ирина и др. са „хубави“, „изящни“, но с „болна душа“ — те са растенички. Това също сродява героините на нашия писател с тези на Достоевски и поражда другите сходства с тях — крайна гордост и чувствителност, капризи и увлечения. Те приличат на красив, но неплоден цвят. Тяхната красота е студена, тя не ухае, не ражда и не топли. Тя е цинична за разлика от тази на Достоевски, но в същото време е болна и страдаща красота. Природата е дала много, но ги е лишила от едно — от щастие и радост. И тук се налага едно сравнение с автора на „Война и мир“ — героините, когато са носители на вътрешно богатство, не външно красиви — такива са Наташа, княжна Маря, Кити и др. Външна красота Толстой надарява сравнително по-отрицателни си герои (казвам „сравнително“, защото той няма напълно отрицателни, човешкото у всеки от тях живее!). Но и едните, и другите са физически здрави, силни и жизнени. Но докато Толстой осъди природното у жената, Димов — нейния интелект, болезнена и демонична страст — нещо, което го няма дори в героините на Достоевски. Героините на Димов изгарят в своята страст, докато героините на Достоевски не умеят по земному да любят. Те са красиви, аморални, страстни, но неплодни. Това особено важи за Елена от „Поручик Бенц“ и за мис Хорн от „Осъдени души“. Ако при Достоевски любовта е радост, щастие и в същото време възпроизвежда нов живот, то при Димов — мъка, пустоцвет, опустошение, но и „обновление и съзидание на лицето на земята“, както е при Достоевски. Нашият руски писател. Това говори за оригиналното, чисто димово решение за светлосещане и разрешаване на един такъв интересен проблем — съзвучието или дисхармонията между външно-физическото и душевното у човека. — Една действително прастара естетическа енигма в изкуството.

* * *

Димов е по-близък до Толстой в *отношението* си към героите, колкото до Достоевски. В много от тях — Фани Хорн, Ирина и др. — той осъжда тяхната „монomanия“, лъжливата им чувственост и в същото време като хора, богато надарени и ненамерили правилния път в живота, той им съчувствува. В това е и толстовският маниеризъм на нашия писател — в уважението му към човека и в

търсене „искрата божия“ във всеки един от него. Това сложно отношение на автора особено силно се чувствава при обрисването на Ирина. Авторът тъжи за погубената духовна и физическа красота и я осъжда за това, че не е намерила сили да се справи живота.

И в същото време трудно е да се определи *дистанцията* между автор и герой в Димовите произведения. Неговите герои не приличат на своя автор подобно тези на Толстой. Те дори контрастират на личността му — не са етични и са хора на необуздания пориви и усещания. Във всеки случай те са по-дистанционни, отколкото тези на Толстой. При Толстой някои от героите следват, както Цвайг се изразява, „сянката“ на своя автор.⁵⁵ Такова нещо не съществува при Достоевски и Димов — независимо от тяхното субективно отношение, което се чувствава, те са странични наблюдатели на ожесточените диспути, които водят героите им върху моралните проблеми на човечеството.

Независимо от това Димов естетически предпочита силните личности за герои, но ги оценява от определени нравствени и обществени позиции. До голяма степен те са антиподи на своя създател — един не само високо културен — културни са и неговите герои, но и нравствен и хуманен човек. И все пак Димов се *любува* на силните страсти у героите за разлика от Достоевски, който ги осъжда, макар и естетически да ги предпочита.

Димов не само обвинява някои от своите герои, не само се възхищава от други, но и иронизира трети. Тази гама на авторово отношение при него е твърде богата. Така например към определени герои, като Бимби от „Тютюн“, Димов е язвително саркастичен и ироничен подобно на късния Толстой. Много сцени от „Тютюн“ в интонационно отношение биха могли да се сравнят с тези от „Възкресение“.

За художествения повхат на Димов е характерно честото *коментиране* на живота и постъпките на героите — явното авторово вмешателство в процеса на разказа. В това отношение той като че ли стои по-близо до Толстой. За писателите, които акцентуват на нравствения проблем, е характерен именно този способ на авторово вмешателство. Той е особено характерен за „Тютюн“ и за незавършения му роман, а по-малко за „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“. Интересно съпоставка в това отношение би могла да се направи между разказа „Карнавал“ на Димов и „След бала“ на Толстой. Тук и постройка, и авторови позиции и философия, дори и описание и обстановка са подчинени на този нравствен момент. А оттук и изразните средства — израз на скрити, но искрени мисли, като „поглед“, „очи“ и т. н.

Следователно за разлика от Толстой и подобно на Достоевски Димов *не се възхищава* в своите герои. Дистанцията между автор и герой е голяма. В това отношение той може да бъде на-

⁵⁵ Вж. Стефан Цвайг, Три образи, С., стр. 266.

зчен *дистанционен* писател. Някой би възразил, че героите на Достоевски приличат на своя автор — те са болни психически хора, а това ни най-малко не определя автобиографичния момент в тях, както например е между Толстой и Пьер Безухов, Левин, Нехлюдов — трима от главните герои на неговата поредица от романи.

* * *

Ако има нещо, което да прави особено близък Димитър Димов на Толстой и особено на Достоевски, това е неговият *психологизъм*, умението му да разкрива „диалектиката“ на човешката уша.

„Човекът е тайна! Тя трябва да се разгадае.“⁵⁶ — Тая мисъл на младия Достоевски става цел на неговото творчество, която той следва неизменно през целия си живот. Нашият писател подобно на своя учител си поставя за задача да разгадае тайната на противоречивата човешка натура, в която доброто и злото, силата и слабостта, полетът и низостта, отчаянното и възхищението, отричането и самоотричането, вярата и безверието съжителствуват. Стремжът му към задълбочен психологически анализ го утвърждава като изключителен аналитик и ясновидец на човешката душа. За пръв път в нашата литература той отразява нейните болезнени прояви — нещо, което никой преди него не е направил така задълбочено и художествено убедително.

Безспорно Димов се е учил от Достоевски не само да подбира драматични ситуации и герои, но и на психологическо изграждане на образа. Той не се интересува подобно на Достоевски и Толстой толкова от външните моменти в живота на героите, отколкото от тяхното отражение във вътрешния им психологически живот. Оттук и изключителната роля, която играят вътрешният монолог и потокът на съзнанието при разкриване на образа. В това отношение както Димов, така и Георги Райчев дължат твърде много на руския писател.

Близък е Димов на Толстой и особено на Достоевски в психологическото уплътняване на образа.

Не може да не се съгласим с Р. Ликова, че героите на Димов „излизат от пределите на елементарните социални сблъсъци, те носят много от сложността и противоречивостта на разкъсаната психика на модерния човек“⁵⁷.

По асоциативен път и Достоевски, и Димов разкриват сложния комплекс от представи за същността и живота на свръхчувствителния и необуздан в своите пориви човек. Димов се интересува в първите си романи от психологическите преживявания на индивида — той разкрива тъмните страни, „проказата на душата“.

Писателят-психолог, Димов умее да разкрива в дълбочина и широта човешките преживявания, да хваща и предава „амплиту-

56 Л. Гросман, Ф. М. Достоевски, НМ, С., 1965, стр. 30.

57 Розалия Ликова, Съвременни автори и проблеми, НИ, С., 1968,

дата на чувствата⁵⁸. Прав е Ст. Каролев, като пише, че в това отношение нашият творец се е учил от Толстой: „Споменато беше вече, че Димитър Димов вижда и изобразява задълбочено противоречията в темперамента, характера, душевността на хората, които има изострен усет и поглед за сложните и конфликтни психически явления, че в неговото изображение са чести съжителствата, „смешенията“, преливанията на различни и разнородни мисли, чувства, пориви. А от това следва, че той има зорко, „набито“ око за вътрешната динамика на психическия живот, за лъкатушното душевно движение, за „диалектиката на душата“. На тази плоскост той е писател-психолог, естетически възсъздаващ самия психически процес.“⁵⁹

Подобно на Толстой и Достоевски Димов проследява *зараждането и формирането*, развитието на чувството у човека, борбата на различните емоции у него. Често пъти той ни запознава с абсурдните обрати в преживяванията на човека — прехода на любовта в омраза, на щастието в страдание, на възторга в ужас и т. н., с една дума, запознава ни с болезнените прояви на човешката душа, в която всичко протича извън законите на здравата човешка логика. Това ние ще открием и в Елена, и в Хорн, и в Ирина. И то още повече подсилва впечатлението за „хаоса“, който царя в човешката душа, за вътрешната неуловимост и незакономерност на подсъзнателните сили в нея, за нейното раздвоение.

Чрез „*потока на съзнанието*“⁶⁰ Димов хваща неправилните и хаотични, подсъзнателни течения в болезнената човешка душевност. Той спомага на автора да отрази противоречивото и двойствено „аз“ в момент на самоанализ. „Само Адриана — пише авторът, вкусила тъй рано от мъдростта на живота, от суетата на удоволствията и безсмислицата на всички илюзии, познаваше часовете на смъртна скука, в които чакаше от подсъзнанието ѝ да изскочи нещо тънко и жестоко, нещо зверско, отдавна подтиснато от културата на вековете...“ (6, 63).

„Потокът на съзнанието“ е особено характерен за болезнената психика на Димовите героини като Хорн, Адриана и др. От една страна, той отразява самоанализа, а, от друга, раздвоението на личността, какъвто е случаят с Фани: „И тогава пак чу вътрешния глас, който ѝ казваше: „Ти съзнаваш егоизма си, съзнаваш леда, който сковава сърцето ти... Да, у тебе има едно страшно раздвоение...“ (2, 252). И друг пример на вътрешен монолог от

⁵⁸ Яко Молхов, Съвременни белетристи, БП, С., 1964, стр. 65.

⁵⁹ Стоян Каролев, Идеи, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 368.

⁶⁰ Потокът на съзнанието — пише съветският учен Можнягун — не се контролира, логически не е подреден и не е обрънат към събеседник, а към вътрешния живот, към несъзнателното и интуитивното (вж. С. Можнягун, О модернизме, М., 1970, стр. 163—173). Имаме подмяна на обективното със субективно. Или според Р. Хъмфри „сега този „вътрешен живот“ се разглежда като реално съзнание“ (вж. R. Humphrey, Stream of Consciousness in the Modern Novel, Berkeley and Los-Angeles, 1962, p. 114.

щия тип: „Настъпни мълчание, през което тя допуши цигарата си наведени очи. Пак я обзеха иронични мисли към самата нея: Ето че почвам да се размеквам, да правя сантиментални изповеди. Старите моми обичат да хленчат за разбити мечти. След малко трябва да обясня защо не съм се омъжила досега. Ако видя, че имам успех, ще почна да чуруликам по-весело.“ Тези мисли, които отразяваха действителността като разкрито огледало, я акараха да се усмихне уморено, разсеяно“ (6, 134).

Димов използва в „потока на съзнанието“ и своеобразен вътрешен диалог: „Той се превърна в същество, от чиято воля зависи нещастното, бъдещето, животът на дъщеря му. „Ще и го дам“ — реши той с оная самоувереност, която бе създала у него мощта на парите. „А годеницата му? — внезапно попита един друг млад, който го стресна.

— Това малко, бедно момиче какво ще прави? Ще обезщетя родителите ѝ — помисли фабрикантът. — С половин милион могат да ѝ намерят друг мъж.“ Той бе давал вече обезщетения за потъпките на Червенко“ (6, 84). При вътрешния диалог авторът обикновено раздвоява себе си и противопоставя различни гледни точки — за и против. Той не анализира собствената си душевност: „А тъкмо сега у нея се бе появило нещо здраво и жизнено, което можеше да я спаси от досадата, от ужасния край на изморено, преситено от живота същество. „Не бива да пропускам — подсказва му бащинският инстинкт. — После може да стане късно. Минаталата година не бе това, което е сега. Доскоро поне рисуваше, а сега пие... Не бива да пропускам — повтори си решително той. Ала погледът му срещна пак въздушната фигура на Мария. „Подло е“ — каза гласът на съвестта отново“ (6, 85). По такъв начин при едно сравнение с големите ясновидци на човешката душа Толстой и Достоевски се вижда сходството на художествените средства, които Димов използва при разкриване на вътрешните движения на мисълта у героя.

Интересен при Димов е „двойственият диалог“, както сам той го нарича. При него героят по своеобразен начин коментира или преценява думите на събеседника си: „— Интересите на българското стопанство изискват да разпределим част от доставките между по-дребните фирми — невъзмутимо продължи фон Гайер.

— Да — съгласи се експертът. А след това помисли: „Значи почнахте да се грижите вече и за българското стопанство.“

— Ние искаме да го приобщим към нашата програма за социалното преустройство на Европа.

— Това трябваше да се очаква — кисело измънка експертът. (И веднага си каза: „Никотиана“ пречи на концерта да смъкне цените още по-ниско“)

— Може би ви се вижда странно! . . .

— Обективно казано, никак. („Има си хас да бъдем тъй глупави!“).

Двамата мъже замълчаха и се погледнаха с притаена не-

навист. . .

Двойственият им диалог свърши, ала мислите им продължаваха да текат — мисли, които се губеха в мрак, в тревога, в неизвестност“ (3, 537).

И друг подобен прием на „двойствен диалог“ — твърде сходен с подобните психологически диалози у героите на Толстой построен върху „каза“ и „помисли“: — Беше забавно, нали? — рече Зара.

— Кое?

— Флиртът с баща ти. (Не се преструвай — помисли тя!).

— Да, той има нужда от малко почивка. (Колко си мръсна!).

— И аз помислих това.

— С автомобиля няма да бъде горещо.

— Добре, ще помисля. (Престани да лицемериш. Мога да дойда и да разваля всичко.).

— Аз настоявам да дойдеш, защото ми е неудобно да пътувам с татко Пиер сама.

— Ах! . . . Така ли? — Мария се разсмя. (Значи търсиш параван!).

— Да, мила! . . . (Само ти ли имаш право да пазиш името си?“) (3, 74).

По такъв начин този чисто Димовски „двойствен диалог“ изразява цялата противоречивост и неискреност на покварения от буржоазната цивилизация човек — несъответствието между мисли и думи в него.

Психическите преживявания у героите на Димов намират *външен израз* в техните очи, интонация, лице и т. н. „В тишината, в тая напрегнатост, с която очакваше да чуе цената, тъжните и зеленикави очи изразиха безнадеждност, после мъка, после отчаяние и най-сетне у тях блесна надменост и подигравка“ (2, 31) — пише Димов за мис Хорн. И друг пример пак за Хорн: „Тя направи усилие да се овладее, но не можа и тогава Луис прочете в очите ѝ пълно поражение, резигнация на отчаянието“ (2, 45). В случая в очите се отразяват сложните, противоречиви движения на човешката душевност, преливането на едно чувство в друго, които се извършват несъзнателно, независимо от волята на личността.

„Очите“ и „усмивката“ са най-искрен психологически израз на душевността на героите. При срещата на Мария и Борис те „говорят“, те казват определени категорични истини, които с думи не биха си казали: „Тази усмивка казваше: „Всичко зависи от мене.“ Тя почака малко, след това добави с погледа си: „Ти си доста особен и би могъл да ми харесаш“ (3, 81). Тук се налага едно аналогично сравнение с Толстовите герои Николай Ростов и Маря Болконска или Соня от „Война и мир“: „Той ѝ целуна ръката и я нарече — *вие, Соня*. Но погледите им, като се срещнаха, си казаха „ти“ един на друг и се целунаха нежно“ (5, 15). Безспорно тук писателят използва очите като белег не само на душевна близост,

и като израз на психическа развълнуваност. Така че това е един от тоlstоевски способ.

Интересно, че героите на Димов не само използват този способ, но и знаят неговото значение и съзнателно го прилагат. „Татко Пиер знаеше — пише авторът, — че леността, както и всички други пороци се отпечатва върху лицето“ (3, 85).

Героите на Димов умеят да се самонаблюдават и самоанализират. Това за тях като че ли е част от духовната им дейност. Те ценяват и преценяват не само хората и света — това, което ги забикаля, но и себе си и, което е интересно, че те не се страхуват от най-страшните изводи и преценки, до които стигат: „Той съзна, че бе умъртвен от собствения си свят“ (4, 197) — пише Димов за Джон Гайер.

Следователно Димов като психолог стои наред с Толстой и Достоевски. Съвсем естествено той се е учил от тях, но в същото време той ги обновява, освежава — внася нещо свое при психологическото изграждане на художествения образ. Особено интересен е неговият „двойствен диалог“, който добре и пълно характеризира раздвоението на интелектуалния човек — несъзвучието между ум и мисли в него.

* * *

Пейзажът на Димов също е психологически, както този на Толстой, но по-ярък и подчертано екзотичен, с меланхолична и трагична оцветеност. Достоевски рисува мрачни пейзажи, като душата на своите герои — той не притежава богатата пейзажна палитра на Димов. В Димовия словесен арсенал се срещат и „хладни звезди“, и „печални борове“. „Такъв е и талантът на Димитър Димов — повече интелектуално-емоционален, отколкото изобразително-пластичен — пише Ст. Каролов. — Стихията на този белетрист е и предметно-живописното изображение, а психологическият рисунок. Сетивата му на художник не са особено остри за веществен свят, нему могат да убягнат линии и багри, тонове и движения, но „вътрешното“ му зрение за душевните трепети е изключително силно.“⁶¹

Пейзажът на Димов, както се подчерта, е богато оцветен, ефектен и екзотичен. В това отношение не може да се сравнява с неговито пестеливият и подчертано реалистичен, макар и светъл психологически пейзаж на Толстой, нито мрачният пейзаж на Достоевски. „Облаци закриваха небето с мъгляво було — пише в „Бедни хора“ руският писател; — то беше такова дъждовно, навъсено, тъжно. Ситен дъждец почукваше по стъклата и ги миеше със струйки мръсна студена вода; беше мрачно и тъмно. В стаята едва-едва проникваха лъчите на бледния ден. . .“ (1, 114). За героите на Достоевски обикновено денят е „сив и студен“ (1, 419). Видно е, че Достоевски само фиксира някои детайли. Пейзажът му като цяло бил той битов или друг, е само набелязан, фрагментарен и бледнее

61 Стоян Каролов, Иден, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 381.

пред широтата на човешките преживявания и драмата на живота. Не е така при Димов, той е по-разточителен, но и по емоционален и сензуален. Нашият писател умее да създаде своя атмосфера — зрителна и чувствена, при рисуването на пейзажа: „По върху верандата до късно през нощта, пушейки ароматни български цигари. Въздухът бе наситен с благоухания на съхнещ тютюн и умиращи цветя. Понякога от казармата се надигаше един мощен войнишки глас, чиято първобитна красота приковаваше вниманието на двамата. В тъжни речитативи гласът пееше за някакви безкрайни мъки, за ханджари, тъмници и кървави отмищения“ (1123). Това е един чисто димовски пейзаж — топъл и богат на багари, неспокоен и екзотичен, изпълнен с отчаяние и упоение от живота.

* * *

Димов използва и целия арсенал от *изразни и художествени средства*, присъщи на Толстой и Достоевски и изобщо на писателите психологически реалисти — ясновидци на човешката душа, някои от които вече отбелязахме, като израз на очите, мимиката, интонацията и т. н. Но той не се отказва и от повторението, акцентуването на външните белези, контраста и т. н.

Нашият писател е усвоил един от най-характерните художествени похвати на Толстой — *повторението* на определени детайли от физическия и духовния портрет на героя. Такива повторения ще срещнем при обрисването на Фани Хорн, на Ирина и т. н. Това е забелязъл и Ст. Каролев, който пише: „Склонността на писателя към яркото, ефектното, драматичното дава своите отражения върху цялата му поетика и го подтиква към определени, повтарящи се епитети, тропи, езикови фигури, изрази.“⁶² За фон Гайер той много пъти ще ни повтаря, че това е „аристократ“, издънка от старинен род, „бившият летец“ от известната ескадрила на Рихтхофен. По такъв начин той изгражда една трайна представа за човека и слушателя на немския папиросен концерн, за фашиста, тръгнал да покорява на немския дух света, за свръхчовека и представител на немската раса фон Гайер. Същият прием авторът ползува и при изграждане образа на тъпата и студена, изпълнена с омраза към човека представителка на гестапо госпожица Дитрих. „Госпожица Дитрих бе дълго, подобно на върлина същество, с воднисти очи и загоряло от ски лице. . . В очите на германката имаше някаква кухота. . . Те гледаха втренчено, бяха студени и неподвижни като очи на дъждовник“ (3, 129). По такъв начин в съзнанието на читателя остава завинаги една трайна и неизличима представа за дадения образ.

Димов се е учил от Толстой да строи развитието на действието и образа върху *събитийни моменти*. Последните пораждаат душевни подеми или кризи, както е при Ирина: среща с Борис, из-

⁶² Стоян Каролев, Иден, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 386.

оставяне, нови срещи, смъртта на баща ѝ и т. н. Това са все събитийни моменти, които се откликват дълбоко в нейната душевност и пораждаат нравствени подеми или падения, върху които в края на краищата се изгражда нейната жизнена драма.

Любим художествен похват на Димов за отразяване на противоречията в живота и хората е *контрастът*. В неговото творчество контрастират хора, социални групи и дори цели народи. „Двете жени (мис Смитърс и Фани Хорн — б. м.) се разделиха — пише Димов. — Едната — млада и цъфтяща — отиваше с автомобила си към луксозния хотел, другата — стара и сбръчкана като маймуна — се връщаше с магаре в първобитната пещера. Едната изгаряше в пароксизма на неутолените си желаниа, другата, угаснала, отиваше да пее псалми. Коя бе по-разумна? Или и двете бяха еднакво оглупели, еднакво побъркани от света, към който принадлежат?“ (2, 143). И още един пример: „Мария знаеше също, че изборът задължаваше Костов да похарчи най-малко половин милион за угощения и банкети в скъпите хотели на Гармиш. Ала не знаеше, че половината от работниците в „Никотиана“ обядваха само с хляб и чесън“ (3, 118). Нещо подобно имаме и във „Възкресение“ на Толстой при разкриване живота на аристокрацията и нарочито там се използва същият принцип. В „Тютюн“ има страници из живота на градската аристокрация, които са написани с толстоевска публицистичност. За изобличение жавота на богатите съсловия и двамата писатели използват социалния контраст.

Димов търси *сравнения* от интелектуалния или битов арсенал, сред който живее човекът. За сестрата на Динко той пише: „Елка дойде изпотена и зачервена от бързото изкачване по ронливия силеней. Тя бе едра и хубава като Динко — с тъмносини очи и руса коса. Приличаше на красиво работно животно, което някой беден селянин щеше да обича като земята си“ (4, 34). По такъв начин авторът „материализира“ образа, прави го по-земен и осезаем.

Димов много често използва и *външния белег* като израз на вътрешно отражение и движение на чувствата. Един художествен похват, използван предимно от класиците на психологическия реализъм Толстой и Достоевски.⁶³ „Очите“ на Мария от „Тютюн“ са „печални очи“, „безумни очи“ и отразяват психическото ѝ състояние на разстроен и измъчен от болестта човек. Лила има „наподобяващи синкава стомана очи“ (3, 484) — израз на болшевишката ѝ воля и твърдост. За детето от Тасос, което осиновява Костов, авторът пише: „... в очите му се преливаше особена, бистра синевина“ (4, 164) — така характерна за морската и небесна шир на южните страни. И друг пример, където „очите“ са израз на душевната организация на човека: „Очите ѝ бяха устремени в моряка, очи, в които гореше сподавен възторг, тъга, копнеж, примесени с демонска зеленикава светлина...“ (6, 84).

⁶³ Една от героините на Достоевски казва на своя любим: „очите ти любят и за сърцето ти говорят“ (1, 429). Изобщо този психологически похват, при кой-

„Очите“ се използват не само за израз на душевните преживявания на героя, но и за безсловесен контакт между хората: „Хиршфогел на свой ред ги погледна и между тримата стана мигновено съвещание с очи“ (1, 25). „Очите“ говорят при Димов по-изразително, по-честно, по-интимно и откровенно от думите: „Тя му отпрати черния блясък на очите си полуусмихната и като че признателна за съществуването му“ (1, 65). Те са ням свидетел на потайни мисли, на скрити чувства и заговори: „Тя замълча. Очите ѝ следяха синкавите кълба дим, които Андерсон изпущаше капризно. След малко погледите им се срещнаха и Бенц осъзна мълчаливата неподвижност, с която двамата размениха мислите си“ (1, 51).

Нещо повече дори — „очите“ са израз на вътрешната сила на човека, на неговото въздействие. Понякога те хипнотизират, какъвто е случаят с очите на Адриана: „Нейните зелени хубави очи, очите на водно божество, на русалка, го държаха винаги във властно подчинение, в ням екстаз“ (6, 33).

Лицето подобно на очите също притежава способност да изразява душевността на героя, и то по-искрено от словесния език.⁶⁴ То също „говори“: „Онова, що не избягна от очите на Бенц, бе въпросителният поглед, който ротмистър Петрашев отпрати към Андерсон. Последният му отговори с един вид успокоителна неподвижност на лицето си, сякаш тайнственият заговор срещу Бенц се развиваше със задоволителен успех“ (1, 30). Нещо повече дори — лицето има способността да изразява цялата гама от човешки чувства и настроения: „Лицето на последния изрази много ловко спокоен интерес“ (1, 66) — съобщава авторът. И още: „При това тя съзнаваше, че вълнението идваше повече от изреча на лицето му, от тия хубави тъжни устни, които би могла да нарисува“ (6, 25).

Стоян Каролев счита, че „Димов придава на порока някаква романтична величавост“. А когато говори за Ередия и Борис Морев, отбелязва: „Тук реалистичното изобличение преминава неусетно в романтично „демонизиране“, реализъм и романтизъм преливат един в друг.“⁶⁵ Романтичното идва от неговия стремеж да изобразява екзотичното. За един от главните герои на „Осъдени души“ авторът пише: „... в личността му трептяха страстните багри на екзотичното“ (2, 214). И тези „страстни багри на екзотичното“ се чувствуват в цялостното му творчество — те са съставна част от неговия натюрел на писател.

Стремежът на Димов към *екзотичното и романтичното* го от-

то „очите“ да отразяват душата на човека, се използва твърде нашироко при изграждане на образа от Достоевски и от Толстой.

⁶⁴ Лицето у героите на Толстой „говори“ даже когато е мъртво, какъвто е случаят с малката княгиня. Изобщо Толстой повече от всеки друг писател обича да повтаря даден външен белег и портрета на героя: горната устна на малката княгиня, лъчистите очи на княжна Мария, „малката, бяла и пухкава ръчица“ на Наполеон и т. н. Тези многократно подчертавания той прави, без да се страхува, че ще дотегне или отегчи читателя, напротив, той иска да му ги внуши като на човек много пъти срещал се с неговите герои.

⁶⁵ Стоян Каролев, *Идеи, изображение, стил*, БП, С., 1971, стр. 385.

ичава от Толстой, но го доближава до ранния Достоевски. Димов ненадминат в предаване на неповторимите южни картини. Разбира се, не толкова екзотичният момент, колкото романтичната обаятелност на тона сближава типологично художествения метод на Димов с този на Достоевски. А екзотичното говори по-скоро за близостта на нашия писател до Мериме, от когото той се е учил.

Предпочитанието на Димов към екзотичното е особено силно изразено при рисуване на южната природа на Испания и Беломорието. Тук той търси изключителните фотосенки и тонове, свързани с упойтелните нощи и „кобалтовосиньо небе“. Всичко е дивно, приказно — като някакъв мираж, който упоява поглед и въображение. Както вече отбелязахме, при Толстой пейзажът никога не е екзотичен, макар и да е опияняващ, а при Достоевски в повечето случаи е сух и мрачен.

Макар и рядко, Димов не е лишен в последните си произведения от патетичност, която не е характерна за реализма на Толстой и Достоевски. С такава патетичност е описана саможертвената смърт на Шишко в „Тютюн“, нещо неприсъщо за руските реалисти Толстой и Достоевски. У тях, особено у Толстой, романтичната приповдигнатост липсва. Тонът на Толстой е спокоен и епичен, а ако не е такъв — той е саркастичен, но никога романтичен. Далеч е в това отношение Димов и от Чехов, който изобразява дребното, обикновеното в живота без излишна приповдигнатост на тона, а само с една лека тъга и лиричност. Това му налага съдържанието на неговото творчество. Твърде сив и безинтересен е животът на неговите герои, за да го въдушеви и предразположи към патетичност. За разлика от него Димов търси изключителното, фразантното, богато оцветеното и екзотично, в настроение и пейзаж.

В композиционно отношение героините в романите на Димов играят най-важната роля — те са, така да се каже, композиционният стожер и в „Поручик Бенц“, и в „Осъдени души“, и в „Тютюн“. Нещо подобно имаме и в някои от романите на Достоевски, примерно в „Бедни хора“, „Идиот“ и др. Явно в това отношение Димов се е учил от Достоевски или най-малкото това би трябвало да се разглежда като един композиционен типологически момент или предпочитание, характерно и за двамата писатели.

Изключително значение в композиционната схема на Димовите романи подобно на Толстой и Достоевски има контрапунктът. В „Тютюн“ той е осъществен от Борис — Павел, Ирина — Лиля. Това налага едно сравнение, което, макар и външно, показва близостта на нашия писател с Толстой. Във „Война и мир“ Толстой е осъществил контрапункта чрез Елен — Наташа, Наполеон — Кутузов и т. н., а в „Ана Каренина“ Левин и Кити са противопоставени на Ана и Вронски, които представляват и двете сюжетни линии, върху които се изгражда романът.

Подобно на Достоевски и Толстой Димов е от „сюжетните писатели“, както се изразява П. Зарев.⁶⁶ Действието, особено в „Тю-

⁶⁶ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 214.

тион“, е многопланово и събитийно. Това позволява да се нарисува широката картина на изпълнения с бурни социални и психологични конфликти живот на страната по време на войната. Когато се съпоставя Димов с Толстой обаче, не бива да се забравя, че все пак художественият център и силата на руския писател не е в изобразително-драматическото саморазкриване на образа и в диалога, а в епическото им изобразяване, в повествователния размах, в това, което авторът съобщава за тях и техния живот и действия.

От Достоевски Димов се е учил да *модифицира* образа. Не само Елена и Хорн, но и Иирина съобразно със света, в който се движи, се мени, нюансира се нейният интелект, култура и етика. Не е трудно да се види това богатство на превъплацията на художествения образ в творчеството на Достоевски. То е особено характерно за герои като Разкольников, като Настася Филиповна и др.

* * *

Езикът на Димовите герои подобно този на героите на Достоевски не е средство за индивидуализиране и типизиране — той не изразява професионалните особености на лицето. Езикът е само средство за израз на идеи и мисли, чрез които се характеризират героите. Той е наситен с остроумие и е подчертано интелектуален, каквито са и самите му герои. Затова и прави впечатление, че героите на Димов подобно тези на Достоевски говорят на един и същ език. Но докато този на героите на Достоевски е разпокъсан, дори немарлив, този на Димовите герои е изискан, емоционално обогатен.

Екзотиката налага емоционалната обогатеност и особената тоналност на речта — преливане на тоновете, — нещо, което е специфично димовско — чуждо и непознато на Достоевски. По отношение на езика в „Поручик Бенц“ Яко Молхов пише: „В езиковия му арсенал ще срещнем обрати на речта и словосъчетания, които издават и усет, и вкус към парадокса, към вътрешния контраст, към абстракцията.“⁶⁷ И действително езиковият „арсенал“ не само в първия роман на Димов, но и в останалите му произведения е изключителен, каквито са и неговите герои. Когато говори за Хорн от „Осъдени души“ авторът употребява изрази и думи като „безнадеждна страст към отровата“ (2, 30), „нервите ѝ гладуваха“ (2, 30) и т. н.

Димовият език е подчертано *интелектуален*. Винаги изискан, точен, на места дори остроумен и маниерен в първите му романи. С особено майсторство са написани ония места в творбите му, в които героите му се саморазкриват и излагат своето верую в живота. Те умеят да водят *блестящи полемки и диалози*. Примерите в това отношение са много, но ще приведем само този между Бенц и Елена: „— А! . . . — извика Бенц. — Значи и от вас трябваше да чуя този съвет! . . .“

⁶⁷ Яко Молхов, Съвременни белетристи, БП, С., 1964, стр. 32.

— Кой съвет? — попита тя оскърбено.

— Тоя, що чух днес от един човек, на когото удивително приличате по шарлатанството си.

— Шарлатанство! . . . повтори тя. — Какво търси тази дума между нас?

— Не зная. Питайте себе си.

Тя го погледна напрегнато, после се усмихна:

— Без шеги, Айтел! . . . Един човек, казахте. . .

— Да, един много почтен човек. Като стигнете възрастта му, ще захоравеете като него“ (1, 113).

Блестящ диалог в същия роман водят и Бенц и Лафарж, придружен с едно динамично развитие на действието и поредица от драматични моменти.

Писател на динамичната композиция, Димов и като стилист обича *динамичния израз*, в който на преден план се налага не определението, а преди всичко *глаголът*. Чрез промяната на глаголните времена авторът осъществява едно леко преливане на разказа от един план в друг: „Тя *бе* в лека кремава рокля — рокля за тенис или разходка в полето. Устремът ѝ *зая* сетивата му с вълна от цъфтяща красота и благоухание на ориганов парфюм. Лицето ѝ, съвършено в юношеската чистота на линиите си, *запазваше* познатия твърд, диамантов блясък. Бенц *ли* сравни с великолепа бяла роза. Той *направи* сравнението в мисълта си, възторжено, всред чудесното усещане от докосването на ръката ѝ, която му подаде, и седна срещу нея доста учуден от липсата на Андерсон. Хиршфогел побърза *да обясни*: Андерсон *заминал* за София. И някак неопределено той *добави*, че било предстоящо и неговото *заминаване*“ (1, 71). По такъв начин чрез промяна на глаголните времена се получава една богата гама от действия, мисли, чувства и т. н., която авторът използва и в „Тютюн“: „Когато Борис *влезе* в залата, дребнавите кавги и полугласните разговори *стигнаха*. Помощник-майсторът, който *седеше* при пазара и до тоя момент само от време на време *изругаваше* някого, стана внезапно много делови и се развика възмутено срещу работниците. Тия кучи синове ги *мързяло* да работят. *Ядели* хляба на фирмата „бадява“ и щели *да докарат* чорбаджините до просияшка тояга. Той *беше* дребно четиридесетгодишно късо с гъста коса и писклив глас на евнух“ (3, 59). Изобщо Димов добре е разбрал, че богатството на български език не е толкова в сравненията, колкото в изобилието на глаголните времена, с каквито например руски език не може да се похвали.

Много характерна за езиковия маниер на Димов е *контрастното построяване на фразата* върху това неизменно „но“, което придава особена конструкция на израза. За Павел авторът пише: „Той *бе* по-висок от нея и приличаше донякъде на Борис. Имаше кожа с кехлибарен оттенък, тъмни очи и права черна коса. *Но* лицето му *бе* лишено от женствената изтънченост, от затворената и неподвижна студенина, с която брат му *омагьосваше* момичетата“ (3,

46). И още един пример за контрастно построяване на фразата: „Тишината и спокойствието на летния ден, дълбоката синева на небето, миризмата на боровите и ярките багри на цветята в лехите я караха да почувствува радост от живота, но заедно с това и копнеж за нещо, което и липсваше въпреки любовта на Павел“ (3, 45) — става дума за Лила. По такъв начин хармонията е винаги нарушена, никой не е напълно щастлив, във всеки има противоречия, дисхармония и т. н., които се отразяват в езика на писателя, в неговия израз.

С право Ст. Каролев забелязва и друга една особеност: „По езиков маниер, по строеж на фразата, по лексика и пр. речта на героите е сходна и почти винаги се чувствува, а често и доминира интонационното, „гласовото“ присъствие на писателя.“⁶⁸ Това е така, защото, както вече казахме, авторът не търси индивидуалното или типичното в езиковия маниер на героя, а в неговата душевност и идейна позиция — тя го интересува. В това отношение той се е учил от Достоевски. Не случайно той пише: „Може би се лъжа, но ми се струва, че по схема може да се познае човекът“ (3, 406). И действително по звука на речта ние можем да разберем, че говори старецът Зосима или Фьодор Карамазов, Мишкин или Рогожин. Не движението, не изразът, т. е. външнотелесното като у Толстой, а вътрешноинтонационното се налага у Достоевски. Той винаги тръгва от вътрешното съдържание, за да разкрие външнотелесното.

VI. ТИПОЛОГИЧНАТА ОБЩНОСТ НА РОМАНИТЕ НА ДОСТОЕВСКИ И ДИМОВ

Както е известно, геният на Достоевски се е проявил преди всичко в художественото претворяване на света. Той създава един нов модел на роман, който съветският учен М. Бахтин условно нарича „полифоничен“ и който той противопоставя на „монологичния“ роман.⁶⁹ Това, което характеризира *полифоничния* роман, е неговото идейно многозвучие и многоакцентност, при което всеки герой е носител на определени концепции за живота и обществото и страстно воюва за тяхното право на съществуване. В него гласът на автора не доминира над гласовете на героите, а е равнозначен на тях и се включва в общата полифония на романа. По такъв начин писателят хваща и отразява идейното многогласие на епохата. Това определя както многотематичността и многопроблемността, така и многостилността и многосюжетността на полифоничния роман.

Съвсем естествено е полифоничният роман да е роман на капиталистическата действителност, където противоречието е в същността на човека, живота и обществото. Противоречивата, многоидейна и конфликтна епоха поражда и съответното светоусещане.

⁶⁸ Стоян Каролев, Идеи, изображение, стил, БП, С., 1971, стр. 377.

⁶⁹ Вж. М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, СП, 1963 г.

както у Достоевски, така и у Димов.

С пълно основание може да се твърди, че романите на Димов са също полифонични. Макар и на друга плоскост в „Поручик Бенц“ и в „Осъдени души“, нашият писател отразява светогледното и идейно многообразие на света на „обречените“. И в тях се чувства многоликият образ на едно общество, което загива под жестоките удари на собствените си закони. Авторът, макар и обикновен наблюдател, е негов съдник. Без, разбира се, да му противопоставя чрез своите герои-резоньори своя положителен идеал, както прави това Достоевски.

У Димов има стремеж към „*философска характерология*“ на героя — както е например при Толстой и Достоевски. И неговите герои имат „своя религия“, свое виждане и позиция, от която гледат и оценяват света, свой морал, който те следват. Това в еднаква степен важи за Борис Морев и Павел Морев, за Шишко и Лиля. Дори самите комунисти имат нееднакво отношение към тактиката на революционната борба — и сред тях Димов търси противоречието, а не единството. По такъв начин авторът хваща многогласието на борбата. Така е и при враговете — фон Гайер, Прайбиш, Лихтенфелд — всички са различни във вижданията си и интелекта си. Като Достоевски Димов търси многообразието и сложността на характерите. Това определя и полифоничния характер на „Тютюн“.

Пак като Достоевски той обича *множеството* герои, като често ги среща, застава ги да заговорят, да заспорят, за да почувствува читателят пъстротата на живота, многоликия свят от идеи и личности. „Животът — пише Зарев — като че казва на неговите герои: всеки трябва да излезе на арената със своя пълен капацитет, със своите пределни възможности. А героите му искат повече и от онова, което е човешки възможно. И се саморазрушават. В това е епическото начало на Димовата сюжетност.“⁷⁰ В това явно се налага сходството с Достоевски, чието амплуа на творец е също така разнообразно.

Сходството между романите на Достоевски и Димов може да се търси и по друга една линия — по линията на тяхната *драматургичност* — те са построени по „законите на сцената“.⁷¹ Някога Белинский пръв забелязва, че „главната сила на таланта на г. Достоевски, неговата оригиналност“ е в „дълбокото разбиране и художествено в пълния смисъл на думата възпроизвеждане на трагичната страна на живота“.⁷² По-късно Вяч. Иванов доразвива тази мисъл, като пише, че „Идеята за вина и възмездие, която е централна идея на трагедията, е и централна идея на Достоевски“⁷³ Следователно драматургичната форма на романа на руския писател се налага от неговото съдържание.

⁷⁰ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 215.

⁷¹ Т. Манн, Собр. соч. в 10 томах, т. 10, М., 1959, стр. 341.

⁷² В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. X, 1950, стр. 364.

⁷³ В. Иванов, Борозды и межи, М., 1916, стр. 51.

Както още на времето критиката е забелязала, героите на Достоевски съвсем в стила на класическите трагедии са носители на една страст, на „една сила“ на едно чувство.⁷⁴ По такъв начин самият персонаж е подчинен не на законите на повествователното изкуство, а на законите на драмата.

Дори динамизмът на героя е чисто драматургически принцип, породен от вътрешното му раздвоение и противоречие, не и от неговото развитие. В случая имаме по-скоро доизясняване и доразкриване на вложената идея, отколкото промяна на характера, както е с Разкольников, Рогожин, Ставрогин, Иван Карамазов и др. Те си остават трагични фигури до края.

Самият сюжет също се строи от контрастни събития и ситуации, от внезапни поврати в развитието на действието и съдбата на героите. Авторът на „Престъпление и наказание“ обича авантюристичните сюжети, но когато са наситени с проблемност, с идейност — не с гола и лека занимателност. Той предпочита сюжетните контрасти и скандалните ситуации, които правят изложението напрегнато и интересно.

Поради това, че персонажите на Достоевски постоянно спорят, дискутират, полемизират, в романите му се налага *диалогът* като водещ момент при разкриване на образите и развитието на действието. Следователно романът на Достоевски е не само драматичен, но и диалогичен. Самият факт, че произведенията на руския писател се изграждат върху остра конфликтност и в тях нашироко се използва диалогичната реч, се превръщат в своеобразни драми. Близостта им до драмата идва и по друга линия — действието в тях е ограничено във времето и наситено с много събития, нещо, което му придава напрегнат, динамичен характер, както е при драмата.

Тук има и нещо друго, което сближава романите на Достоевски с драмата. Наред с всичко друго в тях имаме *саморазкритие* на характера, без вмешателството на автора — чрез действия, монолози, диалози и т. н. Последният не коментира и не преценява неговите постъпки — той е обективен наблюдател или разказвач. Самият Достоевски е изразил своите разбираня в това отношение с думите: „Всички факти без обяснения.“⁷⁵ Оттук идва загадъчността в образите и ситуацияите, какъвто е случаят с „диалога“ между Иван Карамазов и Смердяков.

Достоевски създава сцени, картини като в драмата: „По такъв начин — говори той — всичко ще излезе сцени, а не разказ.“⁷⁶ Липсват в романите на Достоевски такива описания като тези на Толстой във „Война и мир“, каквото например е това за Бородинското сражение. Те не са в неговия драматургичен стил.

⁷⁴ Вж. Н. К. Михайловский, Литературные и журнальные заметки в „Отечественных записках“ № 2 за 1873 г.

⁷⁵ „Из архива Достоевского „Преступление и наказание“, неизданные материалы, М., 1931, стр. 179.

⁷⁶ Вж. „Литературное наследство“, т. 77, „Ф. М. Достоевский в работе над романом „Подросток“. Творческие рукописи“, М., 1965, стр. 319.

При едно сравнително проучване на романите на Достоевски Димов се разкриват много общи моменти в тяхната поетика. Така например в подбора на жизнените колизии Димов следва своя редходник. Той обича света на „обречените“ не заради неговия трагичен край, а заради драматичните сблъсъци и колизии, т. е. заради естетическите възможности и проекции, които той му дава при изграждането на художествената творба. Той познава добре този свят и неговите противоречия. Не случайно Димов обича да взема героиня от аристократичния хайлайф или от социалното дъно, но не и от баналното средно, еснафско съсловие. За героинята на „Задушна нощ в Севилия“ героинята говори „— Не искам да се чуя с връзката ми с тази жена. . . Ние се познаваме от дните на бедността, когато аз нямах дори пари за ателие, а тя бе като майка си перачка от Триана. . .“ (1, 243). Това създава, както и при Достоевски, възможност за подчертано по-голяма конфликтност между обществените и социалните категории от света на богатството и света на мизерията. По такъв начин и романът на Димов се строи по законите на драмата. И в „Поручик Бенц“, и в „Осъдени души“, пък и в „Тютюн“ авторът поставя остри нравствени и социални конфликти. Това налага до голяма степен и диалогичната форма на неговия роман. Героите на Димов като тези на Достоевски са блестящи полемисти, страстни защитници на пределени гледища, идейни позиции и възгледи. Така например героите му в „Осъдени души“ и „Тютюн“ са рязко разделени на дейни и социални лагери — хора със свое виждане в живота. До и в семейството проникват с цялата си сила социалните колизии и противоречия, които превръщат братята в смъртни идейни врагове. Така в „Тютюн“ Стефан и Павел са комунисти, а Борис — анкер и капиталист. „Да, Димов е епик — пише Зарев — не на бабулна събитийност, а на характери и на трагични стълкновения, макар неговият роман да е богат с фактически събития.“⁷⁷ В това отношение е налице явната близост на Димов с Достоевски, а не с Толстой, който търси и изобразява епичното, героичното и хармоничното.

В „Тютюн“ обаче Димов е по-близък в своето световъзприемане до Толстой — като него е епичен и търси до известна степен съразмерността между света и човека, макар и те да не са лишени от драматичност и конфликтност.

Епичността на „Тютюн“ трябва да се търси в неговата всеобхватност и тематичност, в безбройните му сюжетни линии и колизии. Това дава възможност на писателя да разкрие живота не само на отделния човек, класа, съсловие, но и на целия народ, на цялата нация от долу до горе, и то в един от особено важните моменти на неговата най-нова история. В „Тютюн“ Димов отразява живота и борбите на българския народ под ръководството на партията отпреди деветосептемврийската епоха. И всичко това е на-

⁷⁷ П. Антелей Зарев, Пресобразена литература, БП, С., 1969, стр. 215.

правено с размах на Толстой и предадено в един лично психологически и социален план, върху една историческа плоскост.

И все пак „Тютюн“ трудно може да бъде наречен чисто епическо произведение въпреки твърдението на някои критици не заради друго, а заради стремежа на автора да търси и разкрива дисхармонията — нещо, което не му позволява да отрази епичното истинските му измерения, в оня чист вид, който ние познаваме от „Илиада“ и от „Война и мир“.

У Димов драматичното, трагичното и сатиричното вървят заедно. Подчертано сатирични са както първите му романи — „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“, така и двете му пиеси — „Жени с минало“ и „Виновният“. Самият факт, че в неговите произведения присъства елемента сатиричност — това го отдалечава от епоса. Той не е епик като цяло. Неговият роман е „роман-трагедия“.

Творец на динамичните сблъсъци, на трескавите мисли, той хваща неравномерните импулси на живота. С право Р. Ликова пише: „... най-хубавите страници в „Тютюн“ са не подробните описания, а възловите драматични моменти, там, където обективно-епичното се е сляло с драматично-субективния момент...“⁷⁸ Димов описва „драмата на живота“, затова и както при Достоевски в неговото творчество навсякъде се чувства „тревожната атмосфера“, идването на нещо катастрофално — това го изисква и драматургичната форма на произведенията му, в това е същността и на „романа-трагедия“.

Романите на Димов подобно на тези на Достоевски са подчертано сценични. И това е лесно обяснимо — те са изградени върху остри конфликти и бързо, експлозивно развитие на действието. С това трябва да се обясни и съвсем естественото преминаване на Димов към драматичния жанр. Оттук и кинематографичността на неговите творби. Те представляват богато оцветени и наситени със събития и действия филмови кратини. Следователно Димов създава един нов и непознат за нашата литература роман, изграден върху принципите на драмата и известен в литературната наука като „роман-трагедия“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И все пак по-друго е „духовното пространство“ на Димитър Димов от това на Л. Толстой и Ф. Достоевски. В него има и преситеност от живота, и безразличие, и алчност, и финес, и екзотика и т. н.

Нито Толстой, нито Достоевски са могли да надникнат в чужди светове, както Димов. „Чуждестранното му е подвластно“ — пише П. Зарев.⁷⁹ Той хваща романтиката и трагизма на тези све-

⁷⁸ Розалия Ликова, Съвременни автори и проблеми, НИ, С., 1968, стр. 134.

⁷⁹ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 231.

е, тяхната разностранна атмосфера — духовна, национална и интелектуална.

Като че ли при Димов въображението е по-емоционалнообразното, докато при Толстой и Достоевски то е по-идейнообразно. Сигна на последните е във философската стратегия на героя, във обхватността на техния талант и в неговата ударна мощ.

По отношение на стила и езика — той е по-прецизен и по-емоционално развълнуван, докато при Толстой и Достоевски се чувствува една нормативност. Достоевски дори е бил критикуван от свои колеги, включително и от Толстой, за немарливост към ка на своите герои. Тяхната фраза е тежка и сложна, каквато мисълта им.

Това, което го сближава с големите руски реалисти, което го поставя в типологична зависимост и отношение с Достоевски в „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“ и с Толстой в „Тютюн“, е типологията на неговия реализъм, на неговото светоусещане на творца. Димов подобно на тях нравствено осмисля характера. Съумяват от социалното и националното да направи общочовешко. Подобно на тях надниква в сложния душевен свят — болезнено-патологичен в „Поручик Бенц“ и „Осъдени души“ и социално-детерминиран в „Тютюн“. Ако Толстой обаче хваща и отразява естествения поток на живота, какъвто природата го е създала, и му се любува, то Достоевски и Димов — аномалиите на живота, това, което дисхармонизира на природните закони в него.

Като Достоевски Димов с особена ожесточеност изобразява деhumanизацията на класовото общество, на което противопоставя своята на хармоничното развитие на човека.

Пак подобно на Достоевски авторът на „Осъдени души“ поддържа силни, демонични личности — хора на една страст или, както П. Зарев ги нарича, „мономани“. Търси и разкрива в тях драмата на чувствата, противоречието и дисхармонията в света и човека.

Неговите романи са построени подобно тези на Достоевски върху законите на драмата — със силни драматични конфликти, ситуации и неизменната диалогична реч. Действието се развива бързо и динамично.

Всичко това дава основание да се постави реализмът на Димов в типологическо отношение с този на Достоевски — неговият е като учител, и с този на Толстой — всепризнат творец и мъдрец, когото всички са се учили.

Както Достоевски, той обича да сблъсква различни философски системи, светогледи, характери, индивиди — духовни и физиологически, природни същности — изобщо различни светове. Той търси предимно вътрешните колизии и противоречия в света на човека.

Ако светоусещането като естетическа категория, художествен стил, подборът на герой и ситуации и т. н., с една дума, ако типологията на техния реализъм като писатели ги сближава, то тех-

ният светоглед ги отдалечава. Не случайно много от героите на Димов са обречени, както е обречен и техният свят, докато тези Достоевски и Толстой намират спасение в духовното и нравственото прераждане, в религията и в бога.

Значението на Димов за нашата литература се определя преди всичко от неговото самобитно и високо художествено творчество, което тласна напред духовната изява на българина. Не мога да не се съгласим с П. Зарев, който пише: „Димов бе от тези мастори разказвачи, които времето ражда веднаж на десетилетия. Той не само разбираше, че истината за човека е скрита, усложнена, противоречива, че човешкият разум е съвършен инструмент, прикриване на несъвършенството на човека. Той вярваше и в еднобъдно тържество на хуманната мисъл, на партийната воля. И с голяма художествена мощ събра разпиляното, мозаичното, неуловимото в живота, за да създаде кристала на трайното и вечното. Той внесе нюанса на едно хуманно ренесансово и съвременно европейско мисляне в текущата ни литература.“⁸⁰ Димов, като творец може и трябва да се сравнява само с големите художници, които човечеството е дало. Той „... изпрати българския роман на световната сцена“⁸¹.

Следователно ярък, самобитен и силен талант, Димов е близък в типологическо отношение с великите руски писатели — Толстой и особено Достоевски. Близостта му с тях трябва да се търси в подбора на героя, в принципите на изграждане на неговия образ, в психологизма, но не и в отношението им към човека и идеята на неговото спасение — религията. Сходството е по-скоро в естетическото възприемане и осмисляне на света, отколкото в идейното. Като Толстой и Достоевски той може и трябва да се счита за един от видните представители на психологическо-реалистическото направление в световната литература и на „романа-трагедия“, основоположник на който става неговият гениален учител-предходник, авторът на „Престъпление и наказание“.

⁸⁰ Пантелей Зарев, Преобразена литература, БП, С., 1969, стр. 2.

⁸¹ Емилиян Станев, Предговор към Събрани съчинения на Димитър Димов, т. 1, стр. 6.

ДИМИТР ДИМОВ и РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Ангел Анчев

Резюме

Цель настоящего исследования — доказать, используя методику сравнительного марксистского литературоведения, что Димов учился не только у западных модных авторов, как утверждают некоторые критики, но и у русских классиков — Толстого и особенно Достоевского. При сопоставлении его художественного метода с художественными методами указанных авторов обнаруживается поразительное типологическое сходство и определяет в качестве одного из самых ярких представителей так называемого „психологического реализма“. Уже на более высоком общественном и идейно-эстетическом этапе и в новой национальной и социальной действительности он продолжает традиции Достоевского, создает оригинальную разновидность его „романа-трагедии“.

Общее между нашим и русским писателем открывается в патетиках человеческого проявления, в моделях художественных образов. Да и те „душевные парадоксы“ у персонажей Димова, идущие один за другим, может быть больше всего делают его творчество типологически и характерологически близкими героям Достоевского. Димов не интересуется бытовым ежедневием человека, большими философскими и эстетическими проблемами, стоящими перед человеком и порождающими его душевные противоречия, чувствительность. Все это определяет и структурную близость образа героя Димова с образом автора „Записок из мертвого дома“ — построенном на иллюзорном, часто подсознательном и болезненном, на противоречивых реинкарнациях и т. д.

DIMITAR DIMOV ET LA LITTÉRATURE RUSSE

Anguel Antchev

R é s u m e

La présente étude se propose le but de prouver, se basant sur la méthodologie marxiste des études littéraires comparées, que Dimitar Dimov a été formé non seulement à l'école des auteurs modernes occidentaux. Il subit aussi l'influence des écrivains classiques russes — Tolstoï et surtout Dostoïevsky. La comparaison entre sa méthode artistique et celle des classiques russes met en évidence une ressemblance frappante dans la maîtrise de créer des personnages. Aussi notre écrivain peut-il être rangé parmi les représentants du «réalisme psychique» les plus marqués. A une étape plus élevée de la vie sociale et des conceptions esthétiques et idéologiques, D. Dimov continue les traditions de Dostoïevsky et crée une variante bien originale de son «roman-tragédie».

Les points communs entre notre écrivain et l'écrivain russe se manifestent dans l'étendue des activités humaines, dans les modèles des personnages artistiques. Les «paradoxes spirituels» successifs chez les personnages de D. Dimov les rendent, en tant que types et en tant que caractères, très proches de ceux de Dostoïevsky. Dimov ne s'intéresse pas à la vie quotidienne de l'homme. Ce qui l'intéresse, ce sont les grands problèmes philosophiques et éthiques, qui sont au-dessus, qui provoquent les contradictions dans l'âme de l'homme, sa sensualité. Tout cela détermine la parenté structurale entre le personnage de Dimov et celui de Dostoïevsky dans «Souvenirs de la maison des morts» — ce personnage est créé sur une base illusoire souvent subconsciente et malade, sur des incarnations contradictoires, etc.

УДОВОЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ОМ VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Оме VIII, livre 1 Faculté philologique 1970/71

РУСИН РУСИНОВ

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Част II

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ
СЪС ЗАВИСИМ ЧЛЕН НАРЕЧИЕ

ROUSSINE ROUSSINOV

LES GROUPES DE MOTS ADJECTIFS DANS LA LANGUE
CONTEMPORAINE

Deuxieme partie

GROUPES DE MOTS ADJECTIFS DONT L'ELEMENT DEPENDANT
EST UN ADVERBE

СОФИЯ, 1973

ALBERTS BROS. CO. NEW YORK

1911

ALBERTS BROS. CO. NEW YORK

УВОД

Както е известно, в словосъчетание прилагателното име може да заема две основни позиции: а) позиция на зависима дума, която пояснява съществително име; б) позиция на главна дума, която може да бъде пояснявана от съществително (местоимение) или от наречие. Употребата на прилагателното име в ролята на сказуемно определение (в това число и като именна част в съставно сказуемо) е по-особен случай. Способността на прилагателното име да се съчетава с думи от други части на речта определя неговите диференциални признаци на синтактично равнище.

Когато прилагателното име е в независима позиция спрямо думи от други части на речта (съществителни, местоимения, наречия), то изпълнява роля на опорна дума в състава на адективно словосъчетание. В първата част на това изследване бяха разглеждани адективните словосъчетания, в които зависимата част е изразена със съществително име или местоимение. Втората част на изследването е посветена на адективните словосъчетания, в които зависимата им съставка е наречие.

Наречията са неизменяеми думи, които обикновено са произлезли от други думи (прилагателни, глаголи, местоимения, съществителни) и в различна степен пазят генетическата си и семантична връзка с тях, а в някои случаи тази връзка е вече заличена. Лексикално-граматическото значение на наречията е, че означават признак на действие, предмет или на друг признак (качество, свойство). Приглаголната употреба на наречията е най-стара и най-широко разпространена, ето защо тя най-напред е привлякла вниманието на граматичите. Като се има пред вид току-що казаното, лесно може да се обясни защо думите от тази част на речта са били наречени наречие (*на-реч-ие*, т. е. *приглаголие*, понеже в старобългарски език *речь* означава 'глагол'). Останалите употреби на наречията — при прилагателни, съществителни и други наречия — обикновено се смятат за не толкова характерни за тази част на речта и са по-слабо проучени.

Способността на наречието да пояснява прилагателно име е отбелязана в българските граматики още преди Освобождението, но тя не се обръща твърде малко внимание, понеже тази употреба се смята за по-рядка. Така напр. в „Основа за българска граматика“ И. Груев пише, че наречията са неизменяеми думи, „които се употребяват при глагол или при прилагателно имя, за да опре-

делят начина на качеството или на действието“¹ Като пример за приадективна употреба на наречие се посочва „много сладкоречив“. В „Начална българска граматика“ от Т. Шишков наречието е определено като „част на речта, която не са изменя, и са туря при глаголи, при имена прилагателни и пак при наречия, за да определи тяхно някое качество или обстоятелство“². Обаче в разработката на материали за наречие авторът не разглежда съчетаемостта му с прилагателно име (с изключение на два примера в упражненията).

М. Иванов в „Българска граматика за втори клас“ дефинира наречието като „неизменяема дума, която пояснява обикновено глагол с рядко прилагателно име или наречие“³, но и той не казва нищо повече за употребата му при прилагателни имена.

Тъй като правилната бележка на граматичните, че наречието може да пояснява и прилагателно име, остава неподкрепена с подобни наблюдения, намират се автори, които продължават да разглеждат наречието само като пояснение на глагола. Напр. Д. Мирчев в „Българска граматика за II прогимназиален клас“ (1916) определя наречията като неизменяеми думи, „които поясняват глагол“⁴.

Въпреки че в края на тридесетте и началото на четиридесетте години на нашия век интересът към граматическия строй на българския език се засилва, знанията ни за съчетаемостта на прилагателните имена с наречия не се разширяват. П. Калканджиев в пише, че наречията са неизменяеми думи, „които пряко поясняват глагола откъм време, място, начин, размер или причина на действието“⁵. Действително по-нататък той отбелязва, че освен при глаголи наречието „често се употребя и покрай прилагателно име, местоиме, друго наречие или съществително име, било като пояснение, било да засили значението им“⁶, но тази мисъл остава неподкрепена с по-системни наблюдения. В „Грамматика на български език“ (1939) Ст. Младенов посочва, че отначало наречието се е употребявало само при глаголи, но по-късно то разширява сферата на функционирането си, „та се явяват наречия и пред прилагателни (рядко съществителни)“⁷. Като примери за приадективна употреба на наречия той сочи главно наречия за количество и степен (*много пиян, много добър, твърде кисел, дотолкова силен* и др.), но не поставя въпроса за употребата на наречия за начин ка-

¹ И. Груев, Основа за българска граматика, IV изд., Пловдив, 1865, с. 83.

² Т. Шишков, Начална българска граматика, Търново, 1872, с. 95.

³ М. Иванов, Българска граматика (звукословие, видословие и правописание) за втори клас, Пловдив, 1906, с. 72.

⁴ Д. Мирчев, Българска граматика за II прогимназиален клас, Търново, с. 165.

⁵ П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938: с. 306.

⁶ Пак там, с. 307.

⁷ Ст. Младенов, Ст. Попвасилев, Грамматика на българския език, София, 1939, с. 367.

то пояснения на прилагателни имена, т. е. извън погледа му остава най-продуктивната категория наречия, които освен приглаголна имат и приадективна употреба.

В „Нова българска граматика“ (1940) А. Т. Балан също подчертава, че обикновено наречието „се веже с глагол“⁸, но наред с това отбелязва и употребата му при имена. В „Нова българска граматика за всякого“ (св. IV, София, 1961) той пише, че наречието „се веже в реч:

1. Обикновено с глагол: то го пояснява като обсказ (обстоятелствена дума): *гъдулар живее весело, безгрижно; така му тежат равно дните*. По такава vezба и служба наречие се отличава от всички други неменитни думи.

2. с друго наречие; тогава то го пояснява като примет („определение“) за някакво обстоятелство; това е обсказов примет (обстоятелствено определение): *утром рано тук, вечер късно гъдява броди момък полишен*.

3. с име; веже се пряко или непряко, с израз от име или от предлог с име; наречието е пак обсказов примет, *сташте горе (= горните, кои?) са светли. Видях мома долу (де?) на тчелина. Винаги готов и все стъкмен. Дълго очаквана вест. Тамо нейде зад горите две царства се бяат. Денем от рано, вечер до късно“⁹ (с. 419). Както се вижда от примера *винаги готов*, наречието може да пояснява и прилагателно име, но явно е, че на тази употреба не се обръща по-значително внимание.*

Под влияние на установилата се традиция Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1944) също така пише, че наречията „се употребяват обикновено при глаголи и отчасти при прилагателни имена и при други наречия“ (с. 392). Между примерите, приведени от автора, намираме *твърде голям, силен духом*. Според него употребата на наречия при прилагателни имена е по-обикновена и по-характерна, отколкото употребата им при съществителни имена, характеризирани като рядка.

Според Ст. Стоянов наречията „поясняват глаголи, прилагателни имена, други наречия и съществителни имена“⁹, но и той не разработва по-подробно въпросът за приадективната им употреба.

В системата на именните словосъчетания К. Попов отделя и словосъчетания, които са образувани с неизменяема част на речта. Той пише: „Някои определителни словосъчетания съдържат в състава си неизменяеми части на речта, обикновено наречия“¹⁰. Но и тук словосъчетанията, които се състоят от прилагателно име като независима съставка и наречие като зависима съставка, не се описват по-пълно.

⁸ А. Т. Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, с. 281.

⁹ Ст. Стоянов, *Грамматика на българския книжовен език*, София, 1964,

с. 414.

¹⁰ К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1961, с. 39.

С основание може да се каже, че в нашата граматична литература липсват системни наблюдения относно употребата на наречия като пояснения на прилагателни имена. Същата констатация можем да направим и когато анализираме практиката на лексикографите. При тълкуване значенията на наречията не винаги се обръща внимание върху употребата им при прилагателни имена, въпреки че понякога тя е съпроводена с нюансиране (или известно изменение) на значението им.

Поради липса на системни наблюдения върху приадективната употреба на наречията граматиките имат различно впечатление относно степента на развитие на тези словосъчетания в съвременния български книжовен език. Според едни автори наречieto често се употребява при прилагателни, а според други — рядко. Някои граматичници пък избягват да говорят за честотата на приадективната употреба на наречията.

Адективно-наречните словосъчетания в съвременния български книжовен език, както и в руски език¹¹, са твърде продуктивна категория. Разрастването им в семантично и функционално отношение е свързано главно с развитието на наречията, чието количество и функционално разнообразие нараства (по мои наблюдения) през последните сто, сто и петдесет години. Разбира се, някои видове адективно-наречни словосъчетания са се употребявали и преди това. Бързото развитие на адективно-наречните словосъчетания в количествено и функционално отношение е обусловено предимно от нарасналите комуникативни и художествено-изобразителни функции на българския език през Възраждането и особено след него. В това отношение българският език изпитва известно влияние и от страна на руски език, където през XIX и особено през XX век „словосъчетания с наречиями все больше распространялись“¹².

Синтактичната връзка на наречieto с прилагателното се осъществява посредством прилагане. „Прилагането — пише К. Попов — е вид синтактично свързване между двете съставки на словосъчетанието, при което зависимата дума се свързва по местоположение и по смисъл с основната, без да зависи от нея по форма и без помощта на служебни думи“¹³. Характерът на подчинителната връзка улеснява извънредно много процеса на разширяване на приадективната употреба на наречията. За да образуваме адективно-наречно словосъчетание, достатъчно е към определено прилагателно име да прибавим наречие, което по смисъл се свързва с него и го пояснява откъм някое обстоятелство (начин, количество и степен, време, място и др.). А като имаме пред вид, от една страна, че нюансирането на значението на прилагателните

¹¹ Н. Н. Прокопович, Словосъчетание в совр. русском лит. языке, Москва, 1966, с. 338.

¹² Пак там, с. 338.

¹³ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, с. 43.

имена посредством наречия е възможно в твърде широки граници, и, от друга страна, че възможностите за образуване на наречия от качествени прилагателни имена са почти неограничени, напълно ще се изясни защо количеството на адективно-наречните словосъчетания в езика ни постепенно се увеличава, а ще нараства и в бъдеще.

Прегледна класификация на адективно-наречните словосъчетания може да се направи в зависимост от значението на зависимия член. Известно е, че по значение наречията в българската граматика се разделят на следните групи: за начин (*бързо, бавно, мярно, тържествено, войнишки* и др.), за количество и степен (*много, малко, едва, доста, съвсем* и др.), за място (*навън, напред, отзад, тук, там* и др.), за време (*рано, късно, денем, снощи, лете, зиме* и др.), за причина и цел (*защо, затова, понеже, поради това* и др.) и най-после — наречия за логическо уточняване и за модалност (*сигурно, вероятно, именно, пак, обикновено* и др.). Въпреки че съществуват случаи на преминаване на наречия от една група в друга (главно на наречия за начин и категорията на наречията за количество и степен), границите между отделните семантични групи са добре очертани и това ни позволява да използваме семантичното разчленение на наречията като подходяща основа за класифициране на разглежданите тук адективни словосъчетания.

С изключение на наречията за причина и цел наречия от останалите семантични групи могат да участвуват в състава на адективни словосъчетания. Най-многочислени са словосъчетанията със зависима дума наречие за начин; те са и най-разнообразни по оттенъците на определителното отношение между съставките им. По количество на второ място идват словосъчетанията със зависим член наречие за количество и степен. При тях отношението между независимата и зависимата дума е определително. Следователно от гледище на смислово-синтактичното отношение между съставките двете групи словосъчетания могат да се обединят в една по-голяма общност — адективно-наречни словосъчетания с определително отношение между компонентите им. Адективните словосъчетания с наречия от останалите групи (за място, за време, за логическо уточняване и за модалност) са сравнително по-ограничени както в количествено, така и в семантично-функционално отношение. В словосъчетанията с наречия за място отношението между съставките им е пространствено, а при словосъчетанията с наречия за време — временно. По-особен е случаят със словосъчетанията, в които зависимият член е наречие за логическо уточняване и за модалност. Тъй като в семантико-модално отношение наречията от тази група не са единни, не можем да говорим и за единно (общо) смислово-синтактично отношение между съставките на словосъчетанията. Все пак, най-общо казано, това отношение има обстоятелствено-модален характер. Адективните словосъчетания със зависима дума наречия за място, за време, за логическо уточняване и за модалност също могат да се обособят в една по-голяма об-

щност — словосъчетания с обстоятелствено отношение между съставките им.

Колкото и да са широки границите на съчетаемостта на прилагателни имена с наречия, все пак те не са неограничени. Ограничения съществуват както по отношение на зависимия, така и на независимия член. Така напр. по правило отглаголни наречия (*лежешком, крадешком, плачешката, тичешката* и др.), а също и някои наречия от прилагателни имена (*здравата, яката, слепешката* и др.) не се употребяват като пояснения на прилагателни имена. Не благоприятствува за съчетаването на тези наречия с прилагателни както значението им, така и завършъкът им. Семантиката на немалко местоименни наречия също така пречи за употребата им при прилагателни имена. От друга страна, най-податливи на приадекативна употреба са наречията, получени от прилагателни (главно качествени) имена. Това е лесно обяснимо, ако вземем под внимание обстоятелството, че в адекативни словосъчетания наречията обикновено изразяват признак на признак или, да се изразим по-конкретно, назовават допълнителен признак по отношение на друг, основен признак (качество), назован с прилагателно име.

В съвременния български език наречията се използват като пояснения предимно на качествени прилагателни имена. Участието на относителни прилагателни в адекативно-наречните словосъчетание е твърде ограничено, напр.; *изцяло ленена покривка, предимно Вазови ръкописи, вече есенен дъжд, последователно партийна позиция, ярко публицистична творба, най-вече арабски ръкописи* и др.

Конкретното описание на адекативно-наречните словосъчетания ще ни помогне да изясним по-пълно употребата на наречия при прилагателни имена, а това има важно значение за обогатяване знанията ни за българския език.

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА НАЧИН

Терминът „наречие за начин“ се установява твърде отдавна в българската граматика за общо назоваване на наречия, които именуваат качествен признак на действие или на признак. По начало думата „начин“ е във връзка с онези наречия, които в приглаголна употреба разкриват начина, по който протича (се извършва) действието. „Понятието „начин“ — пише Л. Андрейчин — тук трябва да се разбира в най-общ смисъл, като се включват в него също и оттенъци на характер на действието (*весело, радостно, тъжно*), качество (*добре, зле, хубаво, грозно*), темпо (*бързо, живо*) и пр.“¹⁴ Обикновено наречията за начин са съотносителни с форми за среден род, ед. число на прилагателни имена, „от които се произвеждат преобилно в реч при всяка възможност“¹⁵. Освен от прилагателните те могат да се образуват от глаголи (*плачешком, стоешком, тичешката, мълчешката, благославяще*), съществителни (*духом, тялом, редом, гърбом, отръки*) и местоимения (*така, инак, как, някак, никак*).

В речта наречията за начин най-често се използват при глаголи, за да пояснят глаголното действие откъм „начина“ на извършването му. Но освен при глаголи те се употребяват и при прилагателни имена за конкретизиране, уточняване на качествената характеристика на признака. В адективни словосъчетания участвуват наречия за начин, образувани от прилагателни имена, от съществителни имена и от местоимения. В тази синтактична позиция не се срещат наречия, образувани от глаголи (*плачешком, мълчешката, благославяще*).

Класификацията на адективните словосъчетания може да се извърши в зависимост от произхода на наречието: словосъчетания с наречия от прилагателни, словосъчетания с наречия от съществителни, словосъчетания с местоименни наречия.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ОТ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Наречията за начин, образувани от прилагателни имена, са най-многобройна категория.¹⁶ Обикновено те се образуват от формата за среден род, ед. число на прилагателни имена чрез изме-

¹⁴ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, с. 399.

¹⁵ Д. Т. Балан, Нова българска граматика за всякого, св. IV, с. 430.

¹⁶ Вж. Л. Андрейчин, Основна бълг. граматика, с. 393; Ст. Стоянов, Граматика на бълг. книж. език, с. 415.

нение на лексико-граматичните им свойства „Докато прилагателното — пише Ст. Стоянов — определя най-често съществително име и служи като негово съгласувано атрибутивно определение, наречieto пояснява най-често глагол-сказуемо, като означава признак или обстоятелство на глаголното действие, а в по-редки случаи може да пояснява прилагателно име или друго наречие¹⁷“. Ст. Стоянов приема традиционното схващане, че употребата на наречия за начин при прилагателни имена се среща „в по-редки случаи“; както вече бе казано, това схващане се налага в езиковедската ни литература поради липса на по-системни наблюдения върху приадективната употреба на наречията в българския език. Моите наблюдения показват, че употребата на наречия за начин при прилагателни имена е сравнително често явление, въпреки че по честота тя отстъпва на употребата им при глаголи.

Наречията, образувани от формата на прилагателно име за среден род, ед. число, завършват на *-о*, напр.: *весело, тържествено, мрачно, лукаво* и др. Количеството им е твърде голямо. В категорията на наречията преминават също така и формите за мъжки род, ед. число на някои относителни прилагателни, образувани с наставка *-ски*, напр.: *майсторски, младежки, търговски, войнишки* и др. От тях чрез прибавяне на предлог *по* се получават сложни наречия: *по детски, по войнишки, по градски* и др. По руски образец малък брой наречия за начин са образувани от предлог *по* и дателна форма за ед. число на прилагателно име, напр.: *по новому, по домашному, по източному* и др. Наречия за начин могат да се образуват от членуваната форма за женски род на някои прилагателни, напр.: *здравата, мъжката, сляпата, яката* и др. Най-после няколко наречия за начин водят началото си от стар местен (*добре, зле, наяве*) или творителен падеж (*тихом, скришом*) на прилагателни имена.

Обаче не всички наречия за начин, образувани от прилагателни имена, се използват като пояснения на прилагателни имена. В такава синтактична позиция откриваме най-често наречията, завършващи на *-о* и *-е* (*весело, леко, добре, зле*), а също и на *-и* (*мъжки, детски*). В позиция на зависим член на адекативни словосъчетания се използват и сложните наречия от типове *по войнишки* и *по домашному*.

В тълковните речници на българския език значението на наречията, производни от прилагателни имена, обикновено се обяснява граматически, напр.: *вдъхновено* — 'наречие от *вдъхновен*', *празнично* — 'наречие от *празничен*', практически — 'наречие от *практически*' и т. н. Това обяснение е уместно, тъй като в повечето случаи наречieto се отличава от съответното прилагателно по службата си в речта. Не случайно А. Т. Балан отбелязва, че наречията, съотносителни с прилагателни имена, „се отличават от тях

¹⁷ Ст. Стоянов, пак там, с. 415.

амо по наречлива служба в реч¹⁸. Обаче не винаги наречията наследяват всички значения на съответните прилагателни имена. Обикновено явление е наречия, произлезли от многозначни прилагателни имена, да се употребяват само с част от значенията им, или пък да разкриват нови значения. Според РСБКЕ прилагателното *тежък* има 12 значения, а производното от него наречие *тежко* — 6. При прилагателното *тъмен* са посочени 8 значения, а при производното от него наречие *тъмно* е казано: „Нареч. *тъмно*; мрачно, неясно“ (вж. РСБКЕ, т. III, с. 448). Редки са случаите, когато наречието има повече значения от съответното прилагателно. Така напр. РСБКЕ посочва 5 значения на прилагателното *лек*, а при производното от него наречие *леко* те са 6. Следователно твърдението, че при преминаване на прилагателни в наречия се променя само службата им в речта, няма абсолютен характер. Заедно с функцията се променя и характерът на значението (прилагателното назовава признак на предмет, а наречието — признак на действие или на друг признак), а често и системата от значения.

Адективните словосъчетания със зависима част наречия за начин от прилагателни имена могат да се класифицират в зависимост от морфологичния им завършек. Най-многобройни са групите на наречията, завършващи на *-о* и на *-и*, затова можем да говорим за две основни групи адективни словосъчетания: словосъчетания с наречия за начин на *-о* и словосъчетания с наречия за начин на *-и*, към втората група ще отнесем условно и рядко срещащите се в българския език словосъчетания с наречия на *-ому* (тип *по домашному*). Наречията на *-е*, са много малко и не могат да формират самостоятелна група; освен това като пояснения на прилагателни (*добре известен, зле болен*) качественото им значение се преплита със значение за степен.

Въпреки че посочената класификация е изградена върху формален признак, тя няма чисто формален характер, а едновременно с това придобива и смислово-синтактичен характер, понеже отъяснява и някои нюанси (оттенъци) в проявлението на определителното отношение между съставките на словосъчетанията.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА НАЧИН НА *-О*

Наречията за начин, завършващи на *-о*, обикновено се образуват от качествени прилагателни имена. Теоретически е възможно почти всяко качествено прилагателно да се образува наречие.¹⁹ Друг е въпросът, дали в езиковата практика тази възможност ще се реализира, или няма да се реализира. От относителни прилагателни по-рядко се образуват наречия за начин, тъй като този про-

¹⁸ А. Т. Балац, Нова бълг. граматика за всякого, св. II, с. 344.

¹⁹ Вж. Iorgu Iordan, *Limba română contemporană*, Editura Ministerului învățământului, București, 1956, pag. 469.

цес е свързан с по-значително изменение в значението им. При образуване на наречия за начин относителните прилагателни имена загубват своя предметно-относителен характер и развиват качествено значение, напр.: *копринено бели* облачета, *огледално лъскав* предмет, *природно интелигентен* човек и др.

Групата на наречията за начин, завършващи на *-о*, се обогатява и от немалко отпричастни наречия. Някои минали страдателни причастия, предимно от статични глаголи, лесно отслабват своята глаголност и развиват качествено значение, поради което се употребяват и като прилагателни имена. „В таких отпричастных прилагательных очень часто развиваются свойства, присущие качественному прилагательному, в частности и способность образовывать соотносительные наречия на *-е (-е)*.“²⁰ Обаче докато в руски език отпричастните качествени наречия съставляват „многочисленную и продолжающую расти группу“, активността на този процес в съвременния български език е все още слаба, но все пак се забелязват тенденции за активизирането му, напр.: *песторено пренебрежителен*, *приповдигнато поетичен* и др. Наречия за начин се образуват и от отпричастните прилагателни имена на *-им (ем)*. Тук процесът на преминаване на прилагателни в наречия е твърде активен, напр. „Имаше нещо *непобедимо тъжно* в суровите и самотни мъже, които дружеше“ (ДД, СС, I, 13). „Тази умна жена бе *непоправимо чувствителна*“ (ДД, СС, IV, 414). В някои случаи наречията от отпричастни прилагателни имена развиват значение на количество и степен: „*В непоносимо гъстия* тютюнев дим Бенц видя фигурата му“ (ДД, СС, I, 86), „... както би разглеждал *неизлечимо болен* пациент“ (ДД, СС, II, 173).

В. В. Виноградов пише, че количественото разрастване на наречията за начин „свидетелствува о растущей потребности качественных дифференциации оттенков действия“²¹. Възникнали за изразяване на качествен признак предимно на глаголно действие, наречията за начин твърде скоро разширяват функционалната си сфера и започват да се употребяват също и като пояснения на прилагателни имена, където те изразяват допълнителна качествена характеристика на основния признак, назован с прилагателното име. В съвременния български книжовен език употребата на наречия за начин при прилагателни имена постепенно се разраства (особено в публицистичната и в художествената литература).

В ролята на главен член на словосъчетания с наречия за начин се употребява най-често качествено прилагателно име. Отношението между съставките на тези словосъчетания е определително. „В них качественный признак, обозначенный именем прилагательным, уточняется дополнительной качественной характеристикой, выражаемой наречием.“²² Въпреки че отношението между съставки-

²⁰ Н. Н. Прокопович, Словосъчетание. . . , с. 344.

²¹ В. В. Виноградов, Русский язык, Москва — Ленинград, 1947, с. 345.

²² Н. Н. Прокопович, Словосъчетание. . . , 346.

на адективните словосъчетания с наречия за начин е определено, те не са напълно единни, а се различават по някои смислосинтактични оттенъци. След като отбелязва, че между съставки на адективните словосъчетания с наречия на -о (-е) в руски език пораждат разнообразни и тънки нюанси на определителното отстояние, Н. Н. Прокопович, (вж. цит. съч., с. 347) ги дели на две основни групи. В основни линии същата двудялба е характерна и за адективните словосъчетания в българския език.

Към първата група принадлежат адективни словосъчетания, в които основният качествен признак, назован с прилагателното, се яснява от наречие за начин, което изразява допълнителен качествен признак. В същност в адективното словосъчетание ясно се изграничават два качествени признака, но единият от тях е основен, определящ, а другият е добавъчен, спомагателен, поясняващ, пр.: „Захари се поогледа и пак среща *лукаво веселите* очи на *силена*“ (ИИ, ИР, II, 250). „... започна Манол с *тържествено винителен* тон“ (ЕмСт, ИК, II, 98). „*Стори* му се, че *кадифените*, *омразно красиви* очи я гледаха с *нахална впренченост*“ (ДД, С, III, 304). „*Веднъж* се върна в отпуск: *окъсан, мръсен, слаб, мрачно мълчалив*“ (Д. Осинин, „Предговор“ към Н. Хрелков, Избр. соизв., 1960, с. 13). „*Часовоят* пред вратата на войводата се ослужил и *сладостно мълчителната* дрямка литна от очите му“ (ДТ, ГВЧ, 3). „... и жертви на *подвиг чутовно велик*“ (ПКЯ, С, 65). „*Един* обен *мирис, непознато сладостен*, го притегляше, проникваше в плото му, изпълняше сърцето му (СтЦД, ОХ, 79). Сполучлива характеристика на тези словосъчетания прави Н. Н. Прокопович, който пише, че компонентите им се намират „в отношениях определяемого и определяющего. Один из этих признаков выступает как основной, а другой — как сопутствующий, дополняющий, что находит свое выражение и в различной оформлени: первый признак (главное, определяемое слово) выражен именем прилагательным, а второй (зависимое, определяющее слово) — наречием на -о (е)“ (цит. съч., с. 347—348).

При включване на адективното словосъчетание в състава на субстантивно словосъчетание наречието може да бъде заменено с съотносително качествено прилагателно и по тоя начин ще получи субстантивно словосъчетание с два еднородни зависими члена, всеки от които самостоятелно се отнася към главния член, в. напр.: *лукаво весели* очи — *лукави* и *весели* очи; *тържествено винителен* тон — *тържествен* и *обвинителен* тон; *мрачно мълчав* човек — *мрачен* и *мълчалив* човек; *омразно красиви* очи — *омразни*, *макар* и *красиви* очи. Разбира се, тези двойки от словосъчетания са напълно различни, *макар* и *съотносителни*: докато в първия случай единият от признаците е представен като основен, а другият като допълнителен, като съпътстваващ, във втория вид словосъчетания признаците, които поясняват предмета, са напълно равносложни, поради което те са свързани помежду си със съчинителна връзка.

В зависимост от значението на наречието и на прилагателното в някои случаи допълнителният качествен признак може да се притовпоставя на основния качествен признак, напр. („Под кремвата светлина на нощната лампа лицето на Ирина продължава да изглежда все тъй безжизнено и никак *противно красиво*“ (ДД СС, IV, 390) — красиво, но в същото време и никак *противно* лице. По този начин основният качествен признак (прилагателното) се характеризира по-точно и по-определено.

Проблемата за адекватните словосъчетания от тази група в някои случаи се преплита с проблемата за сложните прилагателни имена. Смесовата и граматическата зависимост на наречието с прилагателното име в някои словосъчетания е толкова тясна, че те схващат като една езикова цялост (сложно прилагателно), която назовава единен признак, но по-богат по съдържание, отколкото съдържанието на признаците на наречието и на прилагателното взети поотделно. За да се подчертае тясната връзка между наречието и прилагателното, обикновено между тях се пише съединителна чертица, напр.: „Александър Христатиев, накичен с бяла хризантема и с чимширова китка, *весело-тържествен* и стъкмен, както подобава на кум, седеше на чело“ (ЕмСт, ИК, II, 37). „В колата през ума ѝ минаваха разбъркани, *горчиво-сладостни* мисли“ (ДД СС, III, 295). „В погледа му светеха *горчиво-насмешливи* пламъчета“ (ДД, СС, III, 403). Лексикално-синтактичните единства от типа на *весело-тържествен*, *горчиво-сладостен*, *горчиво-насмешлив* и др. под. означават, че признакът, назован с наречието, е допълнителен, че той има качествено-уточняваща функция. Те заемат междинно място между адекватно-наречните словосъчетания и сложните прилагателни имена. Използват се, когато искаме да посочим, че от два качествени признака единият е основен, а другият — съпътстващ, допълнителен към него: „... ту пък блестял му поглед се процеждаше *присмехулно-хитър*“ (срв. *присмехулен и хитър*) през леко присвитите клепки“ (ДТ, ГВЧ, 266). Посоченото смислово-синтактично отношение между съставките, тези единства се отличават от сложни прилагателни като *агитационно-разяснителен*, *културно-просветен* и др., съставени от равноправни части.

Осъбен допълнителната качествена характеристика наречието може да разкрива и степен на проявление на основния признак, назован с прилагателното, напр.: „Над заснежения Балкан с *болезнено-нежна* хубост гореше сърпа на априлския месец“ (Ем.Ст., ИК, II, 161). „Стоеше бледен поп Андрей, /говореше там Петко Енев /*безумно-храбрите* войводи, / които водеха народа...“ (Н. Хрелков, Избр. творби, 1960, с. 247).

Не е възможно да се постави ясна граница между разглеждащите тук лексикално-синтактични единства, клонещи към сложните прилагателни, и адекватните словосъчетания. Поради тази им лексикално-синтактична неизясненост писането на съединителна чертица в тези случаи няма нормативен характер. Нейното поставяне е

значителна степен субективно. Писането на съединителна чертица се определя от смисловия нюанс, изразен със съответното лексикално-синтактично единство. Когато пишещото лице иска да подчертае тясната смислова обусловеност между основния и допълнителния признак, той по свое желание може да постави между тяхното и прилагателното съединителна чертица.

Втората група обхваща словосъчетания, в които допълнителният качествен признак, назован с наречието, като че ли се включва в състава на основния признак, представен чрез прилагателното. Тук е качествен признак, изразен с наречие — *пише Н. Прокопович*, — не съпровождает качествен признак, означен с прилагателно, служи като уточнение, а как бы замыкается в нем“ (цит. съч., с. 348). При тези словосъчетания е възможна трансформацията, използвана при анализа на словосъчетанията от първата група, защото допълнителният качествен признак не е нещо външно по отношение на основния признак, а се явява като негова неразделна част, напр.: *духовно красив* (човек); *духовно мъртъв* (човек); *разумно чист* (български език); *природно интелигентен* (човек) и др. В словосъчетанието *духовно красив* наречието не означава самостоятелен допълнителен признак, който пояснява основния признак *красив*, а представлява неразделна част от него, означава, че признакът *красив* се проявява в духовно отношение, че човекът е *красив* по своите духовни (нравствени) качества. В словосъчетанието *разумно чист* (български език) наречието също така означава допълнителен признак, който е неразривно свързан с основния признак *чист*, т. е. език, чист откъм всички езикови елементи в определени граници. В словосъчетанието *природно интелигентен* (човек) наречието посочва, че качеството *интелигентен* не е външно придобито, а е вътрешно присъщо на човека, то му е по природа.

Нерядко в словосъчетанията с допълнителен качествен признак, който се включва в състава на основния признак (прилагателното), се наблюдава отънък на сравнение, напр.: *пшеничено* (= като пшеница) *жълти* (коси); *копринено бели* (облачета); *кадифено гладки* (седала). В тези случаи наречието обикновено е съотносително с прилагателно име, образувано от основа на съществително име. Над със сравнителния отънък някои наречия могат да означават и степен на степен, напр.: „Ръката ѝ беше *ледено студена*“ (ДТ, 34, 433). „Но вместо за нокти тези багри, *пастелно нежни* или *предизвикателно наситени*, моят машинописец предлагаше да използвам за нюансиране на залези, изгреви, морски пейзажи пр.“ (СтЦД, ЕС, 132). „Нощта беше настъпила *тържествено тийно*“ (ЕмСт, ИРП, 57). В словосъчетанието *ледено студена* допълнителният качествен признак доуточнява основния признак, прилагателното *студена*, като по пътя на сравнението посочва степента на проявлението му. Подобен нюанс имаме и в примера — *пастелно нежни* (багри) — чрез сравнение с *пастел* не само се характеризира

признакът *нежен*, но се посочва и оттенък на проявление на признака във висока степен.

При доста наречия допълнителната качествена характеристика на признака, назован с прилагателното, се съчетава с оттенък на степен. напр.: „Тя се обърна и си отиде, все тъй *студено равнодушна*“ (ИИ, ИР, II, 268). „Природата сияе *мъртво равнодушна*“ (ПКС, 170). „... започваше да изпуска *отровно тръпчива* миризма“ (ЕмСт, Л, 33). „Ти не си тъй *глупаво доверчив*. . .“ (АД, Сказани с. 258). В зависимост от значението на наречието оттенъкът за степен може да бъде съчетан и с оттенък на следствие, на последица. „Градът, потънал в сянката на планината, беше необикновено тих сякаш празнуваше *уморително дълъг* празник“ (ЕмСт, ИРП, 44). „Празник, който е толкова продължителен, че довежда до уморяване“. „И вашите очи (са глухи и неми —) такива големи — *мъчителни тъжни* очи“ (НВ, СС, 98) — толкова тъжни очи, че пораждат впечатление за измъченост. „Призракът на това пленение, на побойта на оковите, на мъките и на страшното бесило се изпречи кърваво *отвратително страшен* като главата на медуза пред очите му“ (ИИ, С, II, 279) — страшен до такава степен, че поражда отвращение. „Към облеклото си бе станал *смешно възискателен*“ (ЕмСт, ИК, I, 130) — толкова възискателен, че става смешен. „... подаде му риза, някак *уродливо къса*, но бърза и силна“ (ДТ, ГВЧ, 114) — толкова къса, че е уродлива.

Оттенъкът за степен, който съпровожда допълнителната качествена характеристика, се проявява в различни граници, затова е изключително трудно да се разграничат разглежданите словосъчетания от словосъчетанията с наречия за количество и степен. Това е широка гама на проявление на значението за степен — от оттенък до преобладаващо значение — може да се види напр. от следните примери: „Собствениците ѝ отстъпиха къщата си на консул не само поради *завидно скъпия наем*. . .“ (ДТ, ГВЧ, 49). „Анастас си бе слушал, че през войната Калинков бил *безразсъдно храбър* и изумителен стрелец“ (ЕмСт, ИК, I, 134). „Борис Новански умря като патриот, беззаветно гредан борец за свободата и щастието на своя народ, за великите идеи на комунизма“ (РД, 1968, бр. 200). „Той тръгнал по единствената главна улица с *убийствено бавен и невиджано важен* ход“ (ЕмСт, ИРП, 219). „Внимателен и *безукорно изпълнителен*, всякога лесно се справеше и с всевъзможни въпроси от административно естество“ (СтП, РЕК, 217). „Беше забравила, че Сологун е стар и *безнадеждно болен*“ (ЕмСт, Л, 15). „Тъкмо сега, когато Мюрие бе почнал да се държи с нея мило, той изпитваше особено нужда да бъде *безупречно красива*“ (ДД, СС, II, 81). „... *пословично честен* и верен на думата си човек“ (АГ ЕДЕН, 111). „Но страх ни е да прием, (нас-страдални,) *безсънни, безнадеждни, знойно жадни*“ (ПКЯ, С, 151). Даже и в оези примери, в които преобладава значение за степен, наречията пазят качествено си значение, въпреки че то е малко поизбледняло.

Наречията за начин — в зависимост от значението си — мож

а изразяват и оттенък на ограничаване на основния признак (прилагателното) откъм областта, сферата, посоката на проявлението²³, напр.: *социално будна* (съвест), т. е. съвест, будна в социално отношение; *външно скромна* (жена), т. е. скромна по облекло, по акити и пр. Срв. още: „За него, *чистоплътния телесно и душевно*, акто и за всеки добър човек, страховете идват нощем най-внезапно“ (ЕмСт, ИК, II, 7). Тук можем да отнесем и словосъчетанията с порна дума *болен*, когато тя се пояснява от наречие, уточняващо бластта на заболяването, напр.: „... Костадин започна да изпитва не само страх от тоя човек, но и съжаление, сякаш виждаше *душевно болен човек*“ (ЕмСт, ИК, 254). „Смъртността при *сърдечно олтните е голяма*“ (РД, 1968, бр. 177).

Най-после в значението на наречието за начин може да се събърже и оттенък на съответствие, на несъответствие, на прилика, а несъразмерност и др., напр.: „Той гледаше тая *несъразмерно висока* снага, кокалеста, мършава, но силна“ (ИБ, С, III, 200). „Вратата, която постоянно се отваряше и затваряше, пропусна и един исок, *прилично облечен* господин“ (ИБ, С, II, 496. „... а в гласа му трепереше горестна нотка на *несправедливо оскърбен човек*“ (ЕмСт, ИК, II, 98). „... а през деня го правеше разсеян, *непривично тъжен* и колеблив“ (АГ, ЕДЕН, 95).

Нюансите, съпровождащи допълнителния качествен признак, оито се включва като неразделна част от състава на основния признак (прилагателното), произтичат главно от значението на наречието и връзката му със значението на прилагателното име.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА НАЧИН НА -И

В съвременния български език наречията на -и нямат единен произход. Една значителна част от тях произлизат от формата за мъжки род, ед. число на относителни прилагателни на -ски, срав. (напр.: *бащински* (завет) и *бащински* внимателен, добър), *младежки* (поглед) и *младежки* (розово лице). Друга част от наречията на -и (сравнително по-малка по количество) произлиза от относителни прилагателни на -ически, установили се в нашата лексика под влияние на руски език, срв. напр.: *методически* (похват) и *методически* (правилно упражнение), *исторически* (процес) и *исторически* (неизбежно явление), *стратегически* (войски) и *стратегически* (важна позиция). Характерно е, че при преминаване на посочените категории прилагателни в категорията на наречията те променят своето значение. Наречията, съотносителни с прилагателни, означават по начало качествен признак, поради което те се отнасят към наречията за начин, напр. в изречението „Той говореше бащински на децата“ наречието *бащински* пояснява глаголното действие откъм качествена страна, т. е. разкрива определено качество на действието. Но все пак в качествения признак, изразен с наречието, има нещо особено,

²³ Вж. Н. Н. Прокопович, Словосъчетание, ..., с. 349.

различно от признака, назован с наречия, съотносителни с качественни прилагателни имена. В значението на наречията, съотносителни с прилагателни на *-ски* и *-ически*, които пък са производни от съществителни, се запазва известен оттенък на отношение към лицето или предмет. На тази страна от значението на наречията на *-ски* в руски език обръща внимание Н. Н. Прокопович: „наряду с качественным значением, в наречиях на *-ски* выступают и оттенки предметно-относительного значения, хотя и подчиненные первому: второстепенные по отношению к нему“ (цит. съч., с. 353). В наречията на *-и* посоченият смислов оттенък не се проявява в еднаква степен. Така напр. в наречията, произлезли от прилагателни на *-ически*, предметно-относительното значение се проявява много по-силно, отколкото в наречията от прилагателни на *-ски*. А в наречията с предлог *по* (*по войнишки*) предметно-относительното значение се проявява в най-висока степен, но все пак остава подчинено на качественото значение.

По своето най-общо значение — способност да назовават качествен признак — наречията на *-и* са еднотипни с наречията на *-о*, поради което те се обединяват в една група — наречия за начин. Различават се по някои допълнителни оттенъци в значението им. Освен това по количество наречията на *-и* са много по-малко от наречията на *-о*. Известно е, че почти от всяко качествено прилагателно може да се образува наречие за начин, завършващо на *-о*. А наречията на *-и* се образуват само от прилагателни на *-ски* и *-ически*, чието количество в езика ни е по-начало по-малко от количеството на останалите словообразователни типове прилагателни имена.

По начало наречията на *-и* се употребяват като пояснения на глаголи, но веднъж придобили качествено значение, те получават способност да поясняват и прилагателни имена.

Определителното отношение в адективните словосъчетания с наречия на *-и* се характеризира с това, че наречие, изразяващо допълнителна качествена характеристика на признака, изразен с прилагателното, съдържа в себе си и предметно-относителен оттенък (същият оттенък притежават и наречията на *-ски* в приадективна употреба и в руски език (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 354).

Изхождайки от степента на допълнителния предметно-относителен оттенък в значението на наречията на *-ски* в руски език, Н. Н. Прокопович дели адективните словосъчетания, образувани с тях, на две групи. Понеже същият предметно-относителен оттенък се съдържа в наречията на *-и* в българския език, тази двудялба е подходяща за описание на адективните словосъчетания и в нашия език.

Към първата група се отнасят словосъчетания, в които наречие е съотносително с прилагателно, образувано от съществително име за лице, напр.: *младежки*, *дружески*, *детински*, *приятелски*, *момински* и др. Тук ще отнесем и наречия, в структурата на които откриваме основа на име на животно, напр.: *животински*, *магарешки* и др. Както и в руски език (Н. Н. Прокопович, цит. съч.,

354), посочената група наречия обикновено поясняват прилагателни имена, които назовават външни или вътрешни качества на лица, „качества их характера, значително реже цвет и другие признаци“ (пак там, с. 354). Примери: „Господ няма да ни остави!... — извика *детски радостна* Ана“ (ИВ, С, II, 498). „... по устите му трептеше лека усмивка, неговата постоянна усмивка, добродушна и понякога *детински хитра*“ (ДТ, ЖС, 104). „Стопанинът, възрастно старче, *мъртвешки блед*, стоеше на прага“ (ЕмСт, ИК, I, 476). „Кръглото му месесто лице беше добре охранено и *младежки розово*“ (ДС, ОП, 53). Освен туй, студен към нея, царят вилаги беше *бащински добър*, весел и шеговит с децата си“ (В. Друев, Съчинения, I, 1967, с. 547). „Цялата развълнувана публика е стремилa погледите си към *юношески бодрия* стар поет“ (Писмо на Ив. Д. Шишманов до Вазов, 23. XI. 1920 г.). В посочените примери наречията като пояснения към прилагателни имена разкриват допълнителна качествена характеристика на признака, но в същото време тя е съпроводена (както и в руски език, вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 355) с оттенък на сравнение, на съпоставяне. Други думи тук допълнителната качествена характеристика на признака, изразен с прилагателното, се изгражда върху основата на сравняването или съпоставянето, напр.: *детински радостна*, т. е. радостна като дете; *детински хитра* (усмивка), т. е. хитра усмивка като у дете, каквато е свойствена на дете; *мъртвешки бледо* (лице), т. е. лице, бледо като на мъртвец; *бащински добър*, т. е. добър като баща. Качественото уточняване на основния признак, изразен с прилагателното, може да се извърши и по пътя на съпоставянето с качества на животно, напр.: „... защото децата са *животински жестоки* в своята ангелска просгота“ (ИВ, С, II, 409). Редки са случаите, когато прилагателни за назоваване на цвят се поясняват от наречия на *-и*, напр.: „Трябва да имаше към седемнадесет години, едва наболите мустаци не скриваха *момински червените* му устни“ (АД, Сказание, 52). Макар и рядко, такива наречия могат да поясняват и прилагателни с друго значение, напр.: „*Ангелски властната* глава премина край него“ (ЕмСт, Л, 57).

В някои наречия на *-и*, употребени като пояснение на прилагателни имена, качественото значение се придружава и от оттенък на значение за степен, напр. „Най-дълго се бори Чрънат, едно че беше *нечовешки силен*, и друго за това, че селяците го щадяха и искаха жив да го хванат“ (АД, Сказание, 282). В словосъчетанието *нечовешки силен* наречието пояснява признака на прилагателното откъм качествена страна, но в същото време посочва и висока степен на проявлението, т. е. силен извън нормалните човешки възможности. Наречието *людешки* също така се употребява както за изразяване на допълнителна качествена характеристика на признака (прилагателното), така също и за показване на твърде висока степен на проявлението му, напр.: „... Бенц свикна да я вижда във всички форми на нейното многообразие — възбудена, безразлична, сериозна или *людешки безгрижна*“ (ДД, СС, I, 70). Наречието

мъртвешки като пояснение на *пиян* също означава и степен на проявление на признака, напр.: „... че тя бе пияна, *мъртвешки пияна* от алкохол“ (ДД, СС, II, 44). В някои наречия, напр. *дяволски*, знанието за степен се е развило до такива размери, че е станало основно, затова те се разглеждат в категорията на наречията за количество и степен.

Към втората група се отнасят словосъчетания с наречия на *-и*, съотносително с прилагателно, което е образувано от основата на съществително име за предмети (главно имена на абстрактни понятия). В същност тук се отнасят наречия, съотносителни с прилагателни на *-ски* (*истински, житейски, учрежденски* и др.) и на *-ически* (*физически, политически, технически, класически, практически* и др.). Според Н. Н. Прокопович „наречията на *-ски* второй группы преимущественно распространяют прилагательные, обозначающие общественную оценку“ (цит. съч., с. 358). Наблюденията върху българския езиков материал показват, че това твърдение важи не само за руския език, но и за нашия. Но както в руски, така и в българския език извън посочената семантична област остават няколко прилагателни, които също така, макар и в по-редки случаи, могат да бъдат разширявани с помощта на наречие от посочената група.

В съвременния български книжовен език словосъчетанията от тази група са се активизирали не без влиянието на руски език. Това е дало отражение и върху семантиката на наречията в приадективна употреба, които не само изразяват допълнителна качествена характеристика на признака, изразен с прилагателното, но и конкретизират, ограничават сферата, областта на проявлението (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 358), напр.: „Затова подлогът е винаги главна, *граматически независима* част на изречението, а сказуемото е главна, но *граматически и логически зависима* част, която разкрива действието или състоянието на подлога, един негов признак“ (К. Попов, Синтаксис, с. 102). В словосъчетанието *граматически независима* (част) наречието не само пояснява признака, изразен с прилагателното, откъм определена качествена страна, но и посочва конкретната област на проявлението му, т. е. част, която е зависима в граматическо, а не в друго отношение. Също в словосъчетанието *граматически и логически зависима* (част) наречията *граматически и логически*, които поясняват прилагателното, име откъм определена качествена страна, разкриват и конкретната област, в която се проявява признакът. Срв. още: *политически будни* (студенти), *политически целенасочена* (книга), *житейски достоверен* (образ) и др. Относно наречието *физически* 'който се отнася до тялото на човек' трябва да се каже, че то обикновено пояснява прилагателни или адективирани причастия, които назовават качества, състояния на човека, напр.: „Пристигна с влака вечерта, *уморена физически*, но с бодър дух и ясна мисъл“ (ДД, СС, II, 146). Срв. още: *физически здрав (издръжлив, силен)*.

По-специфично е проявлението на този оттенък в словосъчета-

ния с наречието *практически*, напр.: „Най-после той натоварва образите със сложни сценични задачи, които могат да се окажат *практически* (= на практика) *непосилни* за тях“ (Септ. 1969, кн. 2, 213). „Изобретателна и *практически* = по житейските въпроси) *досетлива*, тя използва всички възможности и средства за облекчаване положението на болния“ (Д. Осинин, „Предговор“ към кн. Н. Хрелков, Избр. творби, с. 33–34).

Характерно за българския език е, че в някои словосъчетания наречието не посочва областта, сферата, в която се проявява призматиката, а изразява преди всичко допълнително качествена характеристика, която е съпроводена с оттенък на сравнение, напр.: „А би могъл да живее още дълги години и да напише още нови трудове с реалистична правда и *класически* (= като в класиката) *хубав* и *точен* език“ (СтП, РЕК, 250). „... поради многото хора и тютюна тоя хол ми се видя мрачен, *учрежденски* (= като в учреждение) *скучен* и *делничен*“ (АГ, ЕДЕН, 31). Следователно някои от словосъчетанията от втората група по отношение на допълнителния смислов оттенък се доближават до словосъчетанията от първата група.

Най-после срещаме случаи на употреба на наречието *оптимистически* за означаване на качествена характеристика на признака, изразен с прилагателното: „Добрният и винаги *оптимистически* *настроен* Минко Генов беше душа на дружинката“ (СлП, РЕК, 168). В случая наречието *оптимистически* е еднакво по значение с качественото наречие *оптимистично* (вж. РСБКЕ, т. II, с. 371), и то е за предпочитане като по-обикновено и повече свойствено за българския език.

Общо за словосъчетанията от втората група (с изключение на последните два случая) може да се каже, че предметно-относителният оттенък в значението на наречията за начин е малко по-добре подчертан, отколкото в значението на наречията, участващи в състава на словосъчетанията от първата група, срв. напр.: *бащински добър* и *политически честен*.

Различието между двете групи словосъчетания е не само по отношение на характера и степента на допълнителния смислов оттенък, но то се проявява и по отношение на значението на прилагателните имена. Обикновено прилагателните имена, които се разширяват с наречия от първата група, не се разширяват с наречия от втората група. На това различие обръща внимание и Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 357). Многозначните прилагателни обикновено с едно от значенията си се поясняват с наречия от първата група, а с друго от значенията си — с наречие от втората група.

Прилагателното *важен*, заемка от руски език, в българския език е наследило същата съчетаемост с наречия, каквато има и в руски език. Според Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 357) *важний*, употребено със значение „имеющий большое значение, серьезный, ценный в каком-либо отношении“ се съчетава с наречия от втората група (напр.: *политически важный*, *практически важный* и др.),

но не се съчетава с наречия от първата група. Обратно, употребено със значение 'многозначителный, внушителный, величественный', то се съчетава с наречия от първата група (напр.: *старчески важен*, *мальчишески важен* и др.). Според РСБКЕ първото значение на *важен* в нашия език е 'който има голямо значение, тежест; сериозен, първостепенен' (т. е. изразява се обществена оценка на нещо). Употребено с това значение прилагателното *важен* може да се пояснява само с наречия от втората група, напр.: *политически важен* (въпрос), *теоретически важен* (проблем) и др., но не и с наречия от първата група. А когато прилагателното *важен* е употребено със значение 'който си придава голямо значение; надут, надменен, горделив' (вж. РСБКЕ) то може да се съчетава с наречия от първа група, напр.: *просташки важен*, *ергенски важен*, *момчешки важен* и др., но не може да се пояснява с наречия от втората група.

Прилагателното *честен* със значение 'който не е способен на долни и престъпни постъпки; почтен' (вж. РСБКЕ) може да се съчетава с наречия от втората група (*политически честен*), а със значение 'свойствен на човек, който не е способен на долни и престъпни дела' (вж. пак РСБКЕ) то се пояснява от наречия, принадлежащи към първата група (*съпружески честни* отношения).

Прилагателното *хитър* в съчетание с наречие от втората група (*политически хитър*) има значение 'който е умен и лукав, който мъчно се мами, лъже' (вж. РСБКЕ), а когато е съпроводено от наречие, принадлежащо към първата група (*търговски хитър*), има друго значение — 'който изразява лукавство, склонност към измама' (вж. пак РСБКЕ).

Прилагателното *жалък*, употребено със значение 'който буди съжаление, състрадание; нещастен, окаян' (вж. РСБКЕ), може да се пояснява от наречия като *калугерски* и др. под. (*калугерски жалък* вид), а когато е използвано със значение 'който буди презрение, отвращение; презрян' се съчетава с наречия, в словообразователната основа на които лежи съществително с абстрактно значение (*политически жалък* човек).

Дори и в редките случаи, когато едно прилагателно може да се употреби в съчетание с наречие и от едната, и от другата група, между словосъчетанията има различие, обусловено от допълнителния смислов оттенък, носен от наречието. Така напр. *пламенен* може да се съчетае с наречието *политически* (*политически пламенна реч*), а също и с наречието *младежки* (*младежки пламенна любов*), но докато в първия случай наред с допълнителната качествена характеристика изпъква и предметно-ограничителен оттенък (т. е. областта, в която се проявява признакът), във втория случай определителното отношение има качествено-съпоставителен характер (*пламенна любов* като у *млади хора*). Следователно различието в лексико-морфологичните особености на наречието се отразява и върху значението на адекватно-наречното словосъчетание.

Обаче това не е единственият нюанс в значението на слово-

съчетания, при които прилагателното с едно и също значение може да се съчетава с наречия от двете групи. Прилагателното *беден* в съчетание с *икономически* (*икономически бедна страна*) образува словосъчетание, в което наречието не само характеризира признака, изразен с прилагателното, в качествено отношение, но ограничава и сферата, областта на проявлението му. Със същото значение *беден* може да се съчетае с прилагателно от първата група (*просяшки бедна страна*). В последния пример допълнителната качествена характеристика на признака се съчетава с указание за извънредно висока степен на проявлението му. Това ясно показва, че някои наречия на *-и* в словообразователната основа на които лежат съществителни имена за лица, в зависимост от значението си могат да придобият и ясно изразен оттенък за количество и степен.

* * *

Причисляването на наречията от типове *по детски* и *по домашному* към наречията за начин е до известна степен условно (въпреки че в българската граматика това обикновено не се уговаря), понеже те не поясняват действието или признака само откъм качествена страна. В руски език наречията от типове *по-бружески* и *по-летнему* се определят като качествено-обстоятелствени, т. е. „представяют собой своеобразный разряд, промежуточный между качественными и обстоятельственными наречиями. Собственно-качественные значения сочетаются в них с предметно-относительными оттенками значения (сравнения, указания на соответствие нормам чего-либо, образа и способа действия)“ (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 375). Тази бележка на Н. Н. Прокопович с пълно основание може да се отнесе и към разглежданите типове наречия в българския език, понеже употребата им в книжовния ни език е под руско влияние.²⁴ Словосъчетанията с наречия от типове *по детски* и *по домашному* са твърде близки по значение, но все пак те съдържат и някои нюанси, произтичащи от лексико-морфологичните особености на наречията, поради което ще ги разгледаме поотделно.

Л. Андрейчин посочва, че „за означаване на обичай наречията на *-ски* се свързват с предлога *по*, писан отделно: *по български*, *по сиромашки*, *по чорбаджийски* и пр.“²⁵. Действително в сравнение с наречията на *-и*, които посочват допълнителна качествена характеристика на признака, означен с прилагателното, наречията от типа *по детски* притежават и оттенък на сравнение или на обичай, както се изразява Л. Андрейчин (вж. за същите наречия в руски Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 376). Следователно адекватните словосъчетания със зависима част наречие от типа на *по детски* разкриват определително отношение, съпроводено с

²⁴ Вж. Ст. Стоянов, Граматика на бълг. кн. език, с. 415—416; А. Т.-Балан, Нова бълг. граматика за всякого, св. IV, с. 432.

²⁵ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 399.

оттенък на сравнение. Сравнителният оттенък в значението на наречията от този тип засилва допълнителната качествена характеристика на признака, изразен с прилагателното, напр.: „През това време жена му се прибираще в кухнята, уморена, но винаги по младежки бодра и разпоредителна, залисана в тъкмежа на вечерята“ (ГК, ОХ, 16). „Серафим бил усърден и по търговски честен в работата си“ (ДТ, ЖС, 58). „Той беше по юношески възбуден“ (ГК, ОХ, 98). „Толкова безкористен и по детски чист човек и след това не срещнах“ (Р. реч, 1969, кн. 6, с. 10). „И колкото по-добре го опознавах, толкова повече се затвърдяваше в мене чувството на дълбоко уважение към този по войнишки прост и винаги скромнен, сърдечен човек“ (С. М. Шеменко, Генералният щаб през войната, София, 1969, с. 106). „... той е все така жив, ентузиазиран, малко по детски наивен“ (Септ. 1969, кн. 1, с. 139). В други случаи качествено значение на наречията може да бъде съпроводено с оттенък, показващ, че проявлението на признака, назован с прилагателното, е в съответствие с нещо (норма, обичай), напр.: „Този човек, гонен, преследван, в непрекъснатото напрежение, водеше по спартански суров живот“ (РД, 1968, бр. 172). „Или капка светеше в тавана на варовика (на двеста метра под Одеса —) по руски тъжна и бунтовна“ (Л. Еленков, „От студентските години“, ЛФр, 1970, бр. 14). Все пак между двата оттенъка (сравнение и съответствие с нещо) не винаги може да се прокара точна граница.

В българския език наречията на *-и*, съпроводени с предлог *по*, са сравнително ограничена категория: *по детски*, *по войнишки*, *по спартански*, *по юношески*, *по женски*, *по младежки*, *по градски*, *по европейски* и др. Под влияние на руски език в адекватни словосъчетания се среща и наречията *по девичи* (срв. в руски *подевичьи*), напр.: „Татяна остава същата — по детски влюбена, по девичи мечтателна“ (Р. реч, 1968, кн. 8, с. 24).

Разликата между наречията от типове *детски* и *по детски* е в това, че при втория тип наречия предметно-относителният елемент в значението им се проявява по-отчетливо, по-ясно и определено. Освен това може да се говори и за известно предпочитание на някои прилагателни имена към единия или другия тип наречия. Така напр. прилагателното *прост* със значение 'лишен от престореност и превзетост; непринуден, естествен' (вж. РСБКЕ (проявява предпочитание към наречията, съпроводени с предлог *по* (*по войнишки прост*)).

Докато в руски език наречията от типа на *по-новому* „принадлежат к числу широко употребительных“ (Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 377), в българския език те са сравнително рядко явление. Употребата им в него е изцяло под влияние на руски език независимо от това, дали наречията е направо заето от руски, или е образувано на българска почва по възприетия от руски образец. При това и в българския език те са запазили оная специфика в значението им, която е характерна и за функциониране-

в им е руски език. Н. Н. Прокопович отбелязва, че „качествеността в наречиях этой группы максимално ослаблена, а следовательно, более четко и определенно выступает значение сравнение, соответствия нормам чего-либо“ (цит. съч., с. 377). В сравнение с наречията от типа *по детски* при тази група наречия, сравнителният им оттенък е още по-ярко изразен, за сметка на кое-то пък качествената основа на значението им избледнява. Примери: „Драго ми е, като видя как подредената и почистена квартира отново възвръща приветливия си вид, как става уютна и някак си, *по домашному топла*“ (Поглед, 1969, бр. 11). „Удари звънецът и Махмуд бек нямаше време да завърши своята *цветиста по източному тирада*“ (в. Борба, 1969, бр. 17). „В нея имаше всичко: политически силна, тя бе културно недостижима; *по святому недосегаема*, тя покоряваше с духа си“ (в. Пулс, 1969, бр. 2). Словосъчетанието *по домашному топла* означава топла както при домашни условия, както в домашна обстановка; другото словосъчетание — *цветиста по източному* означава, че тирадата е цветиста, както у източните народи. Както се вижда, тук на преден план изпъква сравнителният елемент, а качествената характеристика на признака отслабва, но не се заличава напълно, тъй като посредством сравнението признакът, изразен с прилагателното, все пак се пояснява от качествена страна. По-особен е случаят със словосъчетанието *по святому недосегаема*, където качественото значение на наречieto е почти напълно избледняло, а е надделяло сравнителното значение.

Вероятно от руски език е заето наречieto *по новому* (срав. в руски *по-новому*), което пояснява качествени прилагателни като *красива, хубава* и др. под., напр.: „Беше по-бледа отпреди и беле по-новому хубава“ (ГС, ЛД, 115). Както и в руски (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 378), в наречieto *по новому* сравнителният елемент се проявява твърде своеобразно; словосъчетанието *по новому хубава* означава, че е хубава по нов начин, а не както преди, не както сме свикнали да възприемаме хубостта ѝ, че в нейната хубост се откриват нови черти, непознати или неизвестни дотогава.

От разгледаните примери става ясно, че в съвременния български книжовен език адективните словосъчетания с наречия от типа на *по домашному* са рядко явление.

* * *

Прилагателните имена са основен и неизчерпаем резерв за формиране и развитие категорията на наречията за начин. Поради това, че означават качествен признак, те се оказват подходящи не само за изразяване на допълнителна качествена характеристика на глаголно действие, но също и на друг качествен признак, назван с прилагателно име. Приадективната употреба на наречията за начин от прилагателни имена е твърде характерна (и доста честа) за съвременното състояние на българския език. Освен това

съществува ясно доловима тенденция да се разширява тази употреба (особено в публицистичния и в художествения стил, а отчасти и в научно-популярния). В състава на адективни словосъчетания срещаме най-вече наречия на *-о* (съотносителни с форми на прилагателни имена за ср. род, ед. число) и на *-и* (съотносителни с прилагателни на *-ски* и на *-ически*). Относно словосъчетанията с наречия от типа *по детски* може да се направи извод, че са вече добре усвоени в езика ни, въпреки че количествено употребата им е доста ограничена. Все още нехарактерни за книжовния ни език са словосъчетания с наречия от типа на *по домашному*.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА НАЧИН ОТ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Адективните словосъчетания с наречия за начин, образувани от съществителни имена, са ограничени както по честота на употреба, така и по значение и структура. Причините за това са в малкия брой наречия за начин от съществителни имена и използването им предимно като пояснения на глаголи. Както е известно, наречия за начин се образуват от стар творителен падеж на съществителни имена, напр.: *даром, духом, телом, словом, гърбом, силом, пътем, кръстом* и др. Като пояснения на прилагателни имена обикновено се употребяват *духом* и *телом*, напр.: „Както всички *чисти духом* хора Самуил е доверчив“ (АД, Сказание, 28). „Димана беше по-нежна и впечатлителна девойка, че и *по-слабичка телом*, та скоро тежкия труд надхвърля силите ѝ“ (АД, Сказание, 217). „Усилията на инквизиторите да изтръгнат някакви показания от Георги Папалезов били смесени с яростта на *нищите духом*, с безпомощността на най-реакционните сили в България“ (Септ, 1969, кн. I, 105). В „Нова българска граматика за всякого“ (св. IV, с. 432) А. Т.-Балан посочва примера „Достойни и *делом добри* зетьове“, откъдето се вижда, че и някои други наречия могат да участвуват в състава на адективни словосъчетания.

Понеже наречията от типа *духом, телом* и др. са получени от стари творителни форми на съществителни имена, те не са загубили предметното си значение, а само са го видоизменили, т. е. представят същина под формата на признак. В адективни словосъчетания те посочват по отношение на какво се проявява признакът, изразен с прилагателното, следователно смислово-синтактичното отношение между съставките им има определително-ограничителен характер. Разглежданите тук словосъчетания са синонимни с предложни адективно-субективни словосъчетания, срв. напр.: *чисти духом* (хора) и *чисти по дух* (хора); *бодър духом* и *бодър по дух*; *слабичка в тялото*.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С МЕСТОИМЕННИ НАРЕЧИЯ ЗА НАЧИН

Както е известно, местоименните наречия за начин биват показателни (*така, иначе*), въпросителни (*как*), относителни (*както*),

определителни (някак, еди-как, някак си, еди-как си), отрицателни (никак) и обобщителни (всякак, как да е, как-годе, както и да). От тях като пояснения на прилагателни имена откриваме само кои показателни и неопределителни наречия.

Показателното наречие *иначе* (иначе) 'не така, а по друг начин, другояче' (вж. РСБКЕ) се употребява при качествени прилагателни имена, за да покаже, че признакът се проявява не при тези, а при други условия, при други обстоятелства, напр.: "... Сандовица умряла съвсем неочаквано — с оная бърза смърт, която често грабва здравите и силни *иначе* хора" (ИИ, ИР, II, 20). "... той, *иначе изпълнителен и усърден*, не вършеше политически задължения с присъщото на професионалните политици увлечение" (СтП, РЕК, 43).

Наречието *някак* 'по неопределен начин, по неясен начин, нещо как' (вж. РСБКЕ) също се използва като пояснение на качествени прилагателни имена, за да покаже неясност, неизясненост, определениост по отношение на начина на проявление на признака, напр.: "Домът му се струваше мрачен, *някак страшен* с дебетите си килими и завеси" (ЕмСт, ИРП, 191). "... та светът изглежда *някак нов* и странен" (АГ, ЕДЕН, 41). Когато искаме да измерим степента на неопределеност, можем да използваме наречието *някак си*, напр.: *някак си доволен, някак си страшен*.

Условно тук можем да отнесем и словосъчетанията с местоположение по произход наречие *по своему*, чиято употреба в българския език е под влияние на руски език, срв. в руски език *по-своему красивый* (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 378) и в български език *по-своему красив*. По употреба наречието *по своему* се приобщава към наречията от типа *по домашному, по новому*, но все пак проявява някои лексико-граматични нюанси. Н. Н. Прокопович пише, че словосъчетанието *по-своему красивый* означава „своеобразно красивый или соответствующий определенным представлениям о красоте“ (цит. съч., с. 378). Същото значение има в българския език и словосъчетанието *по своему красив*. В изречението *твърд по своему* (ДД, СС, II, 269) словосъчетанието *твърд по своему* означава, че признакът се проявява по свой начин, т. е. своеобразно твърд. Обаче своеобразието в проявлението на признака не изменя неговата природа, не противоречи на общоприетата норма или представа за проявлението му. Ако съпоставим словосъчетанията от типа на *твърд по своему* със словосъчетанията от типа на *по домашному уютен*, ще се убедим, че в първия тип се чувствава оттенък на сравнение, а в замяна на това се наблюдава степента на качествената характеристика на признака.

* * *

Общо за адекватните словосъчетания със зависима част наречие за начин може да се каже, че те са най-продуктивната група адекватно-наречни словосъчетания в съвременния български книжен език. Смесово-синтактичното отношение между съставките е определително, но в зависимост от лексикограматичните свой-

ства на наречията за начин, които не са единни по произход, то може да бъде съпроводено с някои оттенъци, по-слабо или по-ярко изявиени (оттенък на сравнение, на степен, на уподобяване, на ограничаване, на съответствие с нещо и др.). Някои наречия за начин образувани от прилагателни имена, наред с допълнителната качествена характеристика на признака, назован с прилагателното разкриват и степен на проявлението му, затова в словосъчетанията такива наречия е трудно качествена характеристика на признака да се разграничи (и отдели) от степенната (напр. *снежно бял, смляно листо черен* и др. Те се намират на границата между словосъчетанията с наречия за начин и словосъчетанията с наречия за количество и степен.

В словосъчетанията с наречия от типове *по войнишки, по машинному, духом* допълнителната качествена характеристика на признака (прилагателното) е преплетена с твърде ярко изразен предметно-относителен или предметно-обстоятелствен елемент. Това отслабва качествено-определителното отношение в словосъчетанията с такива наречия придобива елементи на обстоятелствено-определително отношение.

Най-типични словосъчетания с качествено-определително отношение са тези, в които зависимата част е изразена с наречия за начин, съотносителни с качествени прилагателни имена. В словосъчетанията с наречия, образувани от относителни прилагателни, винаги има предметно-относителен оттенък.

Може да се установи пряка зависимост между продуктивността на наречията за начин и многообразието, в което се проявява определителното отношение между съставките на адеквативно-наречните словосъчетания.

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН

По честота на употреба словосъчетанията с наречия за количество и степен се нареждат след словосъчетанията с наречия за начин, а като вземем под внимание и обстоятелството, че немалко качествени по начало наречия в речта функционират и като наречия за количество и степен, можем да кажем, че по честота на употребата двата типа адеквативно-наречни словосъчетания се изравняват. Следователно словосъчетанията с наречия за количество и степен са една от най-продуктивните категории сред адеквативно-наречните словосъчетания. По отношение на руски език Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 361) смята, че това е най-многобройната група в системата на адеквативно-наречните словосъчетания и една от най-многочислените изобщо в системата на адеквативните словосъчетания.

Употребата на наречия за количество и степен като пояснения на качествени прилагателни имена произтича от това, че признакът назован с тях, може да се проявява в различна степен. „Определя

ачество предметов и явлений окружающей действительности — пи-
 те Н. Н. Прокопович, — говорящие очень часто не просто кон-
 татируют наличие у того или другого предмета того или иного ка-
 ственного признака, но отмечают и степень его наличия, меру“
 цит. съч., с. 361). Употребата на наречия за количество и степен
 при относителни прилагателни е ограничена. Както в руски, така
 в български език средствата за изразяване количество и сте-
 пен на признака са разнообразни: морфологични (*по-добър, най-
 обър*), словообразователни (*слабичък, дебеличък, глуповат, пре-
 обър, възрусичък, жълтеникав*) и синтактични (*червено до кръв
 ице, нежно до болезненост лице, кален до към коленете, висок два
 метра, много добър, твърде дебел, малко трмав, съвсем плешив* и
 др.). Възможностите за изразяване на количество и степен по син-
 тактичен път са най-богати. Употребата на наречия за количество и
 степен при прилагателни имена е напълно естествена, а за някои
 наречия (напр. *твърде*²⁶) тя е по-естествена, отколкото употребата
 им при съществителни. Посредством наречията за количество и сте-
 пен могат да се изразят най-разнообразни количествени и степенни
 показатели (и техни отсенки) на признака, изразен с прилагател-
 ното име.

Наречията за количество и степен са продуктивна категория.
 Техният лексикален инвентар се набъра главно от думи, принадле-
 жещи към други части на речта (прилагателни, числителни, местоим-
 ени и отчасти съществителни). В едни случаи наречията вече са
 загубили словообразователната си и семантична връзка с думите,
 от които са произлезли (*доста, още, вече, едвам, съвсем, поне* и др.),
 а в други случаи, които обхващат по-голямата част от тях, тази
 връзка е напълно ясна. Различният произход на наречията за ко-
 личество и степен се е отразил върху лексикално-семантичното им
 разнообразие, а също и върху употребата им.

Между адективните словосъчетания с наречия за количество
 и степен и тези, в чийто състав има наречия за начин, съществува
 значителна близост, а в известни случаи и взаимно преливане. Бе-
 лежки за близостта на някои категории наречия за количество и
 степен до наречията за начин намираме у А. Т.-Б а л а н. Във връз-
 ка с количествените наречия, производни от числителни, той пише,
 че „изразяват мяра в количество, предполагат вършене, отмерено по
 ред, по степен или кратко, а с това се доближават до наречия
 за начин или за време“ (Нова бълг. грам. за всякого, св. IV,
 с. 437). Освен това той отбелязва, че наречията за количество и
 степен, производни от прилагателни, „приличат по строй, често и

²⁶ А. Т.-Б а л а н (Нова бълг. грам. за всякого, св. IV, с. 439) пише, че на-
 речие *твърде* не се употребява при глаголи („Не може да се каже *обичам те
 твърде*“), а само при прилагателни и други наречия. Това твърдение е твърде
 категорично, тъй като наречieto *твърде* може да се употреби при отрицателни
 глаголни форми (вж. Б. Л. Блажев, Из историята на наречieto *твърде*, Бъл-
 гарски език, VIII, 1958, кн. 2, с. 163). Все пак употребата на това наречие при
 прилагателни и при други наречия е много повече характерна, отколкото упо-
 требата му при глаголни форми.

по значение на наречията за начин, завършени на *-о*, *-но*, *-тел-но* (пак там). Между съставките на словосъчетанията с наречия за количество и степен съществува определително отношение, както и при словосъчетанията с наречия за начин. Разбира се, по характер това отношение не е еднакво. При адекватните словосъчетания наречия за количество и степен това отношение има количествен или качествено-степенен характер (в някои случаи съпроводено с качествено-определителен оттенък). Трябва да се има пред вид и обстоятелството, че наречията за начин са богат извор за попълване състава на наречията за количество и степен. Можем да приемем без уговорки твърдението на Н. Н. Прокопович, че „качественные наречия служат основным источником пополнения наречий количественных, в связи с чем в некоторых группах последних в большей или меньшей мере сохраняется оттенок значения качественной характеристики“ (цит. съч., с. 361). В немалко наречия за начин основното им качествено значение се преплита със значение за количество и степен, а някои от тях вече напълно са преминали в категорията на наречията за количество и степен. Но даже и тези, които сега принадлежат към наречията за количество и степен, пазят и следи (елементи) от първоначалното си качествено значение.

Поради разнообразното значение на наречията за количество и степен не може да се изгради върху семантичен принцип прегледна класификация на адекватните словосъчетания, в чийто състав те участвуват. Най-добре е да се използва срещащата се в наши грамматики (а също и в грамматики и трудове на руски език, в това число и в цит. кн. на Н. Н. Прокопович) класификация на наречията по произход. Различаваме следните групи наречия за количество и степен: 1. Наречия, които от съвременен гледище не са съотносителни с думи от други части на речта; 2. Наречия, образувани от числителни имена; 3. Наречия, образувани от местоимения. Въпреки че тази класификация има формален характер, все пак наречията, принадлежащи към една или друга група, имат помежду си и известна семантична общност. Въз основа на посоченото деление на наречията за количество и степен можем да изградим и класификацията на адекватните словосъчетания, в чийто състав те участвуват.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН, НЕСЪОТНОСИТЕЛНИ С ИМЕНА ОТ ДРУГИ ЧАСТИ НА РЕЧТА

Непроизводните от съвременен гледище наречия за количество и степен (*вече*, *все*, *доста*, *едва(м)*, *много*, *пак*, *почти*, *съвсем*, *твърде*, *чак*) редовно се употребяват като пояснения на прилагателни имена. Прибавени към качествени прилагателни имена, те разкриват степента на проявлението на признака. Н. Н. Прокопович правилно отбелязва, че по значение наречията, несъотносителни с прилагателни имена, „выступают лишь как общие выразители степени (количества) качественного признака — прилагательного“ (цит. съч., с. 363), че за разлика от съотносителните с прилагател-

и имена наречия при тях не се забелязва оттенък на качествена характеристика на признака.

Непроизводните наречия за количество и степен могат да появяват разнообразни по значение качествени прилагателни имена. Но тъй като числото на тези наречия е ограничено, групата на разглежданите тук адективно-наречни словосъчетания не проявява тенденция към по-чувствително разрастване (вж. и Н. Н. Прокопониц, цит. съч., с. 364). Словосъчетанията със зависим член непроеводно наречие за количество и степен могат да се класифицират според най-общото значение на наречието. Различаваме две групи:

1. Словосъчетания, в които наречието посочва непълна степен на проявление на признака. В ролята на зависим член на такива словосъчетания участвуват наречията *едва (едвам)*, *почти*, *близо*. Тези наречия имат конкретно значение на наречието зависи не само степента на проявление на признака, но и възможността му да пояснява по-широк или по-ограничен семантичен кръг от прилагателни имена. Така напр. наречието *почти* може да се присъединява към разнообразни по значение прилагателни имена, напр.: „Безбройните човешки маси, припъззели с последни сили из дебрите на Странджа, откъхваха, весели, доволни, щастливи почти“ (ИИ, ИР, I, 191). „Наривеното му калпаче — черното петно на челото му — придаваше на кучешката му физиономия смешен и жалък, почти човешки израз“ (ДТ, ЖС, 14). „Вратата се отвори и в стаята пристъпи младата мугла, почти гола жена“ (ДС, ОП, 128). „Въздухът силно мирисеше на бензин, на сгорещени гуми, почти синкав от изгорелите газове“ (АГ, ЕДЕН, 7). Обаче наречието *близо (близу)*, сходно по значение с *почти* (вж. БТР), се употребява с ограничен кръг прилагателни имена, обикновено за означаване на продължителност по време, напр.: *близо двучасова реч*. Относно наречието *едва (едвам)* може да се каже, че то проявява предпочитание към прилагателни, обозначаващи признак, който може да се възприема със зрението или духа (вж. за същата особеност в руски език Н. Н. Прокопониц, цит. съч., с. 364), напр.: „През клоните на боровете се процеждаше сребриста и *едва доловима* лунна светлина“ (ДД, СС, IV, 9). „Наблизу там поглавна нещо, някаква тъмна, *едвам видима* упчина“ (ДТ, ГВЧ, 309). „*Едвам забележима* светлинка озарява високите тополи“ (ДТ, ГВЧ, 40).

2. Словосъчетания, в които наречието посочва, че признакът, изразен с прилагателно, се проявява в пълна степен или в степен, много висока от обикновената. В ролята на зависим член се употребяват наречията *все*, *доста*, *много*, *премного*, *повече*, *най-вече*, *още*, *съвсем* и др. И тук степента на проявление на признака е в зависимост от конкретното значение на наречието. Напр. наречия като *доста*, *много*, *повече*, *твърде* посочват засилена и висока степен на проявление на признака, а наречието *съвсем* показва, че проявлението на признака достига до възможно най-високата степен. Примери: „Стаята беше *доста широчка*“ (ДТ, ЖС, 213). „До външната порта струпани голям куп камъни — по-дребни и *доста едри*, тежки“ (ДТ, ЖС, 30). „Бедната Лалка; тя трябва да е *много нещастна*“

(ИВ, С, III, 412). „Тя забърза да го отmine, но пък беше много *любопитна* и да го зърне“ (СтЦД, ЕС, 6). „... *твърде възрастен* за своя нисък офицерски чин“ (ДТ, ГВЧ, 341). „От някаква болест *окапала* косата му и главата му е *съвсем плешива*“ (ИИ, ИР, 11). „Гласът му е *съвсем тих*“ (ДД, СС, I, 202). „Очите *и* изглеждаха пронизани от светлина, те бяха *съвсем светлокафяви*“ (АД ВР, 152). Срв. още: *премного упорит, най-вече арабски* (ръкописи) и др. Когато към наречието много бъде прибавена отрицателната частица *не*, значението на словосъчетанието получава друг смислов и стилистичен нюанс, напр.: *немного сериозен* (мъж), *немного здрав* (плат), и др. Чрез такива словосъчетания в некатегорична форма се отрича степента на проявление на признака.

Наречията *все* и *още* се прибавят към прилагателни имена в сравнителна степен — за засилване степента на проявление на признака, напр.: „Перденцата на неговата станчка се белееха, къщата изглеждаше в тъмнината *още по-малка*, сломена от тежестта на годините“ (ЕмСт, ИК, I, 195). „Катерина беше хубава, но *още по-хубава* от нея беше Ния“ (ДТ, ЖС, 201). Срв. още: *още по-беден, все по-заможен*, и др.

Наречието *повече* се използва за изразяване на степен на проявление на признака в съпоставителни конструкции, напр.: *повече трудолюбив*, отколкото талантив. На тази страна от употребата на *повече* обръща внимание Н. Костов: „По значение *по-благоразумен* (от мене, от тебе), но *Той е повече благоразумен* (сега отпреди, отколкото го мислех и др.)²⁷. Пак в съпоставителни конструкции, но в съчетание с прилагателни в сравнителна степен срещаме наречието *далеч* (със значение 'много'), напр.: „... *тя* долавяше, че зад тая грубост се крие друг характер, *далеч по-добър*, отколкото изглеждаше“ (ЕмСт, ИК, I, 142).

Със значение 'много' като пояснение на *болен* се употребява наречието *зле* (от стар местен падеж на *зъл*).²⁸ То разкрива висока степен на проявление на признака, но в същото време пази и елемент от качествено си значение, напр.: „... *пловдивският доктор пристигнал, който беше викан за Лалка, зле болна*“ (ИВ, С, III, 289). „... *и* вне смятате, че сте *по-зле болен*“ (СтЦД, ЕС, 310).

Употребата на непроизводни от съвременно гледище наречия за количество и степен към прилагателни имена е извънредно стара (приадективната употреба за някои от тях е характерна още през старобългарския период, а за други се установява по-късно). В периода на формиране на съвременния български книжовен език се разраства категорията на качествените прилагателни, а заедно с това се увеличава и количеството на адективно-наречните словосъчетания с количествено-определително отношение между състав-

²⁷ Н. Костов, Българска граматика, София, 1939, с. 218.

²⁸ Наречието *зле* не е загубило напълно генетическата си връзка с прилагателното *зъл*.

те, но разглеждани от чисто синтактично гледище разглежданите к словосъчетания не претърпяват съществени изменения.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН, ОБРАЗУВАНИ ОТ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Вече бе казано, че наречията за начин, образувани от прилагателни имена, са основният източник за попълване и обогатяване състава на наречията за количество и степен. Немалко качествени наречия в зависимост от значението си са придобили (или придобиват) възможност да изразяват количество или степен на действие или признак. Освен това наречия за количество и степен могат да се образуват и направо от формата за среден род, ед. число на някои прилагателни имена, напр.: *малко* (от *малък*), *чудно* (от *чуден*), *световно* (от *световен*) и др. Едни от наречията, съотносителни с качествени прилагателни, напълно са загубили качествено си значение и в речта функционират като наречия за количество и степен, но тяхното количество все пак е малко, ограничено. Почетото от наречията, съотносителни с прилагателни, наред със значението си за количество и степен отчасти пазят и качествено си значение. В раздела за словосъчетанията за начин бе казано, че за определени примери е трудно да се определи кое от двете значения — качествено или степенно — е основно. Това ни дава основание да говорим за една немалобройна група наречия, които заемат междинно място, т. е. споделят семантичните особености и на едната, и на другата група. Н. Н. Прокопович (цит. съч., т. 365) също отбелязва, че в руски език има наречия, при които значенията качественной характеристики и степени признака совмещаются; такие наречия стоят на грани между собственно качественными и количественными, представляя собой, по существу, смешанные качественно-количественные образования“. Онези наречия, за които сметнахме, че качествено им значение е основно (преобладаващо), ги разглеждахме в раздела за адективни словосъчетания с наречия за начин. Тук ще опишем наречията, в чието значение преобладава степенният показател. Но веднага трябва да се направи уговорка, че са възможни и някои спорни случаи.

Значението на някои прилагателни имена се оказва извънредно подходящо за развиване на количествено или степенно значение в производните от тях наречия. Наречието *малко*, производно от качествено прилагателно, не се употребява като наречие за начин, а само като наречие за количество и степен (вж. РСБКЕ). В приадективна употреба то означава отслабване на степента на признака, напр.: „Това е дребен, свит и плах човек, наивен и *малко глупав*, или пък се преструва на глупав“ (ИИ, ИР, I, 10). „Тя бе неспокойна, *малко нервна*“ (ИР, КБ, 195). „Тя е пълничка, *малко тровава*“ (КК, ПИЖ, 162). Срв. още: *малко спял*, *малко глух* и др. Определеност на прилагателното по степен с елемент на съпоставяне се изразява посредством сравнителна степен на наречието: „С ръце Венера Милоска би била *по-малко хубава*“ (А. Далчев,

Фрагменти, 51). „И тъй могла майка ми да излезе от влажната мрачна маза в *по-малко влажната*“ (П. Р. Славейков, Избр. пр. II, 1956, 26). Неутрализиране на ниската степен на признака, изразен с прилагателно, се постига, когато пред сравнителната степен на наречието се постави отрицателната частица *не*, напр.: „*Не т* *малко интересни и увлекателни са книгите му от друг жанр.*“ (Офр, 1968, бр. 7388).

И други наречия, образувани от прилагателни имена, напр. *абсолютно, (без) крайно, безгранично, безпределно, безпримерно, необикновено, единствено, прекалено, изключително, коренно, неизмеримо, невероятно, неизразимо, извънредно, (не) достатъчно*, са употребяват като пояснения на прилагателни имена за изразяване степен на проявление на признака, напр.: „... очите му, избистрени и *необикновено лъскави*, хлътнаха ужасно“ (ИВ, С. II, 33). „*Б* ми се сторил *достатъчно честен* да запази една тайна“ (ДД, СС, I, 88). „*Необикновено едри* като главата му бяха и неговите кокалестии ръце“ (ДТ, ГВЧ, 14). „*Антония*, вие ей сега ме попитахте с очите, от което аз съм *неизразимо щастлив*“ (ЕмСт, ИК, II, 24). „*Тъй невероятно красива* беше тая гора...“ (ЕмСт, ИРП, 180). „... вие имате верни и искрени другари, *безпределно предани* на общото дело на социалистическите страни — строителството на комунизма“ (РД, 1969, бр. 60). „*Думите на инспектора й се сториха безкрайно обидни*“ (ДД, СС, III, 356). „*И заслушан в нашата бойна песен, тихо угасна безпримерно смелият млад партизанин*“ (РД, 1969, бр. 102). Срв. още: *крайно интересен* (двубой), *отявлено досаден* (режим), *коренно погрешна* (оценка), *неизмеримо дълбоки* (преживявания), *извънредно честен, прекалено избухлив, изключително важен* и др.

В някои случаи значението за степен, присъщо на наречието в приадективна употреба, се развива от сходно значение на съотносителното качествено значение. Между значенията на прилагателното *краен* в РСБКЕ е посочено и следното: 'който е във възможния най-голям размер; най-голям'. Върху основата на това значение е образувано наречието *крайно* — 'за означаване на много голяма степен на проявлението на някакво качество или действие; твърде много, извънредно' (вж. РСБКЕ): „*Той беше човек с високо самонамнение и се ценеше не само като образован, но и като крайно умен*“ (ЕмСт, ИК, I, 368). „... всички го смятаха за *крайно дисциплиниран* и редовен работник“ (ГК, ОХ, 253). „... защото по природа той беше *крайно предпазлив човек*“ (АГ, ЕДЕН, 88). Качественото прилагателно *рядък* има преносна употреба със значение 'изключителен, извънредно голям' (вж. РСБКЕ). Обикновено това значение се среща в съчетания на прилагателното със съществителни имена, които словообразователно са съотносителни с качествени прилагателни (*рядка хубост*). Въз основа на това значение и тази употреба се е развило и значението за степен на съответното наречие *рядко*, напр.: „*Защото, както знаеш, аз имам една рядко умна и нежна другарка*“ (Писмо на Ив. Шишманов до Ив. Вазов от 23. X. 1920 г.). „*Пејо Яворов е измежду рядко оригиналните писатели*

е само в българската, а и в европейската литература“ (ПЗ, П, 98).

Качествените прилагателни *дълбок, гъст, болезнен, опасен, силен, широк чуден* и др. по преносен път са развили и значение за степен (за тях вж. в РСБКЕ). Способността на посочените и др. под. на тях прилагателни да развиват значение за изразяване висока степен на названото качество се пренася и в производните наречия. Със значение за степен те се употребяват предимно като пояснения на прилагателни имена (без да изключваме и употребата им при глаголи, но все пак тя е по-малко характерна), напр.: За пръв път Лого се почувствува *дълбоко виновен*“ (СтЦД, ЕС, 10). „Славейков е бил *силно етична* натура“ (ПЗ, П, 39). „Ботев бил (това е изтъквано много пъти) *силно емоционална* натура“ (А. Далчев, Фрагменти, 88). „Впрочем тия кавалери бяха *дълбоко религиозни* и наистина не се плашеха никак от смъртта“ (ДД, СС, I, 273). „... едвам сега той разбра, че е *болен тежко*“ (ИИ, ИР, I, 146). „Боянов не се смяташе за *опасно болен*“ (ИИ, ИР, I, 220). „Ноемврийското небе над покривите и комините насреща тоя път беше *гъсто синьо*“ (ДТ, ГВЧ, 99). „И съм *чудно щастлив*: край селата ме чакат / непокорни момци, дето буйно растят“ (ВА, ПП, 9). Срв. още: *широко образован, световноизвестен* и др. У някои по-стари автори със значение за степен се използва наречieto *доволно*, заемка от руски език. напр.: „... е бил *доволно богат* търговец с ножове и сабли“ (ИВ, С, II, 210).

Както в руски (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 370), така и в български език качественото наречие *ужасно* в съчетание с прилагателни имена може да измени значението си и започва да означава висока степен на признака²⁹, напр.: „Тя бе пияна. *ужасно пияна*“ (ДД, СС, II, 4?). „Да, варварски, *ужасно беден!*... — високо и натъртено произнесе той“ (ДД, СС, III, 23). „Тоя човек беше *ужасно нетърпелив*“ (АГ, ЕДЕН, 12). Като пояснение на прилагателни имена *ужасно* развива значение 'в най-висока степен, извънредно много'. Твърде ярко това значение се проявява в съчетание с прилагателни, които назовават положително качество във връзка с емоционално или естетическо възприемане на обекта, напр.: „Ти ще бъдеш *ужасно мила*“ (заглавие на френски игрален филм). Тази употреба на наречieto е убягнала от погледа на съставителите на РСБКЕ, които отбелязват само приглаголната му употреба и възможността му да функционира като междуметие. Формирането на значение за степен в наречieto *ужасно* е продължителен процес, който се основава на някои употреби на съотносителното прилагателно *ужасен* (вж. в РСБКЕ значението 'за нещо, обикн. свързано с голямо напрежение или силно неприятно чувство — извънредно голям, невъобразим, страшен'). Със значение за степен наречieto *ужасно* най-напред се е употребявало при прилагателни като *беден, пиян, мръсен, грозен* и др. под., при които високата степен на качеството е свързано с някои неприятни асоциа-

²⁹ За стилистичните особености на словосъчетанията с наречие *ужасно* вж. М. Янскиев, Записки по стилистика на българския език, София, 1965 (цикл. издание), с. 31—32.

ции или неприятно чувство, достигащо до страх. Но сетне наречieto започва да се съчетава и с други прилагателни (в това число и с прилагателни, свързани с положителна емоционална и естетическа реакция) за изразяване на извънредно висока степен на проявление на признака. Подобно на *ужасно* и наречieto *страшно* в приадективна употреба е развило значение за степен (впрочем срещашо се и в приглаголна употреба, вж. РСБКЕ), напр.: „Но тя бе някак *страшно упорита*“ (НВ, СС, 26). „Траурът правеше девойката да изглежда по-висока, бледа, разплаканите ѝ очи бяха *страшно сладки*“ (ЕмСт, ИК, II, 109). „... няколко от ония приключения, за които казваме, че са *страшно романтични*, а пък те са само *страшно тъжни*“ (Пулс, 1969, бр. 2).

В съчетание с прилагателни имена наречieto *дяволски* изразява висока степен на проявление на признака. С увереност може да се твърди, че то вече е преминало в категорията на наречията за количество и степен. Обикновено се съчетава с прилагателни, при които високата степен на признака се асоциира в съзнанието ни с представата за нещо, което поражда зло или изкушава човека,³⁰ напр.: „И всякога, когато съм искал да изразя възхищението си от физиката на една жена, аз съм възкликвал, че е *„дяволски хубава“* (ПКЯ, СС, V, 217). „Аз те гледам отблизу така: (на снега ти си *дяволски хубава*“ (М. Исаев, Огънят, 1946, с. 75). В съчетание с прилагателното *хитър* наречieto *дяволски* означава не само степен, но и сравнение: „Какъв обесник, какъв тип, умен, съвестен и *дяволски хитър*, пълен с енергия и безкрайни възможности!...“ (ДД, СС, III, 91). Със значение на 'съвсем, изключително' *дяволски* се употребява като пояснение и на други прилагателни, напр.: „Стрелбата е така *дяволски точна*, че обезкуражава дори най-запалените бабаити“ (Н. Хайтов, Шумки от габър, 1965, с. 144). Наречieto *дяволски* се среща не само при прилагателни, които назовават качество, свързано със символ за зло, за неправда, за изкушение, но и при други прилагателни. Установяването на тази употреба вероятно не е минало без влиянието на руски език, където употребата на *дьявольски* не е ограничена от значението на прилагателното (вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 368). В. Попова смята, че употребата на *дяволски* при прилагателни, които означават положително качество, не е приемлива. „Не е приемливо — пише тя — обаче определението на неща, явления, състояния и пр. като „дяволски“, когато тяхната същност обективно, от гледище на реалната житейска практика и изградените представи и понятия в човешкото съзнание не се асоциира с качества, приписвани на дявола като символ на злото“ (пак там, с. 148). Действително в разглеждания от Попова контекст употребата на *дяволски* е твърде необичайна, но в съчетание с немалко прилагателни употребата на това наречие вече се е наложила, срв. още: *дяволски трудна* (работа), *дяволски гладен* и др.

³⁰ Вж. В. Попова, „Дяволски“ красив, Български език, XIII, 1963, кн. 2, с. 148.

Н. Н. Прокопович (цит. съч., с. 372) пише, че в словосъчетанията със зависим член наречие, образувано от отглаголно прилагателно на *-тельный* (*удивительный, поразительный*) качествената характеристика на признака, изразен с прилагателното име, тясно се преплита и с посочване степеня на проявлението му. В българския език немалко наречия, образувани от прилагателни имена на *-телен*, също наред с качествената характеристика на признака показват и степен на проявлението му. Наречието *ослепително* най-често пояснява прилагателни като *бял, чист, ярък, пъстър, красив, лежен* и др. под., т. е. прилагателни, които назовават качество, свързано с яркост, напр.: „Над *ослепително бялото* шосе, над *паралелите* царевици трептеше мараля“ (ЕмСт, ИК, II, 169). „Тя се огледа отново в дивия, *ослепително ярък* пейзаж“ (ДД, СС, II, 43). „... после Ирина се прибра в стайката си *ослепително чиста* и бедничка“ (ДД, СС, III, 18). „*Ослепително пъстри* цигански айфи викат, махат с ръце“ (ДТ, ГВЧ, 70). Тук наречието показва изключително висока степен на признака и чрез това му придава съответна качествена характеристика. Такива словосъчетания се образуват и с помощта на други наречия; *забележително, удивително, изключително, възхитително* и др. Примери: „В тоя миг тя беше *възхитително хубава*“ (ИВ, С, III, 263). „Следващите дни бяха тихи, слънчеви и *удивително топли*“ (ДД, СС, I, 69). „Тъй или иначе, но за едно *удивително късо* време Исая успя да спечели любовта и доверието на бай Нончо“ (АГ, ЕДЕН, 101). Срв. още: *изключително лечебен* (мед), *забележително красива* (сграда) и др.

Немалко наречия за начин (напр.: *приказно, снежно, ледено, изумрудено, кристално, празнично, необичайно, мъртво, смъртно, леко, ясно, сладко* и др.) в приадективна употреба означават преди всичко степен на признака (прилагателното), но в по-голяма или в по-малка степен пазят и качественото си значение. Най-лесно значение за количество и степен са развили наречия, които означават качество, доведено до краен предел, до крайна степен. Така напр. *смъртно* и *мъртво*, употребени като пояснения на прилагателни имена (и адективирани причастия) твърде лесно развиват значение за степен, напр.: „Тя беше притихнала, очите ѝ изпълваха мъка и отчаяние, това бяха очите на *смъртно ранена кошуца*“ (ДС, ОП, 164). Срв. още: *смъртно бледа* (жена), *смъртно гладен, мъртвополян* и др. Качественото значение в наречието *убийствено* също позволява да се развие у него значение за степен: „... някогашния мегдан с чучурите и вадичката пред сегашния равен и павиран, но *убийствено скучен* (= извънредно скучен, скучен до причиняване на смърт) площад“ (АГ, ЕДЕН, 60). Подобна семантична промяна са претърпели и наречията *кристално, приказно* и *изумрудено*, които се използват като пояснения на прилагателни за изразяване на най-висока степен на проявление на съответния признак. Наречието *приказно* обикновено се съчетава с прилагателни като *богат, разкошен, красив, възшебен* и др. под., а *кристално* — с прилагателни като *чист, ясен* и др. под., напр.: „*Приказно красивата* природа, на която хармонира старобългарският архитектурен стил

на повечето от сградите, изисканата обстановка в тях, отличаваща се с чистота и уютност, внимателното отношение на персонала, питателната храна — всичко това благоприятствува за пълноценния отпих на почиващите“ (в. Труд, 1970, бр. 69). „Приказно богати са водите на Поморие“ (РД, 1969, бр. 60). „Кристално чиста, като висините сини, / намериха те спяща жаждащи мечти“ (ПКЯ, С, 141). „За пръв път Бенц се запозна с чудната особеност на този глас да бъде кристално ясен не само във физическо качество на тембъра си, но и в чувствата, които изразяваше“ (ДД, СС, I, 63). Въпреки че в значението на наречията *приказно* и *кристално*, когато са в приадективна употреба, преобладава свойството да изразяват степен на признака, те не са загубили и способността си да назовават качеството на признака. Наречието *изумрудено* пояснява главно някои прилагателни за назоваване на цвят, напр.: *изумрудено зелени* (планини). В наречията *снежно* и *празнично*, когато са употребени като пояснения на прилагателни, също така на преден план изпъкват значението им за степен, а качественото им значение остава на по-задан план, въпреки че не избледнява напълно: „Ето хубавата *снежно бяла* риза“ (Писмо на Ив. Шишманов до Ив. Вазов от 23. X. 1920 г.). Срв. още: *празнично бяла* (риза).

Наречието *необичайно* като пояснение на прилагателни имена също така означава както качество на признак, изразен с прилагателното, така и степен на проявлението му, напр.: „макар вечерта да беше *необичайно топла* и *душна*“ (АГ, ЕДЕН, 48). Словосъчетанието *необичайно топла* означава топла не според обичай, т. е. както не се случва често (вж. и в руски ез. у Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 365). Срв. още: „... той беше *необичайно скром*“ (СтП, РЕК, 223).

Други примери: „Очите му *лъщяха*, само носът, който бе *едър* и *леко гърбав*, оставаше непроменен“ (ЕмСт, ИК, II, 531). „Из двора догарят с последните си краски *сладко дъхави* латинки и ружки“ (ЕмСт, ИК, II, 321). „... във въздуха се носеше тиха нега и *ясно доловим* мирис на есенни цветя“ (ДТ, ГВЧ, 66). Срв. още: *ледено студена* (вода). В посочените примери наречията пазят твърде добре качественото си значение, но поради характера му в съчетание с прилагателни те придобиват способност да изразяват и степен на проявление на признака; тук двете значения — качественото и степенното — като че ли са равностойни.

Не всички наречия за начин могат да развият значение за степен. Такава способност обикновено притежават наречията, назоваващи признак, който сам по себе си носи показателите на извънредно висока (в редки случаи извънредно ниска) степен. Тази „двойствена“ природа на някои наречия за начин им позволява наред с качествената характеристика на действие или признак, назован с прилагателно име, да разкриват и степен на проявлението им. При това всяко наречие за начин, преминало в категорията на наречията за степен или означаващо и степен наред с качественото си значение, запазва конкретното си лексикално значение и поради това може да служи като пояснение на прилагателни, чието

значение в пряк или преносен смисъл може да се съчетае със значението на наречието. Следователно, докато повечето от непроеждните от съвременно гледище наречия могат да поясняват широк обхват от прилагателни имена, качествените наречия изразяват степен на признака при много по-малко прилагателни. Така напр. наречието *много* може да пояснява неограничен брой качествени прилагателни имена, а наречието *дяволски* се отнася към ограничен брой прилагателни (*хубав, красив, хитър, точен* и др.), но не може да се съчетае с качествени прилагателни като *чист, бавен, светъл* много други.

* * *

Адективните словосъчетания със зависима част наречие за количество и степен, съотносително с прилагателно име, заемат основно място сред тази група словосъчетания както по честотата на потребата си, така и по отсенките в определителното отношение. Способността на не-малко качествени наречия да изразяват и степен превръща тези словосъчетания в една от най-продуктивните групи сред адективно-наречните словосъчетания. Анализът на българския езиков материал напълно подкрепя следните изводи на Н. П. Прокопович по отношение на адективно-наречните словосъчетания в руски език; „Таким образом, в развитии адективных словосъчетаний с наречиями обнаруживаются две тесно связанные друг с другом тенденции. С одной стороны, в русском языке качественные наречия все шире и активнее вовлекаются в систему синтаксического выражения безотносительно высокой степени признака. В связи с этим расширяется употребление таких адективных сочетаний, в которых указание на высокую степень признака, выраженного стержневым прилагательным, совмещается в зависимом наречии со значением дополнительной качественной характеристики того признака“ (цит. съч., с. 372). Наречията, съотносителни с прилагателни имена, изразяват степен на проявление на признака. Това зависи както от значението на наречията, така и от значенията на прилагателните имена: свързването на признак с признак може да даде само друга степен на основния признак — прилагателното.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН, ОБРАЗУВАНИ ОТ ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

Според Л. Андрейчин (Основна бълг. грам., с. 400) наречията, производни от числителни имена, биват за изброяване (*първо, второ, трето, десето*), за повтаряне (*веднъж, дважд, трижд, едноратно, десетократно, стократно*) и за съставност (*единично, двойно, тройно, десеторно*). В състава на адективни словосъчетания сред нас някои наречия за повтаряне и за съставност. Отношението между независимата и зависимата част на словосъчетанията е определително, по-точно, количествено-определително. Посредством наречието степента на проявление на признака, назован с прилагателно, се определя с точна количествена мярка. Точното количество-

но измерение на степента на проявление на признака е специфична особеност на тези словосъчетания. По нея те се отличават от словосъчетанията с наречия, производни от прилагателни имена, където степента на проявление на признака се изразява в най-общ вид.

В зависимост от характера и най-общото значение на числителното наречие разграничаваме две групи адекватни словосъчетания (а). Словосъчетания с наречия за повтаряне. В езиковата практика най-често се използват словосъчетания, образувани от сравнителна степен на прилагателното и наречие от типа на *дваж*, *триж*, напр.: „И зимата щеше да бъде *дваж* и *триж* по-тежка, ако наистина русите се отдръпнеха отвъд Дунав“ (ГК НП, 286). „Почувствувах се *триж по-нещастен*“ (ЕП, С, I, 268). Посочените словосъчетания са синонимни на безпредложни словосъчетания от типа на *три пъти по-нещастен*. И при едните, и при другите степента на проявление на признака намира количествен израз, но все пак той е относителен, тъй като функцията на числителното наречие, а и на синонимното му съчетание *два пъти*, *три пъти*, е да изрази степен на проявление на признака. Словосъчетанията с числително наречие са по-кратки и по-изразителни, затова и употребата им е по-честа. В народната реч те са обикнатото езиково средство за изразяване висока степен в проявлението на признака, изразен с прилагателно име. В резултат на продължителна употреба словосъчетанията с наречие *дваж*, *триж* до известна степен са се фразеологизирали. При засилена експресивност в народната реч (а оттам и в поетическата) се срещат словосъчетания, в които прилагателното е в положителна степен: „А Росица слуша клета (дума страшна, *триж проклета*,) слуша, тръпне и проклйна“ (ПКЯ, С, 43).

Макар и по-рядко, в езиковата практика се употребяват и словосъчетания, образувани от сравнителна степен на прилагателното и наречие от типа на *десетократно*, *стократно* и др. под., напр.: „Посоката му сега е към Балван, но само след половин час той води трети неравен бой с *десетократно по-многоброен* противник“ (Офр, 1969, бр. 7626). „Старикът имаше воля, *стократно по-силна* от неговата, и нямаше да отстъпи“ (АД, Сказание, 509). И тук, въпреки че се използва точна количествена мярка, ролята на наречията е да подчертае извънредно високата степен на проявление на признака — прилагателното име.

Условно към тази група можем да отнесем и словосъчетанията, в които зависимата част е представена с неопределителното наречие *неколкократно*, напр.: „Щипоне беше крепост *неколкократно по-силна* от крепостта при Траяновата врата“ (АД, Сказание, 425). И в тези словосъчетания наречието изразява висока степен на проявление на признака, но все пак тя остава неопределена точно в количествено отношение.

(б). Словосъчетания с наречия за съставност. Те се образуват от прилагателно в сравнителна степен и наречие от

типа на *двойно*, *тройно* и др. под., напр.: „... той като че се усеща *двойно по-щастлив*“ (ИВ, IV, 122). „Трябват мишици днес *двойно по-яки*“ (ПП, С, 174). „Любовта... стана *двойно по-силна* и *гореща*“ (СтЦД, ЕС, 39). Срещат се и словосъчетания с положителна степен на прилагателното: „... а *нощем*, понесъл от Ледения чукур котела с вода... съм бързал да се прибера *двойно щастлив*“ (Лфр, 1969, бр. 5). Посредством числителното наречие високата степен на проявление на признака получава точна количествена определеност. Но и тук, както и в предходните случаи, количественото измерение на степента е субективно, то не се определя от никакви обективни количествени показатели, защото такива показатели не съществуват. Количествената определеност е средство за по-точно и ярко подчертаване на високата степен на проявление на признака, назован с прилагателното име.

Както се вижда от примерите, в състава на адективни словосъчетания участвуват някои обикнати в народната реч числителни наречия (*дваж*, *триж*, *десетократно*, *стократно*, *двойно*, *тройно*). Това вече ни подсказва, че може да се говори в известна степен за фразеологизация на моделите на адективните словосъчетания с наречия от числителни имена. Общността между двете групи се проявява и в характера на определителното отношение. Употребени като пояснения на прилагателни имена, числителните наречия определят в количествено отношение степента на проявление на признака. Но доколкото количественото измерение на признака не се извършва с точни показатели, числителното наречие в крайна сметка служи за засилване степента на признака, за изразяване висока степен на проявление на признака.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С МЕСТОИМЕННИ НАРЕЧИЯ ЗА КОЛИЧЕСТВО И СТЕПЕН

Словосъчетанията с местоименни наречия за количество и степен заемат твърде ограничено място в системата на адективно-наречните словосъчетания. Това се дължи главно на обстоятелството, че в ролята на зависим член могат да участвуват малък брой местоименни наречия — *колко*, *толкова*, *колкото*, *до немай къде*. В съчетание с прилагателни количествено-степенно значение може да получи и местоименното наречие *така* (*тъй*).

а) Словосъчетания с показателното наречие *толкова*. Като пояснение на прилагателното име то посочва, че признакът, изразен с прилагателното, се проявява във висока степен ('до такава степен, така много', вж. РСБКЕ), напр.: „Черна къдрава коса и черна гъста брада... съставяха красиво кръжило на тая *толкова симпатична* физиономия“ (ИВ, С, II, 304). „... ние носехме със себе си още свежи цариградските си впечатления и сладката скръб от раздялата с *толкова мили* и *родни* нам образи“ (ИВ, С, II, 302). „Не ме смятайте за *толкова глупав*“ (АК, НЗ, 199). „Приятно ѝ бе да вдишва миризмата на одеколона му, която ѝ се струваше

толкова свежа и чиста" (ЕмСт, ИРП, 71). Когато словосъчетанието изпълнява роля на сказуемно определение (в широкия смисъл на термина), след главното изречение може да има подчинено обстоятелствено изречение за последица: „Гледката беше толкова величествена, че в първите секунди Христина не повярва“ (ЕмСт, ИК, 407). „Аз съм толкова късоглед, щото без очила не виждам нищо“ (ДД, СС, I, 273).

В отрицателни изречения за неутрализиране на високата степен на признака към наречието може да се прибави частицата *чак*, напр.: „Не се плашете, не съм *чак толкова зъл*“ (ЕмСт, ИК, II, 132).

б. Словосъчетания с въпросителното наречие *колко*. Към прилагателни имена в състава на възклицателни изречения може да се прибави наречието *колко* със значение на 'много, как много' (вж. и РСБКЕ), напр.: „*Колко кратки* (= много кратки) са нашите дни!“ (Л. Левчев, Позиция, 1962, с. 23). „О, *колко дълга* песен ще ни връща към краткия живот на Стили!“ (пак там, с. 18). Въпреки че наречието *колко* е синонимно на *много*, замаяната им не е равностойна. Посредством *колко* признакът, назован с прилагателото, получава емоционална и експресивна обогатеност, а наречието *много* не притежава такива свойства, то е стилистично неутрално.

в. Словосъчетания с относителното наречие *колкото*. Употребено след качествени прилагателни имена, *колкото* служи за изразяване на степента по пътя на сравнението с някой предмет. Следователно адеквативните словосъчетания с *колкото* са винаги тричленни. Те се образуват по модела: „кач. прилагателно + *колкото* + същ. име“, напр.: „В градините капят листата на последните рози — *големи колкото наши божури*“ (АК, Сп, 81). „Очите ѝ са *сини колкото небето*“ (КК, ПИЖ, 162). „Отзад, на гърба ѝ, ипраеха двете руси плитки, *дебели колкото ръката ми*“ (КК, ПИЖ, 105). Степента на проявление на признака, назован с прилагателното, се определя по пътя на сравняването, на съпоставянето с предмет, който притежава същия признак. По този начин в изразяване степента на признака се внася по-голяма конкретност и нагледност.

Разглежданите тук адеквативни словосъчетания са синонимни на сложни състави изречения, срв. напр.: „Очите ѝ са сини колкото небето“ и „Очите ѝ са сини колкото е синьо небето“. Обаче не можем да твърдим, че словосъчетанието „сини колкото небето“ е получено в резултат на елипса от „сини колкото е синьо небето“. В случая може да е налице и самостоятелен езиков развой.

От друга страна, словосъчетания като *син колкото небето*, *дебели колкото ръката* са синонимни на словосъчетания с предлог *като* (*сини като небето*, *дебели като ръката ми*, *големи като божури* и др.). В словосъчетанията с *колко* сравнението по степен на проявление на признака се изразява по-отчетливо.

г. Словосъчетания със сложното наречие *до немай къде*. Сложното наречие *до немай къде* (в същност фразеологизирано наречие съчетание) означава до крайна степен, извънредно много' (вж. РСБКЕ). Употребено пред или след прилагателно име, то посоч-

че признакът се проявява в пълна мяра, до крайна степен, напр.:
 "еговата логика беше *наивна до немай къде*" (АГ, ЕДЕН, 58).
 "който е *до немай къде лош*" (В. И. Ленин, Непубликувани до-
 менти, 1956, с. 13).

д. Словосъчетания с наречието *така* (*тъй*). Местоименното на-
 речие за начин *така* (*тъй*) в съчетание с прилагателни имена при-
 бива значение за количество и степен ('толкова много, до така-
 степен', вж. РСБКЕ), напр.: "Христина не беше го виждала
тъй (= толкова много) *приказлив*" (ЕмСт, ИК, I, 415). "Той ни-
 гда нямаше да стигне тия върхове, *тъй* (= толкова много, в та-
 ова степен) *ясни* и *близки* в чистото утро" (АД, Сказание, 315).
 Често адективното словосъчетание с наречие *така* (*тъй*) изпълня-
 ва служба на сказуемно определение в състава на главното изре-
 чение, след него може да се употреби подчинено обстоятелствено
 изречение за последица: "Нажеженият въздух трептеше, а контраст-
 ността между червеникавите пясъци и синьото небе беше *тъй ослепи-
 телен*, че предизвикваше болки в очите" (ДД, СС, II, 155).

И така: в състава на адективни словосъчетания местоименните
 наречия за количество и степен разкриват най-често висока степен
 на проявление на признака. Изключение прави наречието *колкото*,
 което определя степента на признака чрез съотнасянето му с пред-
 ет. Специфичното проявление на определителното отношение меж-
 ду съставките на тия словосъчетания обусловено от лексико-мор-
 фологичната природа на прилагателното и наречието.

АДЕКТИВНИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА МЯСТО

Наречията за място обикновено се съчетават с глаголи, напр.
вървя нататък, връщам се оттам, влизам вътре, седнах отзад и мн.
 р., но в по-редки случаи някои от тях могат да се употребяват и
 като пояснения на прилагателни имена, напр. *чиста отдолу* (тен-
 жера), *единственият в къщи* (мъж) и др. Както в руски (вж. Н.
 П. Прокопович, цит. съч., с. 383), така и в български език от-
 ношението между съставките на адективните словосъчетания с на-
 речия за място е пространствено. Наречието за място пояснява при-
 логателното откъм мястото, където се проявява признакът, т. е. то
 граничава проявлението на признака в определени граници, напр.:
 "На една хубава поляна, с *кичести наоколо* дървета, аз се изтегнах
 а тревата да си почина" (П. Р. Славейков, Избр. пр., II, 70). "До
 ова място от Крастова лъка ние вървахме все по отворена поля-
 на, *някъде мочурлива*, а от дясната ни страна повече оградена от
 убава елова гора" (ИВ, С, IV, 96). "Къщичката, ниска и продъл-
 овата, чисто *варосана отпред*, със сини первази около прозорци-
 е. . ." (ИИ, ИР, II, 122). ". . . улицата беше *пуста надолу* и Сул-
 ана се зарадва" (ДТ, ЖС, 321). "Един бял гъсок — *бял отдолу*,
 т човката чак до опашката, но с леки пепеляви петна по гърдите
 по крилата — *стон под салкъма*, близо до каменното корито"
 ИИ, ИР, II, 299). Срв. още: *гранав отгоре, жълт отдолу, остър от-*

пред, тѣм отзад, крайният вляво (младеж) и др. По правило в р-лята на главен член участвува качествено прилагателно име, но срещат и някои относителни прилагателни, назоваващи предмет, който е направен предметът, напр.: *железен отпред, шперплатов отгоре* и др.

Най-често наречията за място показват, че признакът не обхваща целия предмет, а се проявява само върху определена негова част. В редки случаи наречието може да посочва, че проявлението на признака е в зависимост от мястото, откъдето той се възприема, напр.: *ниските отдалеч (дървета), дребните отгоре* (къщи т. е. дърветата, гледани отдалеч, изглеждат ниски; къщите, гледани отгоре (отвисоко) изглеждат дребни).

Когато наречието за място е използвано като пояснение на прилагателно в сравнителна степен, пространственото отношение съпроводено с оттенък на сравнение, напр.: „... че в Испания същите бяха по-сити, а гладните по-гладни от другаде“ (ДД, СС, 191).

Адективните словосъчетания със зависим член наречие за място са сравнително ограничени по количество, понеже и броят на наречията, които могат да участвуват в състава им, е малък. Употребата им е доста рядка.

АДЕКТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА ВРЕМЕ

Адективните словосъчетания със зависима част наречие за време са често срещана категория в съвременния български книжовен език (за фреквентността на тези словосъчетания в руски език вж. Н. Н. Прокопович, цит. съч., с. 379). Наречието за време се прилага към прилагателното, за да поясни и ограничи признака откъм времето на проявлението му, т. е. да го постави в определени темпорални рамки. С други думи отношението между съставките на словосъчетанията е временно (темпорално). В зависимост от значението на наречията временното отношение се проявява в няколко разновидности.

1. Словосъчетания, в които наречието пояснява признака, изразен с прилагателното, откъм неговата постоянност, неизменност, непрекъснатост. В ролята на зависима част най-често се срещат наречията *всякога, постоянно, неизменно, винаги, навеки, вечно* и др. под., напр.: „*Всякога влажните ѝ брегове се напукаха*“ (ЕП, С, I, 13). „Тя е бяла и чиста като сняг, грациозна е, с тънки и деликатни членове, пъргава и *всякога весела*“ (ИИ, ИР, I, 65). „Усмивката на Христатиев, *неизменно любезна и весела*, правеше бялото му лице да сияе в лекия здрач на кабинета“ (ЕмСт, ИК, II, 31). „Изгнаници клетки, отломка нищожна /от *винаги храбър* народ мъченик...“ (ПКЯ, С, 65): „... о призрачна звезда, ти грееш в споменът на миналите дни, /*мъртви навсегда*!“ (ПКЯ, С, 224). „... събрал всички радости, /*безсмъртен навеки,* бди и /твори той — /Негово Величество/ човекът!“ (ПН, С, 86). „Борбата за революционно изменение на света — това е *вечно младият Маркс*“

фр. бр. 19, 1969).

2. Словосъчетания, в които наречието посочва, че проявление на признака се отнася до минал период или е започнало в миналото. В ролята на зависим член срещаме наречията *досега, тогавога, дотогава, някога, вече, допреди, доскоро, по-рано, вчера* и др. под. пр. „Тая шумна сган се предвождаше от прочутия тогава черкезки темец Джамбазът“ (ИВ, С, II, 447). „Боляркиня сиротиня /тръгна тогава/ като в треска там завеска /бърже отвалява/ ПКЯ, 16). „Нещо бе подкопало *неуязвимата ѝ досега красота*“ (ДД, С, IV, 404). „... тежък и възмутителен е животът на *свободоловния някога български народ*“ (ХрБ, ИС, 108). „... за по-малко четвърт век превърна този изостанал и *беден някога край* на шата родина в богат и процъфтяващ район на страната“ (РД, 169, 1968). „Вълнение и *непознат дотогава срам* я изгаряха“ (П, С, II, 83). „*Тихите по-рано* еснафи и дребни чиновници...“ (ЕмСт, ИК, I, 1). „*Доскоро сивозелени*, скалите придобиваха цвета на печена глина“ (ДС, ОП, 193). „*Мирната допреди* публика зашумя“ (ЕмСт, К, I, 58).

Наречието *вече* посочва, че проявлението на признака е започнало по-рано от определен момент, напр.: „*Сега той беше вече безвъзвешен*“ (АК, НЗ, 83). „*След вече есенен дъжд* небето тая сутрин отново се бе изяснило“ (ДТ, ГВЧ, 66).

3. Словосъчетания, в които наречието посочва, че проявление на признака съвпада с настоящето — напълно или частично. В ролята на зависим член се използват наречията *сега* и *днес* и произведените от тях сложни наречия, напр.: „Тия въпроси се изобразиха твърде ясно по *посърналото и мрачно сега* лице на Соколов“ (ИВ, С, III, 120). „Тая река, *сега многоводна*, влачеше бързотните си вълни към пролома“ (ИВ, С, IV, 137). „... не желая да води тая *неуместен сега* спор“ (ЕмСт, ИК, II, 422). „Нека отележим *нешо, досега* все премълчавано от нас — силата на *Славейков в прозата: сочна, колоритна, свежа и до днес* с оригинална си изразност“ (ПЗ, П, 94). Срв. още: *най-пълният досега* (сборник).

Тук можем да отнесем и словосъчетанията с наречието *още*, означаващо общо понятие за време — „че някое действие, състояние или положение продължава, не е преминало, не се е изменило до момента, в който се говори (РСБКЕ, т. II, с. 457), напр.: „Червенееше се съсирена кръв по земята край мъртвите, *още влажна* бялата риза на жената“ (ДТ, ГВЧ, 357). „*Раната е още жива*, бърви“ (ДС, ОП, 299).

4. Словосъчетания, в които наречието посочва, че признакът ще се прояви в бъдеще, напр.: „... ще бъдем *честити и занаятчи*“ (П, Слав., Избр. пр., II, 323). „... *преметоха изпразнените хамбари* — *а бъдат готови за догодина*“ (ДТ, ЖС, 314). Срв. още: *осъдителна утре* (постъпка).

5. Словосъчетания, в които наречието посочва отрязък от вре-

ме, без да го поставя в минала, сегашна или бъдна площ, напр. „... леко се извисяваше един нисък хълм, виолетов през деня, *малиновочервен привечер*“ (АГ, ЕДЕН, 22). Срв. още: *студена призор* (нощ).

6. Словосъчетания, в които наречието посочва неперодично повторение на признака, напр.: „При това — съвсем непослушен палав и *понякога много зъл*, когато се опитат да ми опънат ухото“ (КК, ПИЖ, 8). Срв. още: *понякога тъжен, понякога весел*.

7. Словосъчетания, в които прилагателното е в сравнителна степен и поради това временното отношение е усложнено със сравнително-съпоставителен оттенък, напр.: „Хубава беше, *по-хубава от преди*“ (АД, ВР, 200). „Беше *по-бледа отпреди*“ (ГС, ЛД, 115). „Пенка тоя път ѝ се видя *по-хубава отвсякога*“ (ЕП, С, I, 325). „Само Балкан изглеждаше съсредоточен, *по-навъсен и по-упорит отвсякога*“ (ИИ, ИР, I, 68).

Сравнително-съпоставителният оттенък може да бъде засилен с помощта на наречието *още*, напр.: „Настроението на Костов става *още по-мрачно отпреди*“ (ДД, СС, IV, 354).

Със значение за време може да се срещне наречието *обикновено*, напр.: „Избягалият четник от четата на Китан беше изпит съсухрен и *по-чер от обикновено*“ (ДС, ОП, 284).

Сравнително-съпоставителният оттенък може да съпътствува временното отношение и в някои случаи, когато прилагателното е в положителна степен. Тогава пред наречието за време се поставя друго наречие — *както* или *повече*, напр.: „... и пак става уверена и *властна, както някога*“ (ЕмСт, Л, 94). „През тия дни беше идвал с баща си и с Антоанета кумът Александър Христатиев — *угрижен, сърдечен и вежлив повече отвсякога* — да поднесе своите съболезнования“ (ЕмСт, ИК, II, 510).

С посочените тук групи не се изчерпват всички възможни значения и нюанси, чрез които се реализират временното отношение в адективно-наречните словосъчетания. Посочих само по-често срещаните от тях в езиковата практика. Наречията за време са твърде разнообразни по значение и това се отразява върху характера и конкретното съдържание на временното отношение в адективно-наречните словосъчетания.

АДЕКТИВНИ СЛОВΟΣЪЧЕТАНИЯ С НАРЕЧИЯ ЗА ЛОГИЧЕСКО УТОЧНЯВАНЕ И ЗА МОДАЛНОСТ

Адективните словосъчетания със зависима част наречие за логическо уточняване и за модалност заемат сравнително ограничено място в системата на адективно-наречните словосъчетания. В граматиките на българския език обикновено се твърди, че наречията за логическо уточняване и за модалност се отнасят към съдържанието на цялото изречение. Според А. Т. Балаш така наречените от него наречия за уверение „простираат своето значение вър-

изречение изцяло“ (Нова бълг. грам. за всякого, св. IV, с. 447). Андрейчин говори за „логически обстоятелства“ (Осн. бълг. грам., с. 457), а К. Попов — за „обстоятелствени пояснения с модерна употреба“ (Сичтаксис, с. 182). Приадективната употреба на наречията е останала неотбелязана в граматичната ни литература.

Наречието за логическо уточняване и за модалност се прибавя към прилагателни имена да изрази разни логически уточнявания и модални отсенки в проявлението на признака. Напълно естествено е, че не всички наречия от тази категория могат да се съчетават с прилагателни имена. В изчисления от мене езиков материал за словосъчетания със следните по значение наречия:

а. Словосъчетания с наречия за категоричност (*категорично, действително*³¹, *безусловно, само, сигурно, определено, явно* и др.). напр.: „Отговорът е *категорично отрицателен*“ (Септ, 1969, кн. 2, с. 2). „Вие сте, разбира се, *безусловно прав*“ (Хр. Траянов, Паметна сърцето, 1968, с. 33). „Тя беше слаба, с тънко и сухо лице, очите ѝ, *сигурно черни, гледаха тъжно*“ (А. Далчев, Фрагменти, 1). „... изведнъж заговорва с някакъв дебел и гръмовит, *явно въжествен глас*“ (А. Далчев, Фрагменти, 49). „Антисъветските нагласи на писателя са го въвели тук и в една *определена антихудожествена позиция*“ (Лфр, бр. 12, 1970). Срв. още: *действително полезен* (разговор), *само бели* (рокли). В посочените словосъчетания наречието посочва, че говорещото лице е убедено в проявлението на признака, назован с прилагателното, или съобщава за него с увереност.

б. Словосъчетания с наречия за уточняване (*обикновено, особено, наистина, единствено, по-скоро, последователно, строго, исконно* и др.), напр.: „Да го бие жена, нищо и никаква вдовица, пред лицето на стражарите, това беше *наистина позорно*“ (КК, ПИЖ, 0). „*Особено сесели и особено тъжни* няма между тях“ (АГ, ЕДЕН, 4). „Помнех Людмила като девойка — . . . с големи очи — *обикновено кротки и замислени*“ (АГ, ЕДЕН, 31). „Беше *по-скоро древен и слаб* — белег на оскъдицата и недождането“ (ДД, СС, III, 0). „Желая му (на в. Пулс) да издирва нови талантливии зърна на дълбоко разораната българска литературна нива, да ги отглежда да им сочи *единствено верния* път за постигането на комунизма“ (в. Пулс, бр. 1, 1969). „Христакиев с баща си, и двамата в *строго раирно облекло*, ги следваха“ (ЕмСт, ИК, Н, 104). „Сега те бяха ужденци, дошли бог знае откъде, заселени на *исконно славянски* еми“ (АД, Сказание, 300). Значението на наречията за уточняване е разнообразно, затова всяко от тях откъм различна страна уточ-

³¹ Между наречията за категоричност и наречията за логическо уточняване е винаги може да се направи ясно разграничение, затова едно и също наречие от различни автори се причислява към едната или другата група (напр. Ст. Стоянов, Грам. на бълг. кн. ез., с. 418, отнася *действително* към наречията за категоричност, а Л. Андрейчин, Осн. бълг. грам., с. 401, към наречията за уточняване).

нява проявлението на признака, назован с прилагателното.

Наречието *видимо* се намира на границата между наречията за начин и наречията за уточняване. Като пояснение на прилагателни имена то означава, че проявлението на признака се забелява, се възприема по зрителен път. Освен това зрителното възприемане на признака е свързано и с по-висока степен на проявление то му. Примери: „Жената, на когото го представиха, бе германка *видимо богата* и от добро семейство“ (ДД, СС, I, 214). „Привечето ѝ си замина с влака *видимо доволен* и радостен“ (СтП, РЕК 252).

в. Словосъчетания с наречия за съпоставяне (*сравнително*, *относително*). Съпоставителното значение на наречието *сравнително* изпълва добре, когато то е употребено в съчетание с предлог *с* (вж. РСБКЕ). В приадективна употреба, а също и като пояснение на друго наречие *сравнително* означава 'общо взето, изобщо' (вж. РСБКЕ), напр.: „... отиде си [А. Разцветников] *млад сравнително*, а беше пълен с духовна енергия и с жажда да живее и да твори“ (СтП, РЕК, 261). „Той клонеше към шейсетте, но годините му още не личаха — изглеждаше *сравнително по-млад*“ (ДС, ОП, 53). Тук съпоставителното значение е доста избледняло, но все пак не е напълно заличено. При наречието *относително* съпоставителното значение се пази добре, напр.: *относително здрав* (човек), *относително бавен* (вървеш).

г. Словосъчетания с наречия за привидност (*привидно*, *уж и др.*), напр.: „Колачев стоеше все така неподвижен и горд, замислен, *привидно* безразличен към всичко“ (ГК, ОХ, 95). Срв. още: *уж бяла* (риза). Наречието посочва, че проявлението на признака е привидно, а в действителност той не е характерен за предмета.

Към наречията за привидност можем да отнесем и *наглед*³² — 'както изглежда, както се струва на човек, погледнато от външната страна' (вж. РСБКЕ). То се използва като пояснение на прилагателни имена, за да посочи, че за съответния признак на предмета се съди по външни белези, а в действителност предметът може да не притежава този признак или да не е характерен за него, напр.: „Старата не допускаше, че *хрисимата наглед* снаха ще се хвърли така върху нея и с такъв заповеднически глас ще я изпъди от леглото на детето“ (ГК, ТС, 210). „... а самите бяха клетки, измъчени от труд, нищи духом, но *страшни наглед*, защото дори не подозираха какво се крие в душите им“ (ЕмСт, Л, 186). „Докато най-после неговото съзнание било осенено от едно оригинално хрумване, *просто наглед*, но с голям икномически ефект“ (Офр, бр. 7394, 1968).

Както се вижда от примерите и от направения анализ, признакът, назован с прилагателно име, може да бъде пояснен, уточнен с помощта на наречие не само откъм качествена, количествена (и

³² В първата част на студията *наглед* бе определено като адвербиално съчетание; по-правилно е то да се характеризира като наречие.

еленна) или обстоятелствена страна, но също и от гледище на кои по-специфични нюанси, свързани главно с отношението на ворецото лице към него или с допълнителното му логическо уточняване. Характерът на смислово-синтактичното отношение между ставките зависи главно от значението на наречието. Тъй като наречието може да служи за изразяване на категоричност, привидност, съпоставяне и уточняване, не може да се говори за едно единствено смислово-синтактично отношение. Все пак в зависимост от обекта на наименованието на наречията от тази категория то може да бъде наречено отношение за логическо уточняване и за модалност.

Съставът на наречията за логическо уточняване и за модалност, употребявани като пояснения на прилагателни, е ограничен и ние бихме могли да очакваме, че в него ще настъпят съществени изменения, въпреки че отделни наречия (главно от прилагателни) придобиват или могат да придобият в речта и уточняваща функция. Ограниченият лексикален състав на наречията и специфичното им значение определят мястото на тези словосъчетания в системата на адективно-наречните словосъчетания. Въпреки че заемат място в периферията на системата, те са извънредно важно и необходимо средство в процеса на комуникацията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложението може да се види, че словосъчетанията, образувани от прилагателно име (в ролята на главна част) и наречие (в ролята на зависима дума) заемат съществено място в системата на адективните словосъчетания. Липсата на системно описание на адективно-наречните словосъчетания в съвременния български книжовен език затрудняваше езиковедите в стремежа им да създадат една по-пълна и по-вярна картина на адективната съчетаемост на нашия език. С това изследване си поставих задача да покажа в основни линии възможностите на прилагателните имена в българския език да бъдат пояснявани от наречия с различно значение.

Адективно-наречните словосъчетания са продуктивна категория. Разрастването им в езика ни е свързано главно с продуктивността на наречията, образувани от прилагателни имена. Известно е, че значителна част от прилагателните (особено качествените) могат да променят лексико-граматичната си функция в речта и да преминават в категорията на наречията. Тъкмо тези наречия съставляват основната (и най-голямата) група наречия, които могат да се употребяват като пояснения на прилагателни имена. Най-широк е съставът на словосъчетанията, образувани от прилагателно наречие за начин или за количество и степен. Продуктивността на тези словосъчетания е в пряка зависимост и от честотата на употребата им в езика ни. Останалите групи адективно-наречни словосъчетания, в чийто състав преобладават наречия от друг произход, не са така продуктивни, понеже съставът на наречията, които могат да поясняват прилагателни, е ограничен.

Характерът на смислово-синтактичните отношения между съставките на адективно-наречните словосъчетания се определя в по следна сметка от синтактичните свойства на наречието. Както е известно, в свързана реч наречието има две основни функции: определителна и обстоятелствена. В приадективна употреба на наречието като основна се очертава определителната им функция, а в съответствие с това говорим и за определително отношение между съставките на словосъчетанията с наречия за начин, за количество и степен. Обстоятелствената му функция, която в приглаголна употреба на наречието е основна, тук се проявява в по-ограничени размери и се реализира под формата на два типа смислово-синтактични отношения: пространствени и временни. По-особено място заемат словосъчетанията с наречия за логическо уточняване и за модалност, където конкретното смислово-синтактично отношение е в зависимост от значението на съответните наречия. Все пак, макар и условно, може да се говори за отношение за уточняване и за модалност.

Наречията са неизменяеми думи и синтактичната им връзка, с други думи, се осъществява чрез прилагане. За реализиране на този вид подчинителна връзка основно значение имат две условия: а) семантичната избирателност, която съществува между значението на прилагателното и значението на наречието, и б) контактното разположение на синтактически независимата и синтактически зависимата дума. Реализирането на всеки съчетателен модел е резултат от постигане на единство между семантичната избирателност на главната и зависимата дума и характера на синтактичната връзка между тях. Тъй като от формално гледище прилагането изисква само контактното разположение на зависимата дума спрямо главната, основно значение за реализиране на адективно-наречните словосъчетания има семантичната избирателност. Шом дадено наречие може смислово (логически) да се свърже с определено прилагателно, това вече е достатъчно те да образуват словосъчетание.

В студията не беше възможно да се направи пълна инвентаризация на възможните в съвременния български език адективно-наречни словосъчетания. За мене по-важно беше да покажа възможностите на наречията да служат като пояснение на прилагателни имена и въз основа на ограничен езиков материал да изясня същността на адективно-наречните словосъчетания и техните най-често срещани модели.

СЪКРАЩЕНИЯ

- Г, ЕДЕН
 К, НЗ
 К, Сп
 Д, ВР
 ТР
 А, ПП
 К, ТС
 ГК, НП
 К, ОХ
 С, ЛД
 Д, СС
 Сп, ОП
 Т, ЖС
 Т, ГВЧ
 П, С
 мСт, ИРП
 мСт, ИК
 мСт, Л
- ИВ, С
 ИИ, ИР
 ИР, КБ
 К, ПИЖ
 Ифр
 ИВ, СС
 Ифр
 ИП, С
 ИКЯ, С
 ИЗ, П
- Д
 СБКЕ
- ИЦД, ОХ
 ИЦД, ЕС
 Иепт
 ИП, РЕК
 ИРБ, ИС
- Андрей Гуляшки, Един ден и една нощ, София, 1969.
 Ангел Каралийчев, Народен закрилник, София, 1954.
 Ангел Каралийчев, Спомени, 1967.
 Антон Дончев, Време разделно, София, 1965.
 Български тълковен речник, София, 1963.
 Веселин Андреев, Партизански песни, София, 1951.
 Георги Караславов, Татул, Снаха, София, 1968.
 Георги Караславов, Нови пътища, София, 1959.
 Георги Караславов, Обикновени хора, ч. III, София, 1963.
 Генчо Стоев, Лош ден, София, 1965.
 Димитър Димов, Събрани съчинения, т. 1—5, София, 1967.
 Димитър Спиространов, Охридска пролет, София, 1961.
 Димитър Талев, Железният светилник, София, 1967.
 Димитър Талев, Гласовете ви чувам, София, 1966.
 Елин Пелин, Съчинения в два тома, София, 1967.
 Емилiaan Станев, Избрани разкази и повести, София 1965.
 Емилiaan Станев, Иван Кондарев, кн. 1 и 2, София 1967.
 Емилiaan Станев, Легенда за Сибин, преславският княз, София, 1968.
 Иван Вазов, Съчинения в четири тома, София, 1967.
 Йордан Йовков, Избрани разкази в два тома, София, 1964.
 Йордан Радичков, Козята брада, София, 1967.
 Камен Калчев, При извора на живота, София, 1966.
 в. Литературен фронт.
 Никола Вапцаров, Събрани съчинения, София, 1959.
 в. Отечествен фронт.
 Пеню Пенев, Стихотворения, 1963.
 П. К. Яворов, Стихотворения, София, 1963.
 Пантелей Зарев, Панорама на българската литература, т. I, ч. 2, София, 1967.
 в. Работническо дело.
 Речник на съвременния български книжовен език, т. 1—3, София, 1955, 1959.
 Стоян Ц. Даскалов, Осемте хляба, София, 1962.
 Стоян Ц. Даскалов, Есенно сено, София, 1966.
 сп. Септември
 Стефан Повпасилев, Радетели за език и култура, София, 1968.
 Христо Ботев, Избрани страници, София, 1948.

БИБЛИОГРАФИЯ *

- Андрейчин, Л., Основна българска граматика, София, 1944.
- Андрейчин, Л., Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език, *Български език*, 1952, кн. 1—2.
- Андрейчин, Л., Към въпроса за ролята на предлозите в аналитичните езици, *Omagiu lui Iorgu Iordan, București*, 1958.
- Андрейчин, Л., За някои „граматични разногласия“, *Български език*, 1953, кн. 3.
- Андрейчин, Л., Из семантичния развой на българските пространствени предлози, *Училищен преглед*, 1940, кн. 5—6.
- Андрейчин, Л., Попов К., Иванов М., Съвременен български език, учебник за учителските институти, ч. I, София, 1956, ч. II, 1957.
- Апресян Ю. Д., О сильном и слабом управлении, *Вопросы языкознания*, 1964, № 3.
- Астрина Р. С., Адъективные словосъчетания с дательным беспредложным в русском языке XVII—XVIII вв., Уч. записки МГПИ им. В. И. Левина, т. CXLVIII, вып. 10, Москва, 1960.
- Балан А. Т., Нова българска граматика, София, 1940.
- Балан А. Т., Нова българска граматика за всякого, София, св. I—IV, 1954—1961.
- Балан А. Т., Българско склонение, *Български език*, 1954, кн. 1.
- Балан А. Т., Граматични разногласия, *Български език*, 1954, кн. 3.
- Балан А. Т., Менимба на имена в българската граматика, *Български език*, 1956, кн. 2.
- Блажев Бл., Наблюдения над препозитивната и постпозитивната употреба на някои местоимения в съвременния български език, *Известия на Института за български език*, кн. 8, София, 1968.
- Бояджиев С., Употреба на предлог „на“ в българския книжовен език, *Известия на Института за български език*, кн. 3, София, 1954.
- Бояджиев С., Към историческия развой на предлог „на“ в българския език, *Известия на Института за български език*, кн. 9, София, 1962.
- Будагов Р. А., Введение в науку о языке, Москва, 1965.
- Виноградов В. В., Русский язык, Москва-Ленинград, 1947.
- Виноградов В. В., Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка), *Вопросы языкознания*, 1954, № 3.
- Виноградов В. В., Некоторые задачи изучения синтаксисе простого предложения, *Вопросы языкознания*, 1954, № 1.
- Виноградов В. В., Основные типы лексических значений слова, *Вопросы языкознания*, 1953, № 5.
- Виноградов В. В., Основные типы лексических значений слова, *Вопросы синтаксиса современного русского языка*, Москва, 1950.
- Гарипова Н. Д., О роли лексического фактора в сочетаемости слов в русском языке, *Вопросы лексикологии и синтаксиса*, Уфа, 1964.
- Георгиев Вл., Дуриданов Нв., *Езикознание*, София, 1965.
- Георгиев Ст., Субстантивно-адвербиални словосъчетания в съвременния български език, 1967, кн. 2.

* Освен литературата, непосредствено използвана при написване на първата и втората част на студията, в библиографията за по-голяма пълнота са включени и някои други съчинения, в които се разглежда съчетаемостта на прилагателните имена с други пълнозначни думи.

- Георгиев Ст., Субстантивни словосъчетания с предлог **по** в съвременния български език, Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново, т. V, ч. 2, София, 1968.
- Георгиева Е., По въпроса за прехода на някои устойчиви фразеологични и синтактични словосъчетания в категорията на служебните думи, Известия на Института за български език, кн. 11, София, 1964.
- Годер Н. М., О логической структуре понятия, выраженном словосочетанием, Логико-грамматические очерки, Москва, 1961.
- Головин Б. Н., Введение в языкознание, Москва, 1966.
- Грамматика русского языка, т. II, Изд-во АН СССР, Москва, 1954.
- Демьяненко А. Ф., Типы словосочетаний в русской письменности конца XVII и начала XVIII в., Киев, 1967.
- Джананова М., Словосъчетание и лексикография, Известия на Института за български език, кн. 16, София, 1968.
- Дмитриева Н. С., К вопросу о природе словосочетания как синтаксической единицы языка, Вопросы современного русского языка и методики его преподавания в школе, Свердловск, 1963.
- Евсеева Л. Р., Управления при именах прилагательных в зависимости от роли в предложении, Русский язык в школе, 1964, № 2.
- Еленски П., Против сляпото подражание на някои руски езикови шаблони, Български език и литература 1963, кн. 5.
- Займов И., Употреба на предлога **за** в българския език, Известия на Института за български език, кн. 6, София, 1959.
- Иванова А., Причастията като прилагателни имена, Български език, 1957, кн. 2.
- Иванчев Св., Оглед (с оглед на, без оглед на), безогледен, безогледно, безогледност, Български език, 1964, кн. 4—5.
- Константинова В., Семантични функции на предлог **до** и представка **до-** в съвременния български книжовен език, Български език, 1966, кн. 3.
- Константинова В., Синоними на предлог **до** в съвременния български книжовен език, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968.
- Косек Н. К., К вопросу о лексической сочетаемости. Вопросы языкознания, 1966, № 1.
- Костов Н., Словосъчетание, Уч. преглед, 1946, кн. 9—10.
- Костова Т., Предлог **от** в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, София, 1965.
- Котелова Н. З., О применении объективных критериев описания сочетаемости слов, Вопросы языкознания, 1965, № 4.
- Кротевиц Е. В., Словосочетание как строительный материал предложения, Изд-во Львовского ун-та, 1956.
- Кротевиц Е. В., О связях слов, Изд-во Львовского ун-та, 1959.
- Котев Т. П., Основы синтаксиса современного русского языка, Москва, 1958.
- Маслов Ю. С., Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956.
- Мещанинов И. И., Синтаксические группы, Вопросы языкознания, 1958, № 3.
- Мутафчиев Р., Към въпроса за управлението на думата в лексикографската работа, Български език, 1959, кн. 4—5.
- Николаева Т. М., Трансформационный анализ словосочетаний с прилагательным-управляющим словом, Трансформационный метод в структурной лингвистике, Москва, 1964.
- Павлова Р., Словосочетания с предлогом **по**, выражающие отношение в современном болгарском языке, Славистични изследвания, София, 1968.
- Попов К., Съвременен български език, Синтаксис, София, 1962.
- Принципы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, Москва, 1965.
- Прокопович Н. Н., Словосочетание в современном русском литературном языке, Москва, 1966.
- Прокопович Н. Н., Развитие адективных словосочетаний в русском литературном языке XIX в., Вопросы языкознания, 1963, № 1.

- Прокопович Н. Н., Сочетанию наречий с именами прилагательными в современном русском языке, Учпедгиз, Москва, 1962.
- Прокопович Н. Н., Изменения в адъективных сочетаниях, Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века, Москва, 1964.
- Прокопович Н. Н., К вопросу о простых и сложных словосочетаниях, Вопросы языкознания, 1959, № 5.
- Прокопович Н. Н., О процессах структурного преобразования словосочетаний в современном русском языке, Развитие синтаксиса современного русского языка, Москва, 1966.
- Прокопович Н. Н., О влияния словообразовательных связей части речи на построения словосочетаний, Вопросы языкознания, 1953, № 6.
- Распопов И. П., Вариантность синтаксических конструкций и коммуникативных единиц языка, НДВШ „Филологические науки“, 1962, № 4.
- Реформатский А. А., Введение в языкознание, Москва, 1960.
- Самосюк Э. В., Непосредственные словообразовательные связи прилагательных с глаголами и их влияние на построение адъективных словосочетаний, Вопросы морфологии и синтаксиса современного русского языка, Новосибирск, 1966.
- Современный русский язык, ч. II, под ред. проф. Е. М. Галкиной-Федорук, Изд-во Московского ун-та, 1964.
- Спасова А., За относителните прилагателни в съвременния български книжовен език, Български език, 1959, кн. 4—5.
- Спасова-Михайлова С., Една особеност във функцията на пространствените предлози в български език, Български език, 1964, кн. 4—5, 6.
- Спасова С., Значение и употреба на предлог под в книжовния български език, Известия на Института за български език, кн. 3, София, 1954.
- Спасова-Михайлова С., Финална и статична употреба на предлога в в български език и нейните съответствия в други славянски езици, Известия на Института за български език, кн. XI, София, 1964.
- Степанов Ю. С., Основы языкознания, Москва, 1966.
- Стоянов Ст., Граматика на българския книжовен език, София, 1964.
- Стоянов Ст., За съчетаемостта на думите в българския език, Български език и литература, 1962, кн. 6.
- Стоянов Ст., Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език, ч. I, ГСУ, ФФ, т. I III, 2, София, 1958; ч. II, ГСУ, ФФ, т. I VII, 1, София, 1963.
- Стоянов Ст., Една неправилна употреба на предлога на (За реакцията на прилагателните богат и беден), Български език, 1959, кн. 1.
- Сухотин В. П., Проблема словосочетания в современном русском языке, Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва, 1950.
- Тагамлицкая Г., К вопросу о предложном управлении в русском и болгарском языках, ГСУ, ФФ, кн. I I, I, София, 1965.
- Топалова-Симеонова Хр., Предлог на в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, София, 1965.
- Туркина Л. А., Адъективные сочетания с количественными наречиями, Вопросы современного русского литературного языка (Грамматический строй и стилистика), вып. 1, Челябинск, 1966.
- Филчева Н. И., О словосочетаниях в современном немецком языке, Москва, 1969.
- Чешко Е. В., Падежи и предлоги в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959.
- Шапиро А. Б., Словосочетание в русском языке, Славянское языкознание, Изд-во АН СССР, Москва, 1959.
- Шаур Вл., Няколко бележки за употребата на българския предлог из, Български език, 1964, кн. 2—3.
- Шведова Н. Ю., Активные процессы в современном русском синтаксисе (словосочетание), Москва, 1966.
- Ярцева В. Н., Предложение и словосочетание, сб. Вопросы грамматического строя, Изд-во АН СССР, Москва, 1955.

АДЪЕКТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Часть II

АДЪЕКТИВНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ С ЗАВИСИМЫМ СЛОВОМ-НАРЕЧИЕМ

Русин Русинов

Резюме

Адъективные словосочетания с зависимым словом-наречием являются продуктивной категорией в современном болгарском языке. Их количественное и семантико-функциональное пополнение в нашем языке во второй половине XIX в. и в XX веке связано, с одной стороны, с обогащением лексики языка множеством новых имен прилагательных и наречий и, с другой стороны, с увеличением роли и функций болгарского литературного языка во всех областях жизни. Все это привело к возникновению разнообразных по значению и смысловым оттенком адъективно-наречных словосочетаний.

В исследовании подробно описаны словосочетания, в которых имена прилагательные поясняются наречиями образа действия, меры и степени, наречиями места, времени и, наконец, логического уточнения и модальности. Наиболее многочисленны словосочетания, в которых имя прилагательное поясняется наречием образа действия и наречием меры и степени.

Характер семантико-синтаксических отношений между компонентами адъективно-наречных словосочетаний чаще всего определяется синтаксическими свойствами наречия. Как пояснение имен прилагательных оно чаще всего выполняет определительную функцию, и в более редких случаях — обстоятельную (пространственную и временную). Особое место занимают словосочетания с зависимым словом-наречием толического уточнения и модальности, где семантико-синтаксическое значение находится в зависимости от значения соответствующего наречия.

Наречия — неизменяемые слова, и их синтаксическая связь с прилагательными осуществляется путем примыкания. Реализация здесь некоторых моделей сочетания является достижением единства между семантической избирательности прилагательного и наречия и характером синтаксической связи. Так как, с формальной точки

зрения, прилагательное требует только контактного положения зависимого слова по отношению к основному, то самое большое значение для реализации адъективно-наречных словосочетаний имеет семантическая избирательность. Если какое-нибудь наречие может быть связано по смыслу с определенным именем прилагательным, то этого уже достаточно для образования адъективного словосочетания.

LES GROUPES DE MOTS ADJECTIFS DANS LA LANGUE CONTEMPORAINE

(Deuxième partie)

GROUPES DE MOTS ADJECTIFS DONT L'ÉLÉMENT DÉPENDANT EST UN ADVERBE

Roussine Roussinov

Résumé

Les groupes de mots adjectifs dont l'élément dépendant est un adverbe représentent une catégorie productive dans la langue contemporaine bulgare. Leur croissance quantitative et sémantico-fonctionnelle dans la langue bulgare pendant la deuxième moitié du XIXe siècle et au XXe siècle est en rapport, d'un côté avec l'enrichissement du lexique de la langue d'un grand nombre d'adjectifs et d'adverbes nouveaux, et d'autre côté, avec l'accroissement du rôle et des fonctions de la langue bulgare littéraire dans tous les domaines de la vie. Tout cela a provoqué l'apparition de groupes de mots adjectivo-adverbiaux différents par leur signification et leurs nuances sémantiques.

Les groupes de mots dans lesquels les adjectifs sont complétés par des adverbes de manière, de quantité, de degré, de lieu, de temps et enfin de détermination logique et de modalité sont décrits en détails dans cette étude. Les groupes de mots les plus répandus sont ceux où l'adjectif est complété par un adverbe de manière ou par un adverbe de quantité et de degré.

Le caractère du rapport sémantico-syntaxique entre les constituants des groupes de mots adjectivo-adverbiaux est déterminé le plus souvent par les propriétés syntaxiques de l'adverbe. En tant que complément de l'adjectif il accomplit le plus souvent une fonction déterminative et dans des cas plus rares une fonction circonstancielle (locale et temporelle). Les groupes de mots dont l'élément dépendant est un adverbe de détermination logique et de modalité où le rapport sémantico-syntaxique dépend de la signification de l'adverbe, occupent une place particulière.

Les adverbes sont des mots invariables et leur lien syntaxique avec les adjectifs est réalisé par juxtaposition. La réalisation des différents modèles de juxtaposition est le résultat de l'unité entre l'occurrence sé-

mantique de l'adjectif et de l'adverbe et le caractère du lien syntaxique. Etant donné qu'au point de vue formel l'adjectif exige uniquement le mot dépendant lui soit juxtaposé, l'occurrence sémantique est de première importance dans la réalisation des groupes de mots adjectivo-adverbiaux. La possibilité d'un adverbe de se combiner sémantiquement avec un adjectif est déjà une condition suffisante pour la formation des groupes de mots adjectifs.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
tome VIII, livre I Faculté philologique 1970/71

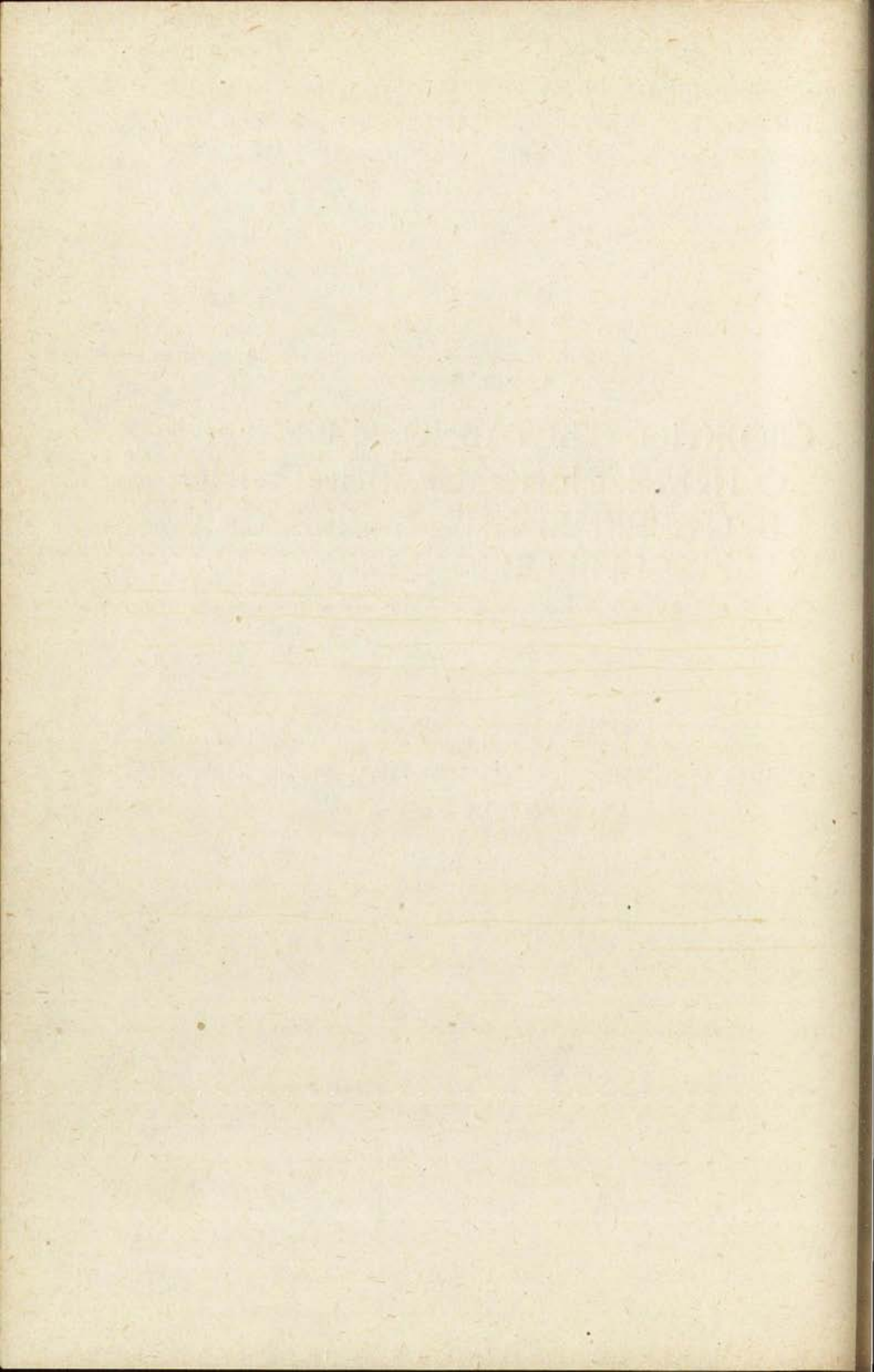
ХРИСТИНА СТАНЕВА

СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ
С ПОДЧИНЕНО СРАВНИТЕЛНО
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК

CHRISTINA STANEVA

COMPLEX SENTENCES WITH COMPARATIVE CLANSES
IN MODERN BULGARIAN

СОФИЯ, 1972

Въпросите на сложното съставно изречение като частна про-
ма от синтаксиса на съвременния български език са интересни
ажни, но те изискват едно по-пълно описание, което да изхожда
само от отчитането на някои външни формални особености, но
основа на структурно-синтактичния анализ и с оглед на функ-
ционално-смысловата им страна да се направи една по-точна ха-
рактеристика на отделните типове подчинени изречения. Този въ-
с е несъмнено свързан с определяне на мястото, функционално-
уктурната зависимост и взаимоотношението на подчиненото из-
вение с главното.

Това проучване има за предмет сложното съставно изречение
одчинено сравнително в съвременния български език, като важ-
място заема проблемата за определянето на подчинените сравни-
ни изречения в структурата на сложното съставно, тъй като
кду тях и подчинените обстоятелствени за начин има твърде яс-
близост, но съществуващите структурно-семантични различия ни
ат основание да ги разглеждаме отделно. Например: „Усмих-
е се, както се усмихва зряла жена на хлапе, което любопит-
ува за някаква тайна от света на възрастните“ (Ем. Ст.). „Усе-
х болка във върховете на пръстите си, сякаш стържех с нокти
грапав камък“ (Ан. Д.). „Търговците на Кара Яха, погълнати от
жите си, приказваха помежду си и се хранеха, без да обръщат
най-малко внимание на двете кучета“ (И. И.).

Подчинените сравнителни изречения (предикативни сравнител-
форми — ПСФ) в съвременния български език не са били обект
изследване, макар че заемат значително и самостоятелно място в
темата на подчинените обстоятелствени изречения в сложното
тавно. Опити да ги отделят като самостоятелен тип подчинени
тоятелствени изречения правят някои автори на по-стари грама-
и. Още в 1873 г. С. Радулов¹ говори за подчинени сравнителни
речения като вид „обстоятелствени предложения, които изража-
начина на действието“. Според него сравнението „бива двойко:
ествено и количествено“². За връзка служат „наречията: *както,*
та, като, като че“. „Наречieto като че всякога свързва с главното
едложение придавочни предположителни изречения, в които се
ори не за действителни, а за предполагаеми предмети.“³ С. Д.
женов, когато споменава за изречения, в които сказуемото“ (при-

¹ С. Радулов, Начална граматика за изучени българският език, Белград,

² Цит. съч., с. 44.

³ Цит. съч., с. 44.

логът) се изоставят“, отделя в отделна подточка „приставни изречения, свързани с главното по връзка като (= както), наприме „ходи като луд, скача като петел, тича, както тича кон“⁴. От примерите се важда, че С. Д. Веженев не прави разлика между прилога като и съюза както, поради което във всяка непредикативна СФ той възстановява изпуснатото сказуемо.

В своята граматика Т. Н. Шишков⁵ говори само за сравнителни съюзи, без да отделя подчинени сравнителни изречения, докато Т. Икономов отбелязва, че „когато с простите предложени изказваме мисли за неща, които сравняваме едно с друго, тогава съединяваме тези предложения в сложно със следующите съюзи както — тъй, колкото — толкова, тъй подобно и др. „Както си т добър, тъй е и брат ти. Колкото съм прилежен, толкова си и ти. Той се влада (тъй), както се владаше баща му.“⁶ В своята граматика Ив. Момчилов също приравнява като с както, отбелязвайки „още треба да имаме пред очи, че и сам съюз изрича приставно изречение като: той живее като сиромаш; проси като просяграби като вълк. Те са таквизи, каквито и вий. Във всеки от тези изговори има по две изречения — първото главно, дирмено приставно, именно: Той живее тъй, както живее сиромаш. Приставното може да се замени с наречие качествено: като сиромаш = сиромашки, като просяк = просяшки, като вълк = вълчешки“⁷.

Ат. Илиев, когато говори за „приставните при прилога“, отбелязва, че към „начина се отнася и сравнението или уприличаването, което е една прибавка, твърде обикновена в нашия език. И тази прибавка се развива в приставно изречение“⁸. Примерите които дава, обаче са със СФ в простото изречение. Това не пречи да разглежда отделно съставно изречение с подчинено „за сравнение или начин“. Разделя ги на изречения, в които се установява тъждество между действията в главното и подчинено изречение („Небето е червено, като да е с кръв обляно. Запей бабо, както лани.“) и на изречения, в които „излязя нееднаквост и онова, което се сравнява в двете изречения, тогава в главното дохожда прилагателно име или наречие в сравнителна степен, а подчиненото се свързва за него със съюзи: а, не, нежели, отколкото“⁹. Ат. Илиев посочва и трети вид сравнителни изречения, „кога в едно изречение се изказва онова, що е по-малко, по-лесно или по-известно, с намерение в другото изречение да се каже онова, което е по-голямо, по-мъчно или по-известно, та по този начин се оборва или потвърждава или едното, или другото. „Не оставяше пиле да прехвъркне, а камо ли човек да помине.“¹⁰ Ат. Илиев, както и

⁴ С. Д. Веженев, Граматика за български език, 1880, с. 74.

⁵ Т. Н. Шишков, Начална българска граматика, Ц., 1880.

⁶ Т. Икономов, Българска граматика, Ц., 1881, с. 101.

⁷ Ив. Н. Момчилов, Граматика на новобългарския език, 1881, с. 110.

⁸ Ат. Т. Илиев, Синтаксис на българския език, П., 1888, с. 9—10.

⁹ Цит. същ., с. 101.

¹⁰ Цит. същ., с. 102.

Д. Веженев разглежда изреченията от типа „Сълзи рои като д“ като съкратено сложно изречение, в което се намира ня- сравнение или уприличаване, защото и в това изречение не повтарят еднакви прилози.¹¹

Д. Д. Лачков за разлика от Илиев не отделя подчинени срав- елни изречения, а ги разглежда като „приставни начинни из- ения“, като в забележка отбелязва, че „когато се състои са- от една дума и като, обикновено не се отделя с никакъв знак. ало като сняг“.¹²

П. Калканджиев причислява сравнителните изречения към под- ените обстоятелствени за начин, обаче отбелязва, че „при тях сравняват с друго по-познато действие дей- вие то на главното изречение: Човек трябва да вли- в живота въръжен така, както войникът влиза в сраже- . Вика, като че го колят“¹³. При него отсъства смесването на то и както, за разлика както от по-старите граматика, и по то- въръжен отбелязва, че „както служи за сравнение между дей- ията на два глагола или за сближение на две изречения; ка- сближава два предмета по някакво подобие или изразява про- обстоятелство за начин“¹⁴. Ст. Младенов¹⁵ също определя под- ените обстоятелствени изречения за начин, мярка и сравнение.

От казаното досега можем да направим извод, че въпреки ня- неточности и непълноти (приравняване на като с както, раз- ждане на непредикативната СФ като непълно изречение и др., горите на по-стари граматика не без основание говорят или са- споменават за подчинени сравнителни изречения в сложното ставно, въпреки че не посочват структурно-граматическите осо- остости, с които се отличават от подчинените обстоятелствени за чини. А несъмнено връзката между подчинено сравнително и под- етно обстоятелствено за начин е твърде ясна, което и дава ос- вание на езиковедите да ги разглеждат заедно, но, от друга арана, подчинените сравнителни се отличават с особености, кои- дават основание да се разглеждат като отделен тип в сложно- съставно. К. Попов отбелязва, че „подчиненото обстоятелстве- изречение за начин и сравнение е описва начина, по който извършва действието, за което се говори в главното изречение, и пояснява това действие чрез едно сравнение“¹⁶. Фактът оба- че подчиненото сравнително изречение може да изпълнява раз- образни синтактични функции, говори, че разлика между тях , съществува и ние ще я търсим преди всичко в характера на из-

¹¹ Пак там, с. 108.

¹² Д. Д. Лачков, Учебник по синтаксис на български език за III клас, 1901, 48—49.

¹³ П. К. Калканджиев, Българска граматика, П., С., 1939, с. 400.

¹⁴ Пак там, с. 400.

¹⁵ Ст. Младенов, Ст. П. Василев, Граматика на български език, С., 9, с. 363—366.

¹⁶ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1964, с. 294.

разяваните отношения в сложното изречение, тъй като действително всяко сравнително изречение в основата си характеризира начина на глаголното действие в главното изречение, но на увенчана на смислово-синтактичния състав, на смислово-синтактичното единство¹⁷, ще разглеждаме момента на сравнение¹⁸ то основа, ядро на синтагматичните отношения между главното и подчиненото изречение. Той е изразен в наличните формални връзки, има структурен характер и не се съдържа в подчиненото самостоятелно изречение за начин. Структуриращото значение на подчинителната връзка в сложното съставно изречение с подчинено сравнително изречение, изразена формално от съюзните думи наречия *както, като че ли, като че, като да, сякаш, сякаш че*, играе немалка роля в подчертаването на „обобщеното отношение между съдържателните категории на двете съставлящи на сложното изречение“¹⁹, но тази роля не е основна, тъй като сравнителният момент може да се види в един цялостен анализ на сложното съставно с подчинено сравнително изречение, който ще разкрие същността на подчинителното отношение в едно двучленно синтактично единство, в което до известна степен равностойно място заемат главна и подчинена част. Това е естествено при разкриване на отношението между тези части, но веднага трябва да се отбележим господстващата доминираща позиция, заемана от главното изречение, която се явява в повече случаи и главен носител на комуникативната натовареност, става основен източник на изразяваното смислово-синтактично отношение. Такова разбиране за структурните особености на главното изречение е добра основа за нова насока в изследването на сложното съставно изречение²⁰. Установяването на „особеностите в строежа на главното изречение, които определят необходимостта от подчинено“, ще позволи „да се прецени неговата реална конструктивна роля и да се подготви обобщителната работа по установяването на структурните схеми на сложното съставно изречение“²¹. Особеностите, свързани с изразяването на отношението между главно и подчинено изречение, обаче не винаги дават възможност за такъв подход при анализирани частите на сложното съставно²².

Изследванията на видовете подчинени изречения в сложното съставно в съвременния български език се базират на традиционната класификация, според която „в основата си службата на приставните изречения се свежда към службата на пояснителните ча

¹⁷ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условие, ч. I, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, т. 6, 1968, с. 149.

¹⁸ А. Г. Руднев, Синтаксис съвременного русского языка, Москва, 1968, с. 266.

¹⁹ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условие, с. 151.

²⁰ Ст. Георгиев, цит. съч.

²¹ Пак там, с. 157.

²² Ст. Георгиев, Структурна и смислово-синтактична характеристика на един вид подчинени изречения, ЕЛ, 1971, кн. 3, с. 31—39.

сти на изречието-определение, допълнение и обстоятелство (различават се от обикновените пояснения в простото изречение по своите значително по-широки изразни възможности)²³. Къде обаче се крият тези по-богати изразни възможности? Дали в предикативния характер на езиковата единица-подчиненото изречение, или в структурата на главното изречение, което предполага, изисква пояснителна част — подчинено изречение? И ако „подчиненото изречение тук изпълнява службата на второстепенна част, т. е. на допълнение, определение или обстоятелствено пояснение на главното изречение“²⁴, то е, защото подчинените изречения също имат детерминираща, пояснителна функция като частите на простото изречение, но техните граматически значения са по-пълни, по-богати от граматическите значения на второстепенните части, а това се дължи и на това, „что отвлеченные отношения охватывают не одно слово, а группы слов. Кроме того, не следует забывать, то отношения проявляются как со стороны главного предложения, так и со стороны придаточного, что они выражаются грамматическими средствами с обеих сторон“²⁵. Ако отделим подчиненото сравнително изречение, опирайки се на традиционната класификация, пред нас несъмнено ще възникне въпросът за нова второстепенна част на простото изречение. Но СФ е предложено съчетание, представляващо езиков израз на сравняването като мисловен акт, която на синтактическия уровень се представя като обстоятелствено пояснение за начин, несъгласувано определение, допълнение и пр.

²³ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, с. 509; К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, 1963, С., с. 258; В. Василев, Финалните изречения в българския език, С., 1928, с. 68; М. Москов, Непроучен тип определителни изречения, ЕЗЛ, 1957, кн. 1, с. 24—27; Към въпроса за обстоятелствените изречения в бълг. език, БЕЗ, 1959, кн. 3, с. 246—251; Непроучени разновидности на сложните изречения, БЕЗ, 1962, кн. 3, с. 174—180; Л. Андрейчин, За съгласуването на един вид сложни изречения, БЕЗ, 1953, кн. 2, с. 186; К. Попов, Исторически произход и употреба на един тип подчинени изречения в бълг. език, Славистични студии, С., 1963, с. 105—119; Кр. Чолакова, Към въпроса за допълнителните изречения в съвременния бълг. език, БЕЗ, 1960, кн. 5, с. 402—409; Ст. Георгиев, Към типологията на сложното съставно с подчинено определително в съвр. бълг. език, Трудове на ВПИ, т. 4, 1968, с. 175—199; Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие; Трудове на ВПИ, т. 6, 1969, с. 147—224; Структура и смислово-синтактична характеристика на един вид подч. изречения, ЕЗЛ, 1971, кн. 3, с. 31—39; К. Попов, Огъражение на аналитизма върху структурата и разгоя на бълг. изречение, ЕЗЛ, 1967, кн. 2, с. 1—12; Структурни и семантични особености на сложните изреч. в съвр. бълг. език, Сб. Славянска филология, т. 10, 1968, с. 103—120; Р. Русinov, Структура на сложното съставно изречение с повече подчинени в съвременния бълг. език, Трудове на ВПИ, 1965—66 т. 3, с. 125—160; За някои структурни особености на сложното смесено изречение в съвр. бълг. език, БЕЗ, 1967, кн. 3, с. 203—211; Р. Ницолова, Подчинено определително изречение с когато и където в съвременния бълг. език, БЕЗЛ, 1966, кн. 6, с. 22—28; Ст. Стоянов, Към въпроса на сложните смесени изречения, БЕЗЛ, 1958, кн. 5, с. 19—24; и др.

²⁴ К. Попов, Синтаксис, с. 234.

²⁵ И. А. Фигуровский, К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений, РЯШ, 1961, кн. 6, с. 31.

Затова и подчиненото сравнително изречение е предикативна сравнителна форма, характеризираща глаголното действие в главното изречение чрез установяване на асоциативни сходства, прилики между него и действието в подчиненото изречение, които образно засилват представата за субекта или обекта в главното изречение, носители на активния признак. ПСФ назовава обекта на сравнение, тя е подходяща форма, езиково средство за изразяване на смислово-синтактични отношения посредством сравняването, съпоставянето, което се установява между съдържанието на двете съставлящи сложното изречение върху основата на субординацията.

Сравнителният момент е главна структурна особеност на ПСФ, определящ подчиненото изречение на равнина на смислово-синтактичния състав като сравнително, а на равнина на сложното изречение като вид полипредикативна структура, предназначена за функционирането в качеството на една комуникативна единица²⁶ като подчинено изречение, което посредством сравнението изразява различно значение. Затова при анализа на ПСФ ще се опираме върху характера на изразяваното отношение между главното и подчиненото изречение, продиктувано от модалната същност на подчинителната връзка, изразена експлицитно чрез свързващите съюзи, съотносителни местоимения в главното изречение и други формални и лексически средства. ПСФ обаче като вид подчинено изречение се изгражда в състава на по-висшата предикативна единица — сложното съставно изречение, и не може да се разглежда във него, защото както главното, така и подчиненото изречение възникват в състава на сложното изречение и макар че се характеризират с относителна самостоятелност, главно в семантично отношение, те са породени от определено взаимодействие, зависят непосредствено от това взаимодействие и са носители на онези структурно-конструктивни признаци, които принадлежат на сложната полипредикативна единица.

В руски език подчинените сравнителни изречения се разглеждат като самостоятелен вид, но не напълно са изяснени проблемите за критерия при определянето им за разликата между подчинени сравнителни пълни и подчинени сравнителни непълни изречения и сравнителни обрати, членове на простото изречение. Разнообразната синтактична идентификация на подчинените сравнителни изречения дава основание за определящ да бъде взет смислов критерий и да се отделят в самостоятелен вид подчинени сравнителни изречения наред с изреченията за време, начин, условия и др. Така в Академичната граматика сложните изречения с подчинени сравнителни се отделят по значение на „1) придаточные, выражающие собственно сравнение; 2) придаточные, заключающие в себе соответствия; 3) придаточные сопоставительные; 4) придаточ-

²⁶ В. А. Белошаркова, Сложное предложение в современном русском языке, М., 1967, с. 23.

ые, по смислу явялющиеся ввонными предложеними²⁷. Възможността сравнението да притежава една по-богата семантична структура е основа за установяване на различни синтактични средства на подчинително отношение.

Е. М. Галкина-Федорук²⁸ обособява изречения за изразяване на уподобителни-сравнителни отношения, като ги диференцира в зависимост от съюзната връзка-изречения със значение на уподобяване и изречения със сравнително-условно значение. Непълните сравнителни изречения са отграничени от сравнителните обрати, ज्याмаши „предикативни свойства“. Докато в учебника на А. Г. Гвоздев²⁹ те са разгледани в подобна схема, то в синтаксиса на А. Г. Руднев³⁰ е отделено значително място на принципите за разграничение на непълните подчинени сравнителни изречения от обособените сравнителни обрати, набелязани са и някои структурни и семантични особености. В други граматики³¹ подчинените сравнителни изречения се определят като качествено-обстоятелствени подчинени, присъединени със сравнителните съюзи *ак будто, будто, словно, точно, как если бы*, указващи на нереалността на сравнението. Това са подчинени изречения, които се отнасят към една дума от главното или към нейно съчетание с позвателно местоимение. Те могат да поясняват и главното изречение в цялост Т. П. Ломтев³², разглеждайки позициите на сравнителните конструкции, прави разлика между непълни сравнителни изречения и сравнителни конструкции. В диахронен аспект подчинените сравнителни изречения са разгледани в отделни статии монографии³³.

Особено пълно и задълбочено се осветлява проблемата за характера и мястото на подчинените сравнителни изречения в съвременния руски език в работите на Киселева и Широкова. Проледявайки синтактичната функция на подчинените сравнителни изречения, Киселева идва до извода, че в повечето случаи тя е едразлична към тяхното смислово съдържание. По синтактична функция подчинените сравнителни изречения не представляват еднородна маса, но „основата за тяхното обединение в една самостоятелна група се явява тяхното смислово единство, ркото им отличие по значение от другите изречения, а също и в

²⁷ Граматика русского языка, АН СССР, 1954, ч. 2, § 1525—1535.

²⁸ Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, ч. 2, 1964,

591.

²⁹ А. Н. Гвоздев, Современный русский язык. Синтаксис, ч. 2, 1968, с.

38—250.

³⁰ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, с. 266—272.

³¹ С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Современный русский язык, М.,

1969, с. 76—78.

³² Т. П. Ломтев, Основы синтаксиса современного русского языка, 1958.

³³ Н. Кодухов, Сложные предложения с союз словом как в русск. яз. второй пол. 18 в., Уч. записки ЛГПИ, 1965, т. 268, с. 131—209; Н. А. Широкова, Из истории союзных конструкций выражающих отношения сравнения, Казань, 1966, с. 17.

единството в техните формални признаци³⁴.

В своето монографично изследване Н. А. Широкова³⁵ класифицира подчинените изречения по смислов признак — характера и изразяваните отношения, тясно свързани с граматическата структура. По този начин тя отделя девет вида подчинени обстоятелствени изречения, които изразяват причинни, следствени, условни, отстъпителни, сравнителни, временни, пространствени, коментиращи — оценъчни отношения. Разграничава подчинени сравнителни изречения за сближаване и подчинени сравнителни изречения за противопоставяне. Тежестта на работата пада върху първия тип в който в зависимост от характера на взаимоотношението между частите на сложното изречение се отделят три групи — местименно-изяснителни, подчинени изречения без съотносителна дума и главно и взаимно подчинени. В процеса на анализиране на отделните групи се отбелязват синтактичните функции на отделните типове, техните структурни, лексикални и морфологични особености. Разнообразните синтактични функции на подчинените сравнителни изречения се посочват от И. К. Кучеренко³⁶, а в Новата академична граматика подчинените сравнителни изречения се разглеждат отделно³⁷.

В съвременния български език в зависимост от характера на изразяваното отношение между главно и подчинено изречение в зависимост от структурния минимум³⁸, в който съществено място заема съюзната връзка, и някои други структурно-синтактични особености, свързани с лексикалния състав на сложното съставно, различаваме два основни типа подчинени сравнителни изречения — ПСФ, изразяващи реална (обективна модалност, и ПСФ, изразяваща нереална (субективна) модалност. При първия тип обектът, с който се установява тждество или уподобяване, съществува реално по отношение съдържанието на главно изречение, т. е. това, за което се говори в подчиненото изречение, е реално осъществимо в сегашен, минал или бъдещ план. Съюзната връзка както сама по себе си не определя сравнителното отношение, а в съчетание с други структурни и лексикални фактори образува структурния минимум, които се явява възпроизводим, инвариантен във всички измерения на сложното съставно с подчинено сравнително изречение. При втория тип ПСФ разкрива действително, което по отношение на главно изречение е само допустимо, вероятно, предполагаемо, както структурният минимум се ограничава само в хипотетичната модалност на съюзните връзки.

³⁴ Л. А. Киселева, Полные придаточные предложения с сравнительными союзами в современном русском языке, уч. Записки ЛГУ, вып. 38, 1958, Фил. науки, с. 103—114.

³⁵ Н. А. Широкова, Типы сложноподчиненных предложений, выражающих отношения сравнения, в современном русском языке, Казань, 1963.

³⁶ И. К. Кучеренко, О типах придаточных предложений, выпавших посредством сравнения, РЯШ, 1961, кн. 6, с. 35—38.

³⁷ Грамматика современного русского литературного языка, М., 1971, § 1605—1608.

³⁸ Ст. Георгиев, Сложно съставно с подчинено обстоятелствено за условия, с. 155.

А. РЕАЛНИ ПРЕДИКАТИВНИ СРАВНИТЕЛНИ ФОРМИ

При анализа на подчинените обстоятелствени изречения, въведени с както, се установява, че по-голяма част от тях са лишени от наличието на сравнителен момент, показвайки само начина, или по-точно обстоятелствата, при които се извършва действието в главното изречение. Напр.: „Както се бе навела и се присягаше по земята, косоплитката ѝ падна през рамото и откри нежнобялата ѝ шия“ (Ил. В.). „Бабичката искаше да си поговори след дългата безсънна нощ, както си бяха те самички в стаята“ (Д. Т.). С подчиненото изречение се изразява действие, състояние, условие, което принадлежи на субекта от главното изречение. Те обаче се характеризират с индивидуални особености, които ги отличават от подчинените обстоятелствени изречения за начин, оформени с други съюзи, от една страна, и от полувметнатите или вметнатите изречения, с както, от друга страна. По-нататък в работата те ще бъдат разгледани като неутрализиращи предикативни сравнителни форми, притежаващи определени структурно-семантични особености. По такъв начин общо ПСФ, изразяващи реална модалност, оформени с както ще разгледаме като:

Същински ПСФ. Това са подчинени сравнителни изречения, въведени със съюзната дума както, но притежаващи и други структурно-синтактични особености, които изграждат сравнителния момент, отличават се с определена регулярност, което е и основа за набелязване на съществуващите модели, както въз основа на формалните (външни) белези, така и върху смислово-синтактични (вътрешни) особености, като едно цяло подчинени на съществуващите ни в езика синтактични закономерности. На първо място трябва да посочим задължителното повторение на лексикално еднакви части от главното изречение в подчиненото, а именно на глагола-сказуемо, и на второ място — синтактическият паралелизъм, които обаче не винаги е изразен непосредствено, не е изявен, а се установява в съпоставяне на структурите на главното и подчиненото изречение. Напр.: „Те всички със сълзи те благославят, както и аз те благославям до днес“ (И. В.). Сравнителният момент в цитираното изречение се изгражда от наличните лексикално еднакви сказуеми, от съществуващия паралелизъм, който можем да разглеждаме като „специфическое понятие грамматической структуры главного и придаточного предложений, обозначающее наличие в этих предложениях функционально тождественных членов с возможным общим лексическим неполнением некоторых из

них³⁹. Отношението между главното и подчиненото изречение е сравнително изяснително, при което ПСФ образно разкрива активния признак, съществуващ и в двете изречения, но по отношение на друг обект или субект в подчиненото. По този начин ПСФ се явява в ролята на по-самостоятелна предикативна единица, създаваща особен паралел към съдържанието на главното изречение в целия му състав или по отношение на негов отделен член-съотносителна дума. Макар и стилистически неутрален, сравнителният съюз както може да посочва възможността за пълно съвпадение на сравнителните действия. Напр.: „Той сграбчи с голяма сила дъската, както беше я сграбчил и влахът, напъна се, изпъхтя, бутна противника и падна въз него“ (И. В.). Същинските ПСФ биват два основни типа: пълни и непълни, които от своя страна в зависимост от наличието на съотносителна дума в главното изречение се делят на два основни вида — същински ПСФ без съотносителна дума в главното изречение и същински ПСФ със съотносителна дума в главното изречение.

1. СЪЩИНСКИ ПЪЛНИ ПРЕДИКАТИВНИ СРАВНИТЕЛНИ ФОРМИ

1. 1. Същински ПСФ без съотносителна дума.

При този тип главното изречение се отличава със структурно-семантическа завършеност, без да се изисква задължително подчинено изречение. Подчиненото сравнително изречение също се отличава с относителна самостоятелност, има добавъчен характер в оформяне на лексикалното съдържание на главното изречение. То коментира съдържанието му именно чрез съпоставянето на същото действие в друга ситуация, в други синтактични връзки и отношения. В зависимост от това се наблюдават следните основни структурни модели:

1. 1. 1. Подлог (S) — сказуемо (P) — допълнение (D) както подлог (Sa) — сказуемо (P₁) — допълнение (Da). При този модел главното изречение се отличава със структурно-семантическа завършеност, при което ПСФ не внася нещо съществено ново в лексикалното му съдържание, а чрез съпоставката със същото действие, изразено по отношение на друг субект, установява известно тъждество между двете части в сложното съставно, във функционално отношение изразено в уточняване на източник, причина, условие и др. Напр.: „Дъждът валише равномерно, както вали есенният обложник“ (Ем. Ст.). С главното изречение се съобщава някакъв процес, момент, който сам по себе си е завършен, но изпълнява определена комуникативна задача. ПСФ се привлича като факт на съответствие, установяващ тъждество между двете изречения, при което второто реализира тази си функция именно само в съчетание с първото. Тази структурно-семантическа

³⁹ Л. В. Ершова, Синтаксический параллелизм в сравнительных предложениях, иноземная Филология, 1966, вып. 10, с. 89.

завършеност на главното изречение и относителна самостоятелност на подчиненото се подчертават и от употребата на видо-временните форми на глаголите-сказуеми, с които преди всичко се засилва представата за постоянно, обичайно повтарящо се действие в сегашен или минал план, съобщава се известен, установен факт. Напр.: „Бяха я видели да се движи безшумно, както се *движи* дим, когато *лъхне* вятър“ (Н. Райнов). От примера се вижда, че докато в главното изречение сказуемото означава действие, което се реализира в един момент, еднократно, то същото лексикално сказуемо в ПСФ означава типично, повтарящо се действие, което в същност представлява обобщено (неактуално) сегашно време.⁴⁰ Както вече отбелязахме, естествено е тая повторителност, обичайност да се изразява най-често със сегашно време на глаголите, като видовременните отношения са в еднакъв план — сегашно време на сказуемото в главното изречение и сегашно време в подчиненото, или в различен план, но с еднаква типология на ориентацията — имперфект в главното изречение и сегашно време в подчиненото. По-рядко в главното изречение имаме бъдеще или бъдеще предварително време. Частен случай е съставното глаголно сказуемо или съставно именно сказуемо в главното изречение, на което ще се спрем по-нататък в работата.

Когато сказуемите в главното и подчиненото изречение са в сегашно време, се създаваше едноплановост, при която действието в ПСФ цели главно да засили представата за същото действие в главното изречение, като подчертае известен ефект, към който пишещият се стреми. Лексикалният кръг на глаголите във функцията на сказуеми в разглеждания тип е неограничен (глаголи за движение, състояние, чувства, възприятия, мисловен процес и др.), но трябва да отбележим, че останалото лексикално обкръжение и най-вече наличието на различни субекти, на които се приписва посоченият активен признак, внасят известно конкретизиране, уточняване на семантиката на глаголите-сказуеми. Напр.: „Това са изтребители, от които американските самолети бягат, както *пилетата бягат от ястребите*“ (Г.К.). Различните субекти и обекти в главното и подчиненото изречение по различен начин коментират, изясняват значението на сказуемото. Въпреки, че сказуемите в лексикално отношение се отличават с разнообразие, то субектите в подчиненото изречение се движат в макар и широк, но все пак ограничен лексико-семантичен кръг. Най-често това са подлози, изразени морфологично със съществителни имена за лица, които имат по-общо значение и се конкретизират чрез разширяването на ПСФ от съгласувано или несъгласувано определение, Напр.: „Целува го горещо по устата, както *баща* целува своя отдавна невиден син“ (И.В.). „Детето писна — както *писват жените и децата*, когато ужасът в миг разтърси нервите“ (А.Г.). „Сънува: люлее се Вера, както *децата* се люлеят на дъска върху камък“ (М.Гр.).

⁴⁰ В. Станков, Българските глаголни времена, С., 1969., с. 11—13.

Ако субектът в подчиненото изречение е конкретно известно лице от контекста, ПСФ е по-тясно свързана в семантично отношение с главното изречение, лишена е от експресивно-емоционален оттенък, установявайки само едно твърдение с действие, което не е повторително или обичайно. Напр.: „Гледат ме, както ме гледаш от плещи, /както някога на свойто рамо/ вземаш ги като малки ти“ (Н.Р.). „Не може синът да те изпрати /двама да те носят на плещи, /както разбирам аз свободата, дете ни я дадоха братушките — да работим и вървим напред, както работят и вървят те напред“ (К.Кч.). „Нека се разкъса сърцето й, както моето се къса сега“ (И.В.). „Наистина, трудно ми е да ви обясня защо не вярвам в някои неща, както вярвате вие“ (Ем. Ст.).

При ПСФ със субект, изразен морфологично от съществително нарицателно за нелица, обаче твърде ясно е подчертана завършеността на главното изречение, което означава постоянно, повторително действие. Напр.: „Започна възвръщането към стари мисли от фронта, но мъката не изчезна, напротив, взе да се храни от тях, както котката пази козината си от кал и вода“ (Ем. Ст.).

На второ място по употреба са сложните съставни изречения, чието сказуемо в главното изречение е в имперфект, а в подчиненото в сегашно време. Също както сегашно обобщено време и имперфектът може да означава действие, което не се представя като конкретен процес, а като действие, което надхвърля рамките на определен момент, отличаващо се със своята повторителност и продължителност. Това е обобщено (неактуално) минало несвършено време. Между него и сегашно обобщено време съществува подчертана близост.⁴¹ Най-често сказуемните глаголи тук означават мисловен процес, чувства (радвам се, мразя, чувствавам), дейности, свързани с човека (*пия, мигам, усмихвам се*), движение и др. Напр.: „И въпреки това напоследък все повече я мразеше, както човек мрази порока си“ (Ем.Ст.). „Микрил се радваше на Орфеевите успехи, както добрият учител се радва на примерния ученик“ (Г.К.). „Той мигаше някак неестествено, както мига човек срещу слънчева светлина“ (Св.М.). „Човек без работа, веселяк и бърба, той всеки ден обикаляше около кръчмата при мелницата, както псетата обикалят касапите“ (И.И.). С ПСФ се съобщава за обичайно повторително действие, като често субектът е нечленувано съществително име за лица, разширено от подчинено изречение. Напр.: „Саната се вслушваше в нейния плясък, както човек се вслушва в нещо познато и родно, което не е чувал отдавна и сега го слуша с други уши“ (Ем. Ст.). „Може би в погледа им се таеше любопитство, но те гледаха разсеяно, както гледа човек, комуто се мярка неясна мисъл“ (Н. Р.).

По-широк съпоставителен паралел имаме, когато ПСФ е разширена, като се показва някаква ситуация, при която действието се отличава с известна обичайност. Напр.: „Тия селяни бяха

⁴¹ В. Станков, цит. съч., с. 97—100.

бгнали след партията, защото за тях тя беше доброто и справедливото, следваха я, както водата следва браздата, изкопана от тиката, защото иска да тече, не да се заседи в локва“ (Ем. Ст.)

огато сказуемото в главното изречение е изразено с глагол в бъдеще време, чрез подчиненото сравнително изречение се засилва аchenието на категоричност, увереност в осъществяване на посоченото действие. Напр.: „Щяла да поплаче, да поиска — ще се еши пак, както се утешават всичките като нея“ (И. В.). „Ще правим, както всички го правят“ (Г. К.).

По-рядко сказуемото в главното изречение може да бъде в мило предварително време или минало неопределено, а в подчиненото сравнително изречение в сегашно време. Чрез ПСФ се завлава представата за действието в главното изречение като извършен факт, като се добива и известно впечатление за начина, който то е реализирано. Напр.: „Това отделение беше излязло привлича публиката, както в другите балагани излизат клоуни музиканти“ (Ал.К.). „Да, романтичното отлетя ли е от душана някои наши младежи, както наесен отлети пролетната птица“ (Н.м.л.). „Хероят е народен учител, непримирим социалдемократ, който дохожда до съзнание, че останал такъв от мързел да если и от страх пред живота, както други стават подвижници друга религия“ (П.П.Сл.).

Главното изречение по отношение на ПСФ може от своя страна да бъде подчинено в състава на сложно съставно или сложно несесено, както се вижда от цитираните примери. Представата за гурност, увереност и извършване на действието от главното изречение се подчертава от ПСФ, в която същото действие по отношение на друг субект е вече факт, неизменност. Напр.: „Те няма умрат, както няма да умре братската дружба между нашия род и чехословашкия народ, както няма да умре братската дружба между всички прогресивни народи, които се борят за мир и демокрация, които се борят да изграждат на прекрасния социалистически и комунистически строй“ (Г.К.). „Разбира те, Жейна, никой друг не може да те разбере, както аз те разбирам“ (И. В.). сказуемите в главното и подчинено изречение могат да бъдат съставни — именни и глаголни, като при съставните именни се сравняват признаци. Напр.: „Езикът на Иво Доля е тежък, както са жки медените пити, току-що извадени от кошер“ (П. П. Сл.). Всичко, до което погледът му се докосваше, изглеждаше унило и мълно, както беше болна сега и душата му“ (Ем. Ст.).

Както казахме, обичайно, повторително действие може да се рази и с формите на минало несвършено време, поради което също се употребява в същински ПСФ. Твърде често установеното тждество между главното и подчиненото изречение се завлава от наличието на съюза и, който изпълнява функцията на частица за усилване. Напр.: „Александър Христатиев знаеше, че го езират, както ги презираше и той“ (Ем. Ст.). „Дори не желае да вори с него и го навежда, както го навеждаше и самият

той“ (Ем. Ст.). Субектът в повечето случаи е изразен морфологично с лично местоимение, тъй като е известен от контекста или от съществително одушевено за лица. Въпреки че действието е повторително, то се дава вече като факт, който е минал или не може да се измени. Сказуемото в главното изречение е изразено с глагол в сегашно време и по-рядко в бъдеще време. Напр.: „Той не ни дава някои изключения и особено латински думи, наредени в стихове, както ни даваше ланския преподавател“ (Т.Вл.). „Ще се усмихва и ще маме, както го мамеше някога сията кърпа на Сия“ (А.Г.). Не можеха да разберат работите, както ги разбираше той“ (Ем. Ст.). Сказуемите в главното и подчиненото изречение могат да бъдат в минало несвършено време: „Двете призряни ръце се молеха за смърт, както наоколо се други молеха за живот“ (Н.Р.). „Но те (лястовиците — б. м.) се стрелкаха над него, без да се плашат, както се стрелкаха и мислите му“ (Ем. Ст.). Когато в ПСФ сказуемото е изразено с глагол в минало неопределено време, се съобщава факт, който се съпоставя с действието на главното изречение, но задължително е предходен спрямо него. Този факт, макар че може да се вземе изобщо като съществуващ, без да се конкретизира във времето, е все пак спрямо главното изречение една реалност, даденост, която отново се актуализира, за да покаже известна сигурност, категоричност, неизбежност или предположителност, изразени със сказуемото в главното изречение, което е в сегашно време или в минало неопределено. Напр.: Аз мога да се бия, както баща ми се е бил едно време на Шипка“ (К.В.). „Наистина Хаджи Ахил, както беше казал еднаж, обичаше да страда, както са страдали всичките големи хора, какъвто мислеше и себе си“ (И.В.). „Той върви сред черната тишина на горите, както са вървели хайдутите, както е вървял Левски“ (Ем. Ст.). „Днес Ленинград не познава проституцията — тя е изчезнала, както са изчезнали и просяците“ (Ас. Зл.). Със сказуемото, изразено с глагол в минало предварително време в ПСФ, може да се означава като действие като някакъв факт, който е извършен в значително отдалечен период от време спрямо главното изречение: „Народът се вдигна, както се беше дигнал и в България при Радомир и Владая“ (Ем. Ст.). „Вместо да господствуват тук, както на времето бяха господствували бащите и дедите им, тия хора предпочетоха да водят безличен светски живот“ (Ем. Ст.), — така също и действие, което може да бъде едновременно с действието на главното изречение или да се възприема преди всичко откъм своята процесност: „Искаше да го нашиба с камшик, както Балчев бе шибал сестра му във Вългеви, но не посегна повече, задоволен от победата“ (Ем. Ст.). „Тази жена вече не съществуваше, изчезнала беше, както бяха изчезнали във времето ясните и безгрижни дни на първите им срещи“ (А.Г.). Твърде рядко сказуемото в подчиненото изречение може да бъде в аорист, означавайки завършено приключено действие, предходно спрямо действието в главното изречение, изразено с глагол

сегашно, минало свършено или бъдеще време. Напр.: „Ще отгуми (всяка трудност), както поройният дъжд *отшумя*“ (П. П.). Те цъфтят, както нейният Васю преди месец *цъфтя*“ (Хр. Р.). във всички разгледащи случаи ПСФ се намира в постпозиция, което подчертава нейния добавъчен, изяснителен характер. Действието в главното изречение може да се съпостави с действие, което е хипотетично, предполагаемо, изразено с формите на условно наклонение: „Обичам го, както гълъбицата *би обичала* тория орел, под чиито силни криле е намерила защита от ястреби“ е, както майското прясно цвете *обича* старото слънце, което го опли и прогонва от него снеговете и сланата“ (И.В.). „Стоеше спокойно, безразличен, както *би стоял* пред всеки познат“ (Ем. Ст.). Той се ожени за мене, както *би си купил* играчка в някой магазин“ (Г.П.Ст.). Частицата *и* засилва и подчертава значението на добавъчност, присъединеност на действието в подчиненото изречение, което от своя страна може да има пряко или косвено отношение към субекта от главното изречение. „Той беше съвсем неознат в столицата, както беше непознат *и* миналото му“ (И. В.). Потъмнял е от старост и големият кунустас, дето е в къщето към изток, както е потъмняла и иконата на света Богородица“ (Т. Вл.).

1. 1. 2. Подлог (S) — сказуемо (P) — допълнение (D) — както подлог (S₁) сказуемо (P₁) — допълнение (D_a). При този структурен модел освен лексикални еднакви сказуеми имаме и един и същ вършител на действията, т. е. подлогът в главното и подчинено изречение е един и същ, като по този начин съпоставка се прави между отношението на глаголното действие към различни обекти. По този начин ПСФ се привлича не да изясни главното изречение в цялост, а най-вече да подчертае още една реализирана потенция на глагола, която допълва известната вече в главното изречение. Ето защо е съвсем естествено като структуриращ елемент в този тип ПСФ да отбележим и морфологичното неизразяване на подлога в подчиненото изречение, т. е. ПСФ е непълно изречение с елипса на подлога, за който вече е съобщено в глаголното изречение, или ПСФ е определено — лично изречение. Напр.: „Аз те обичам, както *обичам* нея, както *обичам* децата си, както *обичам* всички“ (Н.Р.). Какви красни моми ражда нашата хубава земя, както *ражда* и дивни юнаци“ (И.В.).

Главното изречение може да бъде подчинено изречение в сложното съставно, като по този начин подчиненото сравнително изречение опосредствено характеризира дума от главното изречение на сложното цяло, по функция то се доближава до определително. Напр.: „Отмерено пристъпва — едър, очакващ равнодушно смъртта, която покосява отведнъж, както е покосила бащата на голя богат *каирски търговец*“ (Н. Р.). Обектът, засегнат от глаголното действие, може да бъде пряко или косвено допълнение, изразено морфологично от дателната или винителната форма на личното местоимение. „Пял ред години го познавам аз, както познавам *себе си*“ (П. П. Сл.); от предложно

съчетание. „За тая жена Дяволът престана да съществува, както не съществува вече за зрителите“ (Н. Р.); или подчинено допълнително изречение: „Той не знаеше, че Върбев бе получил от Шумен анонимно писмо, както не знаеше, че същият бе го скал с думите“ (И. В.). За да се изрази по-конкретно и ясно отношението на глаголното действие към обекта, се използват и допълнителни обстоятелствени пояснения, които уточняват действието във времето по място или начин. Напр.: „Цялата работа е дим се напълнят главите, както неговата глава напълниха сега“ (Г.К.).

За разлика от предходния структурен модел, при който с ПСС се назовава някакво обичайно, постоянно или повтарящо се действие, при което с формата на глагола не се назовава някакъв конкретен процес, а се именува изобщо факт, поради което естествена употребата на обобщено сегашно време и обобщен имперфект, то при разглеждания модел действието в подчиненото изречение е непосредствено свързано със субекта в главното изречение, което обуславя неговото определяне като конкретен, реален процес, който вече е бил или се извършва в сегашния момент. Обикновено действието в подчиненото изречение предхожда действието от главното изречение, което дава и възможност то да се използва като база за сравнение. Сказуемите в главното и подчиненото изречение са изразени с формите на сегашно актуално време. Напр.: „С тази майка — благородница на нашата татковина, що денем-нощем сълзи фони и богу се моли да ни сподоби със Санстефанска България и е всеки час готова да ни поднесе Македония на тавичка, както поднесе златната сабя на нашия благодетел Абдул Керим паша“ (Ал. К.). Действието в подчиненото изречение може да се извършва едновременно с действието на главното изречение или след него, когато сказуемото в главното изречение е в минало свършено време. Напр.: „Вие нямате отечество, както нямате и вяра“ (И. В.). „Някои европейски естествоизпитатели, които пътували по Рила, намират голямо сходство между нейната фауна и фауната на Татрите (Северните Карпати), както го намират и в орхо-хидрографията им“ (И. В.). „Аз не го разбрах, както не разбирам в какво се проявява нежността между някои породи животни“ (Ал. К.). Ако сказуемото в главното изречение е в бъдеще време, или има условен характер, то с ПСС се засилва увереността в реализиране на именуваното действие. „Който и да стане господар, ще му се кланяме и работим, както се кланяме и работим на сегашните си господари“ (И. В.). „Обаче ако намереше такъв човек, трябваше да се кара с него, както се кара с няколко гамени преди седмица“ (Ем. Ст.). При отрицателно главно изречение подчиненото сравнително изречение е също отрицателно. „Можем и да не прибавим 1944 — както не е необходимо към Ботев и Димитров да поставим личните имена, за да разберем за чие безсмъртие говорим“ (В. Ан.). „Не съм вино-

ен за смъртта на майка ти, както няма да съм виновен и за твоя ечалан край“ (М. Гр.).

В случаите, когато сказуемото в подчиненото изречение е в минало свършено време, отдалечеността на действието по отношение на действието в главното изречение се подчертава от обстоятелствени пояснения за време, морфологично изразени с наречия за време или предложни съчетания. А сказуемото в главното изречение може да бъде също в аорист или в бъдеще време, минало неопределено време, условно наклонение. Напр.: „Боях се от него, както едно време се боях от учителя си по математика“ (А. Г.). „Презря я, както презря по-рано Красимира“ (И. В.). „Да оосакатят, както оосакатиха вчера кума“ (Ем. Ст.). „Ще гарантирам за него, както някои други гарантираха преди малко за свои близки“ (Ем. Ст.). „И сигурно градът би забравил убийството на Цакържията, както забрави Пулчедо...“ (Ст. Д.). „Запрели са ти в Мишдя, както запряха днес нашите“ (Ем. Ст.). Минало предварително време в ПСФ се употребява най-вече със своето акционално значение с подчертаване на самото действие, „въпреки че в този нярядко може да се долови отсянка на актуалност на резултата от дейността в момента, за който се говори“⁴². Но тъй като в подчиненото сравнително изречение се подчертава преди всичко начинът, по който се извършва действието в главното изречение, то акционалното значение на минало предварително време е пояснено застъпено и изразено. Напр.: „Бог даде да се развява нашето славно знаме в Драч, над вълните на Синьо море, както бе се развяло при Симеона й Самуила“ (И. В.). „Оставаше да троине с крак, както бе тропала на непослушните деца“ (Ем. Ст.). „Душата на тоя мъж, разклатена от незнайна силна десница, се беше отърсила от посърналото, което щеше невян скоро да заостри сърцето му, както бе рано рано застарило неговото лице“ (Н. ?). „Какво има? — попита с тои на досада Хаваджиева, сякаш този въпрос отдавна беше й омръзнал, както бяха й омръзнали и всичките тези познати деликатесни напитки“ (Г. К.).

1. 1. 3. Подлог (S) — сказуемо (P) — обстоятелствено пояснение (Adv) както подлог (S₁) — сказуемо (P₁) — обстоятелствено пояснение за време, място, начин и др. (Adv₂). При този структурен модел ПСФ назовава действие, което е еднакво с действието на главното изречение и се извършва от същия субект, но се различава от него във временен или локален аспект, т. е. същото действие е извършено или се извършва в друго време, на друго място или при други обстоятелства. Напр.: „Влезе с бяла панамена шапка, с контешки костюм, както (някога) бе влязъл в болярната арестантска стая“ (Ем. Ст.). По-често действието е пояснено откъм времето на неговото протичане чрез обстоятелствени пояснения, морфологично изразени с наречия за време (сега, по-рано, преди, днес, тогава, вчера, досега и др.) или предложни съчета-

ния. Сказуемото в подчиненото изречение може да бъде в сегашно време и да означава едновременно действие, ако сказуемото главно изречение е също в сегашно време, следходно, ако сказуемото в главно изречение е в минало несвършено време и предходно, ако сказуемото е в бъдеще време. Напр.: „Мислят ли, как мислят днес“ (Р. Д.), „Луната ще ни свети, както сега свети“ (И. В.). „Ще му дрънка едно и също нещо, докато му накипее, както тази нощ му накипя“ (Г. К.). „И никой у нас не вярваше сериозно, че е възможна война между Сърбия и България, межд едноименни и едновърни братя, пред които стоеше вековният и естествен враг Турция, както стои и сега“ (И. В.). Изразяваното отношение между главно и подчиненото изречение е на отъждествяване, при което се съпоставят две действия, които се различават само по време на проявление, като действието в подчиненото изречение цели преди всичко да покаже допълнителни обстоятелства или начина, по който се е извършило, извършва или ще се извърши действието в главно изречение. Тъй като действието в ПСФ е винаги завършено, осъществено, то се представя като фактично съобщаване не е задължително, а само се добавя, внасяйки допълнителна информация за характера на глаголно действие в главно изречение, сигнализирайки и известна мотивираност или причинност. Напр.: „Въведената цензура над „Работнически вестник“ го принуждава да излиза с бели полета, както бе излизал някога на фронта“ (Ем. Ст.). „Сега тя молеше света Богородица да приема дара им и да ги закрили в това тежко положение, както ни е закриляла и пазила досега“ (Г. К.). За разлика от сегашно време, което е употребено със своето актуално, конкретно значение, имперфектът в ПСФ е обобщен, означавайки известна продължителност и повторителност на действието, която надхвърля рамките на ориентационния момент. Напр.: „Минал съм значи покрай това неприятно място, както заран минавах примерно край Ичовата механа“ (Г. К.). „И момичетата пак да запаят, както пеха по-напред“ (Г. К.). Не е обаче изключение и актуалната употреба на имперфекта. „Умът му безпомощен да я разкрие, беше се ужасил пред нея, както се ужасяваше и сега“ (Ем. Ст.). Когато сказуемото в главно изречение е в бъдеще време, или е сказуемо в подчинено изречение, а така също може да влиза в състава на съставно глаголно сказуемо или е съответният несвършен вид на глагола, то в ПСФ сказуемото — лексикално еднакво с това на главно изречение, е в аорист. „И бог ще благослави нашето оръжие, както го благослави при Клокотница“ (И. В.). „Друго: нямаше да ме чуят, както не ме чуа по-рано“ (Н. Р.). „Той се боеше да не би нечия незнайна ръка да му отнеме отведнъж детето, както му го отне вчера“ (Н. Р.). „Скърбя, че не мога да ви помагам, както ви помогнах досега според силите си“ (К. Кч.); в минало-предварително време, акцентувайки върху резултата от самото действие. „И после всичко пак заглъхваше, както беше заглъхнало и сега“ (Г. К.). „Като се поотърсихме от сектантщината, Вазов

ново влезе в живота ни, както *бе влязъл в детството ни с майните песни*" (В. Ан.). При сказуемо, изразено с глагол от несвършен вид, е засилено акционалното значение на минало предваришно време, при което с подчертаване на самия процес, на самодействие, съчетано с известна повторителност, се акцентува върначия обстоятелствата, при които протича действието в главното изречение. Напр.: „Изведнаж тя долови какво става в него се изчерви, както беше се червила в първите дни на тяхната обова: пламна цяла, избягваше погледа му, но той долавяше гошия пламък в очите ѝ, прибулините мотки в гласа ѝ, кокетната оривитост на жестовите ѝ, силата и хубостта на нейната снага" (Ем. Ст.). „А тя е слаба като тръстика и продължава да стене и тече, както бе плакала във файтона" (Ем. Ст.). Формите на миналото неопределено време в ПСФ означават действие, което е предварително спрямо действието на главното изречение, но се възприема като факт, който не е точно фиксиран във времето, проекция е в по-широк темпорален план; или се отличава със своята повторителност. Напр.: „Фелахите носеха земя, както са я носили преди хиляди години" (В. Ан.). „Ами ако човек изпрати и вас, и шето блато по дяволите, както често ги е пращал?" (Ем. Ст.). „Не живеем, както и досега сме живели" (О. В.).

1. 1. 4. Главно изречение — ПСФ (едносъставно изречение). Подчиненото сравнително изречение е неопределено — лично, в което сказуемото е изразено с глагол в 3 лице, множествено число в сегашно или минало несвършено време, при тях „се изтъква важността на действието, без да се определя действащото лице“. Характерна особеност на този тип ПСФ е взриването на обичайно, повторително действие, морфологично изразено със сегашно обобщено време на съответния глагол. Напр.: „Тоя последният ни прие, както обикновено се приемат по негово време народните хора" (З. Ст.). „Вземах те, както вземат не ротивно, но безвкусно лекарство" (Г. П. Ст.). Сказуемото в ПСФ може да бъде и в минало свършено време или минало несвършено време: „Освен това имам към Вас една молба: баща ми е предприемач и сега му бракуват за 50 хиляди лева обуца, та ще Ви моля да походатайствувате да му ги приемат, както приеха от същия материал на един евреин“ (Ал. К.). „Учебното заведение на Иван Гърбата тогава не се наричаше нито училище, нито школа, както някъде другаде се наричаха подобни заведения“ (И. В.). Друга група образуват ПСФ, които са едносъставни безлични за съобщаване на обичайно, повторително действие, което играе изяснителна роля по отношение на действието в главното изречение, показвайки неговото реализиране при други обстоятелства и условия по отношение на други обекти. Морфологично сказуемото е изразено с възвратни глаголи със *се*, при което винаги има пряко или косвено допълнение, изразено с предложно съчетание,

бепредложно име или лично местоимение. Най-често това са глаголи, с които се означават възприятия, чувства, движение и др. Напр.: „Всички тичаха след Гуцов, както се тича при пожар ил при друго обществено бедствие“ (Ем. Ст.). „Той беше работил години наред сред тая маса, неговото око гледаше през душата и напреки, както се гледа стъклен предмет“ (П. К. Я.). „Воинците стрелят в мишените, както се стреля по врага“ (Д. Дам.). „Трудно е да се говори за тази поема — тя трябва да се слуша, както се слуша музикално произведение“ (В. Ан.). „Той ви разглеждаш през очилата, както се разглежда илюстрация“ (Н. Р.). „И димаше пушки налице, те щяха да се предадат, както се предадат пушката на Христо Петков Съков на шумците“ (В. Ан.). Обектът безличната ПСФ може да бъде разширен от съгласувано или не съгласувано определение, от обособена част. — „Гледаш го, както се гледа позорен експонат, някакъв нещастник и глупак, затворен в клетка“ (Ем. Ст.). „Той почти забрави Христатиев още щом излезе в коридора, както се забравя нещо досадно и мръсно“ (Ем. Ст.).

1. 1. 5) Сложни съставни изречения със съотносителни части — главно изречение и ПСФ, имащи лексикално тждествени сказуеми, които се различават по своето морфологично изразяване. В какво е това морфологично различие, което не влияе върху семантиката на назоваваните активни признаци? Това са на първо място словообразователни различия, свързани с морфемната структура и вида на сказуемото глагол, а именно: в главното изречение сказуемото е от свършен вид или е вторичен, несвършен, образувано с представка, а в подчиненото сравнително изречение от несвършен вид без представка. Напр.: „Архитектът го погледна със сините си очи, както гледа дете, което не разбира защо го мървят“ (Н. Р.). „Господарят измуква потта и кръвта ти, както паякът смуче кръвта на мухата“ (Хр. Б.). Действието в подчиненото изречение е постоянно, повторително. Наблюдават се и обратни случаи — сказуемото в главното изречение е префигиран глагол, а в подчиненото изречение е префигиран глагол. Напр.: „Железницата прави достъпни и лесно експлоатируеми тия естествени богатства, както направи достъпни за взора величествените хубости на природата“ (И. В.). „Очите го гледаха, както не бе го поглеждала жена“ (Н. Р.).

На второ място — сказуемите в глаголно и подчиненото сравнително изречение се различават по своята категория на принадлежност — в главното изречение то е изразено с причастие, най-често страдателно: „Не беше успял другоселецът да прибере кесията си, разтреперан сега от радост, както доскоро трепереше от страх, когато някой извика отвън“ (И. И.). „Христатиев я последва, привлечен от нея, както иглата се привлича от магнита“ (Ем. Ст.). „Улията се носи праметната през рамо, от лява страна, заедно с кавала, който се окачва на нея изотзад, някой го турят на силахлъка си или пък запасан, както турците запасват своята

мласка“ (З. Ст.); със съществително име или прилагателно в състава на особено определение: „Сега се чуваше от време на време тракането им, както трака картечница (Н. Р.). Там ще ги поемат шлеповете — тия лодки на Харон, които кръгосват Европа с препълнени от жива плячка трюмове — черни, ръсни, ненаситни, както са ненаситни огнените утробы на крематориумите“ (Др. А.).

На трето място сказуемото в главното изречение може да бъде изразено със словосъчетание, чието значение е тъждествено лексикалното значение на сказуемото в подчиненото сравнително изречение: „Тя не внасяше нищо в живота му — но той чувствуваше нужда от човек до себе си, както детето се бои да остане самото в къщи“ (Г. П. Ст.); с обособена част, която описателно разкрива семантиката на сказуемото в ПСФ: „Те срещаха лица, разкривени в широка естествена усмивка, както се смее лудият човек“ (Н. Р.); с цяло изречение, в което отделните членове са синсемантични. „А туй, туй — каза Пищялов и замърда с два пръста, както се броят пари — париците“ (И. И.). Още сказуемите в главно и подчинено изречение могат да представляват суплезивни двойки глаголи: „Денят беше дошъл, но не точно така, както си го представяше в станчката или другаде, а тъй, както идват такива дни, в които хората отпущват затаените си страсти, слабости и възжеления“ (Ем. Ст.). „Той беше дошъл тук, както болните по съвета на лекаря отиват да търсят други въздух и друго слънце“ (И. И.).

1. 1. 6. Сложни съставни изречения с подчинени сравнителни, в които сказуемите са синоними — близки по значение, тъй като назовават едно и също действие, но от различни страни. Напр.: „Той имаше възможност да живее охолно и в безгрижна леност, както прекарваха времето си мнозина от неговите братя чифликчий“ (А. Г.). Твърде често функционалната значимост на синонимните-сказуеми зависи непосредствено от контекста, от лексикалното обкръжение, проявява се в определени типове словосъчетания. Това обстоятелство ни дава основание да отделим две групи синонимни двойки-речевы (контекстуални) синоними и езикови (лексикални) синоними. Първата група, както казахме, е задължително зависима от контекста, проявява се само в определена езикова ситуация, като се отличава с подчертана експресивно-емоционална окраска, продиктувана от метафоричната употреба на сказуемото-глагол. Напр.: „А българите браздяха с дръзка реч душата на славяните, както орач цепи упорита половина, за да засади пресен къли“ (Н. Р.). Сказуемото-синоним в ПСФ образно изяснява действието в главното изречение, създавайки метафоричен образ, чрез който се постига по-релефно възприемане на активния признак, приписван на субекта. Напр.: „И Вероника му се отдаде — както жаден пие вода и от мръсна локва“ (Г.П.Ст.).

Със стилно-жанрова принадлежност се отличават синонимните двойки, при които единият синоним като лексикална единица при-

надлежи на народно-разговорната реч и привнася експресивно-емоционален елемент в дадения изказ. Напр.: „На трапезата разговорите *ставаха* се за далечната родина, както и закуските *наумвяваха* за нея“ (И. В.). „Така ли все откак светът светува /и до окончанието на земята/, *бушувала* е бран и *ще бушува* [тъй] както *кърти* вихърът гората“ (Ел. Б.). Синонимните двойки *сказуеми* могат да означават придобиване на някакво качество *преминаване в ново действено състояние*. „*Потъмнява* гората прекрасна (под студения дъх на нощта), както *гасне* сребристият блясък на разпалван, изстиващ метал“ (В. Ан.). „*Цолов умееш да подготвя* съзнанието на учениците си, както грижливо *се изчистя* черната дъска, на която вече можеше да се пише отчетливо и ясно“ (И. И.). действие по отношение на някого или нещо. То може от своя страна да е свързано с някакво желание, *надежда*: „Тя се носи в стремителен бой (и следят с трепет народите, (както *чакат* полята порой) подир засуха, подир безплодие“ (Хр. Р.). „Па веднага Олимпиада се завърна назад и *фана да разтква* и *руши* човешката стена пред себе си, както една бомба *пробива отвор* в един дебел зид“ (И. В.); *движение*: „*Вяхърите* те *влизаха* и *излизаха*, както пътниците *приспиват* в ханаму и си отиват“ (И. И.); действие до краен предел: „Огорченията в младите сърца не са трайни, те *изчезват* при първата усмивка на щастието, както мъглите *се пръскат* от зарите на майското слънце“ (И. В.); реч и др.: „Той *бе отказал* пред тях, че е женен, както *бе скрил* това и пред другите“ (И. В.). „*Сдържаше* прилива на нежността, както в леда *се държи* водата“ (Бл. Д.).

При втората група синоними контекстът не играе решаваща роля, тъй като техните семантични полета се пресичат в самата лексикална система на езика. В зависимост от това, дали сказуемите глаголи са синонимни в своето основно значение или посредством вариантите на своето значение, различаваме инвариантни езикови синоними и вариантни езикови синоними. Точна граница между тях не може да се постави, тъй като своята вариативност думите реализират в определен контекст, който несъмнено и определя степента на преносното значение на отделната дума.⁴⁴ За разлика от първата група синонимни двойки езиковите (лексикални) синоними нямат голяма възможност да постигат жанрово-индивидуален колорит, макар че не са лишени от експресивно-емоционална окраска. Напр.: „*Приюти* ме, тъй както *си крила* преди много години Страхила“ (Хр. Р.). „Председателят *прекъсна* автоматическите си въпроси, както шофьорът *спира* кормилото, когато чуе гърмеж от спукване на гумата“ (Е. П.). Най-близо до речевите синоними стоят двойките *сказуеми-глаголи*, при които вторият синоним в ПСФ е дума, употребявана в народно-разговорната реч, с което се постига образен паралел при съпоставянето на двете действия.

⁴⁴ Дора Иванова-Мирчева, Преносно значение и преносимост на значението, ИИБЕ, 1959, кн. 6, с. 3—39.

апр.: „Само Мирчо беше завързан и *вървеше* до баща си, както лето *подтичва* към кланицата, вързано само за рогата, след го-
мия бик“ (Ан. Д.). „Бяха я наобиколили отляво и отдясно и все-
от тях я *прецелваше* с апарата си, както ловците *мерят* яреби-
та, когато изхвъркне из гнездото си“ (А. Г.). В повече случаи
казуемите синоними са съвсем близки по значение. Напр.: „Въз-
хът свиреше в ушите му така, както никога *не бе свистял* през
ивота му“ (Ем. Ст.). „*Повтори* Михалаки съвсем просто и есте-
вено, както *би казал* на Стефчова, че е дошла хубава риба“ (И.
). Вариативните езикови синоними могат да означават продъл-
тителен процес, постоянно състояние, движение, конкретно дей-
ствие и др. Напр.: „Че тия две крайности *съществуват* заедно, как-
бог и дяволът *дишат* заедно във вселената“ (К. В.). „Ти *направ-*
ваш стопанството така, както *би ръководил* работите на своето
арче земя“ (А. Г.). „*Идеха* подкрепления, но тъй бавно и незабе-
зано, както *се движи* всяка пехота“ (И. И.). „Къщата капаци-
твори, както *склопват* се очи за сън“ (Ел. Б.). „Тайни пощи
*появя*ха денонощно между разните комитети и централния в Пана-
орище, както тайните полицаи *следяха* явните“ (И. В.).

На трето място ще се спрем на такива синонимни двойки гла-
голи-сказуеми, при които търсеното значение се постига с помощта
а други синтактични единици, които образуват със сказуемото
дно семантично цяло. Така например значението на сказуемото
плос обстоятелствено пояснение за начин е равнозначно на значе-
лето на сказуемото в подчиненото сравнително изречение: „Авто-
ът на „Моторни песни“, дарен с дълбоко чувство за реалност, *се*
чи да пише искрено и просто, както *пее* народът“ (Н. мл.). „Но
ой *идваше*, както лисицата *заобикаля* курника, *предпазливо* и *без-*
умно“ (И. И.). Сказуемите в главното и подчиненото изречение
а тясно свързани с други членове-обстоятелства и допълнения.
Напр.: „Тя *дойде* *ненадейно*, както *ненадейно* *появя* вятърът от
г през топлите летни нощи“ (А. Г.). „Тоя град *носи* *нещастие* на
ародите, както една жена *прави* *нещастни* *влюбените* в нея мъже“
(Кр. Б.). Семантиката на сказуемото от главното изречение плюс
руга второстепенна част чи без такава е равно на семантиката
а цялото подчинено сравнително изречение. Напр.: „И *се чу* *къ-*
*то ахва*не на палача, както *обхът* *излиза* от *гърдите* на *дърваря*,
лом *замахне* с *брадвата*“ (Ан. Д.). „Той е *опасен* за турската им-
ерия, но *ще защити* своята чест, както *той* *умее* да *оправдае* *себе*
и *пред* *общественото* *мнение* и *пред* *султана*“ (Хр. Б.). „Този род-
нна на влиятелен депутат, този държавен чиновник, този бирник
бра данъка на няколко села и го тури в джоба си, както *що* и
ничо му *раздели* с *Мушон* *Сарафина* *печалбата*, *придобрита* от *потта*
мъките на *земеделците* от *селата* и *придружена* от *техните* *клет-*
и *и* *прежлятия*“ (Мх. Г.).

1. 1. 7. Сложни съставни изречения с антономични сказуеми в
главното и подчиненото сравнително изречение.
Действието в ПСФ е извършено преди действието в главното изре-

чение, което е отбелязано с формите на минало предварително време на сказуемото: „Изчезна тъй бързо, както се беше появил (Г. П. Ст.). В повечето случаи сказуемите — глаголи, образуващи антонимни двойки, са за движение, което включва в себе си началото и края. Характерно за тях е наличието на съотносителна дума в главното изречение, което обуславя и тясната взаимоотношеност на сложното цяло. Напр.: Тошо излезе така ненадейно и тихо както влезе преди час в стаята“ (Г. К.). „Както е дошло, тъй ще си отиде“ (Ем. Ст.). „Нейде наблизко гугукаха гугутки, а звънката припряна глъчка на какви ли не птички по дърветата из двоорищата и градините наоколо все тъй не спираше, както бе започнала още преди изгрев слънце“ (Д. Т.). „Но Людмила няма така непосредствена, витална и всеотдайна принадлежност към колхо за, както я има Маша“ (Ас. Зл.). „После въздишката угасна пак тъй незабелязано и бързо, както се и появи“ (Ст. З.). „Беше гоняла и отблъсвала много пъти, също така, както беше го чакала с трепетен страх“ (Ем. Ст.). Подчиненото сравнително изречение не само онагледява действието в главното изречение, но изтъква допълнителни значения в съдържанието на цялото съставно изречение — бързина, темп, насоки на развитие и др. Несъмнено тук играят роля и наличните допълнителни показатели — също, така и пр.

1. 2. Подлог (S) — сказуемо (P) — така (тъй) — както — подлог (Sa) — сказуемо (P₁) ПСФ изпълнява изяснителна функция по отношение на обстоятелственото пояснение за начин в главното изречение, морфологично изразено с наречие за начин така, разговорно тъй. Подчиненото сравнително изречение е задължителен структурно-синтактичен елемент в сложното цяло, тъй като по същество тук имаме дефективност на главното изречение, която може да се определи като „смислово-лексическа“, при която „всички структурни елементи са налице, но един от тях е непълнозначен лексически, поради което е невъзможно и интонационно-смисловата завършеност на главното изречение“⁴⁵. Напр. „Много работи в живота аз гледах и мога да кажа, че добре ги виждах, но не всичко виждах така както д-р Браниек вижда“ (К. З.). Съотносителната дума, обстоятелственото пояснение така, не може да изчерпи зададеното от глагола смислово-комуникативна функция на главното изречение, т. е. тя не осигурява възможността за оформяне на смислова завършеност на главното изречение като езикова синтактична единица с комуникативно предназначение, което и предполага, и изисква нейното уточняване, допълване чрез подчинено изречение. Тъй като съотносителната дума така (тъй) изпълнява синтактичната функция на обстоятелствено пояснение за начин, но ПСФ в синтактично отношение се доближава най-много до подчинено обстоятелствено изречение за начин. „Днес

⁴⁵ Ст. Георгиев, Към типологията на сложното съставно с подчинено определително изречение в съвременния български език, с. 179.

ой ни продава на германците така, както едно време германските нязе продаваха кръвта на немските войници на Англия“ (К. З.). Орелатът така обаче се явява само формален показател за смисловата незавършеност на главното изречение, тъй като чрез него ПСФ пояснява самото глаголно действие в главното изречение, което лексически е еднакво действие в ПСФ, проявяващо се по отношение на друг обект, отнасящо се към друг субект, реализирано се в друг темпорален или локален план. Напр.: „И дали утре яма и за него да си спомня тъй, както сега си спомня за жената с черна коприна, за незнайните, които бяха възвестили смъртта на жена му, и за живата пирамида“ (Н. Р.). „Той дори не го мразеше така, както всички в нашата група го мразеха“ (Г. К.). „Коматаса тъй бе забравил, както се забравя денят, когато сме написали първата буква“ (Н. Р.). В зависимост от синтактичната функция на съотносителната дума, от наличието на други допълнителни съотносителни частици при нея различаваме три основни групи:

1. 2. 1 ПСФ пояснява съотносителната дума така (тъй), във функцията на обстоятелствено пояснение за начин. Подчиненото сравнително изречение чрез орелата изяснява глаголното действие в главното изречение, като най-многобройни са случаите, когато сказуемото-глагол означава чувства: „Но защо това бяло момиче (потопено в парфюмен разкош, не обичам тъй, както обичам /африканския/ див чернокож“ (Хр. Р.). „И той ненавиждаше Кула така, както го ненавиждат всички добри хора. „И той ненавиждаше Кула така, както го ненавиждат всички добри хора в телото“ (Г. К.); възприятия — физиологични прояви на човека: „Заплака така, както никога през живота си не бе плакал“ (Св. М.). „Тя не гледа така, както се гледа човек, от когото вече нищо не чакаш и няма за какво да му се сърдиш“ (М. Гр.). „Не, друга стана майка му — не се радваше вече на цветята така, както се радваше по-рано“ (Г. К.); действие по отношение на някого. „Организаторите на колектива са открили Катка така, както се открива самороден къс злато от опитни познавачи, които знаят какво търсят и къде да го търсят“ (Г. К.). „На всеки душичката да изцедиш така, както те изцедиха душата на Бистра“ (В. Ан.). „Посрещнаха ги така, както такива драги гости можаха да бъдат посрещнати“ (Г. К.); мисловен процес — реч: „Вината му е, че не мислим така, както мисли буржоазията“ (М. Гр.). „И започна да ги ругае така, както никой фелдфебел не бе ги ругал дотогава“ (Св. М.). „Тя ще отговаря така, както би отговаряла всяка друга жива глава“ (А. В.); движение, конкретни дейности: „Той пристигна така, както пристигат машините“ (Св. М.). „А какво е пречило на този „някой“ да прекопира истинския и подпис — така, както е прекопирал подписа на Петър Тошков?“ (А. Г.). „Професорът стоеше на своя „стол чудо“ така, както беше седял винаги досега“ (А. Г.).

1. 2. 2) ПСФ пояснява относителната дума така (тъй) във функцията на обстоятелствено пояснение за степен, което показва степента на признака, назован от обстоятелственото пояснение за начин или сказуемо определение, морфологично изразен със страдателно причастие. Корелативното наречие така стои при обстоятелствено пояснение за начин (бързо, свободно, щастливо, безгрижно, спокойно, естествено, игриво, дълбоко, грубо, тихо, сигурно, скришно и др.), степента на което се разкрива с подчиненото сравнително изречение. Напр.: „Нека твоето развитие върви така бързо и така свободно, както е жива и свободна твоята песен и твоята игра“ (Л.К.). „Някога и той беше спал така безгрижно и щастливо, както спяха сега трите деца“ (К. Г.). „Той си говореше така спокойно и естествено, както говореше в кръмата“ (Г. К.). „Властите сега правят тези неща тъй скришно, както стават и самите престъпления“ (Г. П. Ст.). „Докторът навел главата си и мислил така философически, както обикновено мислят ония нещастни хора, които са прехапали езика си“ (Л.К.). Твърде често ПСФ повтаря само сказуемото от главното изречение, но и обстоятелствени пояснения, при които стои съотносителната дума, като по този начин още повече засилва изяснителната функция по отношение на сказуемото. Напр.: „Елин Пелин говореше така просто и безизкуствено, както просто и безизкуствено са написани и неговите разкази и повести“ (Г. К.). „Хитлеристите се надяваха да свършат с Чехословакия така бързо и лесно, както бързо и лесно свършиха с Австрия“ (Г. К.). Обстоятелственото пояснение от главното изречение може да бъде сказуемо в подчиненото: „Комунизмът ще победи в целия свят, и ще победи така сигурно, както е сигурно, че слънцето утре ще изгрее“ (Г. К.). Съотносителната дума пояснява именната част на съставно именно сказуемо: „Той беше така уверен в победата на Съветския съюз, както беше уверен, че на следния ден слънцето пак ще изгрее“ (Г.К.).

1. 2. 3) ПСФ пояснява съотносителната дума така, при която има други уточняващи части (точно, също). С употребата на наречието също, което означава „напълно като друг, както постъпва друг; еднакво, подобно, идентично“⁴⁶ или прилагателното точно се установява пълно тъждество между съпоставяните действия, постига се известен стилистичен ефект. Напр.: „Думаха му „Маршала“ също тъй, както му казваха „Кузума“ (Н. Р.). „Смъртта беше също тъй неизбежна, както е неизбежна нощта след свършването на деня“ (Св. М.). „Те се наредиха в двете стаи и във вестибюла точно тъй, както бяха наредени в провинцията“ (Св. М.). „Да, в Полинезия има толкова много папагали, че едва ли някой им обръща внимание точно тъй, както у нас никой не обръща внимание на вработетата дори тогава, когато те почукват с клюн на прозорца ни“ (Св. М.).

1. 2. 4) Сложни съставни изречения, при които съотносителна-

⁴⁶ Български тълковен речник, с. 896.

а дума влиза в състава на ПСФ и образува сложна съюзна връзка, която по същество е двоен съюз с характер на служебно фразеологично съчетание (*тъй като, така както, също както, но както, както що* и др. (Структурна формула: главно изречение — *тъй както* подлог (Sa) — сказуемо (P₁)). По този начин се изменя характерът на главното изречение, което придобива завършен вид.

ПСФ уточнява допълнително глаголното действие чрез съпоставяне на същото действие, но при друга ситуация. В тези случаи огническото ударение пада върху ПСФ, която заема по-значително място в оформяне на целия изказ. Напр.: „Манол като че се срамуваше от нея, *тъй както* и тя се срамуваше от него, без да разбира причините за това“ (Ем. Ст.). „Ще отвее вятърът и тая дъст на боклука, *така както* я беше довеял“ (А.Г.). „Много му се искаше да полегне, да се изпълне на гръб, *така както* вбѣра се изпълваше върху сламения одър в обора на Заека“ (Г.К.). „Сега ти трябва да ме обичаш, *тъй както* се обича само един път в живота, *тъй както* те обичам аз“ (К.З.). По-рядко се срещат сложните съюзни връзки *но както, както що* (у Михалаки Георгиев). Или си спомняше още своето минало, *но както* смъртник спомня войто здраве“ (Хр. Р.). „Изчезна тоже така невидимо, *както що* беше се явил“ (Мх. Г.). Този структурен модел е по-активен в поезията, където ПСФ постига стилистичен ефект. Напр.: „И владетеля в писането цяла, /не сеца, че очите ѝ сълзят, / *тъй както* от вешта недогоряла /две восьчии сълзи текат“ (Бл. Д.). „И виں той поглед в далнини орел, *тъй както* в плячка поглед влива“ (П. П. Сл.).

1. 2. 5. *Както* подлог (S) — сказуемо (P) — второстепенна част (O, Adv) така — подлог (Sa) — сказуемо (P₁) — второстепенна част (O, Adv). Когато ПСФ е в препозиция, съотносителната дума се явява като задължителен структурен елемент в главното изречение и се приравнява с функцията на съюзна дума. Освен посочената структурна схема, имаме и друга със и — *и както така и*, при която конструктивна роля играе и съюзът *и*, който спомага за по-огледливо изграждане на съпоставителния паралел между двете части в сложното съставно. Напр.: „*И както* насъне се дърпаше незъзнателно, за да подири топлата утѣха на майчината си прегръдка, *тъй* и сега то мигом отстъпи назад, забравило всякакво пространство (Н. Р.). *И както* скрито под пръстта дълбоко /подземната река чертае път, / *тъй* скрито път ще търсиш за народа, /към светъл излаз да го изведе“ (М. Петканова). „Защото знаем: *както* го планината очертава лика на нашата родина, *така* героите и поезито изразяват нейната душа“ (В. Ан.). По-рядко се срещат структурните формули — *ала, както. . . , така и; но както. . . , така и*. Напр.: „Ала *както* проститутката често обича да говори за морал, за да прикрие загубеното си целомъдрне, така и Темида запаси своя електрически стол, за да поддържа все още доброто си име сред обществото“ (Св. М.). „*Но както* лудите постоянно повтарят някоя фраза, която случайно е останала в ума им, *тъй също* и

Иван Белин не можеше вече да приказва за друго освен за вълчицата“ (И. И.). Разглежданата схема е характерна за поезията художествената литература, създава възможност за изграждане на образен период: „И както слънцето (тревите угнетени) налива съживот, топи снега — тъй нас ни грее слънцето на Ленин, тъй Партията води ни сега“ (Хр. Р.). „Както Стара планина минава прецялата ни родина, така и Вазов се простира в литературата ни (В. Ан.).

1. 3. Както отбелязахме вече, отличителен признак на същинските (реални) предикативни сравнителни форми се явява структурно-синтактическият паралелизъм, чиито функции като граматически признак на разглеждания тип сложни съставни изречения „не са дадени непосредствено, а се изясняват благодарение на съпоставянето на структурата на главното и подчиненото изречение“⁴⁸. За да установим съществуващия структурен паралелизъм ние отчитаме преди всичко съвпаденето на синтактичните функции на частите в главното и подчиненото изречение, като така също отбелязваме и съществуващия словоред. В зависимост от формалната изява на синтактичните членове съществуват пълен и частичен (непълен) паралелизъм. Напр.: „Този човек проникваше в душата на своята аудитория така, както рентгенологът прониква в тялото на своя пациент“ (Г.К.). „Сега той работи така тихо и съвестно в партията, както тихо и съвестно е работил и по-рано“ (Г.К.). Синтактическият паралелизъм се проявява не само в повторението на главни части от главното изречение, но и на второстепенни, които могат да бъдат с един и същ предлог: „Излиза, че е част от красивото, както е част от живота“ (Ем. Ст.). „Оттогава и досега никога в България не знаеше за тая смърт, както не знаеше и за тоя живот“ (И. В.). „И блузка се ветрее (над рамената млади и блести), тъй както облаче далеч белее (над моравите витюшки плещи“ (Бл.Д.). Синтактически паралелизъм не съществува при безличните ПСФ, а в други случаи се среща количествено или качествено⁴⁹ несъвпадение на структурите. В главното или в подчиненото изречение може да има повече второстепенни или главни части. Например срещат се изречения с повече допълнения: „Моята хипотеза е построена от факти така, както една сграда се строи от тухли и бетон“ (А.Г.); с повече подлози: „Съществуват най-различни професори и учени, тъй като съществуват и най-различни академици, университети, институти и школи“ (Св.М.); с повече определения: „Защото и днешното болшинство се гордее с него, както се е гордяло и болшинството на миналия режим“ (Ал. К.); с повече обстоятелствени пояснения: „Той беше прав и сега, както беше прав и оня път, когато ни казва че сме сгрешили“ (Н. мл.). Различнето в словоредата на двете части

⁴⁷ К. Попов, Синтаксис, с. 295.

⁴⁸ Т. В. Ершова, цит. съч., с. 90.

⁴⁹ Пак там, с. 94.

и сложното съставно се среща твърде често в поезията: „Годите и дните на света /те мятата се в морето на съдбата/ вълната както през вълна се мята /по океана тих на вечността“ (П.П.Сл.).

2. НЕПЪЛНИ СЪЩИНСКИ СРАВНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Непълните изречения в съвременния български език не са били обект на специално изследване, но не са и убегнали от погледа на изследвачите и на авторите на граматика още от зараждането на нашата граматическа мисъл. Въпросът обаче за непълните сравнителни изречения не е разглеждан досега. Съвсем бегло някои автори на по-стари граматика споменават за тях, без да правят разлика между сравнителни конструкции, членове на протото изречение, и подчинени непълни сравнителни изречения.⁵⁰

Проф. Л. Андрейчин определя непълните изречения изобщо като „изречения, в които е пропусната някоя част, но се подразбира“. Такова изречение се нарича „непълно“ или „елиптично“ (самото изречение се нарича елипсис). Той отбелязва, че „често пъти елипсът обхваща и повече части на изречението“, че „някои части се изпускат, понеже се споменават в предходни изречения, и оттам се подразбират“⁵¹.

В „Съвременен български език“⁵² въпросът за непълните изречения се разработва на по-широка основа, като се набляга преди всичко на непълните изречения в репликите на диалога, при които липсва една или друга част на изречението. Но и тук проблемите не се разработват подробно и диференцирано. От посочените пет вида непълни изречения (в репликите на диалога, с липсващо глаголно сказуемо, устойчиви фразеологични съчетания, непълни изречения, които влизат в състава на сложни изречения и непълни изречения, в които липсват изобщо някои части на изречението), ние се интересуваме от четвъртия вид, от който са отбелязани само случаите с изпускане на подлога в отделните самостоятелни изречения на сложното съчинено. Мимоходом се отбелязва, че в „непълните изречения от този тип могат да не са налице подлогът, сказуемото, допълнението и др.“. Тук за първи път в нашата граматична литература се прави опит да се посочат основните видове и структурни типове непълни изречения.

Проф. К. Попов, дефинирайки непълното изречение като „изречение, в което са изпуснати части, които лесно се подразбират или възстановяват от говорителя или слушателя“, подчертава, че непълните изречения изпъкват на „фона на пълните“ и се обуславят от психологически, езикови и извънезаконони фактори. Според

⁵⁰ С. Д. Вежинов, цит. съч., с. 74; Ив. П. Момчилов, цит. съч. с. 119; А. Т. Илиев, цит. съч., с. 9—10.

⁵¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 428.

⁵² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. 2, 1967, с. 216—221.

него непълните изречения са съотносителни на пълните.⁵³

В съветската граматична литература непълните изречения се разглеждат от авторите на граматика или в специални изследвания. В Академическата граматика на руски език⁵⁴ се посочват четири типа непълни изречения, като за непълните изречения, влизащи в състава на сложното изречение, се казва: „В неполном предложении, составляющем часть сложноподчиненного, обычно не повторяется член предложения, имеющийся в другой части того же сложного предложения, и являющийся общим членом по отношению к двум или нескольким его частям⁵⁵“. Убедително е мнението на А. С. Попов, според когото непълните изречения са такива само по структура (модел, схема), тъй като едни от изреченията се оценяват като изходни, пълни, докато другите (непълните) са само тяхно вариантно образуване. А. С. Попов⁵⁶ определя „неполные предложения — это в сущности те же самые предложения, что и полные, но лишённые в особых условиях речи (некоторые) членов“. В отделните граматика на руски език и в по-големи монографични изследвания за подчинените непълни сравнителни изречения съществуват различни и противоречиви схващания във връзка с тяхната синтактична същност и най-вече относно тяхното разграничаване от сравнителните конструкции, членове на простото изречение.⁵⁷ Това на практика е трудно, тъй като във формално-езиково отношение те се оформят по един и същ начин, със съюза как, докато в съвременния български език съюзната връзка е различна: предлагат като оформя сравнителни конструкции, части на простото изречение, а наречието — съюз както — подчинени обстоятелствени изречения за начин и сравнение.

Като смятаме, че непълните изречения са пълноценни комуникативни единици, определението ни ще се ръководи от формално-граматическия им състав, от синтаксиса на обкръжението, от наличието на други структурни единици в него, които сигнализират пропуснатия член. Н. А. Попова правилно отбелязва, че в руски език „сказуемо, как правило, не повторяется в придаточных сравнительных, так как оно почти всегда по сути дело то же самое или подобно действию главного, одного придаточное не превращается в сравнительный оборот, если налицо члены группы сказуемого“⁵⁸.

⁵³ К. Попов, Синтаксис, с. 91—95.

⁵⁴ Грамматика русского языка, АН СССР, 1960, ч. 2, т. 2, с. 88.

⁵⁵ Там там, с. 115.

⁵⁶ А. С. Попов, К вопросу о неполных предложениях в современном русском языке, ФН, 1959, кн. 3, с. 27.

⁵⁷ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, с. 267—272; А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, с. 291; Н. А. Широкова, Типы синктических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения, Казань, 1960; Л. А. Киселева, Неполные придаточные предложения с сравнительными союзами в современном русском литературном языке, Вестник ЛГУ, № 14, 1957, вып. 3, с. 143—156.

⁵⁸ Н. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке, Труды Института Языкознания, т. 11, 1953, с. 131.

съвременния български език можем да посочим подчинени непълни сравнителни изречения, в които единият или двата члена представени с нулева позиция*, с което се е нарушила традиционната структура на изречението, без да се е отразило това на изговора му страна. Елипсата обаче на някоя второстепенна част не влияе върху структурния модел на изречението, тъй като формацията се носи от предикативния център.

В съвременния български език се срещат непълни подчинени сравнителни изречения, въведени главно със съюз както, в които е изпуснато сказуемо, лексикално еднакво с това на главното изречение, а в някои случаи и еднакъв подлог. Във всички тях ние можем логически да възстановим пропуснатия член, но това не е задължително, нито пък е необходимо, тъй като той лесно се подбира.

Основните структурни видове непълни сравнителни изречения следните:

2. 1. Изречения с изпуснато сказуемо при запазване на някои второстепенни части и на подлога. Най-опростената структурна схема е следната: (S) — подлог (P) — сказуемо (S) — както S₁ или S_a, при която изпуснатото сказуемо еднакво с това на главното изречение, а подлозите могат да бъдат еднакви, но по-често се различават. Различаваме няколко варианта:

2. 1. 1. Подлозите в главното и подчинено изречение са различни, което определя и различните форми на лексикално еднаквите сказуеми. В синтактично отношение подчинените непълни изречения са обстоятелствени изречения за начин и сравнение. Чрез тях се установява сходство, уеднаквяване между лица или предмети (явления) с един и същ характерен признак, изразен чрез сказуемото. Действието в подчиненото изречение предхожда или е едновременно с действието в главното изречение, за което сигнализира синтактичното обкръжение както в главното, така и в подчиненото изречение. В немалко случаи то е в сегашно обобщено време, което тук конкретно служи само като база за сравнение. Напр.: *Наистина, не мърда никак: закочелясь е, както моите крака на унава* (И. В.). *„Живей и ти, мой синко, както и другите люде“* (Т. К.). *„Тая неизчерпаема енергия, бързина и точност в движенията на княза го безпокояха и плашеха, както и черният соколов ляск във всевиждащите му очи“* (Ем. Ст.). *„Физиономията му беше страшна, както името му и делата му“* (И. В.). *„И аз съм човек, както и другите“* (Т. Вл.). *„Те бяха чужди тук, както и този турденец“* (Д. Т.). *„Всичко това като че е фалшиво и чуждо сега, както веселата маска на клоун, когато под нея самият човек глуми“* (И. И.). *„Обличаше се, както и останалите бавачки“* (Л. С.). *„Изпуснатото сказуемо се сигнализира от граматически пока-*

* Под „нулевата позиция“ тук се разбира член на изречението, представен без словесна форма.

затели — членуването на подлога в подчиненото изречение и усивателната частица *и*, която образува с наречieto *както* сложна съюзна връзка за съпоставяне и отъждествяване на действия, при които едното (в подчиненото изречение) е представено в нулева позиция и се явява с по-широка темпорална обобщеност в смисла на сегашно абсолютивно време за действие, за което се мисли, че е извършено, че се извършва по принцип.

2. 1. 1. 1. С тази група подчинени непълни сравнителни изречения можем да съпоставим подчинени пълни, чието сказуемо е логически еднакво с това на главното изречение. Повторението на сказуемото е обусловено смислово-синтактически, тъй като сказуемото в главното изречение носи логическото ударение на изказа, а повторението засилва неговата смислова натовареност. Оказва се, че при анализа на събрания материал се установи, че в едни случаи възможното изпускане на сказуемото в подчиненото изречение, в други — елипсата е невъзможна или нежелателна, тъй като се нарушава комуникативната специфика на изказа. Напр.: „Той намираше в тоя вид опиянение едно средство да бъде по-чувствителен към нравствената болка, *както пияницата го намира във вихрушката*“ (И. В.). „Биха се вчера, *както юнаци и мъже се бият*“ (Ст. 3.). „Той беше снажен човек, *около петдесетгодишен, облечен хубаво и но никак младежки, както се обличат старите ергени*“ (Ем. Ст.). „Блъскаше се, *както се блъска птичето в тесните рамки на кафеза за си*, и напразно търсеше изход“ (А. Г.). „Живей, *както живеят тревите*“ (И. И.). „О, треперете, гадове, *както трепере сега моето сърце*“ (Хр. Б.). „В мисълта на другия всичко това се издигаше нагоре, *както се издига димът на тамяна в църква*“ (Ст. 3.). „А патриарх и владци носят златоковани обувки, *както носи ромелийският базилевс*“ (Н. Р.).

Сказуемото в главното изречение е изразено морфологично с глагол, който може да бъде в сегашно време, имперфект, аорист, императив, а сказуемото в подчиненото изречение е в сегашно време и означава обичайно, повтарящо се действие. В други случаи то е в аорист, имперфект, перфект, а за подчиненото изречение с формите на перфекта и минало предварително време се изразява време, което е завършено преди действието на главното изречение. Обстоятелственото пояснение за време в подчиненото изречение уточнява представата за миналия момент, в който действието е било завършено. Напр.: „И дядо Галушко Белия, *певецът на планината, слезе в долната земя, както преди векове беше слязъл друг певец на Родоп, наречен Орфей*“ (Ан. Д.). „В тая минута разбра, че девицата наистина го обича и че сега двамата са изгонени от света на Бога, *както някога са били изгонени от рая Адам и Ева*“ (Ем. Ст.).

Когато сказуемото морфологично е изразено с глагол и име, т. е. имаме съставно именно сказуемо, то неговата елипса в подчиненото изречение е възможна, но не е желателна. Напр.: „Някога нейното лице бе спокойно и като замръзнало, *както бе спо-*

ино бледото и изпито лице на Неда“ (Т. Вл.). „Минчовица беше гява пъргава, работна и бърза във всичко, както е сега пъргава бърза и леля ти Гена“ (Т. Вл.).

Повторението на сказуемото в подчиненото изречение е задължително, когато сказуемото в подчиненото или в главното изречение е в отрицателна форма. Напр.: „Те гледат кравите, както *не* никога не сме ги гледали“ (Ст. Д.). „... как Иван председелят го прегърнал, както *не* го е прегръщал родният му баща“ (А. К.). „Тя — завинаги черна в очите на хората, защото никой няма да ѝ повярва, както аз ѝ повярвах“ (Ан. Д.).

— в бъдеще време: „Ще те грабнат, както те грабна от станцията моят побратим“ (Ст. З.). „Ръки от сълзи ще потекат, както потекоха ручей от кръв“ (А. К.).

— в условно наклонение: „Не е в състояние да съди за тях, *ако* би съдил друг на нейно място“ (Л. К.).

— когато лексикално еднаквото сказуемо се повтори в глаголно сказуемо: „Подмамил го е със своите нравствени дългове, *както* о иска и нас да подмами“ (Т. Вл.). „Тук нямаше от кого да крие ачертаните си пръсти, *както* се опита да ги скрие от Ния“ (Д. Т.).

— заедно със сказуемото се повтаря и пряко допълнение, без което семантиката на подчиненото изречение е неясна: „Изтръгнах е, като ритах по ръце и лица, *както* мене ме ритаха в одаята“ (Ан. Д.). „И го хвърли на земята, *както* го хвърли и тоя юнак ред нас“ (И. Й.).

— към подчиненото сравнително изречение се отнася друго подчинено изречение: „Той скиташе из гората и му се искаше да ника „Каломела!“, да реве, *както* реват сръндаците, когато търсят сенските“ (Ем. Ст.). „В тази минута те вярвах на доктора и на медицината, *както* вярват уплашени деца, че до гърдите на майката в мира няма никакви вампири и опасности“ (Г. Ст.). „Те гледаха разсеяно, *както* гледа човек комуто се мерне неясна мисъл“ (Н. Р.).

2. 1. 2. Особен вид непълни подчинени изречения са тия, при които освен лексикално еднакви сказуеми имаме и еднакви подложки, означаващи различни субекти. Това се постига чрез членуването в подчиненото изречение определение на подлога, което в същност изпълнява подложна функция и сигнализира елипсата. Напр.: „Вълко е в Преслав, Владе, *не* се бой: неговите рани не са опасни, *както* и твоите“ (В. Др.). „Много разнообразни разговори и гълкувания и оценки произведе между присъстващите и тази сказка, *както* и първата“ (Т. Вл.).

Разгледаните подгрупи непълни подчинени сравнителни изречения имат една обща особеност, че се намират в постпозиция по отношение на главното изречение, а когато са разширени, се доближават до присъединителни конструкции. Непълните сравнителни изречения, които разкъсват главното, имат полувметната⁵⁹ от-

⁵⁹ К. Попов, Синтаксис, с. 302.

лика, запазвайки смисловата си връзка с главното. Замяната на *както* с *като* е възможна и естествена, тъй като, общо взето, смисълът не се променя, а връзката с главното изречение се засилва. Оформя се сравнителна конструкция с *като*, която е член на простото изречение. Напр.: „Но и сега Киро изглеждаше, *както* (както) *всички, добър, искрен и тържествено сериозен* (И. И.). „Имали право да носят, *както* (както) *турците, разноцветни дрехи*“ (И. В.).

2. 1. 3. В непълното подчинено сравнително изречение освен подлог има и пряко допълнение, което е съотносително с прякото допълнение в главното изречение. Морфологично подлогът и прякото допълнение в непълното изречение могат да бъдат изразени със съществително име или лично местоимение. Напр.: „И Коновалов обичал една жена, *както* *моят баща учителката*“ (О. В.). „Не стели се убедили, че злият дух е създал жената и изкуството, *както* *човекът — властта и религията* — за да ви обезсили“ (Г. Ст.). „Може би ще изневериш — друг ще те замести, *както* *ти мене?*“ (Г. Ст.). Синтактично подчиненото непълно изречение може да се оформи като присъединено. „Колко пъти е продавал съвестта си евтино и еменявал убежденията си! *Както* *ти вратовръзките: на неделя по три*“ (И. В.).

2. 1. 3. 1. Паралелно ще се спрем и на пълни подчинени сравнителни изречения, които имат същата структура на главното изречение-подлог — сказуемо-пряко допълнение, но лексикално еднакво се повтаря само сказуемото. Изпускането на сказуемото в подчиненото изречение е възможно, когато с формата на глагола в сегашно време то означава обобщено, обичайно, повтарящо се действие. Напр.: „Здрачът *прегръна земята, както* *младоженецът прегръща невестата си*“ (А. К.). „Тази неспокойна сила беше любовна жажда и тя гореше сърцето му, *както* *летният зной гори гръдта на земята*“ (И. П.). „Тъмната шума посрещна вятъра, *както* *невестата посреща своя жених*“ (А.К.). „Гласът ѝ плакнеше сърцето му, *както* *планинският ручай плакне студена скала, за да я оглади и облагороди*“ (Ем. Ст.). „Той повдигаше всеки вързан сноп, *както* *скъперникът повдига торба със злато*“ (Ел. П.). „Борил гледаше княза, *както* *ястребът гледа сокола*“ (Ем. Ст.). „Почна да го дави, *както* *вълк дави агнето*“ (А. К.). В посочените примери съществува пълен синтактически паралелизъм, който позволява едно от структурните звена на предикативния център в подчиненото изречение да бъде представено в нулева позиция. Елипсата е съвсем естествена, когато имаме сложната съюзна връзка *както* и: „Зная добре своите задачи, *както* *и вие знаете своите*“ (Е. К.).

Елипсата на сказуемото в подчиненото изречение изменя смисъла в случаите, когато едно от сказуемите е в отрицателна форма, тъй като подчиненото изречение служи в по-голяма степен за установяване на тъждество, отколкото за сравнение. Тези изречения заслужават повече внимание, тъй като „отрицателните изречения в българския език имат широка употреба, отразяват формите

а логическото мислене и потребностите на словесната комуникация, отличават се със структурно синтактично и стилистическо разнообразие⁶⁰. Задължително е повторението на сказуемото, когато маме отрицание и в двете страни на синтактичната конструкция, а да не се наруши структурно-граматическото единство. За този тип зречения К. Попов казва: „Такива изречения, в които се противопоставят или съпоставят две явления, два предмета на мисълта, се използват в по-разгънат вид в поетическата, полемическата дори научната реч реч за образуване на двучленни синтактични конструкции, съответстващи на отрицателно-положителни съждения“⁶¹. Напр.: „То даже не е съществувало, ако се съди по останките тук и другаде, както не е съществувало и никакво изкуство“ (И. В.). Отрицанието в главното изречение се засилва чрез положителното подчинено сравнително изречение. Стилистическият ефект се постига, от една страна, с повторението на сказуемото, а, от друга, от точно подобреното сравнение. Напр.: „Ароне, сине Мойсеев — започна той изтежко, — сними ножа, за да не те протъпна да стоиш след смъртта си между небето и земята с главата надолу, *както дух божии прокле ангела Шемхазай*“ (Ст. 3.). „Затова не знам нищо за Вас, *както и ти, по всяка вероятност, знаеш малко за мен*“ (И. В.).

Повторението на сказуемото е задължително, когато в подчиненото изречение се съобщава за действие, което е предполагаемо, вероятно, или подчиненото изречение е безлично. Защото „тук е по-важно да се изтъкне действието, което като че ли се върши от само себе си, без връзка с действащото лице“⁶². Напр.: „Отзад я удряше с опашката си, *както би я удрял овчарят с кривака си, ако я караше*“ (И. И.). „Гледаше си го пак хубаво, *както се гледа залежал болник*“ (Т. Вл.). „Постепенно липата бе станала за нея живо същество и тя я гледаше отдавна с весел поглед, *както се гледа мълчалив и верен съучастник*“ (Ем. Ст.).

2. 1. 4. Непълни сравнителни изречения с подлог и непряко допълнение, при което структурният паралелизъм е ясен преди всичко от повторението на еднаквите предлози на непрякото допълнение в главното и в подчиненото изречение. Напр.: „Привърза се към него, *както и той към нея*, и скоро между тях се породи хубаво приятелство“ (И. П.). „Докторът без болни не може да бъде весел, *както болният без здраве*“ (И. В.). „Беше дете, лаком за жели, *както аз за бонбони*“ (Г. Ст.).

2. 1. 4. 1. Структурният паралелизъм е пълен, когато лексикално еднаквото сказуемо се повтаря в подчиненото изречение. Изпускането му зависи от стилистическия подход на автора. В главното изречение може да има съотносителна дума. Напр.: „Двете

⁶⁰ К. Попов, Логическа, синтактическа и стилистическа диференциация на отрицанието в български език, Славистичен сборник, С., БАН, 1968, с. 180.

⁶¹ К. Попов, Пак там, с. 180.

⁶² К. Попов, Синтаксис, с. 69.

призрачни ръце се молеха за смърт, както наоколо други се молеха за живот“ (Н. Р.). „От своя престол тоя безсмислен бог гледаше зрелището и в борбата със Сатанаил се изживяваше, както смъртните се изживяват във войната, в лова, в борбите помежду си, в пороците и в страстите си“ (Ем. Ст.). „Допитвах се до нея, както се допитваше до свекърва ми“ (Т. Вл.). „Пита Хаджи Генчо и гледа на дядо Любена така, както гледа юнакът на своята млада невеста“ (Л. К.).

2. 1. 5. Част от непълните сравнителни изречения се отнасят към сказуемото на главното изречение чрез съотносително наречие така във функцията на обстоятелство за начин или съгласувано определение. Във функционално-синтактично отношение те са подчинени обстоятелствени изречения за начин и сравнение и подчинени обстоятелствени за степен. С главното изречение въпреки наличието на съотносителна дума образуват структурно-семантично единство, с което се отличават от вметнатите думи и изречения които „се вмъкват в изречението без граматическа връзка с останалите думи, за да изразят отношението на говорещото лице към изказаната мисъл или да внесат някакво странично разяснение“⁶³. Напр.: „Гледал към Кир Георгия така, както касапинът оная крава, която го е убоднала“ (Л. К.). „Може би почивката за него беше тъй скъпа, както и работата“ (Д. Д.). „И тя го обикна тъй лесно и просто, както и той нея“ (И. В.). „Заселниците на този край са също тъй пъстри, както и къщите им“ (Л. К.). „Русчук на столнина така също, както Мидхат паша на Херкулес“ (Л. К.).

2. 1. 5. 1. Подчинените изречения, в които се повтаря сказуемото, създават образно-съпоставителен паралел и имат определен стилистичен ефект. Те се различават функционално от подчинени обстоятелствени изречения, съотнесени с така, определяни като изречения с невъвеждаща употреба.⁶⁴ Пълните подчинени сравнителни изречения се разширяват от други подчинени изречения и по този начин образуват единна структурно-синтактическа верига. Напр.: „Хаджи Генчо се ухилил така, както се ухилва длъжникът, когато неговият кредиторин се съгласи да почака още няколко месеца“ (Л. К.). „Суша слама да запалиш, няма да гори тъй, както горяха сърцата им“ (И. П.). „Аз не ща да живея тъй, както живеят другите“ (Г. Ст.). „И някъде в сърцето му се сви зла мисъл тъй, като се свива змия на колело в шубраците“ (Ст. З.). „Казал Георги и скръщнал със зъби така, както скръщат ненамазаните врата“ (Л. К.).

2. 2. Изречения с изпуснати сказуемо и подлог, но с присказуемни второстепенни части. В интонационно отношение те стоят близо до вметнатите изрази, но смислово са свързани с главното изречение, като най-често показват

⁶³ К. Попов, Синтаксис, с. 216.

⁶⁴ И. Пенчев, Въвеждащи думи, вметнати думи и изрази в съвременния български език, С., 1966 с. 46.

ръзката на действието в главното изречение със събитие или действие в минал темпорален план. С това те не само конкретизират и уточняват признака, посочен с глагола в главното изречение, но имат и допълнителни сведения за него, което прави мисълта завършена и пълна. Наличните присказуемни второстепенни части намятат за предикативното ядро. Мястото на подчиненото изречение играе значителна роля за засилване на връзката му с главното или отграничаването му като вметнато.

Когато подчиненото непълно сравнително изречение е в постпозиция спрямо главното и съобщава за обичайно, повтарящо се действие, което в момента се извършва по друг повод, при други условия, тогава то стои близо до присъединителна конструкция. Във функционално отношение се наблюдава разнообразие: подчиненото непълно изречение е обстоятелствено за начин, за степен и количество или е сказуемно-определително. Паралелно ще бъдат посочени примери с повторно лексикално еднакво сказуемо, но без подлог, също еднакъв с този на главното изречение.

Всичко беше, както друга вечер“ (И. И.).

„Ако ме викате, както и друг път сте ме викали“ (Д. Т.).

Пак ще живеем по живо, по здраво, както преди“ (Ст. З.).

„Князът искаше да живее, както беше живял преди. . .“ (Ем. Ст.).

С Христина не сме вече приятели, както едно време“ (Ем. Ст.).

„Той замахна с възлестия си камшик, както беше замахвал стотици пъти досега“ (А. Г.).

Когато разкъсват главното изречение или са в препозиция, подчинените непълни сравнителни изречения стоят по-близо до вметнати изречения. Напр.: „Славка, както по-напред, всичко засланяваше“ (И.В.). „Както всякога, аз забравих най-нужното“ (И.В.).

Вече се посочи, че при тези непълни изречения за нулевото сказуемо сигнализират други второстепенни членове от групата на сказуемото, които могат да бъдат:

2. 2. 1. Пряко допълнение, което подсказва пропуснатите главни части, еднакви с тези на главното изречение. То може да бъде разширено от съгласувано или несъгласувано определение, от подчинено изречение или обособена част. Пълните подчинени изречения подсказват възможността за съществуването на този тип непълни изречения.

„Султана бе я прибрала негде веднага, както и всички дрешки на мъртвото“ (Д. Т.).

„И пазеше оная, другата Сарандовица, както пази сега и тези“ (И. И.).

„Небето просто шуртеше вода и беше обезлюдило всичките улици, както и широкия мегдан, дето стоеше тя“ (И. В.).

„Той беше донесъл от Русия покрай военните познания и всички руски ругатни, за да хопка с тях работниците, както и безкрайното благоволение пред царизма“ (Ем. Ст.).

2. 2. 2. Непряко допълнение, съотнесено с непряко допълнение със същия предлог. Напр.:

„В естеството владееше мрачна безнадеждност, както и в душата на Бръчкова“ (И. В.).

„Спомни си за хубавото младо конче със същата тъга, както за майка си и за Благунка“ (Д. Т.).

Наличният присказуемен второстепенен член може да бъде обстоятелствено пояснение за място, време, както е в посочения пример. „Униинето владееше тук, както и в другите укрепления“ (И. В.).

2. 3. Изречения с елипса на подлог и частично изпуснато сказуемо.

2. 3. 1. С изпускане на спомагателния глагол от именно сказуемо. Напр.: „Тя е менторът на Стефчова, както тиранът на Рада“ (И. В.). „Тази планина е изобилна с вода, както и богата с чудесни вировете и голямо разнообразие на картините“ (И. В.). „Белият глеч на часопоказателя изпопукан, както и стрелите — изкривени и халтави“ (И. В.).

2. 3. 2. С изпускане на именната част на съставно сказуемо. Напр.: „Каква щета, че Рила не е усамотена, както са Витоша и Шар!“ (И. В.). „И вие сте прави, защото сте бедни и презрени страдалци, както съм и аз“ (И. В.).

От анализа се вижда, че подчинените непълни сравнителни изречения са активен модел в системата на съвременния български език, чрез който се постига степнатост и яснота на изказа, без да се нарушава естеството на оформената комуникативна единица. Тук беше направен опит да се отграничат непълните сравнителни изречения от други синтактични категории-вмятане, присъединител,

„Тя беше наследила главоболието на майка си, както беше наследила и очите ѝ. (И. И.).

... . отвърна от вас очите си, както отвърна и своите надежди“ (Хр. Б.).

„Мразех го и аз, както мразя всички тѣпи, жестоки и алчни хора“ (А. Д.).

изразено с предложно съчетание, в главното изречение, оформено

„С презрение би се отвърнал от нечестен играч, както се отвърна сега от себе си“ (Г. Ст.).

„Робски щеше да служи на владиката, както служеше на полковника“ (Ем. Ст.).

оттенък на време: „Понякога, както пипаше в тъмно с чехлите си, докарваше се да събори нещо“ (Ил. В.). „И както гледаше отвъд границата, случваше се Милен и Милена да излязат на нива“ (И. И.). При последните е естествена и възможна синонимната замяна с деепричастни конструкции, при които също се означава едновременност с действието на главното изречение. „И както тичаше към колата (тичайки към колата), извади шишенцето и го разля пред лявата и предна гума“ (А. Г.). „Както си крачел (крачейки), неусетно се озовал пак пред Косьовата кръчма“ (Ч.); оттенък на степен: „Както са капнали, само ножа ще ги оправи, моя нож“ (Ст. П. Д.).

4. 2. Неутрализирани ПСФ, поясняващи съотносителна дума в главното изречение. В повечето случаи съотносителната дума така (тъй) е във функцията на обстоятелствено пояснение за начина в главното изречение, което задължително изисква подчинено изречение. ПСФ изпълнява синтактична функция на подчинено обстоятелствено изречение за начин, съчетано със сказуемноопределително и определително подчинено изречение. Напр.: Ще ги оставя в сандъка тъй, както ми ги давах“ (И. И.). Ще действувам така, както ми се харесва“ (Д. Д.). „Понякога цели дървета лежат тъй, както са били отсечени“ (И. В.). „Юрдан си представяше боя така, както го беше изживял на маневрите като войник (Г. К.). „Нека моя колега Слави Ковачев възпроизведе произшествието така, както го вижда във въображението си“. (А. Г.). Когато ПСФ е в препозиция, при съотносителното наречие може да има съюзът и: „Както беше решил, така и стори“ (Ил. В.). „И както стоеше на колене на ръба на гроба, така и остана“ (Ан. Д.). Когато така (тъй) образува със съюзната връзка сложен съюз, главното изречение има завършен вид: „Изобщо живеех смислено, така както си бях по-рано мечтал, преди да се разделя с жена си“ (А. Г.). „Те мисъл с мисъл, дъх с дъх са сляни, тъй както приживе не са били“ (Бл. Д.). Когато съотносителната дума стои пред друго обстоятелствено пояснение за начин, се създават условия за по-голяма отдалеченост на подчиненото изречение от сказуемото в главното изречение, а, от друга страна, се засилва и обстоятелственият оттенък за количество и степен. Напр.: „И излетя така внезапно, както се появи“ (Ем. К.). „После пожарът утихна изведнаж така внезапно, както се беше разпалил“ (Д. Д.). „Те заживяха бедно, но тъй щастливо, както бяха бленували през годенишките дни“ (Н. Р.). „Ичеренски се спусна на земята така ловко, както се беше качил“ (А. Г.). ПСФ показва степен на признак, когато съотносителната дума е пред именната част на съответното сказуемо, при което е възможна синонимна замяна на така (тъй) с толкова. Напр.: „В същност крамолата не беше така проста, както я представи Деяна“ (Г. К.). „Отговорът не е тъй лесен, както се чини от пръв път“ (И. В.). „Не е толкова страшен животът, както го рисуваха в провинцията“ (Г. П. Ст.). Особено ясно е подчертана връзката между главното и подчиненото изре-

чение в случаите, когато съотносителната дума — наречие, е сказуемо в главното изречение. Напр.: „Всичко е така, както е било, когато тук още се е разполагал младият дегенериран потомък на фамилията“ (Г. К.). „Но някаква коварна мисъл се обаждаше у него и му шепнеше, че не всичко е тъй, както вярва“ (И. И.). В тези случаи на преден план в сложното цяло е съдържанието на подчиненото изречение, което описателно разкрива глаголното действие от главното изречение.

5. ВМЕТНАТИ ПСФ

Твърде значителна част от сравнителните по форма изречения са вметнати или полувметнати части (изречения), които се отличават с подчертана самостоятелност, внасят само известно уточняване по отношение на главното изречение, с което не образуват структурно-семантично единство, защото те са подчинени само привидно, без да се влияят конкретно от лексикалното съдържание на главното изречение. В монографичното изследване на И. Пенчев те се разглеждат като въвеждащи изречения, „но най-разпространен тип са образуваните със съюз *както* (или *гдето*) и глаголна форма, при което в основното изречение липсва съотносително наречие *така* (тая липса е различна от липсата на местоимението)⁶⁷. Без да си поставяме за задача тяхното подробно описание, ще отбележим, че семантичният кръг на глаголите при тях е ограничен. Това са най-често глаголи от групата на *казвам, виждам, мисля* или *безличните нарича се, смята се, трябва, налага се*. Напр.: „Тя е единствената наследница на майчиния си дял и е вече пълнолетна, *както казваш*“ (Ем. Ст.). „И за една седмица ние изкопахме „болната зала“, *както наричахме новото си жилище*“ (В. Ан.). „*Както се вижда*, малко иска да знае тя за тия писма“ (Ем. Ст.). „Започна да проверява току-що прочетеното с по-прости думи, *както си мислеше той*“ (Д. Т.). Вметнатите ПСФ могат да ни информират за известни предпоставки за осъществяването на глаголното действие в главното изречение: „*Още* вчера Барабойко, *както се беше и закарнал*, пригответи с приятелите си митинг за днес“ (И. В.); подчертава се модалност, свързана с някакво предположение: „Пленяването на странния островитянин не беше толкова лесна работа, *както можеше да се помисли отначало*“ (Св. М.); желание: „Вилата, *както знаете*, я изгориха“ (Ем. Ст.).

Б. НЕРЕАЛНИ ПРЕДИКАТИВНИ СРАВНИТЕЛНИ ФОРМИ

За разлика от разглежданите реални ПСФ, с които се установява тъждество или уподобяване между действията на главното и подчиненото изречение, с нереалните ПСФ образно се разири-

⁶⁷ И. Пенчев, цит. съч., с. 53.

ва действие или действено състояние, което е само допустимо, предполагаемо, вероятно по отношение на действието в главното изречение. Връзката между главното и подчиненото изречение е въображаема, нереална, поради което при тях нямаме еднакви главни части, между тях не се създава синтактически паралелизъм. ПСФ рисува образно, метафорично едно действие, което не е зависимо от съдържанието на главното изречение, а само го пояснява, отнасяйки се направо към сказуемото или друга част (обстоятелствено пояснение, определение и др.). Напр.: „Ръката му яростно стискаше дръжката на сабята, особена тръпка гъделичкаше гърлото му, сякаш искаше да го повдигне и изхвърли от седлото“ (Ем. Ст.). „Студен, ситен дъждец шибаше лицата на пътниците при всеки порив на вятъра, като че ли самият вятър се превръщаше в облак дребни, бодливи капчици“ (Д. Т.). ПСФ няма пряка смислова зависимост от съдържанието на главното изречение, но не може да се отрече обстоятелството, че структурно-семантическа зависимост съществува, тъй като чрез ПСФ се допълва съдържанието на главното изречение, а в други случаи се изтъкват и хипотетични причини за това действие. Нереалните ПСФ се въвеждат със съюзите като че ли, като че, като да, сякаш, сякаш че, като че да, които образуват едно синонимно гнездо, без да се различават по отношение на основното си съдържание, а до известна степен само по употребата си в различните функционални стилове на речта. Съюзната връзка като че да се среща по-рядко, и то в произведенията на по-стари автори. Напр.: „А селяните га запят у уста, па се и узверат, като че да са се наяли буника я ли лудо биле“ (Мх. Г.). „... осветено с много огньове и фенери, закачени по дърветата, като че да беше театър“ (З. Ст.).

Нереалните ПСФ се отличават от същинските ПСФ и по своето място в сложното изречение — те се намират обикновено в постпозиция, а много по-рядко в препозиция или интерпозиция. Напр.: „Или за жените им, които се мислят за ценители на изкуството, а се пазарят за една карпина — сякаш купуват плат или сапун“ (Н. Р.). „Бавно, тържествено, сякаш беше изпълнил своя дълг, началникът си излезе“ (Г. К.). „Сякаш току-що сте станали от сън, толкова сте свежа, госпожице Антония“ (Ем. Ст.). Постпозиционното им положение спрямо главното изречение дава възможности за тяхното отделяне в присъединени конструкции, при което съюзната връзка вече изпълнява функцията на съответствия омоним-наречие — част от простото изречение. Напр.: „И той ме гледа, ама как ме гледа, като човек! Сякаш ще продума“ (И. И.). „Каква жена! И този гълъб. Чудно! Таквиз неща се случват покрай нас, че се страхувам да погледна вече дори и към стени-те. Сякаш мигом ще се надигне всичко против мене“ (Г. Р.). Нереалните ПСФ поясняват начина на глаголното действие, показват степента на неговото проявление или засилват посочения ве-

че признак на подлога или допълнението. Ще ги класифицираме в зависимост от думата в главното изречение, към което се отнасят.

1. НЕРЕАЛНИ ПСФ БЕЗ СЪОТНОСИТЕЛНА ДУМА В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

1. Нереални ПСФ към сказуемото в главното изречение. Сказуемото морфологично може да бъде изразено с глагол или име.

1. 1. ПСФ се отнася към сказуемото в главното изречение, което е изразено с глагол. Пояснявайки сказуемото на главното изречение, ПСФ в същност се отнася към главното изречение в цялост, тъй като чрез сказуемото тя опосредствено характеризира и субекта. В повечето случаи ПСФ пояснява сказуемото заедно с друга второстепенна част, като по този начин се прави цялостна характеристика на главното действие. Тук обаче ще се спрем на семантичните групи глаголи във функцията на сказуемо, към които ПСФ се отнася непосредствено, а това са:

1. 1. 1. За реч — с които се съобщава нещо (*кажа, говоря, река, отговаря, повтаря, прошепна, мълви* и др.). С подчиненото сравнително се характеризира по-конкретно глаголното действие откъм начин. Отличителна черта при тях е, че главното изречение обикновено следва след пряка реч, с която сказуемото е свързано структурно семантически. Напр.: „Хубаво момиче! — рече Еньо, като да оправдаваше себе си“ (Е. П.). „Доведи я след малко — каза Борис, сякаш нареждането му се отнасяше за някакво дете“ (Д. Д.). „Отвързвах, сякаш имах някаква вина“ (Ел. Б.). „Ти ли си, синко? — повтори старецът, сякаш не беше чул отговора“ (К. Кч.). „Нищо!... — произнесе касиерът на кооперацията, сякаш сам искаше да си вдъхне смелост“ (Д. Д.). Експресивният характер на някои глаголи се подчертава и засилва именно с подчиненото сравнително изречение. — „Блъскай! — гърми Данко Харсъзина, като че командува някое артилерийско сражение“ (Ал. К.). „А отзад идеха пешаци и гълчаха, като че беше турска сватба“ (И. И.). При сказуемо в главното изречение, изразено с глагола мълча, ПСФ обикновено е в отрицателна форма, с което се съобщава някаква хипотетична причина или предпоставка. Напр.: „Стоил мълчи, като че не знае и не намира какво да отговори“ (И. И.). „Момъкът мълчеше, като че не беше чул въпроса“ (Г. Р.). „Селото се смълча, като че в него нямаше жива душа“ (Ем. Ст.).

1. 1. 2. Глаголи, с които се означава идване на звук, излъчване на светлина. Подчиненото изречение не само показва начина на глаголното действие, а понякога посочва и степента на неговото проявление. Семантиката на сказуемото-глагол подсказва съдържанието на ПСФ и макар че се разкрива само предполагаемо, вероятно действие, което същевременно показва и причината за действието в главното изречение, също нереална.

о съществува подчертана близост между лексикалното съдържание на сказуемото в главното изречение и сказуемото в ПСФ. Напр.: „Стъклото на прозореца *подрънкваше*, като че земята *се ресе*“ (М. Гр.). „Старият бор плачевно шумеше нощем и *съскаше*, като че в клоните му *се бореха* змии“ (Е. П.). „Звънна тънък мях, като че стъкло *се счуи*“ (Ст. Ц. Д.). „Зазвънниха шпори, като че *запах*а шурци“ (И. И.). „Тресат се небесата, като че адът *ял се е разтворил* и *вика* против нас“ (Г. Р.). Когато субектът в главното изречение е изразен с одушевени съществителни имена за нелица, най-вече се изяснява начинът на главното действие. — „У Матрофанови *измуча* крава, като че се телеше“ (Г. К.). „*Пробля* овица, сякаш позова някого“ (Ем. Ст.). Възможността едно и също в лексикално отношение сказуемо да се появява от различни по съдържание ПСФ показва, че когато се характеризира глаголното действие откъм начин в главното изречение, субектът играе съществена роля в подбора на ПСФ, тъй като той е носител на пояснявания активен признак. Напр.: „Асфалтовите улици *лъщят*, като че са лакирани салони“ (Ал. К.). „А юсмите му *лъщят*, сякаш с прясно масло са мазани“ (Ч.). „И двата му крака до над глезените бяха покрити с гъста тиня и *лъщяха*, като че бяха потопени в смола“ (И. И.). „Нейде тя (стената — б. м.) *лъщи*, като че е покрита с глеч или с кристал“ (И. В.).

1. 1. 3. Сказуемото в главното изречение е изразено с глаголи, означаващи дейности — физиологични прояви на човека или функционално отделни части на човешкото тяло (*примижа, смее се, прокашлям, запъшкам, живеея, плача, събудя се, мигам, хълцам, дишам* и др.). Напр.: „Мамешки *хълцаше*, като че ли искаше да даде пример на смутените палачи“ (К. Кч.). „*Събудих се*, като че век съм спал.“ (Ел. Б.). Други глаголи са *трепера, изсъхна, посърна, мърда*: „Широките му ноздри *мърдаха*, сякаш душеха“ (Ем. Ст.). „Раменете й *треперели*, като че ли я тресло“ (А. Г.). „Гърлото ми *изсъхна*, като че на сърцето ми тежаша тухли“ (З. Ст.).

1. 1. 4. Глаголи, означаващи възприятия (*гледам, озърна се, ослушам се, огледам се, слушам* и др.). Напр.: „Девойката *се озърна*, сякаш търсеше помощ“ (Б. Р.). „Тя *гледаше*, като да беше попаднала в друг свят, чудниоват, неподозиран, непознат“ (Г. К.). „*Ослуша се*, като че ли чакаше знак от някого“ (Г. Р.).

1. 1. 5. Глаголи, означаващи положение на субекта, което не се изменя, а е постоянна негова особеност и е свързано с външен изглед: „Над niskия стобор *отсреща стърчаха* окастрените клони на черницата, сякаш безформени разперени ръце посягаха да уловят нещо“ (Г. К.). „Половината от покрива *липсваше*, сякаш беше ударен от гръм“ (Ем. Ст.). „Вратът му *се черви*, сякаш е жулен с коприва“ (Ч.). „Околността *бе оголяла*, като че една преждевременна есен неусетно бе заместила лятото“ (Ем. Ст.).

1. 1. 6. Глаголи, означаващи вътрешна или външна

промяна на субекта от главното изречение, негово поведение (отпусна се, трепна, помръкна, сепна се, изтръгна, учудва се, стресна се, пребледня, изчервя се, олекна, размекна се, побеlea, посърна, огъна се, свия се и др.). Напр.: „Костов трепна, сякаш въпросът ѝ го изтръгна от онова, което още мислеше за Борис“ (Д. Д.). „Иван се изчерви, като че ли го ожиха с коприва“ (Г. К.). „Расте, ти казвам, сякаш дяволи го дърпат постоянно за ушите“ (Ч.). „Дребничката снага на Али се сви, сякаш искаше да стане невидима“ (Ст. Д.). „Той се бил опънал, сякаш погълнал точилка“ (Ч.). „И той пребледня, стъписа се, като че ли го налега да се повърне отдето е дошел“ (П. Т.). „Ти си помръкнала, като че ли постъпваш в манастир“ (Бл. Д.). „Движение ли? Какво движение?! — учудва се бай Гоню, като че ли за пръв път чува за такво нещо“ (Ал. К.).

1. 1. 7. Глаголи за конкретни действия (работя, страдам, воювам и др.). — „Там стреляха картечници, сякаш шевни машини тракаха до задъхване“ (Ем. Ст.). „Народът работеше, сякаш нищо не е било“ (О. В.); начало на действие (загледа, забърза, затрептя, зарева, замига и др.). „Из селото лавнаха кучета, зареваха жени, сякаш се зовяха от къща на къща“ (Ем. Ст.). „Забърза, като да носеше кратуни“ (Кнет). Прекратяване на действие. „Той се спря, като да поеме дъх и погледна към небето“ (Ст. З.). „Той се спря, като че нямаше сили да продължи“ (И. И.); действие до краен предел. „Но тя изчезна, като че потъна в земята“ (Г. К.). „Миналото се беше изтрило, сякаш никога не е било“ (Н. Р.).

1. 1. 8. Глаголи за движение в неопределена посока (влача се, разбягат се, разтърча се, движа се, подтичвам, пълзя, префуча, вървя, втурна се, бързам, крача, препускам, отивам и др.). „Вървеше, като че бе напуснала пламнал дом, който сама беше подпалила, за да не се върне вече никога в него“ (О. В.). „Шукнали са, като че ли сибирецът ги е разпилял“ (А. Г.). „И се движеше, сякаш светът бе в джоба му“ (Б. Р.). „И всичко е хукнало сякаш някой го гони“ (Ч.). „Все подтичва, сякаш някой с прахан го пари по петите“ (Ч.); движенще от горе на долу и обратно, от вън на вътре и обратно, напред назад и др. „Лепо се изправи, сякаш дигнат от някаква пружина“ (Е. П.). „Кметът политна, сякаш да се поклони“ (Ем. Ст.). „Но кога излизат — като че изнасят мъртвец“ (И. И.). „Али се олюля, сякаш го бяха ударили в тила“ (Ст. Д.). „И пияният се трюля, сякаш никога не е било“ (Н. Р.).

1. 1. 9. Глаголи за мисловно-емоционална дейност: „После повярва, като че някой ѝ беше казал, че Галчев е бил именно там“ (И. И.). „Бай Стоян почувствува, като че ли някой го гали по болно място“ (Ст. Ц. Д.). С преносна употреба: ПСФ образно разкрива по-пълно и ясно съдържанието на сказуемото, а оттам и на главното изречение в цялост. Субектът може

а именува природни явления: „Звездите замигаваха, сякаш бе им се приспало“ (Ил. В.). „Клоните на овошките стенеха, ато да молеха някого за милост (А. Г.). „Нивята трепнаха — сякаш ги споходи душата на баба Рада, преди да отлети при бога“ (Ил. В.); части на човешкото тяло. „Стомахът играе, като че вършее беглишки харман“ (Ст. З.). „Очите му пламнаха, ато че виждаха нещо“ (И. И.). „Очите му светнаха, като че ли ад гледците му бяха лумнали невидими пламъчета“ (А. Г.).

1. 2. ПСФ пояснява главно изречение, в което имаме съставно глаголно сказуемо. ПСФ подчертава и засилва модалния характер на съставното сказуемо, което означава начало, продължение, край, задължителност, възможност, необходимост. Синтактичната функция на ПСФ е обстоятелствена, разкрита чрез хипотетичното действие, което се описва. Напр.: „И започна да мири, като че ли в очите му влезе прах“ (Г. К.). „Цяла седмица след ова старият не можеше да се успокои, сякаш Крумчо се бе върнал в родния си край“ (Г. К.). „А огънят от небето я пали, пали все не може да я запали, сякаш е изрисуван“ (Н. Р.).

1. 3. ПСФ се отнася към главното изречение, което представя устоичиво съчетание. Той ме гледа под око, като че ме зпитва“ (Л. Ст.). „При това беше увесил нос и пребледнял, като че ли бяха го извадили от студена вода“ (К. Кч.). „Нещо ми ходи в ума, като че и тебе съм видяла някога, и твоя брат хусарина“ (Ст. З.). Фразеологичен характер може да има и подчиненото сравнително изречение: „Гунчо, ти какво си се умислил, като че ли са ти потънали гемшите в морето?“ (И. И.).

1. 4. ПСФ пояснява две или повече изречения, които са тясно свързани семантично, имат един и същ субект, или засягат един и същ обект. Напр.: „А откъм Карабаир светкало и трещяло, като да се събаряли планини“ (А. Г.). „Юртагана помъгля, помисли, като че искаше да проумее по-изтънко работата“ (Г. К.). „Сърцето му трепка и се свива, сякаш е уловена птичка“ (А. Г.). Действието в едното изречение може да бъде последица от другото или да се явява като негово продължение. „От сутрин до вечер пренасяше и нареждаше, като че ли беше домакинствувал и вършил същата работа цял живот“ (А. Г.). „Върху покрива налетяха бесни пориви и нещо заплююща и зачука по него, като че се разсипаха оловни зърна“ (И. И.). Може да имаме повече от две изречения, свързани съчинително, при които ПСФ пряко се отнася към последното, след което се намира, но по съдържание е свързана и с останалите, посочвайки вероятна или предполагаема причина. Напр.: „Лицето му пребледня, краката му се подкосиха и той се тръшна на един път, като че ли дръпнат от страшна тежест“ (Е. П.). „Той пи, облиза се и заоглежда, като че беше казал нещо много хубаво“ (И. И.). Подчиненото сравнително изречение може да разкъсва сложното смесено изречение в случаите, когато пояснява само едно от изреченията откъм начин, без да засяга пряко останалите. Напр.: „Той отпи няколко глътки вода от ча-

шата, която се намираше на катедрата, *излезе по-напред на сцената*, като че ли щеше да изпълнява някакъв естраден номер, и заяви съвсем сериозно“ (К. Кч.). „На двора се мяркаха по двестри кокошки, те се клатеха равномерно и се оглеждаха за някоизтървано зрънце, *после се затичваха, без да ги гони някой*, като че искаха да се стоплят, и се прибираха в насрещните сушини“ (Г. К.). „Бай Симо седи до печката, и се прибраха в страни, мига като куче в лапавица и понякога само аха-аха да рече нещо, *ама преглътне*, сякаш гълта кокичка, и бърза да си запуши устата с цигара“ (Ч.).

1. 5. ПСФ се отнася към отрицателно главно изречение или ПСФ е отрицателно по форма. При този тип имаме четири структурни варианта, които потвърждават, че „отрицанието като езикова форма има широко приложение в езиковата практика, произва цялата система на езика и създава многообразни синтактически, морфологически и словообразователни модели“⁶⁸

1. 5. 1. Главното изречение е отрицателно по форма, а подчиненото е утвърдително, чрез което в същност се засилва отрицанието, тъй като се посочва хипотетична причина, изявяваща степента на глаголното действие в главното изречение. Това се подчертава и от факта, че сказуемото в подчиненото изречение е в минало предварително време, означавайки резултативност. „Ала *не усещаше вече същото смиротворение в душата си, сякаш се беше преобърнало* нещо в него като изчетена страница“ (Ст. З.). „Улиците *бяха глухи, нито в една къща не светеше*, като че цялото село *беше опустяло*“ (Г. К.). „Слагахме в тъмното примки, ала в тях *не се хващаше* нищо, сякаш животът *беше избягал от леса*“ (Ан. Д.). По-рядко сказуемото в ПФС е в сегашно време или минало несвършено, означавайки едновременно действие с това на главното изречение. Напр.: „Далеч *се издига нов стълб от дим и с часове не се помръдва*, като че *се чуди на дълбокия сън*“ (Ил. В.). „Гороломов видя Апостола, разбра намеренията му, но *не се помръдна*, като че *искаше да провери дали ще посмее да го удари*“ (И. И.).

1. 5. 2. Главното изречение е отрицателно и ПСФ е отрицателна. С отрицанието в подчиненото изречение се съобщава за действие, което съществува в минал или сегашен план по отношение на действието в главното изречение. Напр.: „Той *не ѝ отвърна, не се помръдна*, като че ли *не говореше на него*“ (Г. К.). „Не каза нищо, като че не беше забелязал нищо“ (Ем. Ст.). „Или *не издаде нито един звук, сякаш нищо не беше чул*“ (Г. К.). При трансформация сложното съставно с подчинено сравнително става сложно съчинено за противопоставяне, при което отрицателната ПСФ става утвърдително изречение, на което главното изре-

⁶⁸ К. Попов, Логическа, синтактическа и стилистическа диференциация на отрицанието в български език, с. 179.

чение от сложното съставно се противопоставя по смисъл. Двете изречения се свързват със съюза **но** — „типичен съюз за по-силно изразено противопоставяне или за ограничаване“⁶⁹, с което се означава, че второто изречение ограничава първото или му се противопоставя по смисъл. Напр.: „Не се интересувахте от нищо, като че ли не беше от този свят“ (Д. Т.). „Тя беше от този свят, но не се интересувахте от нищо“. „Момчил не се оживи, сякаш не чу и не разбра това, което неговият братенец му каза“ (Ст. З.). „Момчил чу и разбра това, което неговият братенец му каза, но не се оживи.“

1. 5. 3. Главното изречение е утвърдително, а подчиненото — отрицателно. ПСФ и тук именува действието, което е реално, но чрез отрицанието му се подчертава начинът на глаголното действие от главното изречение. Напр.: „Стрина Колювица скокна от мястото си и отиде при Нонка, сякаш не беше я виждала от година“ (Ив. П.). „И пак почна да обикаля от казан на казан, сякаш нищо не е било“ (Ч.). „Лука пръхна с ноздрите си, сякаш не разбра, и забърза“ (Е. П.).

1. 5. 4. Главното изречение е отрицателно, а ПСФ има отрицателно-утвърдителна форма, т. е. има затворена група еднородни сказуеми или допълнения. Напр.: „Гледаха отвисоко в огледалата насапунените си лица, като че гледаха не себе си, а друг някой“ (Св. М.). „Радваше им се, сякаш не бяха чужди деца, а негови родни братя“ (А. Г.). „И го преметна през ритлата така леко, сякаш не беше пълнен с тежко зърно, ами с вълна или слама“ (О. В.). Отрицателната част в групата на еднородните сказуеми или допълнения в същност е реално съществуваща по отношение на главното изречение, докато втората част след съюзната връзка вече има нереален, предполагаем характер. Тук по-ясно е изразен и причинният характер на ПСФ. „Той намери сляпото черво и апендикса и затрепера от радост, сякаш беше бръкнал не в корема на жив човек, а в делва с жълтици“ (Св. М.).

1. 5. 6. ПСФ участва във верига на последователно подчинени изречения, които са свързани така, че „всяко от тях е подчинено на предходното, а главно спрямо следходното“⁷⁰. Главното изречение на ПСФ може да бъде в сложното цяло подчинено допълнително изречение: „Усети, че стомахът му се свида, сякаш в него натезжа камък“ (Ем. Ст.). „Я виж из нея“ (Ч.). „Почувствува, че сърцето му ще се пръсне, — като че ли някоя огромна ръка го притискаше с коравата си длан“ (А. Г.); подчинено определително. „В разцепения дънер пламна най-напред огънят, който изпепели конака, сякаш върху него беше паднал гръм „небесен“ (Ан. Д.). „Тяхното число е грамадно, те са се натъркаляли и напредили по стръмнината.

⁶⁹ К. Попов, Синтаксис, с. 248.

⁷⁰ К. Попов, Синтаксис, с. 321.

която се е белнала от тях, сякаш е изсипана кутия кибритени клечки“ (И. В.). „Той беше овчар — един от някогашните овчари с пискюлни чанти и дълги геги, на които стадата затъмняваха поляните, като че припадеше тъмна мъгла“ (И. И.); подчинено сказуемо определително. „Тази мисъл го правеше да се свива и трепери цял, сякаш той стоеше надвесен над пропаст, усе щаше как пръстта се рони под краката му, но е безсилен да се отстрига“ (Г. Р.); подчинено обстоятелствено за причина. „По едно време си купи дори един малък микроскоп, на вехто, но доста запазен, защото лъщеше, като да е от злато“ (А. Г.); подчинено обстоятелствено за начин. „Кристалото завъртя отново машината, без да се смущава, сякаш намираше въпроса си за напълно естествен“ (Д. Д.). „И Караибрахим падна напред, без дори да извика, сякаш искаше да сграбчи главата“ (Ан. Д.).

1. 7. ПСФ се отнася към главното изречение, което е безглаголно именно изречение. „Ето купчини от тръстика; сякаш са негърски колиби“ (А. К.). „Шум, вик, сякаш никой друг нямаше наоколо“ (Г. П. Ст.). Навред тъга и глухота, като че ли черна чума върлуваше или настъпяше второ пришествие“ (Е. П.).

1. 8. ПСФ се отнася към безлично главно изречение. Най-често се употребяват глаголите чу се, струва ми се, — „Чу се трополене, като че ли се събаряше нещо на пода“ (К. Кч.). „Чу се остър и писклив звук, като че изцвъртя мишка“ (И. И.). „И стори му се, като че този дъх го упои, замая го“ (Г. Р.). „Ней и се струва, като че е пътувала в любопитен и вълнуващ свят, а сега, пак се е върнала в стария“ (Ем. Ст.). Срещат се и други безлични глаголи: „Сега ми се чини, като че насън съм видял Черепишкия манастир“ (Ал. К.). „Видя ми се, като да не беше Йосиф, а Мойсей“ (Н. Х.). Отделна група образуват подчинените сравнителни изречения, които се отнасят към главно сказуемо, на което е изразено с помощта на безлично-предикативна дума. Напр.: „Вървя, но ми е тежко, тежко, сякаш баща ми умрял“ (Н. Р.). „Много ми е жадно — сякаш съм ял солени жаби“ (А. К.). „Тихо беше като че в чифлика нямаше жива душа“ (И. И.).

1. 9. ПСФ се отнася към главно изречение, в което имаме съставно именно сказуемо. Напр.: „Дълбоката пепел в коловозите е гореща, сякаш току-що изкарана от напалена пещ“ (А. К.). Признакът, назван от именната част на съставното сказуемо, се уточнява откъм степен чрез съпоставянето му с предполагаем източник, за който той е типичен, постоянен. В зависимост от категориалната принадлежност на именната част в съставното сказуемо разграничаваме три основни групи:

1. 9. 1. Именната част е изразена с прилагателно име, с което се означават качества, свързани с външния вид на субекта в главното изречение (нисък, набит, дебел): „Дебел беше той, сякаш беше налепен целият с топки“ (Ан. Д.). „Той беше нисък,

абит и малко пригърбен, сякаш тялото му беше превито под тежестта на широките му грамадни плещи“ (Г. Р.); или с конкретни асти (очи, глас, лице): „Лицето му е спокойно, сякаш спи“ (Г. П. Ст.). „Погледът му бе съсредоточен, остър, като че нанизваше на него събеседника си“ (Ил. В.). „Но гласът му беше гън, дрезав, сякаш излизаше от някоя разцепена цев“ (Е. П.). С прилагателното име могат да се разкриват нравствени и физически качества на субекта, временно състояние, като с ПСФ се съобщава за хипотетична причина, предпоставка, с което се уточнява и конкретизира посоченият признак. Напр.: „Рахни беше весел, като че повдигаше сватба“ (И. И.). „Само Симеон Грозев или Монката, както го наричахме, беше нежен, пухкав, сякаш беше раснал в някакви аристократически салони“ (Г. К.). „И навсякъде хората бяха буйни и бързи, като че ли играчите се надпреварваха“ (Г. К.). Гвърде често с именната част на съставното сказуемо се назовава признак на животни, предмети, свързан с външен вид, форма, цвят, размер и др.: „Птицата беше цялата зелена, чистичка, сякаш токущо извадена от бояджийски кюп“ (Н. Р.). „Какви са тежки, като че злато е налято в тях“ (Ил. В.). „Стените на отвора бяха гладки, като че ли стъргани с най-финната пилничка за дамски маникюр“ (А. Г.). Така също могат да се назоват абстрактни признаци: „Светът беше болен, болна беше есента, която всеки ден сваляше листата на ябълките, болна беше къщата на Джупуните и хората в нея, сякаш бе преминал страшен превал, отдето започваше друг, неизвестен живот“ (Ем. Ст.). Среща се и степенувано прилагателно име: „Само безросните сутрини бяха по-студени, като че смъртна хладина обхващаше земята“ (Ем. Ст.). „Лазар беше съвсем блед, още по-пригърбен, сякаш снагата му бе счупена, та ръцете му метяха земята“ (Н. Р.).

1. 9. 2. Именната част е изразена с минало страдателно причастие. В един случай посоченото качество се оприличава на същина, за която то е характерно: „Цялото му лице е гъсто набраздено с бръчки, като че е лицето на татуиран австралиец“ (И. И.). Това даваше възможност за трансформация на ПСФ в не-предикативна СФ, при която се указва на известна принадлежност: „Цялото му лице е гъсто набраздено с бръчки, като лицето на татуиран австралиец“. В други случаи с ПСФ се изяснява признакът от към известна предполагаема причинност, която подчертава и резултативността от извършеното действие: „Ама то съм строшена, сякаш съм калцана в чутура!“ (И. В.). „Очите ѝ бяха подути, като че ли беше плакала цяла нощ“ (Кр. В.).

1. 9. 3. Именната част е изразена със съществително име: „Цялото семейство беше на крак, като че ли беше ги събудила войнишка тръба (К. Кч.).

2. ПСФ СЕ ОТНАСЯ КЪМ СКАЗУЕМОТО В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ
 ЧРЕЗ ДРУГА ВТОРОСТЕПЕННА ЧАСТ ИЛИ ЧРЕЗ СКАЗУЕМОТО
 ПОЯСНЯВА ВТОРОСТЕПЕННА ЧАСТ

2. 1. ПСФ пояснява обстоятелствено пояснение за начин, изразено с наречие. При този структурен модел ПСФ е зависима пряко от обстоятелственото пояснение за начин, на което ограничава, конкретизира или уточнява съдържанието чрез посочване хипотетично действие, което не се осъществява реално по отношение на действието в главното изречение. Напр.: „*Нервно размахваше ръце, сякаш отблъскваше с тях обвиненията*“ (Ем. Ст.). Подчиненото сравнително изречение обаче може и да обогати, да разшири съдържанието на обстоятелственото пояснение — наречие, рисувайки образно предполагаема причина или ситуация: „*Борис мръдна леко с раменете, като че искаше да каже — гледат си работата, бранят се, няма защо да им се сърдим, отпусна ръце и въздъхна дълбоко*“ (Г. К.). „*И усети как сърцето му заигра радостно, като че някой по-рано беше го стискал в корава ръка, отпусна го бързо и то затрептя в гърдите му като птичка*“ (Г. Р.). Нерядко ПСФ се отнася към две или повече обстоятелствени пояснения, обединени семантично, пояснявайки действието от различни страни. Напр.: „*Валя тихо и бавно, но обилно и гъсто, като че се готви да затрупа цялата земя*“ (И. И.). „*На места тя разказваше спокойно и гладко, като че четеше на книга*“ (Г. К.). Твърде често ПСФ се отнася към обстоятелствено пояснение за начин, което стои при сказуемо, изразено с глагол за реч, възприятия, движения, положения, промяна, издаване на звук и порядък при глаголи с преносна употреба, за означаване на конкретни действия, действие до краен предел и др.

2. 1. Сказуемото в главното изречение означава устно изказване на мисъл, отговор, забележка, въпрос и се изяснява от обстоятелствено пояснение за начин, което конкретизира действието откъм интензивност: „*То загореше много бързо, като че изстрелваше думите си*“ (Г. К.). „*Каза изведнъж Славчо, като че ненадейно му хрумна това в главата*“ (И. В.). „*Тя произнесе тия думи полека, сякаш душена от сълзи*“ (Г. Р.); особеност на изговора: „*Заговори гърлесто и високо, като че приказваше на много хора*“ (И. И.). „*Наистина — каза Сарандовица ниско, като че си спомваше нещо*“ (И. И.). „*Обади се той глухо, като че случайно му беше хрумнало за Кориткови*“ (Г. К.). Обстоятелственото пояснение може да бъде свързано с нравствения облик на субекта: „*Боне! Бонке! — промълви той покорно, като че ли готов да коленичи пред кушетката*“ (Г. Р.). „*Готови ли сте? — запита сърдито той, сякаш не те него, а той тях беше чакал*“ (К. Кч.); с временно състояние, с някакво преживяване: „*Играл му отвърна весело, сякаш забрави за него*“ (Ст. З.). „*А ние не бяхме ли против тази война? — попита той разбразнено, като че Рашков му възразяваше*“ (Г. К.). „*Какво ли пък рабо-*

тиш и ти! Само пречиш на слугините! *изрече той едно, като че ли виждаше Бонка пред себе си — намусена и готова за кавги*" (Г. Р.).

2. 1. 2. Сказуемото в главното изречение означава възприятие и се пояснява от обстоятелствените пояснения *плахо, загрижено, въпросително, гузно, намръщено, насмешливо, честно, строго, внимателно, равнодушно, гордо, надменно, втрещено* и много други, към които ПСФ се отнася пряко, изяснявайки образно тяхното значение. Напр.: „Лудият *загледа втрещено*, сякаш пробива с поглед тъмното що го дели от далечната жена“ (Н. Р.). „*Погледна въпросително* Марка, като че искаше да чуе мнението му“ (И. В.). „И аз *неволно отместих* очи, сякаш бях надзърнал нейде, дето не ми беше работа“ (К. Кч.). „*Гледаше тъпо*, като че ли не разбираше нищо“ (Г. К.). „*Смилец плахо гледаше* гостите, като че очакваше от тях помощ“ (И. В.). „От своя страна той *гледаше* Елисавета *учудено*, сякаш нямаше сили да отмести погледа си от нея“ (Ем. Ст.).

2. 1. 3. ПСФ пояснява наречие, което стои при сказуемо, изразено с глагол за възпроизвеждане на звук, шум. Подчиненото сравнително изречение по характера на изразяваното отношение е обстоятелствено-изяснително, посочвайки нереална ситуация, чрез която начинът на глаголно действие в главното изречение се конкретизира. Напр.: „Замръзналите им *клони зачукаха звънливо*, като че бяха стъклени“ (И. И.). „Клоните на чинара сега *шумяха тихо, ласкаво*, като че искаха да го утешат и приютят“ (Ем. К.). „Водата като *тъмна зелена ивица* се е прибрала до отсрещния бряг, *шуми монотонно и печално*, сякаш и тя е петимна за прохлада от небето“ (И. В.). „Втори път *забиха* камбаните *звънко и ситно*, като че ли отгоре изсипаха цял наниз сребърни звънци“ (Ст. 3.). „Зад града *оглушително изрева* оръдеен изстрел, сякаш небесата се *продънваха*“ (Ем. Ст.). „Облаците се *разминаваха* и *леко-дуднеха*, като че се сърдеха един на друг „нещо“ (Ил. В.).

2. 1. 4. Обстоятелственото пояснение в главното изречение пояснява сказуемо, с което се назовават физиологични дейности, конкретни прояви, положение, краткотрайни промени и др. ПСФ има причинен оттенък, рисувайки действителността като хипотетична. Напр.: „*Усмиввам му* се *съвсем кротко, дружелюбно*, сякаш нищо не е било“ (Г. Р.). „А аз *продължавам да живея* *съвсем спокойно*, като че всичко ми е в ред“ (Св. М.). „Пашата *смигна хитро*, сякаш снощният прием все още *продължаваше*“ (Ст. Д.). „Той *засмука* от луличката си *жадно*, като да пиеше на едри глътки студена вода“ (А. К.). „Кметът *дишаше тежко*, като че въздух не му *достигаше*“ (Г. К.). „Той *работеше бързо, неуморно*, като че се *състезаваше*“ (Е. П.). „Брястът *тъмнееше неподвижно*, като че беше *задрямал*“ (И. И.). „И сърцето на Авакум *тръпнеше болезнено*, като да беше *уплетено* в *бодлива тел*“ (А. Г.). „Въпреки че се бореше със злобата си към Кон-

дарев, на улицата тя *нарасна неудържимо*, като че уморената августовска пладня го възвърна в миналото“ (Ем. Ст.).

2. 1. 5. ПСФ пояснява обстоятелствено пояснение за начин при глаголи за движение. Подчиненото сравнително изречение най-често конкретизира наречие — обстоятелствено пояснение, което показва скоростта на глаголното действие. „Слънцето *бавно върви* по небето, сякаш се помайва към тъмна вечеря“ (П. Т.). „Влакът *се носеше бързо* напред, сякаш се мъчеше да завакса пропуснатото време и да откара хората до родните места без закъснение“ (К. Кч.). „Асен *се покачи* по черешата *пъргаво и леко*, сякаш беше правил това десетки пъти досега“ (А. Г.). „Тя *се втурна внезапно*, като че падна отгоре, от сивото смълчано небе“ (Л. Ст.). „Той *се обърна гневно* назад, сякаш искаше да се скара на хората в задната кола“ (Д. Д.).

2. 2. ПСФ изяснява обстоятелствено пояснение за начин изразено с предложно съчетание. При този тип подчиненото сравнително изречение също изпълнява обстоятелствена функция, конкретизира или разширява пряко предложно-именното съчетание. Напр.: „Сетне погледна сина си *с груб поглед*, като че ли искаше да му залепи плесница“ (Н. Р.). В зависимост от оформящия съчетанието предлог различаваме няколко подгрупи:

2. 2. 1. ПСФ пояснява обстоятелствено пояснение, сформено с предлога с. Това са най-многобройните предложни съчетания във функцията на обстоятелствено пояснение за начин. Пълнозначната дума в предложното съчетание обикновено е съществително нарицателно име, с което се именуват части на човешкото тяло или прояви, свързани с човека, с които се уточнява глаголното действие откъм начин (*с гърдите си, със слаб глас, с глава, с яростен глас, с нажалени очи, с ръка, с уста, с поглед, с глас продължителен и дрезгав, умирнителен и висок, с къса усмивка, със стиснати челюсти, с някаква недоволна гримаса, с пръст, с тона на досада, с блеснали очи, с рамене, с хищно протегнати ръце* и др.). ПСФ изразява обстоятелствено-изяснително отношение, засилва ефекта от предложното обстоятелствено пояснение в главното изречение. Напр.: „А бай Ганьо при тоя въпрос последва *с бяволска усмивка* Иречека, като че искаше да му внуши своя възглед за жените“ (Ал. К.). „Затаили дъх, легистите го гледаха *с широки, немигащи очи*, сякаш не можеха да разберат какво им беше казал“ (Ст. Д.). „Очите му се стрелнаха *с гневен поглед*, сякаш аз бях виновният“ (Г. К.). „Бърни само се усмихваше *с някаква крива, гузна усмивка*, като че не вярваше“ (И. И.). „Чорбаджията реवेशе, пшкаше, молеше се *с глас продължителен, дрезгав, умирнителен и висок*, сякаш четеше пред светите стъпки на бога прошенията на жителите от с. Голяма Неволя“ (Ел. П.). „Пухкаше *с уста*, сякаш гасеше свеци“ (Ч.). С пълнозначната дума в предложното съчетание могат да се именуват части на животни: „Петелът яростно изкукурига на самия праг и завърши *с едно дълго „КОО-К!“* — сякаш почистваше гърлото си“ (Ем. Ст.).

„Овците взимаха трохите с очи, пълни от благодарност, ядяха и отминаваха с наведени глави, сякаш наистина искаха да се скрият от другите“ (Е. П.); абстрактни понятия: с *увлечение, с бързина, със съчувствие, със злорадство, със смущение, с безразличие, с увереност, със старание, с отвращение, с почуда, с веселост, с вдъхновение, с достойнство* и др.). Напр.: „Продължи той със същата сериозност, като да пресмяташе в ума си всички подробности“ (Д. Т.). „Той вървеше с престолено спокойствие, като че ли наистина беше тръгнал да търси някаква изгубена коза“ (Г. К.). „Наведе с досада глава към пътеводителя, сякаш казваше: тогава какво се закачаш?“ (Б. Р.). „И Аврамов извърна лицето си с отвращение, като че искаше да не види никои неприятен образ“ (И. В.). „Райна го посрещна със студено безразличие, като че той не идваше от разбунтуваните села, а беше се разделил с нея преди един час“ (Ем. Ст.).

2. 2. 2. ПСФ пояснява обстоятелствено пояснение, оформено с предлога *за*. За разлика от първите при тях не се наблюдава семантично разнообразие. Напр.: „И като прихнаха всички в един глас, сякаш кеф им стана“ (П. Т.). „И притиснат надолу, криех в шепи лице, сякаш спя“ (Б. Р.). „Знаменосецът равняваше червеното знаме в такт с песента, сякаш сигнализираше с него“ (Ем. Ст.). „Всички в един глас ревноха да плачат, сякаш че бяха полени с гореща вода“ (З. Ст.).

2. 2. 3. ПСФ пояснява предложни обстоятелствени съчетания с предлога *като*: „Те блуждаеха като на луд, сякаш ги закриваше мъгла“ (Г. Р.). „Този парфюм сред обстановката на тесния килер ми действа като хлороформ — сякаш въздухът изведнъж се изпари някъде“ (А. Г.); с предлога *без*: „Йоргов беше победен без бой, дори без най-малка съпротива, като че ли предзарително беше предал всичките си позиции“ (Г. К.). „Едничък само аташе-то от външното министерство се киска без всякакъв повод, като че ли някой го гъделичка скришом под масата“ (Св. М.); с предлога *за*: „На тротоара тя спря за миг, сякаш се колебаше кой път да хване“ (Б. Р.); с предлога *на*: „Овцете се урваха на една страна и се събираха накуп, като че грабнати от вятъра“ (И. И.). „Тръби свиреха на пресекулки, като че ли зовяха някого“ (Ст. З.); с предлога *по*: „Падаше по очи, сякаш прегръщаше земята, която му се струваше оголяла“ (Ем. Ст.); с предлога *от*: „Отвореното крило на прозореца спокойно поскриваше от време на време, сякаш разговаряше с някого“ (Ил. В.); с предлога *под*, *против*: „Редовете се пресичаха под ъгъл, сякаш лежат на различни плоскости“ (Н. Р.). „Мислите му продължаваха да текат някак против волята му, като че не той, а друг мислеше сега вместо него“ (Ем. Ст.).

2. 3. ПСФ се отнася към две обстоятелствени пояснения за начин в главното изречение, изразени едното с наречие, а другото с предложно съчетание. Подчиненото сравнително изречение има обстоятелствено-изясните-

лен характер, описва предполагаема причина, чрез която още порелефно и образно се възприема поясняването глаголно действие от главното изречение. Напр.: „Вървеше бързо, с леки и твърди стъпки, като че нищо не беше пил“ (И. И.). „Тя говореше спокойно, с равен глас, като да беше сама в стаята“ (Д. Т.). „Тошка се разглеждаше бавно с едно чудновато любопитство, като че за пръв път влизаше тук“ (Г. К.). „Клепките му мигат някак тежко като *но кукумявка*, сякаш са намазани с лепило“ (Св. М.). „Той разказваше леко, интересно, на един дъх, сякаш сам с очите си беше видял всичко“ (Г. К.).

2. 3. ПСФ пояснява казуемо в главното изречение, при което има пряко или косвено допълнение.

2. 3. 1. В главното изречение има пряко допълнение. ПСФ има обстоятелствено-пояснителен характер и се отнася към казуемото и прякото допълнение. Напр.: „Но твоята реч ни размисва; сякаш говориш на някой площад“ (Н. Р.). „И обикнаха я всички, като че да беше дъщеря на цялото село“ (Е. П.). „И като ги взе, сякаш без ръце останах“ (Ч.). В повечето случаи ако се отстрани прякото допълнение, подчиненото сравнително изречение става неясно или се изменя смисловото му отношение към главното изречение. Напр.: „Раковски се извърна още повече, усмихна се и вдигна *бамбуковия бастун*, като да беше сабя“ (Ст. Д.). „Изпитваше дълбоко *вълнение*, сякаш някакво откровение беше разкрило всичката красота на живота, която тъгата и неврастенията скриваха досега от погледа ѝ“ (Д. Д.). „Внезапно, гласнат от смътен порив, свали *шапката си*, като че отдаваше почин на себе си и на тайната, в която умът му продължаваше да блуждае“ (Ем. Ст.). Друга характерна особеност при този модел е повторението на прякото допълнение в подчиненото изречение. То е най-често изразено с винителната форма на личното местоимение и чрез повторението му в ПСФ се подчертава отношението на глаголното действие в главното изречение към него. Напр.: „Никому не давате да *ви* доближи — сякаш ще *ви* ухалят“ (Н. Р.). „Левски го погледна, сякаш *го* виждаше за пръв път“ (Ст. Д.). „Иска да ти *ги* покаже, като че ли не *ги* виждаш“ (Д. Т.). В главното изречение прякото допълнение е изразено със съществително име, а в подчиненото се повтаря, изразено с винително местоимение. Напр.: „Александър Христатиев сърдито газеше *прашния килим*, сякаш искаше да *го* събере и стъпче“ (Ем. Ст.). „Познаваше *дърветата*, като да *ги* беше той садил и шарил“ (Н. Х.). „Спря се орача пред вивата злата (благ дъх му лъхна и сепна *душата*), като че свиден привет я погали“ (П. П. Сл.). Прякото допълнение от главното изречение може да бъде подлог в подчиненото, което показва, че рисуваната хипотетична ситуация в ПСФ е все пак възможна и реална по отношение на главното изречение. Напр.: „Но той не *го* е знаел, сякаш *то* е било тайна, скрита за неговия ум“ (Ем. Ст.). „Тези тъпи и суеверни жени *викаха* за всичко *него*, като че ли

ой беше сложил върху родилката някакво тежко проклятие“ (Г. Р.).

2. 3. 2. В главното изречение има непряко допълнение, означаващо предмет, засегнат косвено от глаголното действие. То може да бъде изразено с предложно съчетание или дателно местоимение, като при неговото отстраняване се изменя отношението между главно и подчинено изречение. Напр.: „И те заразпитуваха за нея, като да бе станала хубавица“ (К. П.). „Той пъхаше на бензин, на газ и на разни видове земни масла, като че ли бяха го измъкнали от петролна сонда“ (К. Кч.). „То се прибра до баба си, сякаш се боеше, че ако е по-далеч, ще изпусне нещо от приказките“ (Н. Р.). При тях също е възможно повторение то на косвеното допълнение в подчиненото изречение: „Той се наведе и му целуна десницата, сякаш се прощаваше с него“ (Ст. 3.). Непрякото допълнение в главното изречение е изразено с предложно съчетание, а в ПСФ с дателно местоимение: „Отдолу Искър се вие под скалата — със своя вечен шум, като че иска с него да приспи и тъй винаги спящата църква“ (И. В.). „И се загледа в Нона, като че ѝ се радваше“ (И. И.). Косвеното допълнение от главното изречение може да бъде подлог в подчиненото: „Тримата се надвесиха над мене, като че ли се дава, да ме спасяват“ (Бл. Д.). Възможно е прякото допълнение от главното изречение да бъде в подчиненото косвено или обратно: „Монката спря очи на нея, като че я виждаше за първи път“ (И. И.). „Кравата ме погледна, като че ми каза нещо“ (Е. П.).

2. 4. ПСФ пояснява главно изречение, в което има обстоятелствено пояснение за място. „Всеки гледа да бръкне в хазната, като че това е негово“ (Ст. Д.). „Басмената блузка се развълнува над гърдите ѝ, като че ли отвътре я надуваше южнякът“ (А. Г.). „Подбягваше пред нея по пътеката, сякаш я водеше“ (Ил. В.). Глаголното действие в главното изречение се пояснява откъм начин не само с ПСФ, а и с обстоятелственото пояснение за място. „Тича с него из лозето, като да носи торба вълна“ (К. Пат.). „Тя се приведе през оградата на балкона, като че ли само да протегнат ръце и ще се докоснат“ (Д. Т.). В подчиненото изречение обстоятелственото допълнение за място от главното изречение, изразено с предложно съчетание, може да бъде повторено чрез наречие. Напр.: „Той заби поглед в краката си, като че ли там беше написан отговорът на Авакумовия въпрос“ (А. Г.). Понякога ПСФ има подчертан определителен характер и образно характеризира субекта от главното изречение: „Вълшебното и величествено се издигаха неговите пламъци над зелените средногорски дървета, като да излизат от ада“ (З. С.).

2. 5. ПСФ пояснява главно изречение, в което има обстоятелствено пояснение за време. „Мишко стоя няколко секунди, като че разбираше за какво става дума“ (А. Г.). „Едва сега отговори Алексю, като че ли досега беше събирал сили, а и кол-

ко ли сили му бяха останали“ (Д. Т.). „Извика след малко той, като че из дъното на някой кладенец“ (И. И.).

2. 6. ПСФ се отнася към главно изречение, в което има обстоятелствено пояснение за количество: „Тя вървя доста, като че знаеше колко трябва да върви“ (И. И.). „Сега Лазар ѝ наговори толкова много, като да чете по книга“ (Д. Т.).

2. 7. ПСФ изяснява сказуемно определение в главно изречение. Сказуемното определение обикновено стои при непълнозначни в лексикално отношение глаголи, поради което ПСФ го пояснява направо, показвайки степента на признака, именуван с него. Това обстоятелство показва възможността обстоятелственото значение на ПСФ да се съчетае с определително и обстоятелствено за количество и степен. Напр.: „За пръв път в живота си той се чувствуваше *безпомощен* — като да беше с вързани ръце и крака“ (А. Г.). „Хубавото му лице изглеждаше *свежо*, като че беше станал от сън“ (Ем. Ст.). ПСФ може да посочва хипотетична причина или да утвърждава признак чрез отрицание. Напр.: „Аз си отдъхнах с облекчение, кога излязох отгоре на свободен въздух, *весел и щастлив*, като че ли съм одържал голяма победа“ (И. В.). „Юлиус вървеше *мълчалив*, сякаш забележката не се отнасяше за него“ (Г. К.). „Един миг Севда стоя *като втрещена*, сякаш не разбриаше думите на старата“ (Г. К.). Сказуемното определение може да бъде изразено с прилагателно име при глаголите *чувствувам, стана, остана, изглеждам, явя се* и др. Сказуемното определение назовава външен признак, а ПСФ го конкретизира, показвайки неговата степен на застъпеност у субекта. Напр.: „Сега тя стои отворена, като че ли очаква някого“ (А. Г.). „Мито влезе *гологлав*, като че е умрял баща му сега“ (С. Ц. Д.). „Стоил носи подпоручика на ръце и все лак върви *прав*, сякаш не чувствува никаква тежест“ (И. И.). „Кърпичката му стана *мокра*, като да я беше топил във вода“ (А. Г.). Сказуемното определение има подчертан квалитативен характер, посочвайки нравствени, духовни, физически качества на субекта, които са временни, непостоянни. ПСФ ограничава или засилва тяхното значение, като по синтактична функция се доближава до обстоятелствено изречение за степен: „Децата я погледнаха *учудени*, като че ли искаха наново да я припознаят“ (Г. К.). „Всички се чувствуват *близки*, сякаш са били столетия заедно“ (Св. М.). „Тогавя изглежда *застаряла*, като че я притиска нещо, като че е закопчана в него *завинаги*“ (Ем. Ст.). „А сетне се събуждах *весел*, сякаш съм се къпал в планински вир“ (Н. Р.). Сказуемното определение може да бъде изразено с предложно съчетание: „Маршалът *с разперени ръце*, като че ли пази равновесие или ? се да улови птица“ (Н. Р.). „Околоврът по миндепльщите бяха насядали челмосани аги, *с подвити крака*, като да люпеха яйца“ (З. Ст.). Сказуемното определение може да бъде обособено или степенувано. — „Отстъпих аз бързо от това село, *поразен и оскърбен*, като че бяха ме хванали в някаква кражба“ (З. Ст.). „Гласът му изведнъж стана *по тих*,

като че ли от страх да не пробуди момчето“ (Ст. З.). Сказуемно-то определение може да бъде изразено с минало страдателно причастие — „Иван го изгледа *стреснат*, сякаш чак сега разбра за какво му говореха“ (Ст. Д.). „Не изглеждаше *изненадан* от появата ѝ, като че бяха се уговорили“ (Ем. К.).

2. 8. ПСФ се отнася към определение на подлога или допълнението. Подчиненото сравнително изречение пояснява пряко определението на подлога, показвайки степента на признака, посочен от него. Обикновено определението (съгласувано или несъгласувано) е задпоставно и ПСФ стои непосредствено след него. Напр.: „Накрай столицата изникнал един фантастически вълшебен дворец с *ослепителен блясък*, като че пурпурните лъчи на заходящото слънце са се отразявали в някои колосален брилянт“ (Ал. К.). „Там пълзеше бръмбарче *от злато, рубини и смарагди* — сякаш паднало от иглата на някоя вратовръзка“ (Н. Р.). Определението на допълнението е също задпоставно, обособено или необособено. Напр.: „Спомням си тазвечерния залез *необикновено висок, лъчезарен*, сякаш цялото небе на запад го обковаваха със златна нимба“ (Ем. Ст.). „Но сред тия гърмежи тя дочу и други едни — *последователни, еднакви, кратки*, като че сухо и остро тракаше някоя шевна машина“ (И. И.).

3. ПСФ ИЗПЪЛНЯВА ФУНКЦИЯТА НА ПОДЧИНЕНО СКАЗУЕМНООПРЕДЕЛИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ

„Всички се правеха, *като че нищо не са видели и нищо не са чули*“ (Г. К.). Възможна е трансформацията на ПСФ в сказуемно определение — „*Всички се правеха на невидели и нечули*“. По-рядко се подчертава и обстоятелствения оттенък за цел: „Светослав си облегна челото на студеното стъкло на прозореца, *като да го разхлади*“ (И. В.).

4. ПСФ ИЗПЪЛНЯВА ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО-ИЗЯСНИТЕЛНА ФУНКЦИЯ ПО ОТНОШЕНИЕ НА СЪОТНОСИТЕЛНА ДУМА В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Докато при реалните ПСФ значително място заемат тези, които се отнасят към корелат на главното изречение, то при нереалните те заемат твърде незначително място. Въпреки това в зависимост от синтактичната функция на съотносителната дума имаме няколко структурни модела:

1. Съотносителното изречение така (т'й) изпълнява функцията на обстоятелствено пояснение за начин. ПСФ му разкрива образно съдържанието чрез рисуване на предполагаемо действие. Напр.: „Прости, брате, *че т'й ти говоря*, като че себе си по-добър искам да изкарам, повече потребен“ (Ст. З.). „Гледаш ме *така*, както че ли имаш да ми кажеш нещо“ (М. Гр.). „И *така*

облизваше меките си гладки устни, сякаш те на самата нея бяха много вкусни“ (О. В.).

2. ПСФ пояснява съотносителното наречие *така*, което е във функцията на обстоятелствено пояснение при друго обстоятелствено пояснение. Синтактичната функция на ПСФ е обстоятелствено изречение за количество и степен. Напр.: „По шосето каруцата се понася с голям трясък и *тъй бързо*, като че конете не усещат никаква тежест след себе си“ (И. И.). „Започваше да тупа с крак и да покашлюва все *тъй неестествено*, като че на гърлото му бе заседнала рибена кост“ (Св. М.). „Той изпква в паметта ми *тъй ясно*, като че ли днес го слушам“ (Т. Вл.).

3. Съотносителната дума е предсказуемо определена или предименната част на съставно сказуемо и посочва степента на назования признак. ПСФ изпълнява функцията на обстоятелствено изречение, показващо степен и количество чрез сравнението с действено състояние, което не е реално по отношение на главното изречение. Напр.: „Приготовленията бяха *тъй бързи*, сякаш почваше самата революция“ (Ст. Д.). „Мракът беше все *така дълбок*, като че ли не настъпваше разсъмване, а приближаваше полунощ“ (А. Г.). „Бонте изглеждаха *тъй светли и тъй пресни*, като че бяха сложени едва вчера“ (И. И.).

4. ПСФ се отнася към съотносителната дума — показателното местоимение такъв във функцията на определение. ПСФ има обстоятелствено-определителен характер. Съотносителната дума може да стои при пряко или косвено допълнение. „Но той чуваше *такъв* вик след себе си, като че всички селяни се бяха потирили след него“ (И. И.). „Смееше се с *такъв* разнежен глас, сякаш се разтапяше душата й“ (Ил. В.). „Веднага след това последваха десетки *такива* звуци, сякаш подгонени хлапета скачаха от някакво дърво“ (Ем. Ст.). Съотносителното местоимение може да бъде и сказуемо в главното изречение. — „В тази улица *беше такава*, сякаш че те прекарваха някоя епидемия“ (Г. П. Ст.), или определение на името в съставното сказуемо. — „Из улицата *бе такава* голяма кал, като че тъпчеха пръщина“ (З. Ст.).

От извършения структурно-синтактичен анализ на подчинените сравнителни изречения можем да направим следните изводи:

1. Въпреки някои неточности и непълноти (приравняване на като с както, разглеждане на непередикативните сравнителни форми като непълни изречения и др.) авторите на по-стари граматики не без основание говорят за подчинени сравнителни изречения в сложното съставно, макар и да не посочват структурно-граматически и семантически особености, с които те отделят от подчинените обстоятелствени изречения за начин.

2. Несъмнено твърде ясна е близостта между подчинено обстоятелствените за начин и сравнение, но въпреки това между тях съществуват структурно-семантични различия. Затова в зависимост от характера на изразяваното отношение в сложното съставно изречение, на равнина на смислово-синтактичния състав, на смисло-

о-синтактичното единство, в зависимост от наличните формални връзки, които имат структуриращо значение и не се съдържат в подчиненото обстоятелствено за начин, отделяме подчинени сравнителни изречения в сложното съставно наред с подчинените обстоятелствени за начин, условие, време и др.

3. Като основа, ядро на синтагматичното отношение между главно и подчинено изречение е сравнителният момент, който не се съдържа в подчиненото обстоятелствено за начин, и е изразен не само с модалната същност на подчинителната връзка, но и с други формални и лексикални средства.

4. В съвременния български език съществуват два основни типа подчинени сравнителни изречения — ПСФ, *изразяващи реална модалност и ПСФ, изразяващи нереална модалност*, като разликата между тях се съдържа преди всичко в структурния минимум, който съществено място заема съюзната връзка и някои други структурно-синтактични особености, свързани с лексикалния състав на сложното изречение.

5. При реалните подчинени сравнителни изречения обектът, с който се установява тъждество или уподобяване, съществува реално по отношение на главното изречение, като съюзната връзка *акто* сама по себе си не определя сравнителното значение, а в състояние с други структурни и лексикални фактори — задължително повторение на лексикално еднакви части в главното и подчиненото изречение, наличие на синтактически паралелизъм, съотносителна дума в главното изречение, относителна самостоятелност на подчиненото и др.

6. ПСФ, изразяващи реална модалност, от своя страна биват същински пълни сравнителни изречения без съотносителна дума или със съотносителна дума, в които има лексикално еднакви части с тези на главното изречение, същински сравнителни изречения без лексикално еднакви части, непълни същински ПСФ, неутрализирани ПСФ и вметнати ПСФ.

7. Докато с реалните ПСФ се установява тъждество или уподобяване между действията на главното и подчиненото изречение, то с нереалните ПСФ образно се разкрива действие или действително състояние, което е само допустимо, предполагаемо, вероятно по отношение на действието в главното изречение. Връзката между главно и подчинено изречение е нереална, поради което между тях не се създава синтактически паралелизъм, нямаме лексикално еднакви части, а за нереалния модален характер сигнализира още възвеждащата сравнителна дума — *съюзите като че ли, като че, като да, сякаш*.

Подчинените сравнителни изречения (ПСФ) в съвременния български език са твърде жива и активна синтактична категория, отличават се с разнообразие и богатство както в структурно-синтактично отношение, така и във функционално-смыслово, поради което основателно заемат самостоятелно място в системата на сложното съставно изречение.

СЪКРАЩЕНИЕ

АК — Ангел Каралийчев	ККч — Камен Калчев
АГ — Андрей Гуляшки	КПет — Константин Петканов
АлК — Алеко Константинов	КрБ — Кръстьо Белев
АсЗл — Асен Златаров	ЛК — Любен Каравелов
БЕ — сп. Български език	МГр — Мария Грубешлиева
БЕЛ — сп. Българ. език и литература	МГ — Михалаки Георгиев
БлД — Блага Димитрова	Нмл — Народна младеж
ВАН — Веселин Андреев	НР — Николай Райнов
ГК — Георги Караславов	НХ — Николай Хайтов
ГР — Георги Райчев	ОВ — Орлин Василев
ДДам — Дамян Дамянов	ПКЯ — Пейо Яворов
дд — димчо Дебелянов	ПП — Пеньо Пенев
ДТ — Димитър Талев	ППСл — Пенчо Славейков
ДрА — Драгомир Асенев	ПТ — Петко Тодоров
ЕЗЛ — сп. Език и литература	Рд — Работническо дело
ЕП — Елин Пелин	РЯШ — Русский язык в школе
ЕлБ — Елисавета Багряна	СвМ — Светослав Минков
ЕмК — Емил Коралов	СтД — Стефан Дичев
ЕмСт — Емилиян Станев	СтЗ — Стоян Загорчинов
ЗСт — Захари Стоянов	СтЦД — Стоян Даскалов
ИВ — Иван Вазов	ТВл — Тодор Влайков
ИвП — Ивайло Петров	ФН — Филологически науки
ИИ — Йордан Йовков	ХрБ — Христо Ботев
КЗ — Камен Зидаров	ХрР — Христо Радевски
	Ч — Чудомир

СРАВНИТЕЛЬНО-СОСТАВНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПРИДАТОЧНЫМ СРАВНИТЕЛЬНЫМ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Христина Станева

Резюме

Работа представляет первую попытку описать придаточные сравнительные предложения в современном болгарском языке. На основе структурно-семантического анализа видно, что авторы изданных ранее грамматик не без основания говорят о придаточных сравнительных предложениях, хотя и не указывают на структурно-грамматические и семантические особенности, благодаря которым они отличаются от придаточных образа действия. В настоящей работе в зависимости от характера выражаемого отношения в сложном составном предложении, уровня смыслового синтаксического состава, мыслового синтаксического единства, в зависимости от формальных связей, которые имеют структурирующее значение и не фигурируют в придаточном образе действия, выделяются придаточные сравнительные предложения в сложном составном предложении наряду с придаточным образа действия, времени, условия и т. д.

Основой, ядром синтагматического отношения между главным и придаточным предложением является сравнительный момент, которого нет в придаточном образе действия и который выражается не только модальной сущностью подчинительной связи, но и другими формальными и лексикальными средствами.

В современном болгарском языке существуют 2 вида придаточных сравнительных предложений — ПСФ (предикативно-сравнительные формы), выражающие реальную модальность и ПСФ, выражающие нереальную модальность. Различие между ними содержится прежде всего в структурном минимуме, в котором существенное место занимает союзное слово и некоторые другие структурно-синтаксические особенности, связанные с лексикальным составом сложного предложения. В то время как в реальных ПСФ устанавливается тождественность или уподобление между действиями в главном и придаточном, то нереальные ПСФ образно раскрывают действие или состояние, которые допустимы, предполагаемы, вероятны по отношению к действию в главном предложении. При реальных ПСФ союзное слово „*както*“ само са-

бой не определяет сравнительное значение, а в сочетании другими структурными и лексикальными факторами: обязательное повторение лексикально одиноковых частей в главном и придаточном предложениях, наличие синтаксического параллелизма соотносительное слово в главном предложении, относительная самостоятельность придаточного и т. д. При нереальных ПСФ союзное вводное слово имеет модальный характер и сигнализирует о нереальной сущности придаточного сравнительного предложения (като че ли, като да, като че, сякаш и т. д.).

Придаточные сравнительные предложения в современном болгарском языке живая и активная синтаксическая категория, отличающаяся разнообразием и богатством как в структурно-синтаксических отношениях, так и в функционально-смысловом отношении, ввиду чего занимают самостоятельное место в системе сложного составного предложения.

COMPLEX SENTENCES WITH COMPARATIVE CLAUSES IN MODERN BULGARIAN

Christina Staneva

Summary

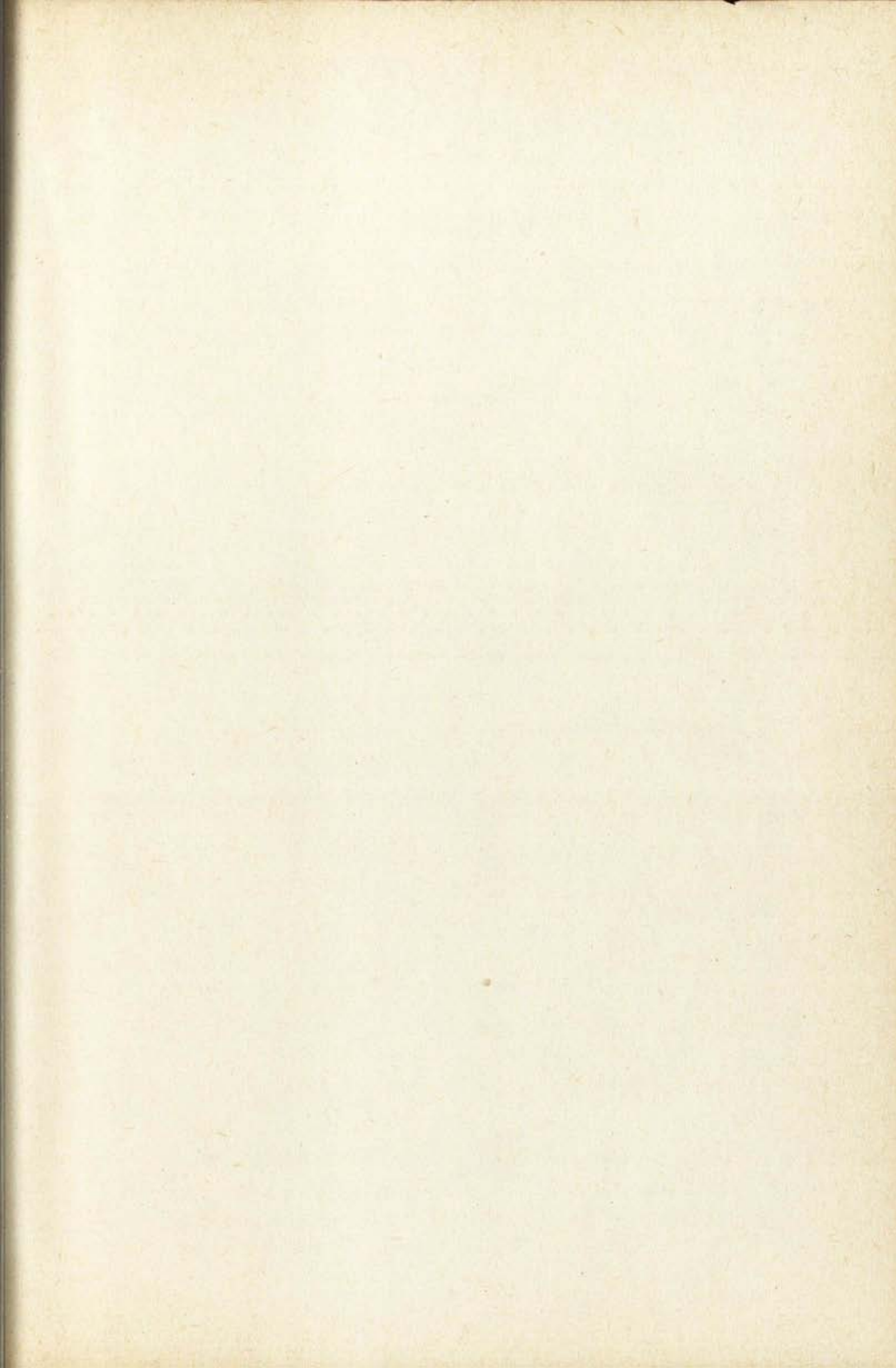
The paper is the first attempt at description of the comparative clauses in Modern Bulgarian. By means of structural-syntactical analysis it proves that the authors of older grammars were right to have written about comparative clauses although they haven't specified their structural-grammatical characteristics that differentiate them from adverbial clauses of manner. The paper points out that in a complex sentence comparative clauses can be found together with adverbial clauses of manner, condition, time etc. Such comparative sentences are connected with the character of the relation between the main and the subordinate clauses, and the formal links that have structuralising effect and are not characteristic of the adverbial clauses of manner.

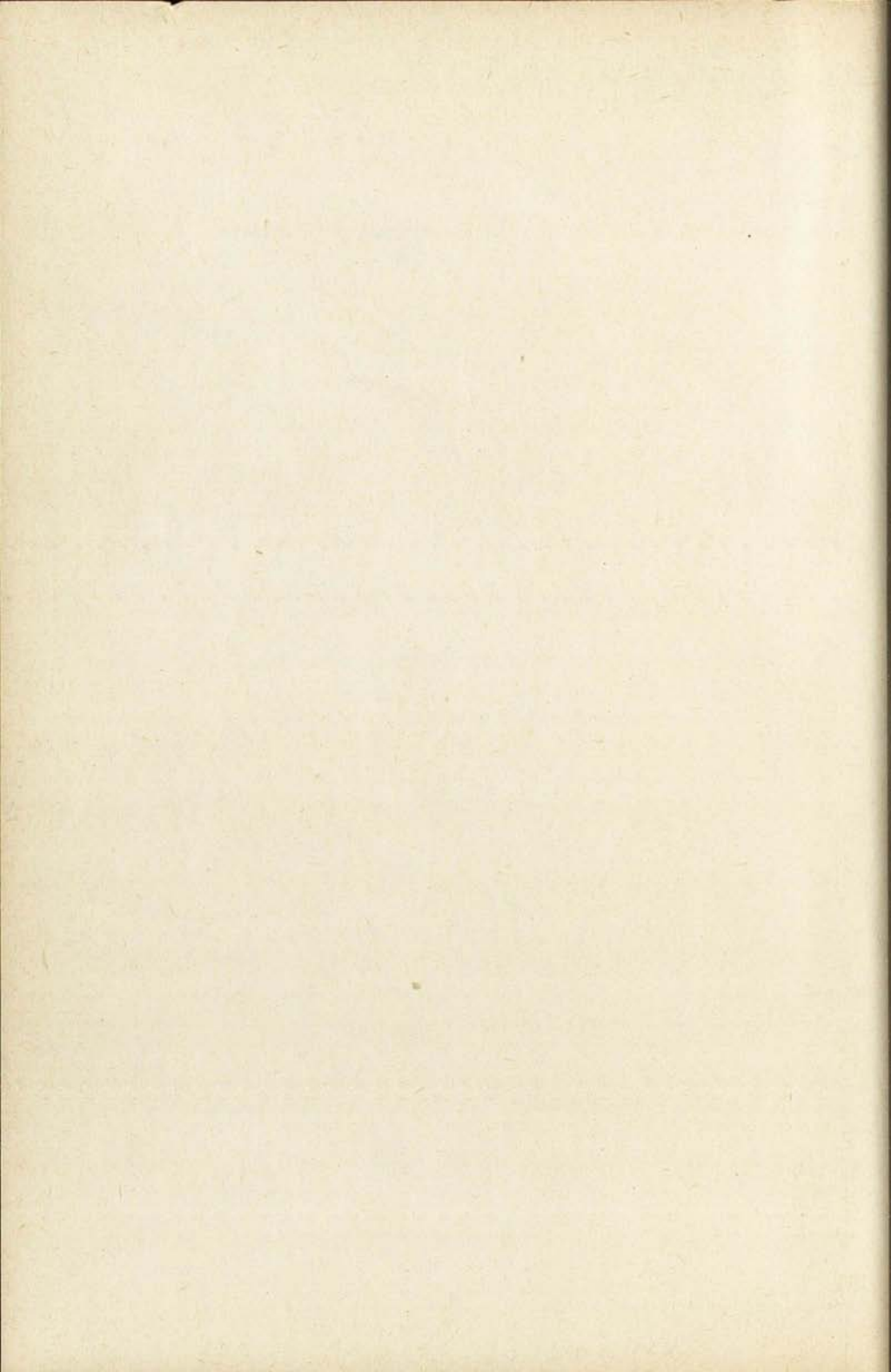
Comparison plays a principal part in the syntagmatic relation between the main and the subordinate clauses. It is not characteristic of adverbial clauses of manner and is expressed both by the modal nature of subordination and by other formal and lexical means.

There are two main types of comparative clauses in Modern Bulgarian-predicative comparative forms expressing real modality and predicative comparative forms expressing unreal modality. The main difference between these two lies mainly in the structural minimum. The conjunctive link and some other structural-syntactical peculiarities connected with the lexical structure of the complex whole constitute the important part of this structural minimum. The real predicative comparative forms express equality or assimilation between the verbal actions of the main and subordinate clauses while the unreal predicative comparative forms, in a figurative way, express an action which is considered probable with regard to the action of the main clause. In real predicative comparative forms the conjunctive link as doesn't express the comparative meaning by itself but only in connection with other structural and lexical factors — repetition of equal lexical parts in the main and subordinate clauses, syntactical parallelism, correlative word in the main clause, relative independence of the subordinate clause etc. In unreal predicative

comparative clauses, however, the introductory conjunctive word has a modal character and signals the unreal nature of the comparative clause — as if, as though, etc.

Comparative clauses in Modern Bulgarian are an active syntactical category. Comprising a variety of types they justly take an independent place in the system of complex sentences both in structural-syntactical and in functional respect.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre I Faculté philologique 1970/71

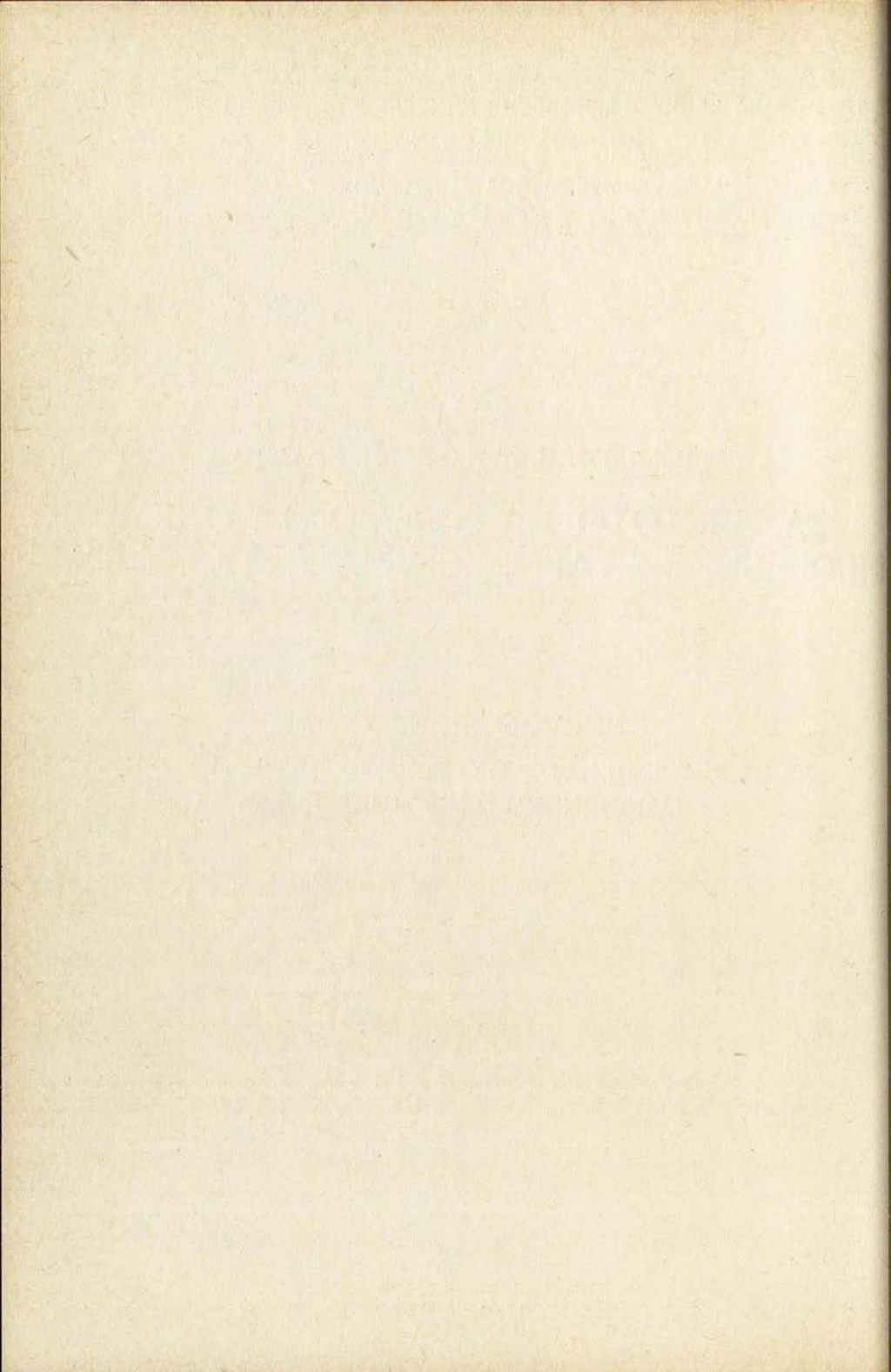
МИХАИЛ ИВАНОВ МИХАЙЛОВ

ЗА МЯСТОТО НА „СЛОВО О ПОЛКУ
ИГОРЕВЕ“ В СТАРОРУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

MICHAIL IVANOV MICHAILOV

DE LA PLACE DE „SLOVO O POLKOU IGORIEVIE“ DANS
L'ANCIENNE LITTERATURE RUSSE

София, 1973

„Слово о полку Игореве“ е важна брънка в системата на староруската литература. За да бъде резултатно изучаването на този паметник и на съвременния етап от развитието на литературната наука, той следва да бъде анализиран преди всичко в неговата зависимост от системата на литературата, към която принадлежи, както и във връзка със значението му за определено нюансиране облика на тази сложна система — староруската литература.

Терминът „система на литературата“ се използва от Дмитрий Сергеевич Лихачов в неговия доклад на Шестия международен конгрес на славистите в Прага през август 1968 г. „Древнеславянские литературы как система“¹. Докладът на видния светски учен бе специално преработен и публикуван като откриващ дискусията в списание „Литературна мисъл“ по въпросите за ролята на старобългарската литература за културното и литературно развитие в славянските страни през средновековието и по други въпроси на старобългарската литература.²

Наред с многото останали приноси в литературоведческата медиевистика една от големите заслуги на академик Д. Лихачов е и тази, че той изследва литературата на руското средновековие като система.

Към определението на системата на литературата следва да се насочи вниманието на литературоведите, защото в него има обобщения, които не бива да бъдат отминавани от изследвачите само на средновековните литератури. Въвеждащият в научно обръщение термина подчертава:

„Под система на литературата разбирам определено съотношение на нейните части помежду им: на видовете литература (преводна и оригинална, църковна и историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения. В понятието система на литературата се включва освен това и отношението на литературата към другите области на културата: към науката, религията, обществената мисъл, към различните изкуства, фолклора и т. н. Накрая към системата на литературата спада и нейното отношение към културите и литературите на

¹ Д. С. Лихачев, Древнеславянские литературы как система. В. „Славянские литературы“. VI Международный съезд славистов. Москва, 1968, с. 5—48.

² Д. С. Лихачев, Старославянские литературы като система. Литературна мисъл, кн. 1, София, 1969. Рубриката „Разговор за старобългарската литература“.

други страни и народи. В крайна сметка системата на литературата се определя от нейното отношение към историческата действителност — съотношението с нея съставя най-съществената част на системата.

Този вътрешен строеж и съотношението с външната, заобикалящата литературна среда представлява органично цяло.

Системата на литературата независимо от това, че отделните ѝ части са в постоянно равновесие помежду си, не е неподвижна. Тя непрекъснато се изменя. Въпреки това перманентно нарушаваното равновесие отново се възстановява и съществува едно динамическо равновесие.³

Ще си позволя да прокоментирам и предложа известно допълване на тук цитираното определение.

Д. С. Лихачов фиксира вътрешните и външните отношения на системата на литературата като единствени нейни определители, а като части на системата назовава само видовете литература, жанровете и отделните произведения.

По такъв начин при необходимост да определим най-общо, но точно вътрешния строеж на художествената литература стигаме вече само до две части на така дефинираната система на литературата — жанровете и отделните произведения.

Вътрешният строеж на системата на литературата наистина е органическо единство, както съвсем точно се изтъква в дефиницията. Но изчерпва ли се той само със съотношението на жанровете и отделните произведения? При това жанрът е част на системата от един разред, а отделното произведение — от друг; съотношението помежду им е съотношение на определител (жанрът) и определяемо (произведението).

Очевидно необходимо е да се дефинира най-общо самото художествено произведение, защото вътрешният строеж на системата на литературата се определя и от вътрешния строеж на отделното произведение. В някои случаи дадено произведение е носител на основни качества на системата. „Слово о полку Игореве“ например, след като бе открито в 1791 г., измени коренно разбиранията за развоя на староруската литература през епохата на Киевска Рус (XI — XIII в.). А след откриването на цяла поредица паметници на староруската литература след годината на първото издание на „Словото“ (1800 г.)⁴ и особено след като стана известна на науката знаменитата „Задонщина“ („Слово о великом князе Дмитрии Ивановиче...“⁵), създадена под непосредственото внушение и влияние на по-древния паметник, неговото място в системата на

³ Пак там, с. 3.

⁴ В. П. Адрианова-Перетц, „Слово о полку Игореве“ и паметници русской литературы XI—XIII веков. Изд. „Наука“, Ленинградское отделение, Л., 1968, сс. 3—9.

⁵ Вж. „Слово о полку Игореве“ и паметници Куликовского цикла. К вопросу о времени написания „Слова“. Изд. „Наука“, Москва — Ленинград, 1966. (Особено статията на О. В. Творогов, „Слово о полку Игореве“ и „Задонщина“ — с. 292—344 на сборника.

литературата на Киевска Рус се откри с цялата си значителност и закономерност.

Вътрешният строеж на художественото произведение е сложен и във всеки частен случай подсказва както възможността за безкрайно търсене на нови оригинални художествени решения, тъй също и постоянството в запазването на основните компоненти на вътрешния строеж на художественото произведение независимо от художествените особености на дадената творба. Склонен съм да считам за най-общо и определящо вътрешния строеж на всяко художествено произведение следното положение:

Всяко художествено произведение е реализирано съотношение на идея и форма, пораждащо или не другия основен компонент на системата на произведението (а и на системата на литературата като цяло, съставено от отделни произведения) — художествеността.

Нас ни интересуват художествените произведения, т. е. случаите на реализирана художественост от съотношението между идеята и формата.

Като компоненти на системата на литературата („частите“ в определението на Д. С. Лихачов) могат да се приемат много звена от структурата на произведението — литературният род, системата на образите, системата на стила, особеностите на поетическата атмосфера. Но тези звена на отделното произведение придобиват ново значение в единното цяло — системата на литературата. В същото време те са зависими от състоянието на цялата система, промените в тях под влияние на нейното вътрешно развитие от своя страна в своята съвкупност чертаят пътя на развитието на цялата система, дават конкретния израз на нейната динамичност и изменяемост. И посочените по-горе основни компоненти на системата на произведението (идея, форма на нейното изразяване, която заедно с характера на идеята определя наличието и степента на художествеността в произведението) са основни именно защото те определят промените и в останалите, второстепенните компоненти, влияят се и влияят на външните въздействия върху системата на литературата, сред които се очертава като най-силно, както изтъква Д. С. Лихачов, въздействието на историческия процес. Той заедно с останалите външни въздействия нанася своите исторически корекции върху системата именно чрез нейните основни компоненти, които в същото време определят и обратното направление на въздействието — от посоката на системата на литературата в посока на системата на обществото, в посока на цялостното негово развитие. А второстепенните компоненти затова са и второстепенни, защото промените в техния характер и стойности са функционално зависими от моментното динамическо състояние на идеята, формата на нейното изразяване и характера и структурата на производното от взаимоотношението между тях в системата на произведението — художествеността.

Това мое схващане за най-общата схема на системата на литературата може да се подкрепи както от развитието на старобългарската литература от IX — XI в., тъй и от развитието на литературата на Киевска Рус от XI — XIII в., където се възвишав „Слово с полку Игореве“ като паметник, изразяващ най-силно най-художествено една от производните на основната идея на староруската литература — идеята за утвърждаването на родината като независима и могъща страна, акцентувана в „Словото“ като идея за единението на русите пред лицето на застрашителната опасност откъм монголския Изток.

Необходимостта да обърнем поглед към старобългарската литература от най-ранния период на нейното развитие (IX — XI в.) се определя от разбирането ми за огромното значение на българския литературен опит, усвоен от русите в зората на тяхната книжовност (края на X в.), за да могат староруските писатели тъй неочаквано бързо да създадат истински шедеври. Художествената висота, до която достига авторът на „Словото“ не е само плод на бурното литературно развитие на Киевска Рус през XI и първата половина на XII век. Идейното и художествено богатство на този изключителен паметник има своите дълбоки корени в благодатната почва на старобългарската книжовност и литература още от първите десетилетия на нейното развитие през IX в. В същото време не може ни най-малко да се подценява нито народностната самобитност на „Словото“, нито огромното значение и на фолклора на източните славяни, комуто „Словото“ и староруската литература като цяло дължи толкова много за бързото си преминаване от сферата на подражанието в сферата на оригиналното творчество. Този бурен и плодonoсен процес се предопределя и от всестрания културен развой на източното славянство от времето преди възприемането на славянската писменост от Киевска Рус, както и от всестрания културен подем в държавата на Рюриковичите през XI — XIII в.

Обръщайки поглед към старобългарската литература, за да покажа типологическата зависимост на „Словото“ в идейно-художествено отношение и от най-ранните старобългарски паметници на литературата, както и да проверя общозначимостта на предлаганата по-горе схема на вътрешния строеж на системата на литературата, принуден съм да изоставя такъв важен проблем, какъвто е проблемът за единството и различията на средновековните славянски литератури. Ограничеността на конкретната задача на настоящата работа налага стесняването на обзора. Но мястото на „Слово о полку Игореве“ в системата на староруската литература се определя и от развитието на средновековните славянски литератури, които, показвайки значителна общност помежду си, не са формирали единна система на страославянските литератури. Техният облик на литератури на различни народности със свой исторически път на развитие, обусловен от самобитността на култур-

ния развой на отделните славянски народности, е извън всякакво съмнение.⁶

* * *

Известни са общественно-историческите условия, които поражават необходимостта от създаването на старобългарската писменост и литература. Възникнала преди всичко да служи на черквата и държавата (макар и далеч надхвърлила това свое предназначение и придобила качества на народностна), старобългарската литература едновременно с това поражда и стремеж към реализиране на естетическите идеали на своето общество и време по различни, твърде различен от този, който дълго време преди нейното възникване е задоволявал потребностите от художествено творчество у българските славяни. Фолклорът на славяните и прабългарите, а и на траките (които, както изглежда, не можем да изключим като участници в консолидационния процес на старобългарската народност), след създаването на старобългарската литература вече не е единствената система на художествено творчество, чрез която се задоволяват исконните нужди от изразяване чрез художествено слово на чувства, настроения, мисли и оценки на българите от епохата на първите стъпки на старобългарската култура през IX в. Макар и да не съм в състояние днес да определя облика по отношение на тематика, идейно-естетическа насоченост, поетика и пр. на фолклора от времето на полагането основите на старобългарската писменост, книжнина и литература, съдейки по състоянието на фолклора на други народи, стигам до извода за по-широкия тематичен и идейно-естетически диапазон на старобългарския фолклор в сравнение със старобългарската литература от ранния етап на нейното развитие.

Оригиналната старобългарска литература възниква и се развива през IX — X в. предимно като резултат от необходимостта да се защитят чрез писмено слово такива изключително важни обществени идеи като идеята за правото на богослужение на говоримия език на народа, а във връзка с нея и идеята за равнопоставеността на народите; като следствие от тези идеи и борбата за тяхното утвърждаване — идеята за народностно-патриотичната гордост от извоювания духовен възход и богати възможности за културен просперитет на българските славяни; идеята за насыщната необходимост от книжовност, просвета за всички славянски и неславянски народи; както и още много други идеи, твърде ярко разкриващи своя светски характер и народностно звучене, макар все още не извън сферата на всепоглъщащия религиозен статут на средновековната мисловност — идеята за свръхетичното, божественото

⁶ Вж.: Петър Динев, „Общност и различия в развитието на старите славянски литератури“, Сб. „Славянска филология“, т. XI, София, 1968, с. 58; Михаил Ив. Михайлов, „Проблемът за общността и различията в развитието на средновековните славянски литератури“, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, т. V, София, 1968, с. 202—206.

начало на материалния и духовен свят. Реализирането в произведения на писменото художественото слово на тези и други, тясно свързани с тях идеи, естествено се осъществява чрез формата на реализацията на идеята. Появяват се произведения (освен преговорните) на Константин Кирил Философ и Методий (достигнал до нас на гръцки език), на такива изтъкнати наши писатели като Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и редица още известни и безименни старобългарски творци от IX—X в. Наистина някои от тези творби приемат формата, изкристализирала в определени схеми на жанровата система на византийската литература, в жанровете на библейската книжнина и др. Това обаче не променя същността на нещата, защото преди произведенията на литературата да бъдат класифицирани по родове, видове и жанрове, те стават реалност, факт на литературното развитие. Систематизира ги по-късно теорията, определя характера на тяхното развитие в системата на литературата литературната история, оценява ги от гледището на съвременния художествен вкус, формиран в определени обществено-исторически условия и незадължителен за всички епохи, литературната критика. Но това винаги става *post factum*, след като тези художествени произведения вече са станали реалност, факт на литературното развитие. Колкото схемата (агиографската, житийната, молитвената и пр.) да скована, регламентира и схематизира процеса на литературното творчество в областта на животоописанието на светците, отците на църквата, в съставянето на молитвените жанрове, новата идея успява да разчупи рамките на литературната шапка, да намери нови форми на нейното изразяване, давайки при това повод и художествени факти за периодическо преразглеждане на класификационните схеми в теорията, историята на литературата и критиката.

Трудно е да посоча в оригиналните произведения на Кирил и Методий много примери на разрушаване жанровата схема, усвоена чрез първоначалното възприемане на византийския литературен опит (а той е и опит и на славянството като един от дейците на многонационалната византийска култура), чрез създаване на нови форми на художествено реализиране на техните нови идеи. Но кълновете на такова новаторство са пред очите ми.

В своята кратка „Молитва към Григорий Богослов“ (IX в.), частична представа за която ми дава извлечението от Пространното Кирилово житие, Константин-Кирил, следвайки традиционната схема в изразяването на идеята чрез формата, постига и нещо различно от известните днес молитви на съвременните нему византийски черковни поети. Ако не друго, то различията в нюанса на молитвения патос на този недостигнал до нас в първоначалния си образ паметник не мога да не изтъкна. Поетът моли светеца да бъде негов учител и просветител. Този детайл е много характерен и подсказва как всемерно е обхванат Константин-Кирил от

просветителската идея. Той акцентува в молитвените си стихове върху това да бъде подкрепен от светеца в начинанието си на проветител. Идеята се възприема като нова в светлината на известните факти за живота и дейността на славянските първоучители. Молещи чрез молитвените стихове на Константин-Кирил Философ да бъдат благословени на попрището на народната просвета, за да могат да изпълнят своята отговорна мисия, осъзната от Кирил и на смъртното му ложе като всеотдаен труд на нивата на славянското духовно възраждане: „Ей, брате — обръща се той към Методий — ние бяхме впрегнати заедно да орем една бразда. След като завърших своя живот, аз падам на нивата. Ти много обичаш планината Олимп, но заради нея не оставяй ученieto си, защото с него ти по-лесно ще можеш да се спасиш!“ (К. м. — М. М.).⁷

Делото на просветата се поставя над всичко, дори над монашеския обет! „Учението“, разпространението на славянската писменост не само е достойно да бъде пренебрегнато заради него спасителното отшелничество в манастира на Олимп, то категорично се сочи като по-сигурен път за „спасението на душата“!

Тази наситена с пределна историческа конкретност идея все още се изразява чрез старата форма — молитвата, но и така вече реализира някои от компонентите на производното от съотношението на идеята и формата — художествеността, един от ярко изявените тук белези на която е емоционално-поетичната атмосфера. Тя особено силно се долавя при отчитане на определени ситуационни моменти на възприемането. Върху учениците на Кирил и Методий действена роля е играло именно обстоятелството, че те ясно са разбирали необходимостта техният учител да моли не бога, а философа Григорий да бъде негов благословител. Положението им на славянски учители, изпитвали и изпитващи радостта и мъката от служенето на делото на просвещението на своите сънародници, като важен момент в начина на възприемането от тях молитвата на Кирил, ни дава възможност дълбоко да почувствуваме достигащия до драматизъм емоционален подем в Кириловата стихотворна творба. Осъзнавайки обстоятелствата, в които е създадена и възприемана от най-близките съратници на автора „Молитва към Григорий Богослов“, ние и днес, след толкова века, възприемаме емоционалното, драматичното и възвишеното в стиховете на Константин-Кирил, макар тази молитва като художествено произведение да принадлежи към една изживяла времето си система на художествено изображение. Но нейната художественост и сега не губи своята внушителност, не се нуждае от прибягване към историческия компромис при оценката ѝ. Освен емоционално-поетичната атмосфера добре изпъква и при съвременен художествен възприемане образността с харак-

⁷ Старобългарски страници. Антология. Под ред. на Петър Диневков. Изд. „Български писател“, София, 1968, с. 217.

терните постоянни епитети, ритмичността. Наистина новата идея не е разкъсала при реализирането си в художествеността рамките на стария жанр, но е постигната симетричност, която също определя своеобразието и естетическата ценност на „Молитва към Григорий Богослов“.

В „Предсмъртна молитва“ (IX в.) поетът философ Константин-Кирил в още по-голяма степен влага индивидуален, личен мотив в реализирането на идеята. Той се моли като просветител и духовен пастир на славянството, макар да не използва прекия изказ. Отново необичайната, революционната дори за времето си идея (да се молиш в предсмъртния си час за победата на една народностна кауза!), макар все още носеща при художественото изразяване чрез формата „бремето“ на жанровите си ограничители, също разкрива при художествено възприемане и отчитане на ситуационния момент на възприемането по онова време редица белези на художествеността. В това произведение авторът е постигнал поетична атмосфера с определена драматична обаятелност. И упорито, макар и бавно, новата идея разклаща устоите на старата молитвена форма. Твърде рано е обаче да предявяваме иск за такова обновяване на формата, което да роди едва ли не лириката в старата българска литература, понесла с първите си стъпки своя главен и тежък товар — обществената, народностната ангажираност. И въпреки това проблясъци на лиризъм, дори и в неговото съвременно интерпретиране, могат да се доловят. И не само в каноничната (молитвената, църковнопанегиричната и епитафийна) наша поезия от IX — X в.

Нима са лишени от своеобразен патетичен лиризъм стиховете на „Азбучна молтва“? Или няма истинска поезия и лиризъм в редица стихове на „Прогласа“? Или тези и други старобългарски паметници на литературата са лишени от светски, народностен и регионален характер?

Чия народностна кауза отстояват такива стихове на „Прогласа“ като:

Защото кой слух, който не чува тънена
на пръмотевницата, може да се бои от бога?
А пък ноздрите, които не миришат цвета,
ще разберат божнето чудо?
А устата, която не чувствава сладкото,
прави човека като камък.⁸

Къде ще срещнем в средновековните литератури по-образно и по-категорично опровержение на догмата да се служи в черквата и проповядва на неразбираем за народа език? И не се ли родее афористичността в тези стихове с лапидарно изразената житейска и държавническа мъдрост и проникновеност в нашите стари каменни надписи? Дори беглото сравнение разкрива тази

⁸ Старобългарски страници. . . с. 39.

съмнена родственост, подхващането от първите наши средновековни писатели на една стародавна народностна традиция. Срв.: „... Човекът и добре да живее, умира и друг се ражда и не-роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил. А името на владетеля е Омуртаг кан ивиги. Бог го удостои да живее 100 години.“⁹

Идеята на „Прогласа“ — защитата на правото на български-славяни да не се подчиняват на триезичната ерес и да използват родния си език при богослужението — вече се реализира по такъв начин, че в това произведение отношението между идеята значително обновената форма на нейното изразяване постига висока художествена мажоретност, макар симетрията на творбата да е осъществена многопланово, което и определя жанровата сложност на „Прогласа“, гравитиращ последователно от поучението към олемиката, от апологията към молитвата и притежаващ при това завършеност и самобитност като представител на особен жанр. Защото кръстосването на няколко жанра в една творба става твърде свойствено по-късно и на други старославянски литератури. В староруската литература наблюдаваме отгласи на тази старобългарска традиция в такива ярки паметници на художествената литература като „Слово о полку Игореве“, „Поучение Владимира Мономаха“, „Повесть временных лет“, „Слово (Моление) Даниила Заточника“ и в много други паметници със сложна жанрова природа.

Ако приложим предлаганата тук схема за строежа на системата на литературата (за нейния вътрешен строеж): идея — форма → художественост — и към апологията на Черноризец Храбър „За буквите“, отново няма да се натъкнем на изненади. Макар и твърде много опростяваща сложния процес на литературното развитие (нещо неизбежно при всяко прибягване до езика на схемата при изразяване на сложни и противоречиви явления), тя не среща отпор от живата тъкан на старобългарските литературни паметници, защото изразява най-главното в тяхната идейно художествена природа. Естествено не с цялата си сложност и многообразие, но тези творби се включват добре в тъй широките рамки на схемата.

Приложението на тази схема към старобългарската проза от IX — X в. не е необходимо да показвам, тъй като тя се отличава от поезията все още не толкова рязко, макар вече добре да се очертава ритмичната организация на поезията, а степента и характерът на нейната епичност да са вече твърде различни от епичността на прозата, макар и специфичната образност на поезията да срещаме и в произведенията прозаически. Но в дадения случай това не променя общозначимостта на съотношението идея — форма → художественост като канава на вътрешния строеж на системата на

⁹ Из Търновския надпис на хан Омуртаг, В. Старобългарски страници, с. 392.

литературата като единство и на отделното художествено произведение като компонент на тази система, влияещ чрез особеностите на собствената си структура върху формирането на структурата на единството, на което принадлежи — системата на литературата.

В староруската литература картината не е по-различна. Нейното възникване до голяма степен наподобява полагането основите на старобългарската писменост и литература, макар по-късното създаване на източнославянската книжовна култура да я поставя при други условия за развитие. Благоприятното обстоятелство, че старобългарският език е тъй близък и разбираем за източните славяни, позволява той да бъде въведен като официален език на църквата и държавата в покръстената през 988 г. Киевска Рус. Различията между него и говоримия език на източните славяни стимулира, от друга страна, процеса на развитието на староруските редакции на старобългарския език в староруски книжовен език. Той се оформя твърде бързо като самостоятелна, родствена на старобългарския език система, но вървяща по определена линия на разграничение от него. В „Слово о полку Игореве“ вече се очертава една от тенденциите на това разграничаване — изоставяне в отделни случаи на непълногласието, един от ярките белези на старобългарския езиков субстрат в езика на по-старите староруски паметници.

И източните славяни подобно на южните създават държавата си в условията на непрекъсната и тежка съпротива срещу аспирациите на Византия. Създаването на славянската писменост и богослужение на разбираем за народа език представлява здрав бараж пред надигналата се откъм Византия вълна на явни и тайни асимилаторски стремежи. Християнизацията на Киевска Рус, осъществена при активното участие на християнизираната вече България, не отменя опасността от асимилация или поне застрашително засилване на византийското политическо влияние в страната. Затова още първите староруски паметници на литературата подхващат онези идеи на старобългарската литература, чрез художественото реализиране на които се утвърждава и брани духовният и политическият суверенитет на славянството и на източното славянство в дадения случай.

Така още в хипотетично реставрирания по ранни летописни сводове староруски паметник, наречен условно от Д. С. Лихачов „Сказание о распространении християнства на Руси“, живо се долавя пулсът на незатихващата съпротивляемост на древния русин. Тази духовна резистентност към всичко византийско, което крие асимилаторски стремежи, се долавя и в легендата за изпитанието на верите. В този епизод на летописното повествование преди всичко е изтъкната активната роля на древна Рус в инициативата за

кръстването. Тази активност тук е изразена от княза-покръстител — Владимир Светославович. Сам той, а не по внушение на гърците, решава да приеме християнството, след като се убеждава в неговите предимства пред другите вероизповедания, чиито основни догмати по негово настояване твърде подробно излагат представителите на различни религии. Заслугата на Византия в християнизацията на Русия тук явно е туширана от руския летописец не само от патриотични подбуди. Това е само един момент от последователно провежданата линия на активна резистентност на староруската литература.

В средата на XI в. блестящият оратор, първи русин, изкачил е на Киевската митрополитска катедра, митрополит Иларион произнася в храма „Света София“ в Киев пред цъта на киевската интелигенция своето знаменито „Слово о законе и благодати“, в което интерпретирането на богословските проблеми изцяло е подчинено на политическата линия на княз Ярослав Мъдри, насочена преди всичко към утвърждаването на суверенитета на държавата му и към укрепване и разширяване на относителната самостоятелност на руската черква. Отлично школуван оратор, творчески овладял византийския и старобългарски опит в сферата на черковното красноречие, подхванал в своята тържествена проповед някои от идеите на апологята на Черноризец Храбър и приложил ги с неподражаемо поетическо умение в условията на конкретната историческа обстановка в Киевска Рус от средата на XI в., Иларион не само в подбирането на литературната форма и в похватите си за постигане на художественост във взаимоотношението между идеята и формата се изявява като писател-новатор на своето време. В една по-късна епоха той в сравнение с по-старите български автори от IX — X в. сполучва да придаде още по-широка богословска обобщеност и силна внушителност на художествено реализираните в тържествената му проповед идеи — идеята за свободното приобщаване към висшето етично начало (бога) от новопокръстените народи; идеята за върховната предопределеност на щастливото историческо бъдеще на родината му, идеята за светото бранене на нейната свобода и независимост. Заключителната молитва на тази тържествена проповед на Иларион е в такава жива идейно-художествена кореспонденция с идеята и високата патриотично-гражданска насоченост на „Слово о полку Игореве“, че една неизползувана досега съпоставка е както уместна, тъй и необходима.

Колкото и да е близка молитвата на „Слово о законе и благодати“ до стари образци, мисли в нея като „И донелиже стоит мир, не наводи на ны напасти искушения, ни предай нас в руци чуждних, да не прозовеся град твой, град пленен, и стадо твое — пришельцы в земли не своей. . .“¹⁰ не губят нито своята актуалност, нито високите патриотични чувства, които разпалват те, осо-

¹⁰ История русской литературы в трех томах, т. I, Изд. АН СССР, Москва — Ленинград, 1958, с. 44—45.

бено в определени ситуационни моменти. От тези прочувствени мисли към призивните слова на автора на „Словото“ за защита на родната земя пътят е пряк през тринадесетте десетилетия от създаването на „Слово о законе и благодати“ до сътворяването на „Слово о полку Игореве“. Не случайна е и общата съдба на двата паметника в живота на поколения руси. Ако молитвата на Иларион векове наред е изпълнявана в руските черкви през години на сурови изпитания за нацията и до най-ново време, „Слово о полку Игореве“ и през тежките и героични дни на Великата отечествена война е било живо в душата на руските бойци, вдъхновявало е за ратни подвизи руския човек. Не случаен е следният епизод от войната, разказан от писателя и преводача на паметника Иван Новиков по думите на очевидец, участник в отбраната на Москва:

„В первые дни нашего наступления под Москвой в декабре 1941 года числа одиннадцатого, двенадцатого наша часть, преследуя отступающих немцев, стремительно заняла одно из селений. Едва светало, деревня горела, тени прыгали по сугробам. От здания школы остался только каменный остов; книги, тетради были разбросаны там и сям. Но вот молодой лейтенант на ходу поднял одну раскрытую ветром книгу. . . Хрестоматия. „Слово“. Он поднес ее ближе к глазам и вдруг громко воскликнул эти знакомые, но каким огнем загоревшиеся слова:

— Загородите полю ворота своими острыми стрелами за землю русскую, за раны Игоревы, буюго Святославича!

Словно они ждали своего времени! И были эти родные слова знакомы и дороги неодному лейтенанту, поднявшему книгу, и не в одной только его душе во мгновение сгорело и то „малое“ време, что лежало между школьной жизнью походной, и то огромное, что отделяло боевой клич давних наших предков от боевого клича наших дней.

С этим новым огнем, вспыхнувшим в сердце, и двинулся дальше отряд.¹¹

Тези два примера илюстрират не само осъществяването на един от компонентите на художествеността чрез изразяването на идеята със средствата на определена поетическа форма — молитвения възглас („Слово о законе и благодати“), авторовото обръщение към герои на повествованието („Слово о полку Игореве“). Те, както и при молитвата на Константин-Кирил, подчертават значението на ситуационния момент на възприемането за засилване степента на емоционалното, а и въобще на цялостното художествено въздействие на творбата.

Ако патриотично-просветителските идеи в творбите на славянските първоучители, бидейки нови сами по себе си и търсейки най-

¹¹ Проф. Ф. М. Головенченко, „Слово о полку Игореве“. Историко-литературный и библиографический очерк. Изд. МГПИ им. В. И. Ленина, Москва, 1955, с. 390.

одходящата за времето форма на реализация в художествено поетически жанр — в староруската литература също са налице в издадените преди „Слово о полку Игореве“ литературни паметници подобни ярки прояви. Няма специално да подчертаваме, че „Слово о законе и благодати“, бидейки тържествена черковна проповед, преследва с идейния си подтекст определени народностни и политически цели. Ще обърна внимание само върху факта, че дори в едно агиографическо съчинение, като житието на Борис и Глеб, цялата идейна линия е насочена към защита на вътрешната политика на великия княз. И не може да бъде иначе, щом самото житие е изградено върху конкретни исторически и политически събития — убийството на невръстните братя-князе Борис и Глеб, извършено с ръцете на наемни убийци от техния по-голям брат Светополк, за да доочиства той пътя си към великокняжеския престол в Киев. Бъдещият велик княз Ярослав Мъдри осуетява пъкления план на безскруполния си брат, наречен от народа „Святополк Окаянный“ и бидейки сигурен, че Константинополският патриарх по внушение на византийския император не ще допусне канонизацията на баща си княз Владимир (което и става), предлага канонизирането на братята си Борис и Глеб, като в специално поръчаното житие житиеписецът особено много акцентува върху покорството на малките братя пред волята на по-старшия брат. Този пример е целел укрепването на принципа на „сюзеренитета-васалитета“. Ярослав с перото на неизвестния писател (Нестор по-късно пише „Чтение о Борисе и Глебе“) сякаш утвърждава мисълта, че при такова безукорно покорство несправедлив може да бъде само безпринципен сюзерен като Светополк. Или, с други думи, житието още в зората на староруската литература се насища с политическа насоченост и по-нататък развива тази тенденция.

Като литература средновековна староруската литература в идейната сфера също като старобългарската се придържа към един всеобщ етически критерий, към едно изходно нравствено начало — идеята за божествено безпогрешното, идеята за бога като творец на материалния и духовния свят, предопределяща хода на историческите събития надземна сила, върховен съдник на делата както на князете, черковните отци и редовите пастири, тъй и на данъкоплатците и пасомите — обикновените труженици. Това обстоятелство обаче не е достатъчен аргумент, за да можем да обаям староруската литература за литература черковно-религиозна. Религиозното начало в нея е своеобразно отделено от поетическата атмосфера на творбите, превърнато повече във формула, литературен етикет (понякога и съвсем чужд на идейния и поетичен свят на творбата), отколкото в идейно-философската същност на художественото повествование. Споменавайки бога, съдейки събития и хора в негово име, староруските писатели виждат света в неговата земна реалност, изобразяват човека с неговите черти на земно същество дори и тогава, когато разказват за него като

за светец, канонизиран отец на черквата, княз, военначалник и пр. Дори все още човекът да се изобразява предимно като представител на една или друга обществена корпорация, дори индивидуалните му черти, личният му духовен мир да е в сянката на етикетната формулировка на действия и мисли, отношения. Важното в случая е това, че и тогава човекът живее в творбите със своята земна същност, в света на ежедневните си материални и духовни потребности. Да си припомним само колко реалистични изображения ни предлага руското летописание, дали повод за толкова бурни дискусии по проблема за наличието на тъй наречените „елементи на реализъм“ в художествения метод на староруската литература. Това проникване на средновековната руска литература от най-ранния етап на нейното развитие със светски идеи, с идеи, които чертаят тенденцията на развитието на руското общество; идеи, които изразяват негласната, но убедителна ангажираност на литературата към земните неща, е закономерна последица от обстоятелството, че старата руска литература, бидейки самобитна литература на творещата я народност, в много отношения повтаря пътя на развитието на старобългарската литература — поради историческата необходимост да премине в нови социално-исторически условия при по-благоприятни културно-исторически предпоставки пътя на старата българска литература от най-ранния етап на нейния развой.

Ролята и значението на старобългарската литература бяха изтъкнати в подобен смисъл и от Д. С. Лихачов по време на дискусиата на Шестия славистичен конгрес. Възразявайки на акад. Петър Динев заради скептичното му отношение към въпроса за възможността да се създаде единна история на славянските литератури, съветският учен подчерта:

„(3) Для создания общей истории древне-южно- и восточно-славянских литератур не может явиться затруднением, что эта общая история будет начинаться с одной древнеболгарской литературы. Общая история подчеркнет и сделает этот факт особенно рельефным.“¹²

Или, с други думи, Д. С. Лихачов не би възразил на моето разбиране, че старобългарската литература от IX—X в., бидейки по своята същност както народностна, местна, тъй и общославянска, играе роля на предистория в развитието на всички останали южнославянски и източнославянски литератури през средновековието.

Пренесена на родствена славянска почва, старобългарската литературна традиция и художествено-изобразителен опит на писатели като Черноризец Храбър, Климент Охридски, Константин

¹² Вж. Актвете на VI международен конгрес на славистите, Прага, 1970, I, с. 328. (VI Mezinárodní sjezd slavistů Prace 1968, Praha 7. VIII, 1968. ARta sjezdu, I. Mezinárodní komitét slavistů Československý komitét slavistů Academia, Praha, 1970).

Преславски и мн. др. чиито произведения се разпространяват изключително бурно по цялата руска земя (и днес някои от тях са представени с много десетки руски преписи), в скоро време започва да изпитва моделиращото въздействие както на конкретните обществено-политически и исторически, и културни условия, тъй и особено на народносттата традиция, най-спонтанен и действителен изразител на която е народното творчество на възприемащия чуждия или родствен литературен опит народ и устното поетическо творчество като един от дяловете на фолклора. Но самите творби на старобългарските писатели не се редактират, пазят се като образци.

Съвсем закономерно е, че в творбите на религиозна тема в старобългарската литература звучи тъй ярко светското начало, извирано на живот в нея от самото нейно призвание — да утвърди българските славяни като народност, да укрепи държавата им, да запази техния суверенитет и да прослави духовния възход на цялото славянство чрез възхвалата на духовните завоевания на българските славяни, утвърдили в сблъсък на епични духовни и военни схватки безценния дар на писмеността на своя роден език.

Основното в историческата потребност на източните славяни от периода на християнизацията на страната им почти напълно се приближава до обстановката в средновековна България отпреди около век и четвърт, когато тя се християнизира и се санкционира от държавата създадената малко преди това славянска писменост и старобългарският език като официален език на черквата и държавноправните институти. Затова в посочените тук няколко староруски творби, посветени на черковно-религиозни нужди и проблеми, тъй осезателно се долавят светски тенденции, преследват се и определени държавнически цели.

В тази очертала се тъй рано секуларизация в староруската литература, нахлуване на светски идеи в нея, „Слово о полку Игореве“ стои на голяма висота в реализирането на водещите идеи в нея по високохудожествен и оригинален начин. Без да е носител на атеистични тенденции (нещо, което проблясва в староруската литература едва през XVII в.), този паметник на литературата проявява невнимание, дори и формално, към религиозното, черковното. Но не в това се крие необичайното, новото в неговото идейно-естетическо съдържание. Защото езическото светоусещане, макар и превърнало се в похват на изображение, приближава (и това е тъй естествено за един средновековен паметник на литературата) колорита на творбата до характера и атмосферата на средновековната мисловност. Не и в самата идея за единението на русите трябва да търсим новаторството на „Словото“. То се изразява преди всичко и най-ярко във формата на изказа на тази идея.

В никоя творба на староруската литература преди „Слово о полку Игореве“ тази идея не е била изразена тъй остро; никой староруски писател преди автора на „Словото“ не се е намесвал

тъй пряко и настойчиво в политиката на руските князе от позицията на своя политическа концепция, защитавана при това с такова чувство за независимост в съжденията и висока отговорност пред историята за съдбата на руската земя. Проникнато от вълнуващ ларизъм, „Словото“ звучи заедно с това от край до край публицистично. В системата на староруската литература от XI—XIII век този паметник бележи върха на нейната ангажираност към обществено-политическия живот на страната и особено към интересите на хората от разоряваните през междуособните войни между феодалите ниви и градини. Да си припомним следния пасаж:

„Тогда при Олѣ Гориславличи, съяшеться и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Дажь-Божа внука, въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣком скратишась: Тогда по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупна себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть: хотять полетети на уедие.“

Наистина изключително внушително и ново за староруската литература от XII век е това прекрасно поетическо обобщение. Образът на руската земя, бил водещ и в други староруски паметници, за пръв път в „Словото“ се изправя тъй жив и действен, будещ дълбоки размисли за съдбата на отечеството. Безмълвните поля на древна Рус, стопанското запустение и разрухата, причинена от братоубийствените войни, са най-силното обвинение в цялата староруска литература срещу князете, забравили в борбата си за лични облаги интересите на Руската земя, останали безучастни към страданията на онези, които хранят с хляба си и воините, и князете, които плащат с кръвта си за прищевките на своите господари.

Ето това определя неповторимостта на художествената форма на „Слово о полку Игореве“, чудното своеобразие на многосложната му жанрова природа, сливането в нея в единно художествено цяло постиженията на ораторското изкуство и лиризма на народните обредни и необредни песни; драматизма на героничния епос и широтата на историческото повествование, блясъка на словесни изумруди от панегириците и публицистичната патетика на апологите и полемичните староруски творби.

Но тази неповторимост на формата не прави „Словото“ случайно, нехарактерно явление в староруския литературен развой. Напротив, този шедьовър като във фокус оживява в себе си най-високите достойнства на староруската литература от XI—XIII в. — нейния патриотичен подем, актуалността и дълбоката социална подкладка на нейната тематика, живия и страстен отклик на всички събития, които досягат жизнените интереси на Руската земя, стремежа към внушително изразяване на мисли и чувства и ярко изобразяване на картини, творческо претворяване на художествения опит на народа, съхраняван в неговото устно поетическо творчество. И ако някога, когато много от най-добрите староруски творби още не бяха известни на руската и световната наука, великият Пушкин имаше основание да определи „Слово о полку Игореве“

сато изолирано явление в староруската литература („Слово о полку Игореве възвышается уединенным памятником в пустыне нашей словесности“;¹³ „к сожалению, старинной словесности у нас не существует. За нами темная степь и на ней возвышается единственный памятник: „Песнь о полку Игореве“.¹⁴), днес първенствувачото положение на този паметник сред богатото обкръжение от сродни по идеи и близки в много отношения по форма на художествено претворение на тези идеи староруски паметници на литературата се откроява като феномен, чиято възможност се предопределя от цялостното предшествуващо литературно развитие на Киевска Рус. Неосъзнатата необходимост от таква именно отражение на действителността, каквото ни предоставя „Словото“, не дава достатъчно основание за определяне на появата му като проява на случайността.

Но като изключителен по надареност художник авторът на „Слово о полку Игореве“, усвоил творчески опита на своите предшественици и съвременници, черпейки жива вода от **непресъхващия извор на народния поетичен гений**, ярко се проявява и като истински **поет-новатор**. Това в още по-голяма степен ни задължава да видим мястото му в системата на староруската литература, изследвайки художествената природа на паметника, очертаваща неговата изключителност като художествено произведение и закономерността на появата му в една средновековна литература, развиващите се по пътя на интензивното овладяване на предходния художествен опит и създаване на оригинални творения на словесното изкуство.

Новаторството на автора на „Слово о полку Игореве“ се изявява изключително многообразно. Но особено са привлекателни някои неразкрити или недостатъчно изследвани страни на това новаторство — прибягването до фрагмента и характеризирания художествен детайл при изграждането на образите, използването на субективния аспект при изобразяването на художественото време, проявите на съзнание у автора за историческата динамичност и изменяемост на стила и др. Изследването на тези страни от художествените особености на паметника трябва да стане предмет на по-широко проучване. Но и в настоящата неголяма по обем работа могат да се набележат по-важните изводи на издирванията ми в тази насока.

* * *

Историческата основа на паметника ясно личи не само в неговия текст. Събитията, станали повод за написването на „Слово о полку Игореве“, са намерили отглас и в руското летописание чрез краткия разказ в Лаврентиевския препис на „Повесть временных

¹³ А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII, 2-е изд., М.—Л., 1958, с. 307 („О ничтожестве литературы русской“).

¹⁴ Пак там, с. 226 („Наброски статьи о русской литературе“).

леть“, чрез сравнително по-обстойното описание на похода на княз Игор Новгород-Северски през 1185 г. в Ипатиевския препис на основния староруски летописен свод, в Ермолинския летопис¹⁵ и др. Макар своеобразна художественост да притежава и летописанieto, големите художествени достойнства на „Словото“ изпъкват особено силно при сравнителния анализ на текста на летописанieto с текста на художественото произведение. Тук не е необходимо да повтаряме това ползотворно сравнение, използвано успешно дори и в популярните учебници по староруска литература¹⁶. Достатъчно е да отбележим, че докато летописецът си поставя задачата да изложи събрания фактически материал в хронологическа последователност на отделните събития, задачата на автора на „Словото“ се очертава изключително като художествена. Нейното реализиране не само независимо, но тъкмо поради дълбокия историзъм на повествованието, макар и в редки случаи, се съпровожда от съзнателна промяна на някои факти и събития. Към отклоненията от историческата реалност авторът прибегва единствено с цел да постигне по-голяма художествена убедителност на творбата си, да се домогне до по-силно идейно внушение. А обикновено той проявява прецизност при оперирането с историческите факти, дори и с по-маловажните на пръв поглед. Обстоятелството, че е променено времето на слънчевото затъмнение, станало на 1 май 1185, т. е. по време на похода на княз Игор, а не преди него, както е по „Словото“, не поставя под съмнение историческата стриктност на автора, а само още веднъж изтъква неговия тънък поетичен усет. С тази промяна той умело подчертава и нюансира характерни особености на образа на Игор, без да накърни при това художествената правда на историческото повествование. Така неугасимият стремеж на Игор към двубоя с половците става още по-убедителен. Войнственият дух на княза не помръква дори и тогава, когато боговете вещаят чрез знамението несполука, нещастен край на замисленото дело. Този детайл играе важна роля в изграждането на образа и в определянето на авторовото отношение към него, изградено от сложна плетеница противоречиви чувства на обвинуение заради неблагоприятното и самонадеяността на Игор и на възхищение пред неговата смелост, пред забележителните му качества на боец и самоотвержен другар, който не използва възможността да се спаси заедно със своята дружина, а се притичва на помощ на изпадналия в критично положение княз Всеволод: „Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями? Игорь-плькы заворачаетъ, жаль бо ему мила брата Всеволода“. Това отношение на автора постепенно прераства в чувство на мъка и състрадание, за да се извиси малко по-сетне в пламенен

¹⁵ Ермолинская летопись. В.: Полное собрание русских летописей, С.—П., 1910.

¹⁶ Вж.: Н. К. Гудзий, История древней русской литературы. Изд. 7-е. М., 1966, с. 133—136; Акад. А. С. Орлов, Древняя русская литература XI—XVI вв. АН СССР, М.—Л., 1937, с. 131.

призив към единение в борбата срещу общия враг, в подкана към реабилитация на полето на честта „за землю Рускую, за раны Игоревы, буго Святъславича!“

Поетичният усет на художника личи и при изграждането образа на киевския велик княз Светослав. Летописецът не отбелязва владетелските способности на княза. Авторът на „Словото“ пък, за когото въобще идеализацията не е свойствен изобразителен похват, идеализира Светослав. Очевидно тук идеализацията преследва също определена идейно-художествена цел. Така авторът обосновава още по-убедително необходимостта от разбирателство и единство между руските уделни князе, подсказва нуждата от силна централизирана власт, упражнявана от достоен първенец между всички руски князе. Княз Светослав Киевски е бил твърде далеч от този идеал на владетел. Образът му се възприема като своеобразно изразена авторова тъга по идеала.

И тези два примера добре разкриват особеностите в похвата на повествованието в „Словото“. Докато разказът за похода в „Повесть временных лет“, издържан в характерен летописен стил, спокойно излага фактите и събитията, без да пристъпи дори към лаконичен летописен коментар, разказът на автора на „Словото“, използвайки по-свободно отделни исторически факти, подчинява цялата композиция на една единна художествена цел — да се внуши със средствата на художественото повествование идеята за всеруско единение пред застрашителната заплаха от чуждо нашествие. Стремейки се към постигането на тази цел, художникът прибегва и до преки обръщения към по-видните и силни военни руски князе, да ги спечели за общоруската кауза. Тези призивни обръщения се налагат със своята художествена образност и точност на историческата характеристика на князете, по-силна само за съвременника, отлично информиран за политическия живот на своето време, познаващ личните качества и слабости на князете до най-малките подробности.

Определяйки мястото на „Слово о полку Игореве“ в староруската литература, трудно може да се посочи къде повече е сполучил като художник неговият автор. Дали в чудния образ на изпълняващия под акомпанимента на своя струнен инструмент песните си древен певец Боян, или при изобразяването на страшното предчувствие на беда по време на придвижването на Игоревите войни към вражеската степ; дали във възхвалата на дружинниците, изречена с възторг от Буй Тур Всеволод, или в нарисуваната в традицията на народната поезия страшна битка; дали в плача на княгиня Евфросиния Ярославна и в краткия плач-нареждане на руските жени, или в живо описаното бягство на Игор от плен. Цялата творба е свидетелство за изобразителната мощ на нейния автор, за неговото умение чрез зрителни, слухови и недоловими външно емоционални асоциации да постигне чувство за вътрешна напрегнатост, да поддържа интереса у възприемащия и чрез своеобразно моделиране на темпа на повествованието и придаване на

субективен аспект на изобразеното в творбата художествено време.

Изразителното шрихиране е един от характерните изобразителни похвати на художника. Той пести разгърнатата, свойствена на епическото повествование характеристика, умее с няколко шриха само да очертае типично действие или изказване на героя, но така, че да откряне „прозораца“ към неговия вътрешен свят. При това, колкото и осезателно да е влиянието на устно-поетическата епическа традиция, не можем да не доловим в „Словото“ полъха на лиризма. Неговото присъствие трудно може да се обясни само чрез традиционно очертаната жанрова многосложност на паметника. А редица откъси наистина звучат като лирически творби, със силна експресивност, със загатнатост на състояние, постигнати тъкмо чрез шриховането, чрез умелото боравене с художествения детайл. В отделни моменти повествователят дори се превъплъщава в лирически герой, неговото епическо „аз“ придобива качества на лирическо „аз“.

Така например при изграждането на образа на Игор в отпавния момент авторът сякаш следва традицията на епическата характеристика:

„Почнемъ же, братие, повѣсть сию отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря, иже истягну умь крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплѣнився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плѣкы на землю Половъцькую за землю Руськую.“

Тук характеристиката е косвена, прибягнато е до повествователно описание в типичен спокойно-тържествен, „летописен“ стил.

Но ето че в следващия момент авторът изобразява героя в действие чрез характерна проява, дори чрез речева характеристика. И тогава настъпва прелом в летописния разказ. Преди сякаш се разказваше за нещо твърде отдалечено, исторически успокоено. Сега пък дори наречието „тогда“ ни пренася в друга действителност, дори и в друг аспект на художественото време — „време на автора“, а не „историческо време“. Авторът сякаш вече изобразява от натура. Естествено и за епическото повествование показването на характерни действия, привеждането на характеризиращи изказвания на героя не са несвойствени. Затова и встъпление към монолога на Игор пред дружината му е издържано все още в стила на епическото историческо повествование независимо от преобладаването на „показа“, а не на „разказа“ „тълкуването на разказаното“. В самия монолог обаче наред с напрегнатия драматизъм, загатващ тежката вътрешна борба на мотиви у Игор, прозвучават и лирични нотки. Монологът се извисява до патетичност. Произнасящият го пред воините си княз заявява своята позиция на воин с високо съзнание за чест и достойнство, изразявайки съкровени мисли и чувства, разкривайки себе си, увлечен в емоционален порив — „Лучше бы потяту быти, неже полонену быти“. Въпреки злокобното предзнаменование князът призовава воините си да изпълняват замисленото — да стигнат като победители до река Дон, та дори това да им струва най-скъпото — жи-

ота. Той е готов да сподели съдбата на своите воини, да падне сражен на полето на честта заедно с най-храбрите, ако не му е съдено благополучно да стигне заветната цел. В ремарка авторът констатира психологическото състояние на героя, предопределило това рисковано до безнадеждно решение: „Спала князю умь похоти и жалость ему знамение заступи искусити Дону великаго.“

В тази ремарка се долавя скритата болка на автора, че Игор е ръководил в решението си не от гласа на разума, а от честолюбиви пориви. Тезиът обаче явно не е осъдителен. Напротив, мислено пренасяйки се в легендарното минало, успокоен от патоса на момента, авторът, възхитен от героичното в това хазартно решение на Игор, си представя как би звучала възхвалата на тази красива дръзост в изпълнението на стария майстор-песнотворец Боян. И младият певец с пределна непосредственост възпроизвежда вече сякаш създадената по конкретния повод Боянова творба. Той не пародира стария певец, а сякаш създава откъс от негова творба, придържайки се към неговия поетичен тон, използвайки неговия похват на изобразител.

Певецът на „Словото“ не само познава стила на Боян. Очевидно това е и негов стил. Довчера може би той е творил в сянката на Бояновия гений. И именно съзнавайки възникналата необходимост да създаде нещо свое, ново, да запее със свой глас, усетил в себе си творческа мощ на новатор, той пристъпва с увереност към създаването на творба, която да се отвори от всичко, сътворено преди нея. Певецът на „Словото“ дръзва да наруши традицията, да пренебрегне поетическия регламент, да противопостави на литературно-етикетната шапка свои оригинални творчески построения. Той ще твори не песен-легенда. В малките откъси, създадени в стила на Бояновите песни, явно се долавя тонът на легендарната епика. Очевидно Боян е възпявал не своята съвременност. Достойни за патоса на вдъхновението му той ще да е виждал отдавна отшумелите събития, очистените от праха на житейското постъпки, възвисилите се до легендата дела и хора. И нашият автор прави дръзката крачка на новатора, решил да пише по нов начин — по горещите следи на събитията, „по былинамь сего времени“.

Певецът на „Словото“ е истински новатор. Вярно, в славите (панегиричните песни във фолклорен стил) автори и преди него са възпявали подвизите на князе, свои съвременници. Но тази възхвала се е ограничавала в сферата на панегиризма. Авторът на „Словото“ пък възхвалявайки, дръзва да бъде и съдник на княжеските решения и дела. Може дори да се предположи, че творбата му би могла да бъде и инкриминирана именно поради посочените качества на намесващо се в държавните дела съчинение. Така може в някаква степен да се обясни ограничената разпространеност на паметника, предопределила достигането му до съвременността в един-единствен препис от XVI в. Но да изоставя хипотезите. Все пак колкото и патос, и патриотична гордост, за-

служаваци адмирация тогава още, да има в „Словото“, тази пръка и необичайно активна намеса на един бард в политическия живот на страната и особено в делата и помислите на князете едва ли е била за онова сурово време (XII в.) акт обичаен.¹⁷ И дори само тази авторова позиция би била напълно достатъчна щото неговите съвременници в лицето на феодалната върхушка не сами да не са благосклонни към автора на „Словото“ и към творбата му, но и да пречат за разпространението ѝ.

Във връзка с казаното са и някои доста убедителни предположения за съдбата на българския Боян-Магесник. Те хвърлят още светлина върху проблема за непопулярността на „Словото“ в древна Рус.

От различните становища по това, дали Боян от „Слово о полку Игореве“ и нашият Боян, синът на цар Симеона и брат на цар Петра, са едно и също лице, приемам предположението на Александър Теодоров-Балан, подкрепено по-късно и от Иван Дуйчев.¹⁸ Учените считат, че се касае за двама независими един от друг писатели. Нас в случая ни интересува предположението на А. Балан по проблема за непопулярността и изчезването на творбите, които е създал българският поет Боян-Магесник. Изследователят определя като решаващи причини за погубването на неговите творения езическите елементи в тях, довели до решителното инкриминиране на всичко онова, което е излязло из под перото на този достигнал до нас само по легенди и предания поет.¹⁹

Аналогията със съдбата на „Слово о полку Игореве“ е напълно уместна, защото и този паметник е съвсем чужд на официалната черковност, реминисценциите от езичество в него са изобилни, макар днес в тях да виждаме повече особености на авторовия стил, а не страна на миогледа му. Но тъй или иначе, „Словото“ нито в политически, нито в религиозен смисъл е могло да допадне на силните на деня. Неговата изисканост на книжно произведение въпреки силната фолклорна подкладка, също не му е давала големи шансове за широк успех сред слушателя от народа.

Ярки особености на авторовия стил на изображение откриваме и в някои моменти от изграждането образа на княз Всеволод. В характерен стил на епическия монументализъм е очертан по-пълно и по-разгърнато и детайлирано образът на сражаващия се Буй Тур:

„Яръ Туре Всеволодъ! Стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами, гремлещи о шеломи мечи харалужными. Камо, Турь,

¹⁷ Ср.: И. П. Еремин, Лекции по древней русской литературе. Изд. Ленинградского университета, Л., 1968, с. 43, 49.

¹⁸ Иван Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, II. Боян Магесник. Към въпроса за лъжливите науки у нас и във Византия през средновековието. В: Сборник на БАН, кн. 41, София, 1949, с. 9—10.

¹⁹ А. Теодоров-Балан, Сенки. Книжовно исторически чертици, III. Първи стихотворци. В: „Български преглед“, I, 1894, кн. XI—XII, с. 250.

оскобяше, своимъ шеломомъ посвѣчивая, — тамо лежать поганяя оловы Половецкыя. Поскепаны саблями калеными шелома Оварькыя отъ тебе, Ярѣ Туре Всеволоде! Кая рана, дорога братие, забывъ чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола, и своя дилыя хоти, красныя Глѣбовны, свычая и обычая!“

Наистина образът на сражаващия се княз прави впечатление на легендарен образ от историческа повест, изпълнена с духа на героичния народен епос. Но това само външно изглежда така. А всъщност многосложната жанрова структура на паметника и тук се извява твърде ярко. Да направим кратко сравнение. Ето как в подобна ситуация повествува авторът на „Повесть о разорении Батыем Рязани“, как разказва той за воинския подвиг на Евпигний Коловрат, явно заимствувайки и образа, и изобразителните средства, включително и маниера на повествованието, характеристиката легендарна поетическа атмосфера от народния пос. Срв.:

„И начаша съчи безъ милости, и сметоша яко всѣ полки татарския. Татарове же сташа, яко пьяны, или неистовы. . .“

Този откъс е твърде типичен като батална сцена в староруската литература. Изграден е в стила на широкото и спокойно епическо повествуване, очевидно също повлияно от фолклорната традиция.

Но да си припомним как повествува в подобен случай в билината народният сказител:

„ . . . Он спустил коня да богатырского,
 Да поехал ли по той по силушке татарской.
 Стал он силушку конем топтать,
 Стал конем топтать, копьем колоть,
 Стал он бить ту силушку великую, —
 А он силу бьет, будто траву косит.“²⁰

Авторът на „Словото“ избира друг начин на повествуване за подвизите на героя си. Той прибегва до пряко обръщение, прием, специфичен за ораторската реч, ярки влияния от която се извяват в редица моменти на разказа. Това дава основание на мнозина изследвачи да считат елементите на красноречие за характерна съставка на жанровата структура на „Словото“, а дори и да го считат за принадлежащо към произведенията на ораторското изкуство.²¹ Но и в тази картина отново се извява умението на автора да обогати с лиризм поетичния разказ, да засили драматичната напрегнатост в картината като прибегва до своеобразно лирическо отстъпление. Героизмът на Всеволод е естествена проява на човек, отказал се в името на възвишена цел от уюта и романтиката на съпружеското гнездо. Човек, принесъл в жертва пред

²⁰ „Илья Муромец и Калин Царь“, в: „Руское народное поэтическое творчество“, составители: Э. В. Померанцева и С. И. Минц, Москва, 1963, с. 261.

²¹ Слово о полку Игореве, Сборник исследований и статей, Москва — Ленинград, 1950 (сс. 93—129), с. 123.

воинската доблест личното си щастие, не може да бъде разколебан в своя устрем от раните, получени в шемета на боя. . . Ту авторът очевидно прави сполучлив опит да мотивира психологически проявата на героя. Използвайки както книжната, тъй и фолклорната поетическа традиция, той се домогва до оригинални художествени решения, изгражда образа пестеливо, но многостранно и ярко, затова и убедително, действено. И това е резултат до голяма степен на майсторството му да долови и изтъкне характеристиката на героя детайл. В дадения случай той акцентува не толкова върху проявите на воинско умение и безстрашие у Всеволода върху отричането му от лично щастие в името на воинската чест и доблест.

Това майсторство виждаме не само при Игор, Всеволод и Ярославна като основни образи, но и в кратките обръщения към князете. Ще посоча само един от многото примери. Всеволод Юрьевич Владимиро-Суздальски, синът на Юрий Долгорукий и внук на Всеволод Мономах (известният по-късно Всеволод Большое Гнездо) към когото най-напред се обръща с призив авторът на „Словото“ само в няколко реда е охарактеризиран и като предводител на многобройна войска (дружина), и като организатор на икономическия живот, на благосъстоянието на управляваните от него земи, и като отличен воин. И какви ярки детайли са използвани при това:

„Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти“; „Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатъ, а кощеи по резанъ“; Ты бо можеши посуху живыми шерешеры стрѣляти“.

Многобройността и силата на княжеската дружина е изтъкната неподражаемо. Какво може да се прибави към постигнатия със средствата на хиперболизацията детайл. В същото време умереността на използваната хипербола, както и нейната земност, близост до възможното, реалното, я правят още по-убедителна. Огромната флотилия лодки наистина създава впечатление, че веслати ще разплискат водата на реката; ритуалното зачерпване на вода с шлема в чест на победата, извършено едновременно от многобройните дружинници, наистина създава впечатление, че реката, край която е разбита войската на противника, наистина може да бъде изчерпана с шлемовете от възторжените победители.

Ярка образност лича и от втория, и от третия детайл, а умереността на певеца да изтъкне детайла се проявява и при боравенето с историческия материал. В същото време стриктно се пази историческият факт. В обръщението към Рюрик Ростиславич и Давид Ростиславич изразът „Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы туры, ранены саблями калеными, на полъ незнаемъ“ е образно напомняне за битката на двамата князета срещу половците през 1183 г., станала по брега на река Орел.

В същия маниер на широко използване на характеристиката художествен детайл са загатнати и други събития, качества на исторически лица, към които се обръща авторът, включвайки ги

опътно в разказа за основното събитие — несполучливия поход на княз Игор и съратниците му.

Изтъкването на тази особеност в похвата на автора очертава известна степен и мястото на творбата му в системата на руската литература от XI — XIII в. и неговото новаторство. Наложително е обаче да отбележа, че новаторството в още по-голяма степен проличава в похватите на древния левец при изобразяването на художественото време. Той учудващо сполучливо за онова време умее да използва промените и модификациите на темпа на повествованието, за да постигне нужното настроение в разказа. Именно това прави толкова колоритна и богата на нюанси поетическата атмосфера на творбата му.

Още във въстъплението на „Слово о полку Игореве“, издържано на темпа на спокойното епическо повествование, в разказа осезателно се чувства тласък на подем, оживление при прехода към картината на знаменieto преди потеглянето на поход. Това оживление се определя и в значителна степен се реализира чрез ускоряването на темпа на повествованието. Промяната е обусловена от прехода от разказ за далечно минало, овеяно от епична легендарност, към разказ за събития, разказвани от съвременник, по всичко изглежда и очевидно. Оживлението в разказа, ускоряването на темпа, в който той се води, е закономерна последица от промяната в настроението на самия разказвач, което намира художествен израз в цялата атмосфера на разказа.

В този преход от един темп на повествование, от една емоционална обогатеност към друг темп и друга поетическа атмосфера се наблюдава промяна и в употребата на глаголното време. Докато при въстъплението, напомнящо билинен „зачин“ /Ср.: „Кто бы нам сказал при старое, / Про старое, про бывалое, / Про того Илью, про Муромца?/ се употребяват предимно имперфектни форми (бъшесть, начати ся, аще хотяше, творити, растъкашется, помняшеть, пояше, пушаше, въскладаше — 8 имперфектни форми и 2 инфинитивни срещу само две перфектни форми — заръза, рокотяху), в началото на разказа за княз Игор перфектната форма на глагола става основна — поостри, наведе.

Нова промяна на темпа, изразяваща се в новото му ускорение, наблюдаваме в съвсем конкретния разказ за слънчевото затъмнение, в точно маркирания монолог на княза. Тук глаголите са вече само в перфект — възре, виде, рече.

Монологът на княз Игор има свой вътрешен ритъм и в общия поток на разказа се отделя като момент, темпово обособен от цялото повествование. Авторската ремарка, сякаш различава на две части монолога, както и ремарката „рече“ във втората част още по-силно подчертават тази особеност:

„Братие и дружино! лице жъ бы потяту быти, неже полонену быти, а всядемъ, братие, на свои бръзья комони да позримъ си-него Дону“. Спала князю умъ похоти, и жалость ему знамение заступи искусити Дону Великаго. „Хощу бо, рече, колпе приломити

конецъ поля Половецкаго, съ вами, Русници, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону.“

Чувствителна промяна в ритъма настъпва и в обръщението към Боян:

„О Бояне, соловию стараго времени!“ и т. н.

При това ритмичното разнообразие засяга самия откъс, в който се наблюдават различни ритмични стойности.

Тържествено-плавното обръщение към стария певец и алегоричното изображение на неговите поетични похвати е издържано в епичен, спокоен темп:

„А бы ты сиа плъкы ушекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умомъ подь облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы.“

Тържествената и повече вътрешна патетика не само не търси изблик на експресията чрез избързване, а, напротив, реализира се при художествено възприемане в забавяне и подчертаване на отделни думи и изрази. По обща емоционална обогатеност този откъс значително се отдалечава от началото на поемата и от всички места в нея, издържани в сравнително спокоен повествователен темп, именно по това съдържано, но с подчертана вътрешна напрегнатост възхищение. Що се касае до чистите ритмични стойности, тук се наблюдава спадане, забавяне.

Интересни и постигащи добър художествен ефект моделировки на темпа на повествованието могат да се посочат твърде много. Целият разказ е низ от постоянни промени на темпа — по-малко или повече обгарящи по своему настроението на самия разказ. Тук имам възможност да се спра само на един от по-характерните моменти.

След монолога на Всеволод Светославович („Один братъ, одинъ свѣтъ свѣтлыи — ты, Игорю! Оба есвъ Святъславличя!“ и т. н.) разказът отново се подема в спокоен темп. Но само за миг. Картината на придвижването на войската по време на слънчевото затъмнение е изградена в постоянно ускоряващ се темп. Налице е градация в изброяването на предзнаменованията за злощастие в предприетото дело, завършваща с прокобното провикване на митическото същество Див, в гласа на което се вслушва и руската земя, и вражеската степ, изобразена тук метонимично чрез израза „Тьмураканский блъванъ“. В последните две изречения на пасажа отново следва забавяне на темпа, чрез което авторът нюансира настроението. Докато в началото на откъса преобладава настроението на митически ужас пред страшното предзнаменование, в неговия край сякаш настъпва неминуемата примиреност, постигнато е настроение на трагическа успокоеност. Но пак само за миг, докато в следващия пасаж отново се подхваща вариацията на тема „прокоба“. И следва нова промяна в темпа на разказа. Авторът отново натрупва картина след картина, за да акцентува мрачното настроение на злокобно предчувствие. Темпово той повтаря разказа за провикналия се Див, но въпреки то-

изгражда нова поетическа атмосфера. Сякаш самият той стои д езическото светоусещане на своите герои, сякаш сменя ракур- съзнателно, за да даде възможност на „камерата“ на изображе- ето да хване нов момент — вече не обвеяната от мистика, преиз- лнена с нещо свръхестествено картина, а картина твърде реал- , земна, някак по-естествено и непринудено разкриваща вътреш- я свят на героите чрез по-близки до реалността представи. Приро- та тук вече не е само по-действителна, но и някак успокоена, ос- бодена от сковаващата я зловещност на мистичното.

Темповата особеност на този момент на разказа се подчерта- и от възгласа „О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!“ Този възглас се предшества от психологическа пауза, но смислово и моционално е неразделно свързан с картината с предвещаващи- е беда птици и зверове, произлиза логически и емоционално от ея. Единствената надежда за воините е далеч останалата зад хъл- а родна земя. Това е възклик и на отчание, и на вяра. И пора- и характера на съдържанието, а поради гамовия отклик на из- азеното чрез това тържествено-тъжно възклицание настроение ак само за миг настъпва нова темпова промяна — забавяне като лед нова психологическа пауза, чрез която се отделят не само ва различни по емоционална напълняемост момента в разказа. о се изразява условно „пропускане“ на определен отрязък от ре- дното време, за да се премине към нова картина — нощното ста- уване на руските воини и ранната утрин преди първия бой. Тем- овно новата картина дублира предходната, но не я повтаря и по настроение. Авторът тук се връща към реалната действителност. Кребият вече е хвърлен, боят е неизбежен. В мимоходом шрихи- раната картина на разсъмването се долавя припряността на при- отовляването за въоръженото стълкновение с противника. И ся- каш спроти мрачните предзнаменования някаква плаха надежда огрява скритото в утринната мъгла поле. Тук настроението не е постигнато единствено чрез промяната в темпа на повествование- то. Самият смислов акцент на изобразеното, макар реализиран без очакваната темпова вариация, води до промяна на настроението. При това трябва да отбележа, че авторът проявява тънък усет към необходимостта да поддържа интереса на слушателя или чи- тателя на творбата си, който от всичко разказано и изобразено до- сега е вътрешно подготвен да възприеме картина на поражение. А изведнъж идва неочакваното, за което едва загатва твърдостта, с която руските воини се готвят за първата среща с противника — „Русичи великая поля чрълеными щиты прегородиша, ищучи себе чти, а князю — славы“. И тогава вече идва като очакван първият успех, разгромът на половците от авангарда на Кончак и Гзак.

Картината на боя е изобразена в спокойния темп на летопис- ната епика. Но след двете дълги, изказани в забавен до провле- ченост темп изречения идва бързият темп на третото изречение. „насечено“ чрез обособяване на двучленните му съставки. Случаи

на такава рязко ускорение в темпа се наблюдават често, и то предимно в последното, третото поред изречение в пасажа.

Темповите промени в картината на бягството на Игор от половския лагер реминисцират в „Повесть о Горе-Злочастии“ от XVII в. Един пасаж в по-късния паметник кореспондира с посоченото място от „Словото“ не само по похвата на изграждането на образа, но и по приёма на използването на промените в темпа на повествованието за постигане на съответстваща на разказаното естетическа атмосфера настроение.

Картината на бягството в „Словото“, характерна със своя напрегнат вътрешен динамизъм, постига търсеното настроение и чрез чувствителното ускорение на темпа на разказа. В някои моменти динамичността е изразена много силно. С кратки изречения е предадено напрегнатото психическо състояние на замислилия вече бягство княз:

„Погасоша вечеру зори. Игорь спит, Игорь бдит, Игорь мыслию поля мѣрять отъ великаго Дону до малаго Донца“.

След известно забавяне на темпа при описанието на някои подробности на бягството отново настъпва момент на рязко повишаване динамиката на разказа:

„Коли Игорь соколомъ полеть, тогда Влурь влькомъ потече, труся собою студеную росу: претръгоста бо своя бръзая комоня“.

Сравнението с картината на бягството на Добрый молодец добре изтъква близостта в посочения по-горе смисъл. Срв.:

„Полетел молодец ясным соколомъ,
а Горе за ним белым кречетом.
Молодец полетел сизым голубем,
а Горе за ним серым ястребом.
Молодец пошел в поле серым волком,
а Горе за ним з борзыми вежлецы.
Молодец стал в поле ковыль-трава,
а Горе пришло с косою вострою;
да еще Злочастие над молотцем насмнялося:
„Быт тебе, травонка, посеченой
лежать тебе, трагонка, посеченой
и буйный естры быть тебе развеяной!“²²

В по-късния паметник приёмът на промяна в темпа на повествованието, явно също заимствуван от устно народно творчество, е приложен по-широко. Но интересуваният ни в дадения случай момент на близост между двата паметника, постигане на жива представа у зрителя за стремително бягство при преследване е очевиден.

²² „Изборник“ (Сборник произведения литературы древней Руси). Изд. „Художественная литература“, Москва, 1969, с. 607.

* * *

Описаните съвсем накратко резултати от наблюденията ми над особеностите в темпа на повествованието в „Слово о полку Игореве“, без да противоречат на обобщението, че в староруската литература не е изявен субективният аспект при изобразяването на художественото време, че староруските автори не използват промените в темпа, за да постигнат едно или друго настроение на разказа — подсказват наличието на характерни отклонения от генералния извод. Те би следвало да се имат пред вид при създаването на една фундаментална концепция за художественото време в литературата на древна Русия.

„Слово о полку Игореве“ показва очевидна последователност в използването на този нехарактерен за литературната практика през средните векове похват на изобразяване на художественото време. Целенасоченото изследване и на друпн паметници на староруската литература може да открие още, макар и малобройни, случаи на използване на този похват, сполучливо определен от Д. С. Лихачов като „субективен аспект на изобразяване на художественото време“.

Моите наблюдения върху един от най-големите паметници на староруската литература подсказват, че средновековният писател, изобразявайки човека предимно като член на корпорация, въпреки това не само е проявил интерес към вътрешния свят на човека, но е умее да си служи с похвати на изобразяване, които стават общоприети и основни едва в най-ново време. Някои от изтъкнатите тук особености на индивидуалния стил на автора на „Словото“ — лиризмът, широкото ползуване на характеризирания художествен детайл, а особено използването на промените в темпа на повествованието за създаване на поетическо настроение на разказа, изразяващо субективно личното отношение на твореца към изобразяването, подсказват възможностите на староруския писател да нюансира субективния характер на възприемането на обективната действителност и на реалното време в частност.

Тези малки резултати от наблюденията ми дават основание още веднъж да подчертая мисълта, че корените на съвременните изобразителни похвати на литературата може и трябва да се търсят в древността; че усъвършенствуваната система на художественото словесно изобразяване на нашето съвремие е постигнала съвършенството си много по-бавно и трудно, отколкото изглежда на пръв поглед; че това съвършенство е резултат на цялата многовековна национална и международна художествено-изобразителна практика.

Примерите за това са безкрайно много. В изложението използвам малко от онова, което определя връзката на „Слово о полку Игореве“ не само със староруската литературна традиция, но и с традицията на старобългарската литература. Така неговата поява в един ранен етап от развитието на староруската художеств-

вена мисъл става още по-логична, плод на развитието на староруската литература като система, изградила се вътрешно чрез възприемане на фолклорната традиция и чрез възприемане и претворяване на традиция възприета отвън. Плодоносността на старобългарската традиция, от друга страна, е предопределена от етническата и езикова близост и родственост на двете средновековни народности — староруската и старобългарската.

О МЕСТЕ „СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ“ В ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Michail Iv. Michailov

Резюме

Место „Слова о полку Игоре“ в древнерусской литературе определяется и некоторыми малоисследованными и неисследованными сторонами и нюансами его художественной природы.

Автор студии отмечает новаторство древнего русского поэта. Оно особенно ярко выявилось в его мастерском умении пользоваться характеризующей художественной деталью при создании образа и картины, а также и в редкой для средневековой литературы тонкой моделировке повествовательных темпов, с помощью которой создан характерный нюанс в настроении рассказа, в художественной атмосфере произведения. Наблюдения показывают, что в „Слове“ широко использован субъективный аспект изображения художественного времени.

Студия построена на плодотворном использовании концепции известного советского литературоведа Д. С. Лихачева о развитии литературы как системы. При этом сделана попытка уточнить определение внутреннего строения системы художественного произведения.

Анализируя некоторые стороны художественной природы ранних древнеболгарских памятников литературы, как и древнерусских памятников XI—XIII вв., автор приходит к выводу о том, что „Слова о полку Игоре“ в идейном и художественном отношении продолжило новаторские стремления таких древнеболгарских писателей как Константин-Кирилл Философ, Иоанн Экзарх, Константин Преславски и древнерусских писателей как Илларион и Нестор. Поиски художественного родства „Слова“ и ранних древнеболгарских и древнерусских памятников литературы утверждает выводы, сделанные В. П. Адриановой-Перетц в результате доказательств о типологической близости памятника к ряду древнерусских произведений XI—XIII вв. о том, что появление этого исключительного древнерусского памятника является закономерным следствием развития древнерусской литературы.

Исследование некоторых новых аспектов художественной природы „Слова о полку Игоре“ лишний раз утверждает мысль о том, что корни современных изобразительных приемов литературы

можно и нужно искать в древности. Современная усовершенствованная система художественного словесного изображения достигла совершенства постепенно. „Слово о полку Игореве“ занимает важное место в восходящем процессе поисков пути к более крупным художественным вершинам.

Этот процесс представляется автору студии цепью больших и меньших удач, в котором творческое использование родного и чужеземного литературного опыта всегда шло рука об руку.

DE LA PLACE DE „SLOVO O POLKOU IGORIEVIE“ DANS L'ANCIENNE LITTÉRATURE RUSSE

Michil Iv. Michailov

Résumé

La place de „Slovo o polkou Igoriévié“ dans l'ancienne littérature russe est déterminée par certains côtés et nuancés de sa nature artistique qui sont insuffisamment étudiés ou qui ne le sont pas du tout.

L'auteur de l'étude souligne le renouveau que l'ancien poète russe apporte dans la littérature. Ce renouveau se manifeste très bien dans sa maîtrise de bien se servir du détail artistique pour peindre les traits caractéristiques des images et des tableaux ainsi que dans la façon subtile de modeler le rythme de la narration, chose rare dans la littérature moyenâgeuse, par laquelle on obtient une nuance particulière dans l'humeur de la narration, dans l'atmosphère artistique de l'oeuvre. Les observations démontrent que dans „Slovo“ l'aspect subjectif est largement utilisé pour représenter le temps artistique.

L'étude est fondée sur la conception fructueuse du célèbre théoricien soviétique de littérature D. S. Lichatchov qui étudie le développement de la littérature en tant que système. En plus l'auteur essaie de préciser la définition de la structure interne du système de l'oeuvre artistique.

En procédant par l'analyse de certains côtés de la nature artistique des plus anciens monuments de la littérature bulgare ainsi que des monuments de l'ancien russe du XI et du XII ss., l'auteur arrive à la conclusion que „Slovo o polkou Igoriévié“ continue, au point de vue idéologique et artistique, les tendances des anciens écrivains bulgares tels que Konstantine Cyrille le Philosophe, Yoan Exarch, Konstantine de Preslav et des anciens écrivains russes tels que Ilarion et Nestor.

La recherche de la parenté artistique entre „Slovo“ et les anciens monuments littéraires bulgares et russes est à l'appui des conceptions de V. P. Adrianova-Péretz qui fait ressortir le lien typologique entre le monument en question et nombre d'anciennes oeuvres russes du XI et du XII ss. et conclut que l'apparition de ce monument exceptionnel est une conséquence régulière du développement assendant de l'ancienne littérature russe.

L'étude de certains aspects nouveaux de la nature artistique de „Slovo o polkou Igoriévié“ vient à l'appui de l'idée que les racines des moyens d'expression d'aujourd'hui peuvent et doivent être cherchées dans

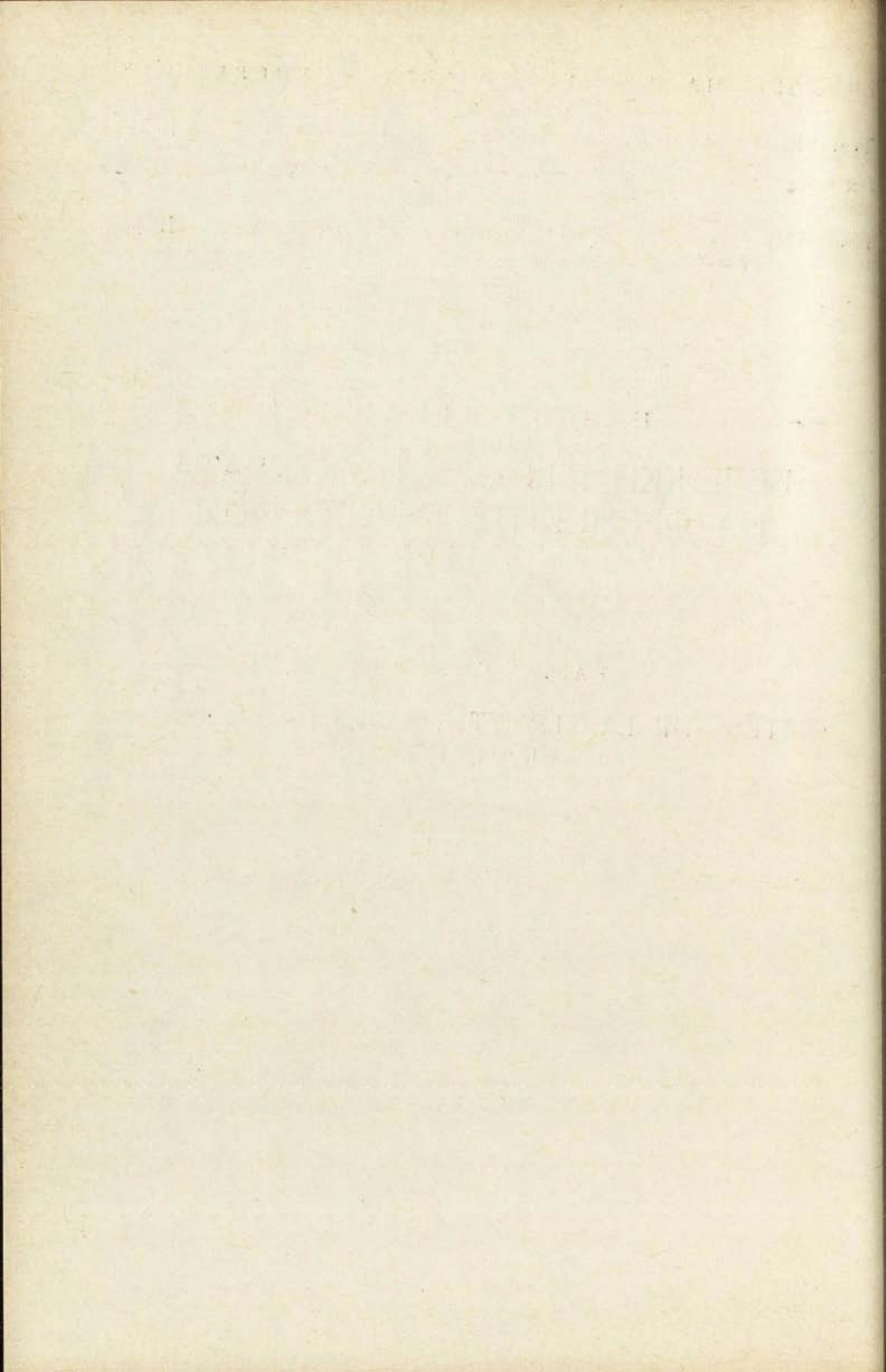
l'antiquité. Le système d'expression littéraire de nos jours n'a pu arriver à sa perfection que graduellement. „Slovo o polkou Igoriévié“ occupe une place importante dans ce processus constant à la recherche d'un chemin conduisant à des sommets artistiques toujours plus hauts.

Ce processus est une succession de réussites plus ou moins grandes dans laquelle l'expérience littéraire du créateur et celles des autres ont toujours marché de pair.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
«КИРИЛ И МЕТОДИЙ»
Том VIII, кн. 1 Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE»
DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 1 Faculté philologique 1970/71

ПАИСИЙ ХРИСТОВ
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА
НА ФРЕНСКИТЕ ПОСЛОВИЦИ

PAISSY CHRISTOV
NOTES SUR LA STRUCTURE DES PROVERBES
FRANÇAIS

1. GENERALITES

Un grand nombre d'humanistes et de linguistes ont consacré leurs efforts à l'étude des proverbes. Les premiers ont voulu atteindre le fond intérieur de l'Homme à travers ces formes cristallisées pour s'instruire et pour laisser des préceptes précieux aux générations à venir. Il y a plus de deux mille ans Aristote écrit que «les proverbes sont des fragments d'une très ancienne sagesse, préservés des naufrages et des ruines grâce à leur brièveté et à la justesse de leur ton»¹. Le plus souvent les parémiographes (ceux qui étudient les proverbes — du grec «paremia» — «proverbe») publient des recueils où les proverbes sont donnés hors de tout contexte linguistique. On ne peut pas leur reprocher cette façon de procéder car il est extrêmement difficile de recréer avec justesse les situations dans lesquelles un proverbe est et peut être employé. Le grand folkloriste et écrivain de la Renaissance bulgare P. R. Slavéïkov a donné de beaux exemples de proverbes, situés dans leur milieu naturel — la langue parlée. C'est là que le proverbe prend toute sa force. Si dans un dictionnaire le proverbe a besoin d'explication à cause de son sens connoté, il n'en est pas ainsi de l'emploi d'un proverbe dans la communication où le contexte, ainsi que la situation extralinguistique suffisent pour rendre clair son sens. En outre, le proverbe dans ce cas sert à renforcer une affirmation; à donner raison à un acte, à pardonner une faute, à consoler, à reprocher.

Il serait exagéré d'affirmer que tous les proverbes reflètent la sagesse des nations. Le mot sagesse ne serait pas applicable dans le cas où l'on conseille la résignation («Le droit du plus fort est toujours le meilleur»), où l'on affirme la toute puissance de l'argent («Argent fait rage, amour, mariage»). Aux proverbes qui stimulent le dévouement, le désintéressement («Un bienfait n'est jamais perdu», «Entre la chair et la chemise il faut cacher le bien qu'on fait») s'opposent d'autres qui constatent que «Les belles paroles n'écorchent pas la langue», que «Monnaie fait tout». Il n'est pas rare de rencontrer des proverbes qui se contredisent. Ainsi en français les proverbes «L'habit ne fait pas le moine» et «La belle plume fait le bel oiseau» s'opposent par leur sens.

Les grands écrivains ont accordé une grande place dans leurs œuvres aux proverbes. Il est significatif de souligner que vers la moitié du siècle passé nombre d'écrivains en France, entre autres Alfred de Musset, se

¹ Elian-J. Finbert, Dictionnaire des proverbes du monde, p. 17.

sont inspirés de certains proverbes pour écrire des pièces de théâtre telles par exemple «On ne badine pas avec l'amour», «Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée», etc.

«Les recueils de proverbes, les ouvrages consacrés à l'étude des proverbes constituent certainement un moyen sûr de juger de l'importance des proverbes dans les temps passés; mais ce sont, malgré tout, oeuvres d'esprit particulièrement intéressées à la question, on pourrait dire des témoins de mauvaise foi; si, au contraire, au cours d'une lecture on voit se multiplier proverbes, dictons et expressions proverbiales, on pourra être assuré que s'ils y ont été placés, même de propos délibéré, c'est qu'ils répondaient aux goûts des gens du temps. Il y a là un témoignage involontaire, sans contestation possible.»²

Le linguiste, lui aussi, est attiré par les proverbes qui sont un fait de langage très intéressant. Tout proverbe porte l'empreinte d'un archaïsme plus ou moins souligné en ce qui concerne les notions, souvent vieilles, et les moyens linguistiques dont on a usé pour exprimer les idées en question. Les gens qui se servent de proverbe dans leur langage ne s'aperçoivent même pas des tournures désuètes qu'ils emploient. Cela est dû au fait que la sagesse des peuples est transmise oralement de génération en génération et les anciennes tournures n'ont pas eu besoin de changer de formes pour être fidèles aux nouvelles conditions socio-linguistiques.

² J. Pineaux, *Proverbes et dictons français*, PUF, Paris, 1958, p. 41.

2. DEFINITION DES PROVERBES

Un problème intéressant et difficile est celui de la définition des proverbes. Il nous permettrait de voir quels sont les traits qui distinguent un proverbe d'un dicton. La différence n'est pas toujours facile à établir. Avant d'aborder le problème de plus près, notons qu'à ces deux termes on en ajoute encore d'autres comme adage, sentence, maxime, apophtème, etc. Pour nous rendre compte de la difficulté que présente le problème, et du désaccord qui règne dans les milieux linguistiques sur ce point, citons les explications que donne Maurice Maloux dans son «Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes»:

«La sentence (du latin «sententia», de «sentire» — sentir, avoir une opinion) exprime une courte proposition morale, résultant de la manière personnelle de voir.»

«La sentence diffère du proverbe en ce qu'elle à un sens moins vulgaire et une forme plus abstraite; le proverbe éclaire la vie pratique, la sentence fait réfléchir.»

«La maxime c'est la grande sentence. La complexité mystérieuse de la vie exige des modes d'expression plus déliés que le proverbe et la sentence. La maxime est une proposition générale, exprimée noblement et offrant un avertissement moral, sinon une règle de conduite.»

«...L'adage (du latin «adagium», contraction de «ad agendum» qui doit être fait) est une proposition ayant pour fin une action morale; ainsi «Uti non abuti» est un adage latin et «Noblesse oblige» — un adage français.»

«L'apophtème est la parole notable d'un personnage illustre.»

«Le précepte (du latin «praeceptum», de «praecipere» — enseigner) est un enseignement, une règle de conduite.»

«Le dicton (du latin «dictum» — mot, chose dite), à l'origine énonciation prétendant articuler une règle, caractérise maintenant des faits de circonstance: «Mariage pluvieux, mariage heureux», «Ventre pointu n'a jamais porté chapeau»; il peut être agronomique: «Année neigeuse, année fructueuse», météorologique: «Noël au balcon, Pâques aux tisons», physiognomonique: «Homme au nez aquilin, plus rusé que malin». Enfin la locution proverbiale est une brève formule destinée à tenir lieu d'explication.»³

³ M. Maloux, Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes, Larousse, Paris, 1960, pp. V—VII.

A part les explications étymologiques qui ne peuvent pas être suffisantes pour définir les termes en question, les distinctions que l'auteur fait ressortir sont peu convaincantes. Il est difficile de déterminer si le sens d'un énoncé de ce genre est plus ou moins vulgaire pour le rapporter à la catégorie des proverbes ou à celle des sentences. La définition des dictons et les exemples qui sont donnés font penser plutôt au proverbe, d'après ce qu'en disent A. Cirese et A.-J. Greimas.⁴

A. Cirese dans ses «Prime annotazioni per una analisi strutturale dei proverbi» compare des définitions du proverbe, données par des auteurs différents, et n'en retient que les traits communs et essentiels. Il a recours à des représentations structurales pour arriver à une définition générale.

Le proverbe, d'après les formules de Cirese (pp. 5 — 21) est un fait linguistique qui a ses caractères particuliers qui le définissent par rapport aux autres faits de langue. Au point de vue formel il faut souligner la brièveté et la concision des proverbes. Ces qualités, ainsi que d'autres traits formels dont il sera question plus loin, facilitent la mémorisation. «Au niveau de la langue parlée les proverbes et les dictons se découpent nettement de l'ensemble de la chaîne par le changement d'intonation. . . Un proverbe ou un dicton apparaissent comme des éléments d'un code particulier, intercalés à l'intérieur des messages échangés.»⁵

A la brièveté s'ajoute encore la subtilité de la forme qui souvent est rendue possible par l'emploi d'une métaphore. C'est précisément le sens métaphorique (figuré ou connoté⁶ — pour employer un terme dont on se sert souvent dans la linguistique) qui détermine la proverbialité plus ou moins grande de ce genre d'expressions.

En ce qui concerne le contenu trois traits caractéristiques sont à souligner. Les proverbes sont des faits linguistiques qui regardent la vie humaine, ils sont le résultat de l'expérience séculaire de tant de générations et leur raison d'être est non seulement de constater mais aussi d'instruire.

Le dernier groupe de qualités concernent le sort des proverbes dans le temps et dans l'espace — géographique et social. Ils sont communément acceptés et largement employés; leur origine est très ancienne. Nous nous arrêterons un peu sur l'origine des proverbes pour ne pas y revenir. Il est très difficile d'indiquer l'origine d'un proverbe. Les exodes, les croisades, les migrations, les guerres ont largement facilité la diffusion des proverbes, au point qu'il est difficile d'attribuer un proverbe, commun à des peuples différents, à un tel plutôt qu'à un autre de ces peuples, si un monument écrit n'atteste pas son origine. Toutefois il y a des prover-

⁴ A.-J. Greimas, «Idiotismes, proverbes, dictons», Cahiers de lexicologie, 1960, № 2, pp. 41—61.

Alberto M. Cirese, Prime annotazioni per una analisi strutturale dei proverbi, Università di Cagliari, 1968—1969 pp. 1—25.

⁵ A.-J. Greimas, op. cit.

⁶ A.-J. Greimas, op. cit.

bes qui portent l'empreinte de leur lieu de naissance, soit par un nom de lieu, soit par une habitude spécifique du pays en question. Le proverbe «Paris n'est pas fait en un jour» est, par sa forme et par l'image qu'il évoque, purement français, mais son sens connoté a des correspondants qui évoquent d'autres images. Les Français disent encore: «On n'abat pas un chêne du premier coup», «Le gland ne devient pas chêne en un jour», «L'arbre ne tombe pas du premier coup», etc. Il y a en bulgare des proverbes qui expriment la même idée mais les moyens d'expression sont différents: «От една брадва дървото не пада», «С едно удряне гвоздей не се забива», «И слънцето изведнъж не изгрява».

Le proverbe bulgare «С питане Цариград се намира» date de l'époque où la Bulgarie était sous le joug turc et faisait partie de l'empire ottoman. L'équivalent en français est «Qui langue a à Rome va». Nous arrivons au groupe de proverbes qui ont des origines différentes mais dont le sens coïncide complètement. Dans la plupart des cas ces proverbes surgissent spontanément dans les différents pays ce qui est dû aux conditions semblables de vie. Mais l'aspect formel, l'image évoquée ne sont pas toujours pareils, surtout si les peuples en question n'ont pas eu la même origine ou la même communauté territoriale.

Au proverbe français «Gratis est mort, les mauvais payeurs l'ont tué» correspond en bulgare «Харизан умрял, брат му не дава». Il est curieux de souligner le même procédé employé dans les deux cas pour rendre l'idée qu'il faut se méfier de donner gratuitement: une idée verbale: «donner gratis» est incarnée dans un nom de personne symbolique (Gratis, Харизан). Les secondes parties de ces proverbes se distinguent essentiellement l'une de l'autre.

Chez les peuples qui ont la même origine ou la même communauté territoriale il existe des proverbes qui présentent non seulement le même sens mais aussi la même forme, évoquent la même image. Les proverbes français «Loin des yeux, loin du cœur», «Tel père, tel fils» ont pour équivalents en italien «Lontan dagli occhi, lontan dal cuore», «Tale il padre, tale il figlio».

En dernier lieu il faut signaler une grande partie de proverbes qui tirent leur origine de la Bible ou bien de certaines grandes œuvres de l'antiquité et qui sont adoptés par les autres peuples du monde parce qu'ils sont ou étaient du moins applicables à l'humanité entière. Ainsi les proverbes «Qui duos sequitur lepores non unum capit» (latin), «Il ne faut pas courir deux lièvres à la fois» (français), «Който гони два заека и двата изпуша» (bulgare), «За двумя зайцами погонишься ни одного не поймешь» (russe) remontent à l'antiquité grecque.⁷

Notons encore à propos de l'origine et de la création des proverbes que, quoique considérés comme une manifestation de l'esprit du peuple, ils ne pouvaient qu'être créés par un seul individu qui se détachait plus

⁷ Ц. Б. Будаев, Адекватные пословицы и поговорки разных народов. Буряшское книжное издательство, Улан-Удэ, 1962, р. 8.

ou moins de son milieu, mais qui est resté anonyme. On peut dire du proverbe ce que Roland Barthes dit de la maxime⁸: «C'est un peu une crinière, la trace profonde des retours de l'esprit sur un même sujet».

Pour revenir sur le problème de la définition du proverbe voyons la distinction que fait M. Greimas entre le proverbe et le dicton. Cette distinction est basée sur la connotation. Pour lui «les proverbes sont des éléments connotés»⁹. En guise d'exemple il cite le proverbe «Bonjour lunettes, adieu fillettes». Les dictons sont, au contraire, des éléments non connotés; on n'a pas besoin de chercher leur signification dans un contexte spécial ou dans une situation extralinguistique définie: «Chose promise, chose due»¹⁰.

Pour Jacques Pineaux¹¹ «le proverbe est une formule nettement frappée, de forme généralement métaphorique, par laquelle la sagesse populaire exprime son expérience de la vie». Le dicton se distingue du proverbe par le fait qu'il n'emprunte pas la forme imagée du proverbe. L'expression proverbiale s'oppose à ces deux formes linguistiques par sa dépendance sémantique. Elle sert à caractériser, toujours sur la base de la connotation, une situation, un personnage et représente, au point de vue logique, le prédicat qui, pour avoir une raison d'être, a besoin d'un thème.

V. P. Anikine souligne que le proverbe est toujours catégorique dans son affirmation. Il ne discute pas, il ne dément pas, il constate¹². Le terme slave «pogovorka» a pour le même auteur la valeur d'expression proverbiale qui porte toujours l'empreinte de l'attitude du sujet parlant vis-à-vis du contenu du discours. Il est à souligner, toujours d'après Anikine, que le proverbe se caractérise par une concentration parfaite d'images et de moyens artistiques qui assure une perte minimale d'efforts d'expression.

A l'appui de ce qui vient d'être dit nous pouvons citer les auteurs de «La sagesse des nations»¹³ «Brièveté, concision ne sont des vertus de l'expression humaine que si elles correspondent à une des joies premières que l'esprit attend de la parole organisée: le sentiment de l'économie. . . La forme ramassée où s'expriment les idées et sentiments qui pourraient s'éployer, se déplier en longues phrases, donne à celui qui l'invente le plaisir fondamental de l'art qui réside dans le temps gagné, dans la certitude, en un mot, d'une économie.»

V. P. Joukov dans «Словарь русских пословиц и поговорок»¹⁴

⁸ Roland Barthes, La Rochefoucauld — maximes et réflexions, Le club français du livre, Paris, 1961, p. XXIX.

⁹ A.-J. Greimas, op. cit.

¹⁰ A.-J. Greimas, op. cit.

¹¹ J. Pineaux, op. cit., p. 6.

¹² В. П. Аникин, Пословицы и поговорки народов Востока, Академия наук СССР, p. 8.

¹³ La sagesse des nations, Club des Libraires de France, 1959, p. 29.

¹⁴ В. П. Жуков, Словарь русских пословиц и поговорок, Москва 1966, pp. 7—12.

il y a une distinction entre proverbes, dictons et expressions proverbiales semblable à celle que propose Jacques Pineaux.

Ainsi, après avoir mentionné les différentes opinions des auteurs qui ont traité la question des proverbes, nous pouvons faire les distinctions suivantes en guise de conclusion:

1. Au point de vue de leur statut d'indépendance les proverbes et les dictons s'opposent aux expressions proverbiales qui demandent toujours un appui que le sujet parlant choisit suivant les circonstances et les besoins. Ainsi en français «Battre l'eau avec un bâton», «Aimer mieux deux œufs qu'une prune» sont des expressions proverbiales car elles ne se suffisent pas à elles seules. Inutile de chercher dans notre corpus¹⁵ le pourcentage des expressions proverbiales car les auteurs du recueil ont expressement laissé tomber pour n'y faire entrer que les unités indépendantes. Pourtant, comme dans les différentes sources où on avait puisé, les auteurs qualifient de proverbe une locution proverbiale, certaines de ces locutions ont pu entrer dans le recueil. Ces locutions commencent souvent par un verbe à l'infinitif. Pour avoir le droit de cité dans le discours ces expressions demandent ou bien un syntagme nominale et alors l'infinitif cède devant une forme personnelle (nous pouvons dire à ceux qui font des efforts inutiles «Vous battez l'eau avec un bâton»), ou encore elles peuvent être introduites par une formule représentative, telle «c'est». On pourrait inventer un exemple comme: «C'est battre l'eau avec un bâton que de vouloir faire entendre raison à ces gens-là».

Une variante de ces expressions sont celles qui commencent par le substitut personnel de la 3e personne du nominatif — il. Exemples: «Il les sait toutes et une par dessus», «Il lui vient du bien quand il n'a plus de dents», «Ils s'accordent comme chien et chat». Ces expressions ne demandent qu'à trouver un référent au pronom personnel.

Notre but n'est pas d'étudier les expressions proverbiales. Leur nombre, leur variété, ainsi que les limites extrêmement difficiles à tracer entre ces expressions et les gallicismes, tout cela rend leur étude très compliquée.

2. De leur côté les dictons et les proverbes se distinguent entre eux par le degré de proverbialité.¹⁶ Les dictons ont un degré de connotation (de proverbialité) nul. Leur sens ressort du sens propre des éléments qui les composent: «A l'œuvre on connaît l'artisan», «A père amasseur fils gaspilleur».

A un degré plus haut de proverbialité se trouvent les proverbes qui gardent deux plans — l'un — concret (ce qui les rapproche des dictons) et l'autre — connoté. Ce dernier l'emporte sur le premier («Arès la mort le médecin», «A méchant chien court lien»). A ces proverbes on peut

¹⁵ C'est le recueil Френски пословици, София, 1967 г. qui a servi de corpus à la présente étude. Il contient 911 proverbes.

¹⁶ Voir A. Cigese, op. cit.; Пословици, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII—XX веков. Академия наук СССР, Москва—Ленинград, 1961. Введение, pp. 15—17; В. П. Жуков, op. cit.

ajouter ceux qui présentent en même temps des éléments connotés et des éléments non connotés. Le plus souvent c'est le premier élément qui est pris au propre et le second est une métaphore ou un symbole: «Les injures s'écrivent sur l'airain et les bienfaits sur le sable», «Amitié de gendre soleil d'hiver», «Avare pour le son, prodigue pour la farine».

Le dernier groupe de proverbes portent le degré le plus haut de proverbialité. Leur sens connoté a presque toujours besoin d'une interprétation, d'un recours à leur origine: «Adieu panier, vendanges sont faites», «A laver la tête d'un âne, on perd sa lessive».

Des premiers cent proverbes du recueil, pris dans un ordre alphabétique, on a pu distinguer 31 qui gardent leur sens propre, 34 qui présentent deux plans dans leur signification et 21 qui n'ont qu'un sens figuré. Il est évident qu'une telle distinction est à un grand degré subjective et arbitraire, car nombreux sont les cas mixtes où l'un des éléments est connoté, l'autre non.

3. VARIANTES DES PROVERBES

Il a été question déjà des proverbes d'une langue qui ont des équivalents dans d'autres langues. Il est intéressant encore le fait qu'un proverbe a des variantes dans la même langue, ce qui peut être expliqué par des raisons différentes. M. Arnaudov voit deux causes principales qui sont à la base des variantes des proverbes¹⁷. Il y a en premier lieu la possibilité de rendre une idée par des images différentes, ce qui dépend de la façon différente de voir les choses. Dans ce cas on est souvent en présence de proverbes que seul de sens figuré rapproche: «Il ne faut pas juger de l'arbre sur l'écorce» et «On ne connaît pas plus l'homme au chapeau que le vin au cerceau» ou bien «Il en a l'air mais il n'en a pas la chanson» et «La barbe n'amène pas toujours la sagesse».

D'autres variantes sont dues à la possibilité que présente la langue d'avoir recours à des procédés stylistiques ou à des combinaisons syntaxiques différents.

Il y a des proverbes qui se distinguent entre eux par un seul élément, ce qui est possible grâce à la synonymie. L'emploi des synonymes comme procédé stylistique, très recherché par les écrivains, n'est pas étranger à l'art folklorique: «Qui ne hasarde (risque) rien, n'a rien», «Il n'y a que la vérité qui offense (blesse)». Souvent un terme général peut alterner avec un terme plus particulier: «Qui se fait bête (brebis) le loup le mange», «Il n'est chère (sauce) que d'appétit». Non seulement les termes lexicaux mais aussi les termes grammaticaux, tels que les prépositions, peuvent provoquer des variantes dans les proverbes: «On trouve remède à tout excepté (hors) à la mort». Il se peut aussi que les termes qui commutent, sans être synonymes, appartiennent au même domaine sémantique:

¹⁷ M. Арнаудов, Български пословици, София, 1931, pp. 13—15.

Il ne faut pas parler latin devant les clercs... le latin devant les cordeliers».

Souvent la synonymie de certains proverbes est rendue possible par présence d'un ou de plusieurs éléments communs. Ceux-ci servent à primer dans la plupart des cas, le rapport de base entre les deux parties du proverbe:

«Il vaut mieux tenir que courir», ou sa variante:

«Mieux vaut tenir que courir»,

«Un tiens vaut mieux que deux tu l'auras»,

«Les présents valent mieux que les absents»,

ou bien encore (1) «Il faut tendre la voile selon le vent», (2) «Selon le vent la voile», «Gouverne ta bouche selon ta bourse». Dans la dernière série de proverbes le rapport fondamental est exprimé par la préposition «selon». Il est à remarquer que l'inversion dans le proverbe (2) par rapport au proverbe (1) est due à l'absence de verbe dans le second cas. La préposition «selon» peut commuter avec la préposition «à» qui, dans le même contexte, ou dans un contexte de sens identique, exprime le même rapport: «Il faut mesurer son vol à ses ailes».

Voilà un exemple où la parenté entre les deux proverbes est basée sur deux éléments communs: «Quand nous serons morts fouira la vigne qui pourra» et «Il ne se soucie pas qui fera la vigne après sa mort».

Deux éléments différents, non synonymes peuvent servir de lien de parenté entre deux proverbes. Par exemple les verbes finir et mourir ont un élément de commun qu'ils contiennent, tous les deux, l'idée d'une fin: «Il faut nourrir petit chien, il n'y a plus d'orge» et «Il faut finir par un bout». De même dans «Langue longue courte main», «Grand diseur n'est pas grand faiseur», «Grand vanteur, petit faiseur» l'idée de vantardise est exprimée par les éléments «langue longue», «grand diseur», «grand vanteur».

Un phénomène intéressant pour le linguiste présentent les variantes combinatoires qu'on rencontre souvent dans les proverbes.

a) L'impératif du verbe peut commuter avec il faut + verbe. Nous pouvons nous servir du signe d'égalité (=) pour exprimer la commutation, car, en effet, les deux termes qui peuvent commuter, sans que le sens en soit atteint, sont égaux au point de vue syntaxique. Nous aurons V^1 (à l'impératif) = il faut + V^2 (à l'infinitif). Exemple: «Gouverne ta bouche selon ta bourse» et «Il faut mesurer son vol à ses ailes» ou bien «N'éveillez pas le chat qui dort» et «Il ne faut pas émouvoir les frelons».

b) V (positif) = il ne faut pas + V (à l'infinitif). Dans ce cas la forme positive a une valeur particulière. Son sens est «il fait ce qu'il ne doit pas faire». Ce procédé est très intéressant et n'est pas rare de nos jours. On l'utilise pour exprimer l'ironie, le reproche: «Il parle latin devant les cordeliers» et «Il ne faut pas parler latin devant les clercs».

c) Il faut que + V = il ne faut pas que + V (antonyme). «Il faut que la main gauche ignore le bien que fait la main droite» et «Quand on fait l'aumône il ne faut pas que la main gauche sache ce que fait la main droite». Ce procédé est utilisé uniquement dans le cas où les deux verbes sont antonymes.

d) Que + V (négatif) = il ne faut pas que + V (positif): «Que votre gauche ne sache pas ce que fait la droite» et «Il ne faut pas que la main gauche sache ce que fait la droite».

e) C'est surtout dans les proverbes que nous retrouvons toujours vivante la tournure impersonnelle restrictive «il n'est. . . que» qui a pour variantes «il n'est rien que», «il n'est rien de tel que», «il n'est tel que», «il n'y a que,» etc. En voilà quelques exemples: «Il n'est (il n'y a) si bel acquis que le don,» «Il n'est chasse que de vieux chiens», «Il n'est rien de tel que de puiser à la source». A la place de la conjonction «que» dans la formule restrictive on peut trouver le relatif «qui» et alors la valeur restrictive se perd pour céder la place à une idée de généralisation: «Il n'est chance qui ne retourne», «Il n'y a chance qui ne rechange».

f) Il n'y a pas de. . . sans. . . = chaque. . . a son. . . Ces deux variantes ont, elles aussi, une idée de généralisation: «Il n'y a pas de montagne sans vallée» et «Chaque montagne a sa vallée».

g) Un adjectif qualificatif commute souvent avec son antonyme qui est nié: «Grand diseur n'est pas grand faiseur» et «Grand diseur — petit faiseur». Il est évident que la nuance stylistique change. Si dans le premier cas la force de l'opposition est rendue par la négation, dans le second c'est l'ellipse qui permet l'emploi d'un antonyme.

h) La corrélation sert souvent de liaison entre les deux parties du proverbe. Nous pouvons rencontrer des variantes combinatoires telles que: «il. . . un autre», «tel. . . qui ne. . . pas», «l'un. . . l'autre». Voilà quelques exemples: «Il a battu les buissons et un autre a pris les oiseaux», «Tel bat les buissons qui n'a pas les oisillons», «L'un a le bruit, l'autre lave la laine».

i) On a pu trouver un proverbe qui a pour variante le même proverbe, seulement amplifié d'un élément secondaire qui apporte plus de précision: «On ne peut être partout» et «On ne peut être partout à la fois».

En guise de conclusion il faut souligner, ayant en vue les variantes des proverbes, que la tradition orale n'a pas été toujours fidèle au premier énoncé de l'idée générale (n'oublions pas que tout proverbe a eu un auteur quoique anonyme). Des changements de différente sorte ont été apportés aux proverbes d'une génération à l'autre.

4. NIVEAUX LOGIQUE ET SEMANTIQUE

A.) MOTIVATION DES PROVERBES

Il n'est pas question de la motivation des mots simples qui constituent le proverbe, mais du proverbe pris comme un tout. Ce problème est lié à la lexicalisation. On peut dire qu'une séquence lexicalisée n'est plus à considérer dans le discours en combinatoire libre¹⁸.

Plus le degré de lexicalisation est haut, moins la motivation est perceptible. Cela est valable surtout pour les locutions verbales. Les

¹⁸ Patrick Charandeau, *L'analyse lexico-sémantique*, Paris—Sorbonne, 1969, p. 179.

overbes sont dans leur majorité des unités motivées parce que les éléments qui les composent gardent leur sens, quoique au figuré. Rares sont les cas où l'autonomie des constituants se perd. Pourtant ces cas existent; cela nous permet de diviser les proverbes en proverbes motivés et proverbes non motivés.

La motivation est en rapport inverse avec la proverbialité. Plus le sens d'un proverbe est connoté, moins il est motivé. De ce point de vue nous pouvons diviser les proverbes en trois groupes¹⁹.

1. Un premier groupe de proverbes qui ne sont employés qu'au sens propre. Leur champ sémantique est très étroit et le sens se dégage facilement du sens des constituants. C'est le degré le plus haut de motivation. Les proverbes n'ont pas besoin d'être commentés. Ainsi «Bien-venu qui apporte» ou «Année sèche n'appauvrit son maître» sont compréhensibles pour tout individu qui connaît le français.

2. Un deuxième groupe de proverbes qui possèdent deux plans — l'un — propre, l'autre — figuré. Le degré de motivation diminue avec l'élargissement du champ sémantique, pourtant la motivation ne se perd pas car le sens propre est toujours perceptible, il sert de support au sens figuré. A titre d'exemple prenons les proverbes: «Avarice pour le son, prodigue pour la farine», «Bon cavalier monte à toute main». Il est vrai que c'est le sens connoté qui leur assure la raison d'être, mais ce sens repose sur un autre, bien concret.

3. Le dernier groupe de proverbes qui sont constitués d'éléments dont le sens propre ne participe pas au sens général du proverbe, c'est-à-dire le sens du proverbe n'est pas une somme mécanique des sens des constituants. Au propre ces proverbes présentent un sens absurde et c'est grâce à la connotation, à une compréhension plus générale qu'ils deviennent porteurs d'une idée généralisante. Dans «Bien danse à qui la fortune chante», «Bonjour lunettes, adieu fillettes» les métaphores «la fortune chante» et «bonjour lunettes» deviennent acceptables uniquement en rapport avec le reste de ces proverbes. On peut dire que c'est le lien étroit entre la partie qui est au propre et celle qui est au figuré qui assure la motivation.

Il existe aussi des proverbes qui à l'état actuel de la langue ne peuvent pas être motivés. Ils ont besoin d'être commentés surtout pour les individus qui ne les connaissent pas. L'absence de motivation peut induire en erreur. Ainsi le dictionnaire de la langue française E. Littré donne au proverbe «L'un a le bruit, l'autre lave la laine» le commentaire suivant: «Pour quelque travail l'un a la récompense, l'autre la peine». Un fait concret doit être à l'origine de ce proverbe, mais ce fait est oublié et il n'en reste que la conclusion dont le sens figuré est sensiblement éloigné du sens premier des constituants du proverbe. Ou encore dans «Quand il neige sur les montagnes il fait froid dans les vallées» un phénomène naturel est utilisé pour exprimer des rapports entre les hommes: «Le malheur des grands retombe sur les petits» (Larousse du XXs).

¹⁹ В. П. Жуков, *op. cit.*, p. 14.

B). STRUCTURE LOGIQUE DES PROVERBES

Il est évident que le proverbe qui est une manifestation de la pensée humaine repose nécessairement sur un plan logique. Dans la plupart des cas l'idée exprimée par un proverbe a deux supports logiques, réalisés dans les deux parties du proverbe. Roland Barthes qui étudie les maximes de La Rochefoucauld dit à ce propos: «... la maxime est un bloc général composé de blocs particuliers; l'ossature — et les os sont des choses dures — est plus qu'apparente: spectaculaire... Quels sont les blocs internes qui supportent l'architecture de la maxime? Ce ne sont pas les parties d'ordinaire les plus vivantes de la phrase, les relations, mais bien au contraire les parties immobiles, solitaires, sortes d'essences, le plus souvent substantielles, mais parfois aussi adjectives, ou verbales dont chacune renvoie à un sens plein, éternel, autarcique, pourrait-on dire — amour, passion, orgueil; blesser, tromper; délicat, impatient — voilà les sens fermés sur lesquels s'édifient les maximes.»²⁰

Cela est valable aussi pour les proverbes. Les mots grammaticaux n'expriment que des relations purement syntaxiques, alors que les relations logiques sont exprimées par des mots pleins. Pour prouver que la structure purement grammaticale ne suffit pas pour expliquer le caractère particulier des proverbes nous allons procéder à l'examen de quelques cas qui nous semblent intéressants.

Le proverbe «Le temps c'est de l'argent»(1) est constitué de deux éléments, sujet et attribut, reliés par le verbe copule «est». Le sujet est repris par le démonstratif «ce».

Prenons encore «Le vin est le lait des vieillards» (2). Ce qui distingue (1) de (2) c'est que l'attribut dans (2) a une expansion qui seule permet la relation attributive entre «le vin» et «le lait». Donc cette expansion est indispensable, on ne peut pas la supprimer.

Dans «L'excès en tout est un défaut» (3) c'est le sujet qui est développé, mais son expansion est facultative: le sens ne sera pas altéré si on la supprime: *L'excès est un défaut.

Dans le proverbe «Les petits ruisseaux font les grandes rivières» (4) la nature de la relation n'est pas attributive comme dans (1), (2), (3), mais rien ne nous empêche d'analyser le rôle des adjectifs «petit» et «grand» qui servent d'expansion respectivement au sujet et au complément d'objet. Si l'on procède par la commutation avec degré zéro on obtiendra: «Les ruisseaux font les rivières» dont le sens est complet et suffisamment clair.

Ces mêmes adjectifs ne peuvent pas être supprimés dans le proverbe elliptique «Grand vanteur, petit faiseur».

Cette analyse nous amène à conclure que le simple examen de surface ne peut pas nous éclairer sur la différence structurale des proverbes²¹.

²⁰ Roland Barthes, op. cit., pp. 36—37.

²¹ A. Cirese, op. cit., pp. 44—45.

ur que les choses soient plus claires nous donnons encore un exemple dans le proverbe «La prudence est la mère de la sûreté» les deux supports logiques sont «la prudence» et «la mère de la sûreté». Dans la deuxième partie le complément «de la sûreté» est indispensable au completé «la mère» et sert à restreindre son champ sémantique à la classe des non-nommés. La suppression du complément supprime aussi la possibilité de lier «la prudence» et «la mère» par le verbe copulatif «est», car dans ce cas «la mère» reprend son sens propre. D'autre part la séquence «est la mère» peut commuter avec «est garantie», ou bien «assure» ce qui prouve que le mot mère ne traduit qu'une relation entre les deux supports logiques du proverbe «la prudence» et «la sûreté»²².

Parfois la structure binaire est compliquée par des éléments secondaires qui servent de référence aux deux piliers principaux de la relation. Ce sont les deux derniers éléments du proverbe «L'argent est un bon serviteur et un mauvais maître» — «bon serviteur» et «mauvais maître» qui expriment l'opposition; celle-ci n'a de sens que par rapport au premier élément «l'argent» qui occupe une place à part. Pour mettre en évidence la structure binaire et l'opposition entre les deux termes principaux nous pouvons refaire le proverbe en: «L'argent est un bon serviteur mais l'argent est un mauvais maître». Autrement dit, le proverbe résulte de la réduction des énoncés:

«L'argent est un bon serviteur»

«L'argent est un mauvais maître».

Cette réduction peut être présentée par les formules suivantes:

Si A est B

si A est C, alors A est B et C.

Une pareille analyse peut être appliquée à des proverbes tels que «Le mal vient à cheval et s'en retourne à pied boiteux et contrefait», «Le diable n'est pas si noir qu'il en a l'air». Dans ce dernier exemple la réalité s'oppose à l'apparence par rapport à la catégorie exprimée par «le diable»²³.

Le rapport le plus souvent rencontré entre les deux supports logiques du proverbe c'est la comparaison entre les deux. En effet, c'est la meilleure façon de faire ressortir une différence, de rejeter une erreur. La comparaison peut nous amener à identifier, à distinguer, à souligner l'équivalence ou la non-équivalence entre les choses en question.

Voilà des détails sur les rapports que la comparaison fait ressortir entre les deux parties de l'énoncé proverbial et sur la façon dont ces rapports sont exprimés.

1. Transformation négative²⁴. L'opposition dans le proverbe «Abon-

²² Ibid., pp. 45—49.

²³ Voir à ce propos R. Barthes, op. cit., p. 39.

²⁴ Le terme est emprunté à Serge Meleuc, Structure de la maxime, Langage 13, 1969, Paris.

dance de biens ne nuit pas» est un peu voilée, pourtant elle existe entre l'abondance et la nocivité de ce qui abonde. Ce proverbe qui a une forme négative d'expression existe uniquement en tant que négation de l'énoncé: «L'abondance est nuisible». Si en français ce dernier n'est qu'un proverbe, nous retrouvons en latin le proverbe «Superflua nocent qui est son équivalent complet. Le proverbe «Abondance de biens ne nuit pas» est donc la transformation négative d'un énoncé imposé par un certain code socio-culturel»²⁵. Il faut remarquer que le complément «de biens» rétrécit le champ sémantique de «l'abondance» ce qui permet la transformation négative qui est une sorte de concession de l'idée générale exprimée par «Superflua nocent», cette idée n'étant rejetée que dans un seul cas particulier.

Nous retrouvons la transformation négative dans: «Apprenti n'est pas maître», «Pauvreté n'est pas vice»²⁶.

2. Inversion lexicale

Pour expliquer la nature de ce rapport nous nous servirons d'un exemple. Prenons «Les moqueurs sont souvent moqués». Si «les moqueurs» sont des gens du groupe A, il faut supposer l'existence d'un autre groupe de gens B qui seront «les moqués». Cette première réflexion est fondée sur deux plans différents — celui des «moqueurs» et celui des «moqués». Mais le proverbe cité range le groupe des «moqueurs» dans la catégorie des «moqués» par un procédé que Serge Meleuc appelle inversion lexicale²⁷. Cela peut être présenté de la façon suivante:

Sur deux plans différents
moqueurs → moqués

Sur le même plan
moqueurs
↓
moqués

Le même procédé est utilisé dans «Les morveux veulent moucher les autres», «Souvent les railleurs sont raillés», etc.

3. Antithèse. C'est la manifestation la plus simple de l'opposition. Une situation, un phénomène, un sujet sont opposés à d'autres et cette opposition, qui le plus souvent est rendue par la juxtaposition, met en relief la différence entre les deux parties: «Aujourd'hui chevalier, demain vacher», «Aujourd'hui en chère, demain en bière», «Aujourd'hui mari, demain mari». L'opposition dans les exemples cités est exprimée sur deux plans — le plan temporel (l'opposition entre le présent et l'avenir) et le plan qui traduit l'état instable des choses (chevalier — vacher; en chère — en bière).

Dans «Avaré pour le son, prodigue pour la farine» les porteurs de l'opposition sont les adjectifs «avare» et «prodigue», complétés par des séquences qui, par leur sens, sont en opposition avec les termes com-

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

plétés: avare pour ce qui est moins cher et prodigue pour ce qui est plus coûteux.

4. Relation déceptive. Ce rapport est étudié par Roland Barthes dans son étude sur la Rochefoucauld. L'expression courante en est la copule restrictive **n'est que**, mais elle peut se manifester aussi par une simple juxtaposition et opposition des deux parties. La première partie du proverbe «Amitié de gendre, soleil d'hiver» sert à traduire une apparence qui doit être dévoilée, parce qu'elle est trompeuse, au profit de la réalité (L'amitié du gendre est comme le soleil d'hiver, elle ne réchauffe pas). «Ce dévoilement est presque toujours réducteur, il n'explique pas, il définit le plus (l'apparence) par le moins (le réel).»²⁸

La relation déceptive a des points communs avec le rapport de concession qui peut exister entre les deux éléments du proverbe. A la vérité évidente «L'argent enrichit les gens» s'oppose le proverbe «Argent d'autrui nul n'enrichit». C'est le complément «d'autrui» qui rend possible la concession, celle-ci pouvant être explicitée de la façon suivante: «L'argent d'autrui n'enrichit pas ceux qui le possèdent sans l'avoir mérité». Dans le même groupe on peut ranger des proverbes comme: «Brebis comptées, le loup les mange», «Mal d'autrui n'est que songe», «Chien qui aboie ne mord pas». Tandis que la relation déceptive dévoile une apparence trompeuse, la concession souligne que le réel dans des conditions plus ou moins définies est privé des qualités qui lui sont dues.

5. La comparaison

Un premier cas est présenté par des proverbes comme «L'homme sans abri est comme un oiseau sans nid», «Amitié de gendre, soleil d'hiver» où, tout simplement, la première partie est comparée, grâce à un rapport de similitude, à la seconde.

La comparaison peut être traduite par des moyens lexicaux tels que «mieux», «mieux vaut» et alors elle exprime l'inégalité: «Deux avis valent mieux qu'un», «Bonne renommée vaut mieux que ceinture dorée», «Mieux vaut tard que jamais».

La comparaison se manifeste souvent dans la préférence qui tombe sur un des objets plutôt que sur l'autre: «Aimer mieux deux œufs qu'une prune».

C'est toujours en comparant qu'on arrive à découvrir l'équivalence de deux choses:

— On a souvent besoin de souligner que A ne peut être autre chose que A, c'est-à-dire qu'il ne faut pas confondre les choses ou les situations: «Les affaires sont les affaires», «A la guerre comme à la guerre», etc...

— Un même objet peut présenter des apparences différentes suivant qu'il est regardé d'un point de vue ou d'un autre. Et pourtant l'objet reste le même. Tel est le cas dans le proverbe «C'est bonnet blanc et blanc bonnet. La répétition des mêmes termes, seulement, dans un ordre inverse

²⁸ R. Barthes, op. cit., p. 42.

ne change en rien le sens de l'énoncé, comme la façon de considérer les choses n'altère pas leur nature.

— Enfin, l'équivalence peut exister entre deux choses différentes. Pour qu'elle soit exprimée, l'une de ces choses est nommée par l'autre: «L'habitude est une seconde nature», «La prudence est la mère de la sûreté», «La colère est mauvaise conseillère». L'expression de la non-équivalence a besoin d'une négation comme dans «Pauvreté n'est pas vice» ou bien on a recours à des moyens lexicaux: «Promettre et tenir sont deux».

6. La conséquence et la cause sont deux rapports qui vont de pair — il ne peut pas y avoir de conséquence sans cause et toute cause suppose une conséquence. C'est le plus souvent la première partie qui pose un fait, celui-ci est suivi d'un autre fait — la conséquence du premier. Les deux parties du proverbe sont ou bien juxtaposées («A chose faite conseil pris», «A coquin honteux plate besace», «A force de bonnes l'enfant est devenu aveugle»), ou bien les deux parties se complètent syntaxiquement: «Après bon temps on se répent», «Brebis qui bêle perd sa goulée».

La cause peut être exprimée de différentes façons: par un seul adjectif comme dans «Chien hargneux a toujours l'oreille déchirée» ou par toute une proposition — «Gratis est mort, les mauvais payeurs l'ont tué» — la cause est traduite dans la deuxième partie du proverbe comme explication de ce qui précède (cf. le commentaire que donne le Larousse du XIX s. (15 volumes) à ce proverbe: «On ne fait plus de crédit aujourd'hui, la mauvaise foi des débiteurs en est la cause»).

7. La condition peut être présentée de trois manières:

a) Elle est implicite dans des proverbes comme «Aide-toi, le ciel t'aidera», «Faites-vous miel et les mouches vous mangeront», «Cherchez et vous trouverez». L'impératif de ces proverbes peut commuter avec si + forme personnelle du verbe.

b) La première partie peut avoir la structure suivante: à + nom + adjectif (le simple adjectif dans ce cas peut commuter avec une relative): «A cheval hargneux il faut une écurie à part», «A bon vin il ne faut point de bouchon», «A chien qui mord il faut jeter des pierres».

c) Une relative sans antécédent peut être porteur d'une condition: «Qui se fait brebis le loup le mange», «Qui a des noix en casse — qui n'en a pas s'en passe», «Qui bien fera bien trouvera». Il n'est pas difficile par la voie de la transformation de ramener la relative à une conditionnelle: «Si l'on fait du bien on trouvera du bien», «Si tu te fais brebis, le loup te mangera».

d) Enfin la condition est explicitée par la conjonction si. On peut distinguer des façons différentes de poser la condition:

— Elle sert à atténuer un souhait dans «Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait!»

— Elle traduit une impossibilité, un cas irréel, une supposition absurde: «Si le ciel tombait, il y aurait bien des alouettes de prises», «Si Paris était de beurre, il fondrait au soleil». Le conditionnel est de rigueur dans la principale.

— La première partie pose une condition dont dépend la réalisation du fait, exprimé dans la deuxième partie: «Si la montagne ne vient pas à nous, il faut aller à elle», «Si l'on l'envoyait à la rivière, il n'y trouverait pas d'eau», «Si on lui en donne long comme le doigt, il en prend long comme le bras», «Si on lui tordait le nez, il en sortirait du lait». Le conditionnel dans ce dernier cas est facultatif.

8. Un rapport proportionnel ou de correspondance qualitatif ou quantitatif peut exister entre les deux parties du proverbe.

a) Le rapport quantitatif trouve son expression dans la répétition de l'adverbe quantitatif autant (tant) qui devient conjonction corrélatrice: «Autant de pays autant de guises», «Autant de têtes autant d'avis».

b) Le rapport qualitatif est rendu possible grâce à l'emploi de la préposition de dans «De grande montée, grande chute», «De basse matinée, robe déchirée».

— la préposition à dans «A bon vin bon latin», «A brebis tondue Dieu mesure le vent», «A méchant chien court lien».

— la préposition selon — «Selon l'argent la besogne», «Selon le rap la robe», «Selon le vent la voile». Ces tournures sont elliptiques, le verbe y manque.

— l'adjectif tel qui se répète — «Tel couteau, tel fourreau», «Telle demande, telle réponse», «Tel pied, tel soulier».

Remarque. Dans ce dernier cas il y a plutôt un rapport de correspondance entre les deux éléments. Ce rapport nous le retrouvons encore dans «A chaque fou sa marotte», «A sottie demande sottie réponse». Il se présente deux façons d'exprimer la correspondance:

— soit la correspondance est directe et elle peut être présentée graphiquement par $\vec{A} \sim \vec{B}$ comme c'est le cas des exemples ci-dessus.

— soit elle est inverse — le deuxième élément correspond au premier, mais il y a aussi une opposition entre les deux, comme dans «A père amateur, fils gaspilleur», «A père avare, fils prodigue». La correspondance inverse peut être présentée graphiquement par $\vec{A} \sim \overleftarrow{B}$.

La correspondance peut être présentée non seulement comme un fait réel, mais aussi comme une nécessité, comme un besoin. Cette nécessité trouve souvent son expression lexicale dans l'emploi du verbe falloir: «A mauvais chat faut mauvais rat», mais le verbe peut aussi manquer: «A méchant chien court lien», «A méchant cheval bon éperon».

La correspondance peut concerner la façon dont s'accomplissent les deux actions exprimées dans un proverbe. Elle est marquée par l'adverbe de comparaison comme: «Comme il te fera fais-lui», «Comme on fait son lit on se couche», «Comme tu sèmeras, tu moissonneras».

9) Une simple succession dans le temps peut relier les deux faits exprimés dans le proverbe. Ce procédé a ses raisons d'être — il exprime:

— soit la consolation: «Après ce temps-ci il en viendra un autre», «Après la pluie le beau temps».

— soit les vicissitudes inévitables de la fortune: «Aujourd'hui chevalier, demain vacher», «Aujourd'hui en chère, demain en bière».

— soit qu'une action a eu lieu après coup: «Après la mort, le médecin», «Ce sont faucilles après août», «Fermer l'écurie quand les chevaux sont dehors».

10. Le dernier rapport qui nous préoccupe pourra être exprimé par la formule «D'après A on peut juger de B». Il trouve sa réalisation dans le proverbe «A l'œuvre on connaît l'artisan».

5. PROCÉDÉS STYLISTIQUES DANS LES PROVERBES

Pour s'assurer une mémorisation facile et une longue vie dans le temps les proverbes ont dû prendre une forme particulière. Ils se distinguent du code normal de communication par leur forme concise, par leur valeur le plus souvent métaphorique ainsi que par certains traits phoniques et métriques qui les rapprochent de la versification. En un mot le style des proverbes a ses marques caractéristiques qu'il ne faut pas ignorer.

A. PROCÉDÉS STYLISTIQUES QUI CONCERNENT LE SENS DES MOTS

Ces procédés sont utilisés dans tous les codes de la langue: dans la conversation quotidienne, dans les messages écrits, dans les œuvres littéraires, dans le folklore.

1. La métaphore. Il ne faut pas oublier que les proverbes (qui ont toujours un sens connoté) sont fondés sur la métaphore. Non seulement le proverbe, en tant qu'unité, présente une forme métaphorique, mais certains des éléments constitutifs du proverbe peuvent avoir une valeur particulière, au figuré.

Dans «Un malheur amène son frère» la personnification est deux fois soulignée. Au lieu de dire «Un malheur est souvent suivi d'un autre» ce qui serait banal, incolore, privé des caractéristiques de l'unité stable, on utilise un verbe qui peut avoir pour sujet uniquement des substantifs du groupe des animés et on introduit dans le domaine abstrait des liens de parenté. De même dans le proverbe «L'oisiveté est la mère de tous les vices». Il est difficile et inutile de donner des commentaires sur chaque cas où un élément d'un proverbe est employé métaphoriquement. Nous nous bornerons à citer quelques exemples: «Le temps dévore tout», «Les yeux sont le miroir de l'âme», «Les murs ont des oreilles», «Les injures s'écrivent sur l'airain et les bienfaits sur le sable», «La peur grossit les objets».

2. La métonymie. Il n'est pas rare de trouver des exemples où le tout est nommé par une de ses parties, le contenu par ce qui le contient. Ainsi dans «Autant de têtes autant d'avis» le mot «tête» est employé pour homme car c'est la tête qui porte le jugement. De même dans «Quand on n'a pas bonne tête, il faut avoir bonnes jambes». «L'écuelle» est prise comme symbole de la nourriture, de ce qu'elle contient dans le proverbe

Qui s'attend à l'écuelle d'autrui est exposé à mal dîner». L'œil, l'organ qui permet l'exercice de l'action de surveillance est employé pour le nom de cette action: «L'œil du maître engraisse le cheval».

3. L'hyperbole. L'exagération peut porter aussi bien sur la qualité que sur la quantité. On dit d'un menteur: «Il ne ment jamais s'il n'ouvre la bouche». Pour ceux qui font de grands efforts sans arriver à des résultats attendus on a créé l'hyperbole «La montagne a enfanté une souris».

En ce qui concerne l'expression hyperbolique de la quantité il faut lire que là on se sert de numéraux qui, au lieu de donner une précision, évoquent tout simplement une grande quantité: «On prend plus de mouches avec une cueillère de miel qu'avec cent tonneaux de vinaigre», «Pour un plaisir mille douleurs», etc.

4. L'antiphrase. C'est un procédé qui, d'après Pierre Guiraud²⁹, exprime l'ironie, l'inadéquation, c'est-à-dire on affirme quelque chose dans l'intention de faire entendre le contraire. Les cas de l'antiphrase sont rares. Nous ne citerons qu'un seul exemple: «Nous l'attendrons comme les moines font l'abbé» (S'il ne vient pas à l'heure fixée, nous ne l'attendrons pas — Dictionnaire de la langue française, E. Littré.).

5. Le paradoxe est souvent une variante de l'hyperbole. Il est employé toujours dans l'intention de mettre en relief une idée: «Les cordonniers sont les plus mal chaussés», «Au dégouté le miel est amer».

6. La gradation est un procédé stylistique qui n'est pas étranger aux proverbes. Elle est rendue possible par la juxtaposition des compléments dans «Argent fait rage, amour, mariage» ou par la coordination de deux verbes dans «Argent fait perdre et pendre gent».

7. Nous avons découvert un seul cas de jeu de mots dans les proverbes du corpus: «Un chien mort ne mord pas».

B. LES PROCÉDÉS PHONIQUES ET LE RYTHME DANS LES PROVERBES

Il faut dire qu'une grande partie des proverbes ont une allure ordinaire d'expression, c'est-à-dire ils ne sont marqués par aucun fait phonique ou rythmique: «Le temps perdu ne se rattrape jamais», «L'habit ne fait pas le moine», «Il n'y a point de laides amours». Les proverbes fondés sur des procédés rythmiques et phoniques ne sont pas rares et ces procédés facilitent leur mémorisation et leur donnent l'air de quelque chose de figé et de stable.

1. La rime. C'est le fait phonique le plus souvent rencontré. Souvent c'est la rime qui décide de l'emploi d'un mot plutôt que d'un autre. Ainsi de rares mots, uniquement pour rimer avec d'autres, ont pu trouver place dans les proverbes: «Vends ta cotte pour acheter une lotte», «Un peu de fiel gâte beaucoup de miel», «Qui vole un œuf, vole un bœuf». Dans ces proverbes, si l'on ne tient pas compte de la rime on pourra faire commuter, par exemple, le mot «bœuf» avec «vache», «cheval», etc.

²⁹ P. Guiraud, Les locutions françaises, PUF, 1961, Paris.

mais une rédaction comme «Qui vole un œuf, vole une vache» semble loin d'avoir l'air d'une tournure figée.

Souvent la rime frappe des mots qui sont en opposition sémantique et alors elle est le plus réussie: «Qui dort jusqu'au soleil levant vit en misère jusqu'au couchant».

2. L'assonance. C'est la répétition de la même voyelle accentuée à certains intervalles: «Un coup de langue est pire qu'un coup de lance», «Trop dormir cause mal vêtir».

3. L'allitération, qui est une répétition des mêmes sonorités à l'initiale de plusieurs mots, peut, elle aussi, se rencontrer dans les proverbes: «Une besace bien promenée nourrit son maître», «Tant tonne qu'il pleut», «Qui bon l'achète, bon le boit».

4. La répétition de certains mots est utilisée pour mettre en relief un des éléments qu'on trouve important. Elle sert aussi à souligner le parallèle entre les deux parties du proverbe, la correspondance qui existe entre elles.

On répète:

— soit le sujet: «Secret de deux, secret de Dieu, secret de trois, secret de tous»,

— soit l'attribut (le verbe copulé peut manquer): «Telle vie telle mort»,

— soit le verbe: «Qui vole un œuf, vole un bœuf», «Rira bien qui rira le dernier».

Dans la majorité des cas la répétition est indispensable. S'il y a des cas où elle peut être évitée, sans que cela entrave la structure logique ou sémantique, ce sont le rythme et la symétrie qui en souffrent. Dans le proverbe «Qui n'a santé il n'a rien, qui a santé il a tout» l'élément «santé» peut être remplacé par le pronom «en» dans la deuxième partie, mais l'aspect formel en sera atteint.

On peut appeler la répétition notionnelle dans des proverbes comme «Tel est pris qui croyait prendre» où se répètent des formes différentes du même verbe prendre. De même dans «Qui a bu boira.»

Dans le proverbe «Une place à chaque chose et chaque chose à sa place» la deuxième partie répète entièrement la première dans un ordre inverse.

5. Le rythme a aussi imposé son empreinte sur les proverbes. Souvent en combinaison avec la rime et la répétition il leur sert de trait distinctif: «Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait», «Œil pour œil, dent pour dent». Les deux parties des proverbes cités sont symétriques.

6. STRUCTURE MORPHO-SYNTAXIQUE DES PROVERBES

La structure (lat. «structura», de «struere» — construire) c'est la manière dont une chose est disposée, arrangée ou encore la manière dont les parties d'un tout sont arrangées entre elles. En linguistique on peut distinguer:

1. Structures ouvertes qui admettent des commutations paradigmaticues et des transformations syntagmatiques:

Pierre lit le livre.

Pierre lit un journal.

Pierre prend le livre.

Vous prenez des livres.

Le livre est lu par Pierre.

2. Structures fermées (ou uniques) qui n'admettent qu'une seule réalisation. Les procédés de transformation et de substitution ne peuvent pas être appliquées à ce genre de structures. Ainsi sur le modèle de l'énoncé proverbial «Beauté de femme n'enrichit homme» on ne peut pas en construire d'autres. «Soleil d'hiver ne réchauffe terre» qui est construit sur le même modèle et qui peut être compris par les sujets parlant français, ne peut pas exister dans la langue car sa structure n'est pas consacrée par l'usage.

Mais si quelques proverbes ont une structure identique celle-ci reste toujours fermée. Cette coïncidence de formes grammaticales n'est due qu'au simple hasard ou plutôt aux règles qui ont présidé à la syntaxe de la langue à l'état où les proverbes ont été créés; Ainsi les proverbes «Richesse donne hardiesse» et «Provision fait profusion» sont construits sur le même modèle grammatical. L'article est omis devant les substantifs ce qui rend ces tournures insolites pour les structures grammaticales d'aujourd'hui. Des proverbes tels que «La fumée cherche les beaux», «La goutte creuse la pierre» peuvent avoir une structure qui ne diffère en rien des séquences libres «La fumée cache le soleil» et «L'homme creuse la terre», mais leur sens connoté, la valeur généralisante de l'article les distinguent nettement des structures ouvertes.

Se basant sur le nombre des éléments constituant l'une ou l'autre partie et sur les relations logiques, sémantiques et syntaxiques qui existent entre eux. A. Cirese propose dans ses «Notes. . .»³⁰ une identification de certains types de proverbes. Mais les exemples qu'il donne ne concernent que les cas où il existe une correspondance entre les deux parties du proverbe, celle-ci étant exprimée par la simple juxtaposition ou par la subordination — à une condition introduite par si (ou par sa variante combinatoire qui) dans l'une des parties correspond un résultat ou une conséquence dans l'autre. A. Cirese n'étudie pas les cas où le rapport entre les deux parties est celui qui existe entre sujet et verbe ou entre sujet et verbe d'une part et complément d'une autre. En outre dans cette identification il ne tient pas compte des particularités syntaxiques des proverbes. Etant donné qu'il s'est proposé pour but de faire une étude structurale des proverbes se basant sur leur nature binaire, il laisse de côté leur structure syntaxique — la proposition simple et la phrase complexe ne sont pas étudiées séparément.

³⁰ A. Cirese, op. cit., pp. 60—95.

Il n'en reste pas moins que la proposition de A. Cirese présente un essai très intéressant de classement logique des proverbes. Aussi nous permettons-nous, quoique schématiquement, de présenter les types de proverbes que Cirese distingue et, pour être plus fidèle à l'auteur, de citer les exemples en italien avec une traduction littérale en français.

1. «Fratelli, flagelli» («Frères, fléaux»). Ce proverbe répond à la forme d'une proposition universelle affirmative — Tous les A sont B. A ce type appartiennent des proverbes comme «Parenti, serpenti» (Parents, serpents), «Qui tace acconsente» (Qui ne dit mot consent), «Qui e avisato e armato» (Qui est avisé est armé).

2. «Ospite raro, ospite caro» (Un hôte qui est rare est cher). A. Cirese donne l'explication périphrastique suivante: «Si X est un hôte et s'il est rare, alors il est cher». C'est le sujet qui se répète dans les deux parties.

3. «Novus rex, nova lex» (Nouveau roi, nouvelle loi). C'est le prédicat qui est répété et non plus le sujet; en outre il y a deux sujets différents. Dans la même catégorie sont rangés «A mali estremi, estremi remedi» («Aux maux extrêmes, extrêmes remèdes»), «Qual proposta, tal risposta» («Telle demande, telle réponse»), ce dernier contient deux propositions simples juxtaposées.

4. «Bue vecchio, solco drito» (Si le bœuf est vieux, le sillon est profond). La forme logique de ces proverbes est pareille à celle des proverbes du groupe (3), seulement la qualité attribuée au second terme est différente de la qualité du premier. Elle découle ou s'oppose à la première. Le proverbe «A père avare, fils prodigue» peut être rangé dans le même groupe.

Plus loin Cirese s'est servi de certaines formules conventionnelles. Chacune des parties d'un proverbe est présentée comme une relation entre deux éléments. Si le côté gauche des relations contient le même élément, celui-ci est marqué par X; si les deux éléments sont différents, l'un est désigné par X, l'autre par Y. La même chose est valable pour le côté droit des relations, seulement pour marques il prend les lettres a et b. La relation est marquée par R et si dans la deuxième partie la relation est différente de celle de la première, elle est marquée par S.

5. La deuxième partie du proverbe peut répéter mot à mot la première pour mettre en relief une vérité, un fait: «Chi fa la guerra fa la guerra» («A la guerre comme à la guerre»). Les éléments et les relations dans les deux parties sont identiques. La formule sera:

$$\begin{array}{l} X R a \\ X R a \end{array}$$

6. «Lontan dagli occhi, lontan dal cuore» («Loin des yeux, loin du cœur»). Ce proverbe correspond à la formule suivante:

$$X R a$$

$X R b$ qui peut être lue: «Si X est à l'égard de a dans le rapport R X est à l'égard de b dans le même rapport (= S'il est loin des yeux, il est aussi loin du cœur).

7. «Chi si scusa si accusa» («Qui s'excuse, s'accuse»), «Chi di spada ferisce di spada parisce» («Quiconque se sert de l'épée, périra de l'épée»). La formule est $\begin{matrix} X R a \\ X S a \end{matrix}$

8. «Chi troppo vuole, nulla stringe» («Qui trop embrasse mal étreint»). La formule est $\begin{matrix} X R a \\ X S b \end{matrix}$

9. «Se il padre spende molto, anche il figlio spende molto» (Si le père dépense beaucoup, le fils aussi dépense beaucoup). La formule est $\begin{matrix} X R a \\ Y R a \end{matrix}$

10. «La bellezza va fino alla porta, la bontà va fino alla morte» (La beauté va droit à la porte, la bonté va droit à la mort). La formule est $\begin{matrix} X R a \\ Y R b \end{matrix}$

11. «Se il padre guadagna molto, il figlio spende molto» (Si le père gagne beaucoup, le fils dépense beaucoup). $\begin{matrix} \longrightarrow X R a \\ Y S a \end{matrix}$

12. «Quando i vecchi pigliano moglie, le campane suonano a morte» (Quand les vieux se marient, les cloches sonnent le glas). La formule est $\begin{matrix} X R A \\ Y S b \end{matrix}$

Les proverbes français «Quand les mots sont dits l'eau bénite est faite», «Quand le soleil est couché il y a bien des bêtes à l'ombre» appartiennent à ce dernier groupe.

Notre examen syntaxique des proverbes se propose pour but de les étudier au point de vue de la syntaxe traditionnelle, de déterminer les traits qui font du proverbe une unité syntaxique, de trouver les distinctions qui existent entre les règles de la syntaxe contemporaine et celles qui ont régi la construction des proverbes.

A. LE PROVERBE ET LA PROPOSITION SIMPLE

1. Un proverbe peut être l'équivalent d'un syntagme simple. L'idée qu'un tel proverbe exprime est à tel point cristallisée qu'elle a rejeté les complications grammaticales, imposées souvent par l'accord et la réaction, et il n'en est resté qu'un syntagme nominal, capable lui seul de constituer un énoncé. Exemple: «Ami jusqu'à la bourse». Parfois deux ou plusieurs syntagmes sont juxtaposés; il existe entre eux un rapport logique soit d'opposition, comme dans «Avare pour le son, prodigue pour la farine», soit de conséquence: «Secret de deux, secret de Dieu, secret de trois, secret de tous».

2. Le groupe de proverbes dont il vient d'être question peut être rangé dans la catégorie de ceux dont la construction syntaxique est basée

ar l'ellipse d'un des termes de la proposition. C'est le verbe de la proposition qui est le plus souvent omis. L'insuffisance grammaticale des proverbes n'est pas un trait caractéristique d'une seule langue, c'est une particularité de ce genre folklorique. Elle se retrouve dans les proverbes et les aphorismes de toutes les langues.³¹

Le proverbe elliptique est divisé en deux parties par une pause qui a lieu à la place du terme omis. C'est le point le plus élevé de la chaîne intonatoire. Les deux parties se trouvent dans un rapport logique qui, au lieu d'être explicité, par un verbe à sens plein ou par un verbe copule, est impliqué dans le contexte. Ce rapport peut être de:

a) Comparaison. «Amitié de gendre, soleil d'hiver». Dans ce proverbe c'est le verbe «être» ou l'expression «être comme» qu'on omet, ce qui entraîne des changements dans les autres termes du proverbe. Par le procédé de la commutation (l'ellipse peut commuter avec le verbe être), nous pouvons obtenir: «L'amitié de gendre est (comme) un soleil d'hiver». La tournure elliptique dans les proverbes est un degré de généralisation très élevé, ce qui nous explique l'omission de l'article. De formation française, celui-ci est un actualisateur du nom, mais comme les noms dans le proverbe n'ont pas besoin d'être déterminés, l'article est omis. Dans les cas où le verbe est employé, la généralisation est moins forte et cela impose l'emploi de l'article, témoin le proverbe «L'homme sans abri est un oiseau sans nid».

b) Dépendance. C'est le plus souvent la deuxième partie qui dépend de la première. Le rapport peut être exprimé soit sous une forme affirmative dans la deuxième partie, comme c'est le cas des proverbes «A bon entendeur, peu de paroles», «A bon vin, bon latin», soit avec un élément négatif «A bon vin, point d'enseigne», «De mauvais grain, jamais bon pain», «Belle tête, mais de cervelle point». La dépendance peut se présenter sous la forme d'une correspondance régulière entre les deux parties: «A petit mercier, petit panier», «A petit saint, petite offrande», ou encore sous la forme d'une opposition: «A père amasseur, fils gaspilleur», «A père avare, enfant prodigue».

Nous avons examiné les rapports ci-dessus car ils imposent, comme on l'a vu, certains traits caractéristiques sur la forme syntaxique. Les autres rapports sont étudiés plus haut.

3. Les autres termes de la proposition peuvent être omis, eux aussi. Même le groupe sujet-verbe peut manquer dans la proposition et il n'en reste que des termes secondaires: «A la Sainte-Luce du saut d'une puce». C'est le syntagme «les jours augmentent» qui est omis. Souvent un substitut ou un adverbe peuvent être employés sans renvoyer à un référent. Dans ce cas on peut parler d'ellipse du référent. L'adverbe «autant» dans «Autant en dit le renard des mûres» pourrait avoir pour référent la proposition «elles sont aigres». Dans le proverbe «Il les sait toutes et une»:

³¹ И в. Васева, Бележки върху синтактичния строеж на българските пословици, Известия на Института за български език, кн. XI, 1961 г., с. 293-319.

ar dessus» les (substitut personnel), toutes (pronom indéfini), une (numéral) pourraient renvoyer à «Manières, façons de se tirer d'affaires».

Une ellipse qui se fait encore de nos jours c'est celle du complément introduit par la préposition avec. Il s'en suit une adverbialisation de la réposition: «Ce n'est pas le tout que des choux, il faut du lard avec».

Dans le proverbe «Ce n'est pas tout de promettre, il faut tenir» le verbe tenir est employé absolument, comme intransitif, mais son complément est facilement restituable — «tenir sa promesse».

Un cas particulier de l'ellipse d'un terme c'est l'ellipse du déterminé, phénomène qui provoque la substantivation du déterminant. Le degré de substantivation peut être différent. Dans certains cas le déterminant joue le rôle de substitut nominal et a pour référent notionnel le nom qui le précède: «Les grands voleurs pendent les petits», «Deux yeux valent mieux qu'un», «Les grands poissons mangent les petits». Dans d'autres cas le déterminant se réfère à la classe des «humains» et le mot «homme» est omis: «Au dégoûté le miel est amer», «Les battus payent l'amande», «Avarice pour le son, prodigue pour la farine». Dans «Être et paraître sont deux» le numéral laisse sous-entendre le groupe «choses différentes». Le degré le plus haut de substantivation est atteint dans les proverbes où l'adjectif, précédé d'un article ne se réfère à aucun terme mentionné ou sous-entendu, ce qui permet l'extension de son contenu au maximum. Ainsi le «bon» c'est tout ce qui est bon, le «mauvais» — tout ce qui est mauvais. C'est ce qu'on appelle substantivation autarcique. «Il n'y a point de temps perdu, les uns ont le bon, les autres le mauvais», «Le mou est pour le chat», «On ne peut mâcher amer et cracher doux».

On peut dire que dans le proverbe «Le plus riche n'emporte que son linceul» l'ellipse du complément circonstanciel «dans le tombeau» est faite par tabou.

4. L'ellipse n'est pas un phénomène obligatoire pour les proverbes. Il se peut que tous les termes de la proposition y trouvent leur place, ce qui ne veut pas encore dire que le proverbe adopte complètement les règles de la syntaxe moderne. C'est le plus souvent l'ordre des mots qui le distingue des énoncés de tous les jours. Il faut remarquer pourtant qu'il y a des proverbes comme «Beaucoup de choses tombent entre la coupe et les lèvres», «L'enfer est pavé de bonnes intentions», «Les belles paroles n'écorchent pas la langue» qui ne présentent aucune particularité syntaxique.

Dans les langues synthétiques comme le latin l'ordre des mots est beaucoup plus libre que celui des langues analytiques. La disparition des cas a imposé un ordre plus rigide des termes qui souvent est décisif du rôle que le terme doit assumer.

Deux facteurs ont dû être de première importance pour la construction syntaxique des proverbes. En premier lieu, l'autonomie positionnelle des termes; caractéristique du latin et de l'ancien français, a marqué les proverbes de son empreinte — au début peut se mettre n'importe quel terme. En outre, le rejet du verbe à la fin, phénomène particulier au latin,

retrouve souvent dans les proverbes: «A la porte où l'on donne des miches les gueux y vont», «Bien danse à qui la fortune chante», «Bien bas choit qui trop haut monte».

Le deuxième facteur c'est le caractère spécifique des proverbes de présenter sous une forme bien concise une idée générale. La mise en relief des termes secondaires, leur emploi au début de la proposition sont dus précisément au fait que c'est là que tombe l'accent d'insistance.

Il ne faut pas oublier, non plus, le côté formel de la structure des proverbes — le rythme, la rime, la symétrie ne sont pas sans importance pour l'ordre des termes de la proposition.

a) Le complément d'objet direct est mis au début. Il est repris dans la deuxième partie: «Brebis comptées, le loup les mange».

b) La place du complément indirect (dont une variante est le complément d'attribution) est encore plus libre. Il peut être au début: «A bête sûre il ne faut pas de clairon», «A brebis tondue Dieu mesure le vent». Il peut séparer le sujet du verbe: «Bénéfice à l'indigne est maléfice». Notre attention est attirée par la structure du proverbe «A cheval donné on ne regarde pas à la bride» où le complément indirect ne se rapporte pas à un verbe de la proposition mais plutôt à l'ensemble représenté par «on ne regarde pas à la bride».

c) Le complément circonstanciel est très souvent mis au début et constitue la première partie du proverbe. Il peut être détaché du reste de la proposition par une virgule («A laver la tête d'un âne on perd sa lessive», «A force de bonnes, l'enfant est devenu aveugle») et dans ce cas les autres termes sont dans un ordre normal: sujet — verbe — complément. Si le complément circonstanciel n'est pas détaché, il influence l'ordre des termes et le verbe vient avant le sujet, ce qui est caractéristique aussi du français moderne: «Dans les petits pots sont les bons onguents», «Aussitôt meurent jeunes que vieux», «Autant dépense chiche que large». Dans les deux derniers exemples les deux sujets sont unis par la conjonction comparative «que». Il y a aussi des cas où, dans un proverbe qui commence par un complément circonstanciel, le verbe est rejeté à la fin de l'énoncé, phénomène qui ne peut plus avoir lieu de nos jours: «Au long aller petit fardeau pèse».

d) Le complément et le complété peuvent être éloignés l'un de l'autre. Exemples: «De deux maux il faut choisir le moindre», «De fol et d'enfant se doit on délivrer». Ces proverbes et encore «Gagne assez qui sort de procès», «N'est pas riche qui est chiche» témoignent clairement de l'autonomie positionnelle des termes qui les constituent.

e) Le proverbe «Mariage d'épervier, la femelle vaut mieux que le mâle» nous présente un cas à part — la proposition simple qui constitue la deuxième partie est une apposition au premier élément — «mariage d'épervier».

f) La formule représentative «c'est» au début du proverbe peut avoir des valeurs différentes:

— On retrouve sa première valeur de représentation dans des proverbes comme :

«C'est le refrain de la ballade», «C'est un prêteur à ne jamais rendre».

— Dans d'autres cas la formule c'est sert à mettre en relief le terme principal d'un proverbe. L'énoncé pourrait se priver de cette formule et avoir un aspect ordinaire mais sa force serait moins évocatrice. «C'est un bel instrument que la langue» peut être transformé en «La langue est un bel instrument»; «C'est un aveugle qui mène l'autre», etc.

— La troisième valeur de c'est est basée sur l'analogie, sur la comparaison de deux phénomènes, de deux faits. Le proverbe «C'est chercher une aiguille dans une botte de foin» est interprété par le Dictionnaire de l'Académie de la façon suivante: «Se dit en parlant d'une chose que l'on cherche mais qui est très difficile à trouver à cause de sa petitesse». D'ailleurs, un très grand nombre de proverbes sont fondés sur l'analogie. Dans la plupart des cas celle-ci est implicite. Mais elle peut être explicitée soit par une conjonction («comme» par exemple), soit, comme dans notre cas, par c'est.

5. Au point de vue de la syntaxe la relation entre les deux parties du proverbe peut être attributive et non attributive.

a) Relation attributive

— le verbe copule est exprimé: «Le temps, c'est de l'argent», «Bénéfice à l'indigne est maléfice», «La prudence est la mère de la sûreté».

— le verbe copule est sous-entendu: «Grand vanteur, petit faiseur».

b) Relation non attributive.

Elle est assurée par un verbe à sens plein: «Grandes maisons se font par petite cuisine», «Chien hargneux a toujours l'oreille déchirée».

B. LE PROVERBE ET LA PHRASE COMPLEXE

Les liens que l'on peut distinguer entre les propositions simples qui entrent dans un proverbe présentant une phrase complexe sont ceux que l'on retrouve dans la phrase complexe ordinaire:

1. Juxtaposition. Les propositions simples juxtaposées sont en rapport étroit entre elles. Elles se complètent mutuellement ou l'une explique l'autre: «La fortune procure les amis, l'adversité les éprouve», «Gratias est mort, les mauvais payeurs l'ont tué».

2. Coordination. C'est le plus souvent la conjonction et qui est employée, mais elle exprime plutôt une opposition qu'une adjonction: «Il a battu les buissons et un autre pris les oiseaux», «Il cherche son âne et il est dessus».

L'opposition peut être explicitée par l'emploi de la conjonction mais: «Dieu nous donne les mains, mais il ne bâtit pas les ponts pour nous».

La conjonction ni est la variante combinatoire de la conjonction et dans une phrase négative: «On ne sait ni qui vit, ni qui meurt», «On ne sait qui meurt ni qui vit».

3. Subordination. En tant que lien entre les deux parties du proverbe

elle est plus rare que les liens mentionnés plus haut. Mais elle se présente sous des variétés multiples.

a) Il est rare de rencontrer dans un proverbe une subordonnée complétive introduite par la conjonction que. Nous ne citerons qu'un seul exemple: «Il attend que les alouettes lui tombent toute rôties dans le bec».

b) Par contre, on est souvent en présence de proverbes qui contiennent une subordonnée circonstancielle: de temps («Fermer l'écurie quand les chevaux sont dehors», «Il est aisé d'aller à pied quand on tient son cheval par la bride»); de comparaison («Il est triste comme s'il venait d'enterrer carnaval», «Comme on fait son lit on se couche»); dans le dernier exemple et encore dans «Comme on connaît les saints on les honore», «Comme tu sèmeras tu moissonneras» les deux parties sont en corrélation. Celle-ci est explicitée uniquement par l'adverbe comme. Cette tournure n'est plus d'usage dans le français moderne); de lieu («Où la chèvre est attachée, il faut qu'elle broute», «Où force domine raison n'a point de lieu»); de condition («Il ne ment jamais s'il n'ouvre la bouche», «Si on l'envoyait à la rivière, il n'y trouverait pas d'eau»); de conséquence («Il ne faut pas tant baiser son ami à la bouche que le cœur lui en fasse mal»).

Il faut signaler un procédé très intéressant, étranger à la langue d'aujourd'hui, qui exprime la concession. De modèle de ce procédé peut servir la formule: Il n'est si + Adj. + Nom + qui ne + Verbe au subjonctif. Cette formule peut commuter avec une variante libre exprimant la concession: «Il n'est si bon cheval qui ne devienne rosse» = Si bon que soit le cheval il deviendra rosse; «Il n'est si petit métier qui ne nourrisse son maître». Il n'est à pour variante combinatoire il n'y a, tournure qui est très employée dans le français moderne: «Il n'est (il n'y a) si bon harretier qui ne verse».

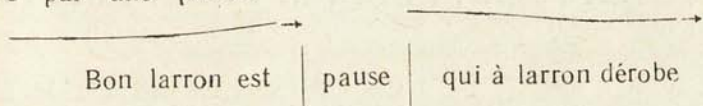
c) Les propositions subordonnées introduites par un pronom relatif sont souvent rencontrées dans les proverbes. Nous empruntons le terme «subordonnée» à la terminologie traditionnelle sans entrer en discussion avec ceux qui, d'ailleurs avec raison, rejettent ce terme dans le cas en question, car, en effet, dans «Qui s'y frotte s'y pique» la première partie qui s'y frotte n'est en rien subordonnée à la deuxième. Le rapport entre ces deux parties est celui qui existe entre le sujet et le verbe de l'importe quelle autre proposition. Le pronom qui sert de liaison entre ces deux parties du proverbe. Il est, en général, mis au début et son référent situationnel est un individu, ou plutôt un ensemble d'individus, réunis sous le même dénominateur, porteurs de la même qualité ou auteurs de la même action.

La relative introduite par qui joue dans le proverbe, dans la plupart des cas, le rôle de sujet. Celui-ci est, quoique rarement, repris dans la principale par le pronom personnel «il»: «Qui a bon voisin a bon matin» sans reprise), «Qui garde de son dîner, il a mieux à souper» (avec reprise de la subordonnée relative).

Les cas où la relative est complément direct ou indirect sont plus rares. Ainsi dans «Qui se fait bête le loup le mange» «le» reprend le syntagme «qui se fait bête» pour en faire un complément d'objet direct; dans «Qui a la panse pleine il lui semble que les autres sont souls» «lui» reprend la première partie pour en faire un complément indirect de la tournure impersonnelle «il semble». De même dans «Qui chapon mange, chapon lui vient».

Une proposition relative peut avoir dans le proverbe un sens neutre: «Qui fut dit fut fait». Le démonstratif «ce» peut servir de référent formel ou pronom relatif: «Ce que chiche épargne, large le dépense», «Ce qui bonde ne vicie pas».

Il y a des cas où la relative introduite par qui constitue la deuxième partie du proverbe. Elle remplit la fonction de sujet et présente des particularités étrangères au français moderne. Ainsi dans «Bien danse à qui a fortune chante» la relative manque de référent et le verbe «danser» a pour sujet un syntagme introduit par la préposition «à», autrement dit, le syntagme qui joue le rôle de sujet est construit indirectement. Le manque de référent est ressenti aussi dans l'intonation du proverbe — la première partie se termine sur une note plus élevée et est séparée de la relative par une pause.

La première partie peut être constituée par un syntagme verbal «A beau mentir qui vient de loin».

Après le relatif qui dans les proverbes on emploie toujours le singulier même si le pronom se réfère à plusieurs êtres, comme c'est les cas dans «Qui se ressemble s'assemble».

De ces relatives il faut distinguer celles qui, avec le terme auquel elles se réfèrent, constituent une des parties du proverbe: «Chien qui aboie ne mord pas», «Cœur qui soupire n'a pas ce qu'il désire». La relative est une déterminative dans ce cas, elle restreint le champ conceptuel du référent (les cœurs qui soupirent sont bien moins que les cœurs en général). Elle est réductible à un adjectif épithète.

On a pu remarquer dans les exemples avec une relative que le pronom relatif manque de référent. Cela s'explique par le caractère généralisant des proverbes et par le fait qu'ils sont adressés toujours à l'homme et les personnalités qu'on y trouve sont des représentants du genre humain. Donc il serait inutile de mettre devant chaque pronom relatif le mot «homme». Dans certains proverbes le relatif est précédé d'un référent formel — le démonstratif «celui». Parfois on peut le supprimer sans que le sens et la structure en souffrent: «(Celui) qui agit par procureur est souvent trompé en personne». Dans d'autres cas son emploi est imposé par la syntaxe: par la structure symétrique et la comparaison dans «Ce-

lui qui bat sa femme est comme celui qui frappe un sac de farine. Le bon s'en va et le mauvais reste»; par le fait que le relatif est régime direct dans «Celui qu'on mit en danger — quand on l'invite prend congé».

Ce n'est que lorsque la métaphore («Chien qui aboie ne mord pas») ou la métonymie («Cœur qui soupire n'a pas ce qu'il désire») ont imposé l'emploi d'un autre nom (d'un animal, d'un membre du corps humain, etc.) que le relatif se rapporte à un référent exprimé.

La relative peut être liée à la principale par une relation attributive. Dans ce cas la relative joue le rôle de sujet et la principale remplit la fonction d'attribut: «Bon larron est qui à larron dérobe».

4. Phrase complexe avec ellipse. L'ellipse peut avoir lieu non seulement dans les proverbes qui ont la structure d'une proposition simple mais aussi dans ceux qui possèdent plus d'une proposition simple. L'ellipse peut se faire soit dans l'une des propositions («Dieu ne veut pas la mort du pécheur, mais qu'il se convertisse et qu'il vive»), soit dans les deux en même temps («Chacun pour soi, Dieu pour tous»).

5. Dans des cas isolés une des parties du proverbe est développée et complétée par plus d'une proposition simple. Les éléments ajoutés apportent plus de précision à l'énoncé ou bien lui servent de commentaire: «Celui qui bat sa femme est comme celui qui frappe un sac de farine. Le bon s'en va et le mauvais reste», «Chétive est la maison où le coq se tait et la poule chante».

C. L'ENONCÉ PROVERBIAL ET SES CONSTITUANTS SYNTAXIQUES

«Le syntagme est formé de la juxtaposition de segments, unités qui lui sont immédiatement inférieures; il se définit par rapport à la phrase comme un élément constituant et par rapport au segment comme un élément constitué»³².

Comme la phrase est un macrosegment ou un macrosyntagme nous pouvons essayer de distinguer des syntagmes minima qui possèdent leurs traits caractéristiques et qui sont formés autour d'un nœud principal. Ce seront le syntagme nominal et le syntagme verbal. L'objet de notre travail sera d'étudier les caractéristiques du syntagme dans les proverbes.

I. LE SYNTAGME NOMINAL

Les mots porteurs d'un sens lexical sont le nom, le verbe, l'adjectif et l'adverbe. Ces mots sont appelés encore lexèmes. Pour qu'ils deviennent termes syntaxiques il leur faut des marques d'actualisation grammaticale. «Chacune des catégories marquées (nom, verbe, adjectif,

³² J. Dubois, Grammaire structurale du français, Nom et pronom, Paris, 1965, p.

verbe) associe donc un radical à un certain nombre de morphèmes d'actualisation minimum qui confèrent au signe ce que j'ai, moi-même, appelé ses modalités. Les mots ainsi marqués constituent des syntagmes primaires qui vont à leur tour se combiner entre eux pour former un deuxième niveau de relation. . . »³³

Pierre Guiraud appelle « assiette » d'un mot les modalités qui servent à son actualisation. Les marques des modalités nominales sont: les articles (qui sont chargés d'indiquer la détermination ou la non-détermination, le genre et le nombre) et les adjectifs déterminatifs (possessifs, démonstratifs, indéfinis, etc.). Notre étude partira du nom qui est le centre du syntagme nominal. Puis il sera question de ses prédéterminants, des substituts nominaux, des numéraux.

1. Le nom. Nous nous arrêterons sur le problème de la vie des mots dans la langue et de l'influence qu'y apportent les proverbes. Comme tout système dynamique, la langue est sans cesse en évolution, il se produit progressivement un renouveau reflétant les changements dans tous les domaines de la vie. Tant de catégories sociales, culturelles et politiques ont cédé leur place à d'autres plus nouvelles. Dans le langage on observe des changements parallèles: le vocabulaire est le premier à sentir et refléter les changements dans la vie, à adopter les nouveaux termes appelés par les nouvelles conditions de vie, à rejeter ceux qui ont fait déjà leur temps.

Les proverbes sont des échantillons d'un état plus ancien de la langue, porteurs non seulement de structures anciennes mais aussi, dans bien des cas, de mots vieillis ou de mots employés rarement. On peut distinguer les cas suivants:

a) On rencontre dans les proverbes des mots qui ne s'emploient plus dans la langue, mais qui ont donné naissance à des dérivés très répandus de nos jours: «Ce qu'on apprend au ber on le retient jusqu'au ver» (ber = berceau), «Tout n'est qu'heur et malheur» (heur voulait dire chance favorable, c'est le radical des dérivés «bonheur» et «malheur»).

b) Il y a des mots qui ont dans le proverbe une acception — c'est leur sens d'origine — et qui de nos jours s'emploient avec un autre sens plus ou moins différent: «Pour un moine l'abbaye ne faut pas» (le verbe «ne faut pas» est avec le sens de «ne chôme pas» tandis qu'aujourd'hui «il faut» est un auxiliaire impersonnel de mode (il faut partir) ou un verbe à sens plein avec la valeur de «il est nécessaire»: «il me faut un roman de Balzac».

Le verbe «amender» se construit aujourd'hui avec un régime direct, il peut devenir pronominal à l'aide des pronoms réfléchis (s'amender). Dans le proverbe «Jamais cheval ni méchant homme n'amenda pour aller à Rome» il est employé comme intransitif avec un sens réfléchi.

Les mots «le minot» (ancienne mesure de poids), «la toise» (ancienne mesure de longueur), «le haubergeon» (petite tunique de mailles des hom-

³³ P. Guiraud, La syntaxe du français, PUF, Paris, 1962, p. 30.

mes d'armes au Moyen âge) peuvent être encore rencontrés dans la langue, mais ils reflètent des notions vieilles. On les retrouve dans les proverbes : « Pour se dire amis il faut avoir mangé ensemble un minot de sel », « Maille à maille se fait le haubergeon », « On ne mesure pas les hommes à la toise ».

c) Enfin dans les proverbes peuvent trouver place des mots rares ou des mots familiers : « Qui refuse muse » (muser — perdre son temps à des riens), « Tel bat les buissons qui n'a pas les oisillons » (oisillon — petit oiseau), « Brebis qui bêle perd sa goulée » (goulée est synonyme familier de « bouchée »).

2. Les prédéterminants du nom

a) L'article. Un des phénomènes les plus remarquables dans les proverbes c'est l'emploi et l'omission de l'article. « En ancien français le nom peut s'employer sans article »³⁴. Les cas en latin exprimaient non seulement les rapports entre les termes de la proposition mais ils étaient aussi actualisateurs des noms. Comme les cas ont disparu, leur rôle a été assumé, d'une part, par les prépositions, parce que la place seule des termes n'est pas pertinente quant à leur fonction dans la proposition, et d'autre part — par les formes de l'article.

L'article défini sert de marque de la détermination du nom. La détermination peut avoir une référence textuelle ou une référence situationnelle. Dans le cas où l'article défini ne se rapporte à aucun référent il sert de marque de généralisation. C'est avec cette dernière valeur qu'il est employé dans les proverbes. « Dans ce cas sa fonction est de référer le nom qu'il précède (et non qu'il détermine puisqu'il ne le détermine plus en rien) au code linguistique lui-même. L'article ici réalisé situe le nom dans l'univers de la langue »³⁵.

Hidéji Matsubara dans son « Essai sur la syntaxe de l'article en français moderne » fait une distinction dans l'emploi de l'article défini au singulier et au pluriel. « ... Le singulier présente un concept pris en totalité par rapport à sa compréhension et on exprime par le pluriel un concept pris en totalité au point de vue de son extension »³⁶. Et l'auteur donne les exemples : « L'homme est mortel » et « les hommes sont mortels ».

L'article qui n'apporte aucune information au nom et qui n'a aucun référent est employé avec une valeur généralisante dans des proverbes comme « Le bon oiseau se fait de lui-même » et d'autres.

Les cas où l'article a pour référent une proposition relative ou un terme détaché sont plus rares : « Il ne faut pas éveiller le chat qui dort », « Le bien mal acquis ne profite jamais ».

On peut dire qu'il y a une interdépendance dans l'emploi de l'article devant deux ou plusieurs éléments : l'emploi de l'article devant un nom entraîne son emploi devant les autres. Exemple : « Au dégoût le miel est amer ». De même, l'omission de l'article, quand elle a lieu, se fait devant

³⁴ P. Guiraud, Les locutions françaises, PUF, 1961, Paris, p. 43.

³⁵ S. Meleuc, op. cit.

³⁶ Hidéji Matsubara, Essai sur la syntaxe [de l'article en français moderne, Paris, 1932, p. 25.

Les deux noms: «A ventre soulé cerises sont amères». Mais dans les proverbes il n'y a pas de règles strictes régissant l'emploi de l'article. Ainsi, dans «Beauté de femme n'enrichit homme» l'article est omis devant les deux noms, alors que dans «Changement d'herbage réjouit les bœufs», proverbe qui a presque la même structure syntaxique, le mot «bœufs» est précédé d'article et le premier mot «changement» est employé seul. Peut-être l'emploi de l'article est-il imposé par les besoins de la symétrie et du rythme — la deuxième partie du proverbe doit avoir autant de syllabes que la première. On voit que dans «Beauté de femme n'enrichit homme» les deux parties ont chacune quatre syllabes.

L'article employé dans les exemples cités plus haut ou celui qui est employé aujourd'hui devant les noms constituant un énoncé général sert à exprimer le virtuel par opposition à l'actuel. «Dans «l'homme boit» pris au sens général, ni l'article, ni la forme temporelle n'entre dans un système d'opposition: à le on ne peut pas substituer mon, ce, quel, un; à boit on ne peut pas substituer buvait, boira. Il en résulte que ni l'article ni le temps n'ont ici de valeur. L'article et le présent fonctionnent ici comme des degrés zéro de l'actualisation; mais l'ancien français et l'anglais possèdent dans ce cas un degré zéro de la marque, une absence d'article. Il nous en est resté des traces dans les proverbes ou sentences qui sont des virtuels: «Pierre qui roule n'amasse pas mousse». Mais le français a perdu cette marque particulière au moment où l'effacement des désinences a transféré le genre et le nombre sur l'article».³⁷

Ainsi peut-on conclure que les proverbes qui ne comportent pas d'article devant le substantif reflètent un état plus ancien de la langue, l'époque où les désinences casuelles n'étaient pas disparues complètement et les formes de l'article ne s'étaient pas imposées définitivement. Le manque d'article, c'était la marque zéro d'actualisation et en même temps le degré le plus haut de généralisation et d'extension. «Parfois l'article zéro nous permet de repérer une séquence figée.»³⁸

Si dans d'autres proverbes l'article est mis régulièrement devant le substantif, c'est qu'ils sont de formation plus récente ou bien ils ont subi l'influence de nouvelles règles grammaticales.

Voici encore quelques exemples de proverbes sans article: «Chat miauteur ne fut jamais bon chasseur», «Fagot cherche bourrée», «Apprenti n'est pas maître».

Ce qui vient d'être dit de l'emploi de l'article défini dans les proverbes est valable aussi de l'emploi de l'article indéfini au singulier. Prenons des exemples bien simples pour prouver que l'article défini (singulier et pluriel) et l'article indéfini (singulier) peuvent servir de marque de la généralisation:

«Les hommes sont bons par leur nature» = tous les hommes sont bons par leur nature.

³⁷ P. Guiraud, La syntaxe du français, p. 50.

³⁸ P. Charandeu, op. cit., p. 91.

«L'homme est bon par sa nature» = tout homme est bon. . .

«Un homme est bon par nature» = n'importe quel homme est bon. . .

Dans les proverbes «Le bon oiseau se fait de lui-même» et «un bon renard ne mange pas les poules de son voisin» les premières parties représentent des syntagmes nominaux — l'un avec l'article défini et l'autre avec l'article indéfini — et tous les deux expriment une idée générale. Il est vrai que le mouvement de la pensée n'est pas le même. Dans le premier cas elle a pour point de départ le concept, qui est déjà quelque chose de général, tandis que dans le second la pensée part d'un représentant de l'espèce pour s'étendre sur toute l'espèce. Dans notre corpus il y a 24 proverbes qui commencent par l'article indéfini, entre autres: «Un renard n'est pas pris deux fois à un piège», «Un fou avise bien un sage». Il y a des cas où un, une sont employés comme des termes numéraux: «Un bon aujourd'hui vaut mieux que deux demain», «Une hirondelle ne fait pas le printemps».

b) Les adjectifs déterminatifs dans les proverbes.

L'adjectif possessif est employé dans les proverbes surtout à la troisième personne du singulier et plus rarement du pluriel. Il est dans la plupart des cas en corrélation avec l'adjectif indéfini chaque ou bien avec le substitut indéfini chacun. Dans notre corpus il y a 11 proverbes qui commencent par chacun et 16 qui commencent par chaque. «Chaque pays a sa mode», «Chaque mercier prise ses aiguilles et son panier», «Chacun veut avoir le bon compte de son côté». La corrélation avec chaque/chacun n'est pas obligatoire et l'adjectif possessif peut avoir pour référent soit un nom («Brebis qui bêle perd sa goulée»), soit un substitut nominal: «Celui qui bat sa femme est comme celui qui frappe un sac de farine. Le bon s'en va et le mauvais reste».

Les adjectifs démonstratifs ne sont presque pas employés dans les proverbes parce que leur emploi demande ou bien une référence situationnelle précise ou bien un énoncé développé où il est possible d'opposer nom à un autre au moyen des formes composées ce. . .-ci, ce. . .-là ou bien au moyen d'un adjectif démonstratif qui s'oppose à un adjectif indéfini tel que autre: On a pu trouver un seul exemple avec adjectif démonstratif: «Après ce temps-ci il en viendra un autre.»

Les adjectifs indéfinis, s'ils se trouvent dans les proverbes, s'appuient rarement à un référent. Il a été question de chaque employé en corrélation avec un adjectif possessif. Voilà des exemples où l'adjectif tel n'a pas de référent dans le proverbe, mais comme celui-ci lors de la communication. s'insère dans le discours ordinaire, l'adjectif tel doit avoir soit un référent contextuel, soit un référent situationnel, suivant ce qui précède le proverbe. En outre, l'adjectif tel, répété, sert à exprimer une corrélation dans des proverbes du type «Tel père tel fils», «Tel couteau tel fourreau», «Telle vie telle mort».

Tel peut être substantivé et dans ce cas il est référent du pronom relatif qui. Le relatif ou bien suit immédiatement tel ou bien en est séparé par un syntagme verbal. Les deux possibilités d'expression sont

mmutables: «Tel qui rit vendredi, dimanche pleurera» et «Tel rit le matin qui le soir pleurera».

2. Les substituts nominaux

Un proverbe est adressé à un peuple, si c'est un proverbe local, ou l'humanité toute entière, s'il est universellement admis. Comme il est plus souvent à la base d'une métaphore, il est construit à la troisième personne du singulier ou du pluriel. Quand le sujet est un nom de chose, animal ou de notion abstraite il est rare qu'il soit repris par un pronom personnel sujet, étant donné la brièveté du proverbe. Les exemples, avec prise, pourtant, ne manquent pas: «Chassez le naturel, il revient au galop», «Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud».

C'est dans le cas où le proverbe a pour thème un seul individu qu'on emploie le pronom il. Gardons-nous de confondre les proverbes qui commencent par il des locutions proverbiales dont le verbe peut être mis à l'infinitif. Comparons: «Il a battu les buissons et un autre a pris les filets» qui n'a qu'une seule réalisation et «Il est à couvert de la pluie» qui peut se mettre à l'infinitif (être à couvert de la pluie) et à toutes les autres personnes.

La distinction est non seulement dans la possibilité de la forme personnelle de commuter avec un infinitif — elle est aussi structurale: le proverbe est binaire, il est constitué, comme on l'a dit déjà, de deux apports de la pensée, alors que la locution proverbiale représente un syntagme verbal et n'a qu'une valeur prédicative. Il va sans dire qu'elle peut être développée. Aussi rangeons-nous «Il attend que les alouettes lui tombent toutes rôties dans le bec» dans la catégorie des locutions et «Il a fait la faute qu'il en boive la sauce» dans les proverbes.

Le pronom «il» dans les cas précités est employé sans référent. Mais il peut avoir pour référent une proposition relative: «Qui ne prend le bien quand il peut, ne le trouve pas quand il veut», «Qui garde de son diner, il a mieux à souper».

Il est beaucoup plus rare de rencontrer dans les proverbes un substitut de la première ou de la deuxième personne. Voilà deux exemples qui prouvent que la possibilité d'introduire le locuteur et l'allocuteur dans l'énoncé proverbial n'est pas exclue: «Dis-moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es», «Veux-tu des œufs, souffre le caquetage des poules». Les cas de la deuxième personne de l'impératif seront examinés plus bas.

Lorsque le thème du proverbe est l'homme ou les hommes le degré le plus haut de généralisation est rendu par l'emploi du pronom on (qui vient du nominatif du nom latin homo). Ce pronom s'est substitué non seulement au mot «homme» (au singulier ainsi qu'au pluriel) mais aussi aux autres substituts nominaux de toutes les personnes et c'est par l'extension de sa valeur qu'il est devenu porteur du plus haut degré de généralisation dans les proverbes. Dans les cas où le sujet est un nom de personne, un nom de chose pris métaphoriquement ou un substitut nominal, l'idée, si générale qu'elle soit, n'englobe pas le total des humains. Le pronom «on» est le seul qui se réfère à tout homme ou à tous les hommes.

Il y a environ 80 proverbes qui contiennent ce pronom: «De toutes les douleurs on ne peut faire qu'une mort», «Faute de grives on mange des merles», «On ne peut mâcher amer et cracher doux».

Le pronom «on» sert de référent au pronom réfléchi, «soi». C'est dans les proverbes ou dans les expressions d'un haut degré de généralisation que l'on emploie le réfléchi «soi» à la place du personnel «lui». «On n'est jamais si bien servi que par soi-même», «On a souvent besoin d'un plus petit que soi». L'indéfini «chacun» peut aussi servir de référent du réfléchi «soi»: «Chacun pour soi, Dieu pour tous».

Il est bien naturel de trouver dans les proverbes des pronoms personnels qui remplissent le rôle de complément direct ou indirect. Il n'y a rien de particulier lorsque le pronom a son antécédent («Qui fait la faute la boit», «Qui mal veut, mal lui tourne»). Ce qui attire notre attention c'est l'emploi des pronoms sans antécédent. Dans «Qui bon l'achète bon le boit» «le» manque de référent mais ce n'est pas encore la valeur neutre de «le» parce que les verbes acheter et boire ne permettent pas une plus large référence et «le» est rapporté à la boisson qu'on achète.

Le pronom relatif «qui» a un emploi spécifique dans les proverbes. La proposition qui commence par «qui» est le plus souvent sujet de la proposition simple. Elle peut être reprise par le pronom «il»: «Qui n'a santé il n'a rien, qui a santé il a tout», «Qui garde de son dîner il a mieux à souper» mais les cas de non-reprise sont beaucoup plus fréquents: «Qui garde sa bouche garde son âme», «Qui a bon voisin a bon matin».

La proposition commençant par «qui» peut être encore régime direct ou régime indirect dans le proverbe et elle est reprise dans ce cas par un pronom personnel: «Qui se fait bête le loup le mange», «Qui a la panse pleine, il lui semble que les autres sont soûls».

Les pronoms adverbiaux «en» et «y» trouvent eux aussi leur place dans les proverbes et présentent certaines particularités syntaxiques.

Comme dans le français contemporain le pronom «en» peut reprendre:

1. Un nom pour en faire l'objet direct du verbe: «Ceux qui n'ont point d'affaire s'en font», «Qui a des noix en casse, qui n'en a pas s'en passe».

2. Un nom pour en faire le complément d'un autre nom: «Quand on parle du loup on en voit la queue».

3. Un syntagme verbal et, dans ce cas, «en» a une valeur neutre «Le diable n'est pas si noir qu'il en a l'air», «Il ne faut pas tant baiser son ami à la bouche que le cœur lui en fasse mal».

Il y a des cas où, à la différence du français moderne, «en» manque de référent grammatical. On peut dire que son référent est virtuel et trouve sa réalisation dans la situation extra-linguistique ou dans le contexte: «Il en a l'air mais il n'en a pas la chanson», «Il en faut autant qu'il faut de pelotes de neige pour chauffer un four».

Le pronom «y» peut avoir pour référent:

— Un pronom neutre: «Il dit cela de bouche, mais le cœur n'y touche».

— Un adverbe de lieu: «Ote-toi de là que je m'y mette».

— Un nom désignant le lieu: «Il ne saurait sourtir d'un sac que ce qui y est.»

— «Y» peut manquer de référent comme c'était le cas de «en»: «Qui y frotte s'y pique», «Les plus huppés y sont pris».

4. Les numéraux ont deux emplois dans les proverbes

a) Ils désignent un nombre concret quand s'agit d'un tout petit nombre souvent en opposition avec un autre numéral. Ce sont les numéraux un, deux, trois qui ont un emploi concret: «Ce que trois personnes savent est public», «Deux avis valent mieux qu'un», «Un renard n'est pas pris deux fois à un piège».

6. Les numéraux désignent un nombre important, une pluralité d'objets ou de choses sans aucune notion de précision: «Vingt têtes vingt vis», «Une once de bonne réputation vaut mieux que mille livres d'or».

II. LE SYNTAGME VERBAL

Les modalités du verbe sont le temps, le mode, la voix, l'aspect. Le présent, l'indicatif, la voix active et l'aspect non accompli sont les formes non marquées du verbe. C'est à partir de ces formes que nous examinerons les distributions des autres formes du verbe.

1. Le temps du verbe. Le temps de base dans les proverbes c'est le présent. C'est le temps le plus riche en valeur. Un verbe duratif mis au présent exprime une action dont le début est au passé plus ou moins récent et dont la fin est projetée dans l'avenir. Comme le proverbe exprime une idée valable pour toujours, la meilleure façon de rendre cette idée est d'employer la forme non marquée, c'est-à-dire le présent: «On perd tout en voulant tout gagner», «Le poisson commence toujours à sentir par la tête».

Les autres temps ne sont pas exclus des proverbes. Ils y trouvent leur raison d'être grâce à la possibilité qu'ils donnent d'opposer le passé au futur, d'exprimer l'accompli et le non-accompli, de présenter une vérité générale comme une constatation grâce à l'expérience du passé ou bien comme une certitude pour l'avenir.

a) Le passé indéfini (ou passé composé). Ce temps peut s'employer seul pour souligner que l'idée générale à laquelle on a abouti est due à l'expérience humaine dans le passé: «Jamais sécheresse n'a causé détresse».

Il est possible que les deux verbes d'un proverbe soient mis au passé indéfini. Entre eux existe un rapport de conséquence: «Il a battu les buissons et un autre a pris les oiseaux».

Le passé indéfini peut exprimer l'aspect accompli qui est en rapport immédiat avec le présent: «Quand on a pressé l'orange on jette l'écorce», «Il a fait la faute qu'il boive la sauce».

Dans «Qui a bu boira», «Qui a joué jouera» le passé indéfini présente l'action comme une base, une condition dont la suite inévitable est exprimée par le futur.

b) Le futur. Ce temps a un emploi absolu, parallèle à l'emploi du passé indéfini qui exprime l'idée générale comme un fait à venir dont on ne peut pas douter: «Dans sa peau mourra le loup».

Le futur dans les proverbes peut exprimer une action qui est la conséquence d'un fait présent: «Tel rit le matin qui le soir pleurera» (avec un verbe au présent), «A force de mal tout ira bien» (la progression dans le temps est exprimée par une locution adverbiale).

L'impératif en corrélation avec le futur exprime une condition suffisante à la réalisation de l'action du verbe mis au futur: «Aide-toi, le ciel t'aidera», «Faites-vous miel et les mouches vous mangeront».

c) Le passé défini est employé en relation avec le plus-que-parfait: «Jean s'en alla comme il était venu».

Le passé défini employé seul a un emploi analogue de celui du passé indéfini: «Jamais honteux n'eut belle amie».

d) L'imparfait présente l'action au passé dans sa durée: «Jean-aux-Vaux faisait semblant le jour d'avoir peur d'un veau, et la nuit il allait voler des bœufs».

Après «si» l'imparfait exprime le non-réel soit sous la forme d'un souhait («Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait», soit comme une supposition («Si le ciel tombait il y aurait bien des alouettes de prises», «Si on l'envoyait à la rivière il n'y trouverait pas d'eau»). Cet emploi est en rapport avec le conditionnel de la principale.

2. Le mode. On distingue des modes personnels (indicatif, subjonctif, conditionnel et impératif) et des modes non personnels (infinitif, participe et gérondif).

a) L'indicatif, le mode non marqué, est le plus fréquent dans les proverbes.

b) Le subjonctif dans les proverbes a un emploi qu'on ne rencontre plus dans le français moderne. C'est l'emploi du subjonctif avec une valeur d'impératif sans marque redondante «que»: «Qui a peur des feuilles n'aille au bois», «Qui n'a point d'argent en bourse ait au moins miel en bouche».

Le subjonctif avec une valeur d'impératif de la troisième personne peut se construire aussi avec la conjonction «que»: «Il a fait la faute qu'il en boive la sauce».

On trouve dans les proverbes les emplois du subjonctif caractéristiques du français moderne: verbe personnel ou impersonnel + subjonctif («Il attend que les alouettes lui tombent toutes rôties dans le bec»); conjonction + subjonctif («L'argent est toujours le bien venu quoiqu'il arrive dans un torchon sale»).

c) Le conditionnel a deux emplois principaux dans les proverbes. Dans un emploi indépendant il exprime un vœu, une supposition: «J'aimerais mieux être le premier dans un village que le second à Rome», «Il ne saurait sortir d'un sac que ce qui y est».

Le conditionnel se met dans la principale en relation avec l'imparfait dans la conditionnelle: «Si Paris était de beurre il fondrait au soleil».

d) L'emploi le plus fréquent de l'impératif dans un proverbe est

avec une valeur de supposition, de condition, une condition qui est posée avec une très grande certitude et dont la conséquence est non moins certaine. L'imparfait est en relation soit avec le présent («Chassez le naturel, il revient au galop»), soit avec le futur («Nourris un corbeau, il te crèvera l'œil»).

L'impératif exprime encore, dans un emploi indépendant, un ordre, un avertissement, un conseil: «Cherchez et vous trouverez», «Cordonnier, enlèzez-vous de votre pantoufle», «Epoque la femme et non pas le visage».

e) L'infinitif ou la forme nominale du verbe, employé comme nom, peut être précédé d'un article («Au long aller petit fardeau pèse», «C'est un prêter à ne jamais rendre»). A un degré moins haut de substantivation se trouvent les infinitifs non précédés d'article: «Etre et paraître sont deux», «Faire et dire sont deux».

L'infinitif remplit le rôle d'attribut («Vouloir c'est pouvoir»), de complément de nom («C'est un prêter à ne jamais rendre»), de complément d'adjectif («C'est un trop vieux poisson pour mordre à l'appât»), de complément de verbe («C'est vouloir tirer des pets d'un âne mort»).

La forme composée de l'infinitif exprime l'accompli: «Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir mis par terre».

3. La voix. La voix passive dans les proverbes ne présente pas un cas particulier («Quand le vin est tiré il faut le boire»). Il faut souligner que cette voix permet une inversion entre «actant» et «patient»: «Les moqueurs sont souvent moqués», «Les plus huppés y sont pris».

Les verbes pronominaux présentent dans les proverbes la particularité suivante: si le verbe pronominal est précédé d'un semi-auxiliaire le pronom réfléchi se met avant le semi-auxiliaire, à la différence de son emploi d'aujourd'hui qui le place après: «L'amour et la toux ne se peuvent celer».

4. L'aspect. Il a été question des possibilités d'exprimer l'accompli avec la forme composée de l'infinitif ou avec un verbe au passé indéfini. L'accompli peut se traduire encore avec le verbe «être» et la forme adjectivale du verbe: «Quand le soleil est couché il y a bien des bêtes à l'ombre».

Après avoir étudié les modalités fondamentales du verbe, arrêtons-nous en bref sur les possibilités d'expression de la négation, sur les verbes impersonnels et sur l'interrogation en tant que procédé stylistique.

La négation est exprimée de plusieurs façons dans les proverbes:

— Elle a une marque disjointe (ne + mot négatif) dans «Argent d'autrui nul n'enrichit», «Qui ne se lasse point arrive à sa fin».

— Il y a une seule marque qui exprime la négation: la particule «ne» («Beauté de femme n'enrichit homme»), un mot ayant un sens négatif («Chacun naquit en pleurant et aucuns meurent en riant»). Cette façon d'exprimer la négation n'est plus usitée.

— L'ellipse de l'expression «il y a» dans un syntagme verbal négatif transforme celui-ci en syntagme nominal où seul le mot «point» exprime la négation: «Belle tête mais de cervelle point».

Les cas de «ne» explétif dans les proverbes sont analogues à ceux de la langue d'aujourd'hui: «Il ne faut point chômer les fêtes avant qu'elles ne soient venues», «L'argent perd plus d'âmes que le fer ne tue de corps».

Les verbes impersonnels se présentent dans les proverbes sous des variétés multiples. Les verbes les plus fréquents sont:

Il ya: «Il y a des ballayeurs à chaque porte». La formule négative «il n'y a pas» peut se présenter sous la forme de «n'y a pas» où il manque le pronom «il»: «En grande pauvreté n'y a pas grande loyauté». Synonyme de «il y a» est la forme impersonnelle du verbe être «il est»: «De tous les métiers il est des pauvres et des riches». Cette formule n'est pas usitée dans le français moderne. Avec le morphème disjoint de restriction on obtient les formules «il n'est. . . que. . .» et «il n'y a. . . que. . .»: «Il n'est pire sourd que celui qui ne veut pas entendre», «Il n'y a de damnés que les condamnés».

«Il en est de» sert à traduire une comparaison, une analogie: «Il en est de la parole comme de la flèche».

«Il faut» («En toute chose il faut considérer la fin») peut s'employer sans pronom impersonnel neutre: «A mauvais chat faut mauvais rat».

La formule «il est + adjectif» se rencontre souvent dans les proverbes: «Il est aisé de parler et malaisé de faire», «Il est bon d'avoir des amis partout».

«Il vaut mieux» a pour variantes combinatoires «mieux vaut» ou «vaut mieux»: «Il vaut mieux être oiseau de campagne qu'oiseau de cage», «Mieux vaut être marteau qu'enclume».

Un verbe personnel peut avoir un emploi impersonnel à la forme active: «Quand on a la main à la pâte il en demeure quelque chose aux doigts», «Il lui vient du bien lorsqu'il n'a plus de dents».

A la différence du français moderne dans les proverbes il n'y a pas de verbes impersonnels à la forme passive ou à la forme réfléchie. Ces formes sont plus coûteuses et moins aptes à traduire la généralisation.

L'interrogation. On a pu trouver un seul exemple où le verbe est mis à la forme interrogative. C'est un emploi stylistique qui exprime la condition et qui peut être remplacé par si + verbe: «Veux-tu des œufs souffre le caquetage des poules».

7. Conclusion. L'objet de notre étude était la structure logico-sémantique et morpho-syntaxique des proverbes français. Nous devons dire qu'un grand nombre des traits qui les caractérisent sont valables aussi pour des proverbes des autres langues. Si les variantes sémantiques existent grâce à la différence des images évoquées, les proverbes antonymes ne sont pas exclus et sont dus aux différents points de vue que l'on prend, des points de vue contraires. Ainsi au proverbe «Promettre et tenir sont deux» s'oppose, par son sens, «Quand les mots sont dits, l'eau bénite est faite». En bulgare les équivalents de ces proverbes sont: «Обещава му мажно, ама напразно», et «Казана дума — хвърлен камък».

En jetant un regard sur certains proverbes bulgares, russes, italiens,

français et d'autres nous arrivons à la conclusion que ce sont l'aspect formel et l'ossature logico-sémantique qui sont communs aux proverbes des différentes langues. L'aspect formel concerne les procédés phoniques, de style et de rythme. D'un autre côté la structure binaire est à la base de tout proverbe. Il est facile de constater que le modèle de classement des proverbes proposé par A. Cirese est applicable aussi aux proverbes bulgares.

On peut aller encore plus loin dans la comparaison des proverbes appartenant à des langues différentes. Ainsi le français et le bulgare qui ont devenus des langues analytiques présentent-ils des similitudes morpho-syntaxiques dans les proverbes. Peu importe que l'article en français soit préposé ou qu'il soit post-posé en bulgare. Les deux langues présentent des proverbes où l'article manque et où la marque zéro de détermination porte le degré le plus haut de généralisation. Nous avons donné suffisamment d'exemples en français; en voilà quelques-uns en bulgare: «Признат грях не е грях», «Огън се с масло не загася», «Обещание къща не разваля», etc.

L'emploi prédominant de l'indicatif présent est aussi un trait commun aux proverbes bulgares et français («Чужди пари пръсти горят»).

L'ellipse, comme nous l'avons vu plus haut, est une autre particularité caractérisant des proverbes.

Les traits particuliers que nous avons mis en évidence prouvent que, d'une part, «le proverbe est un discours fortement codé»⁸⁹ qui se distingue du discours normal par son ossature logico-sémantique, par son style, par sa structure syntaxique, et, d'autre part, il est un énoncé didactique qui, par les concepts qu'il inclut, est commun à toute une communauté et c'est cela qui lui assure une longue vie dans le temps.

* S. Meleuc, op. cit.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА ФРЕНСКИТЕ ПОСЛОВИЦИ

Паусий Димитров Христов

Резюме

Авторът на статията се спира на най-характерните особености на френските пословици от логико-симантична, формална и морфосинтактична гледна точка, които ги отличават от нормалния начин на комуникация. След някои общи бележки върху произхода на пословиците и върху интереса, който те предизвикват у учените, се разглежда въпросът за дефиницията на пословиците, поговорките и пословичните изрази. Степента на пословичност е в тясна връзка с мотивираността на пословиците.

Не само в различните езици могат да се срещнат пословици, които съвпадат по форма и смисъл, но и в един и същи език една пословица може да има морфо-синтактични, лексикални или семантични варианти.

От логико-семантично гледище пословицата е разгледана като двоична система, между елементите на която могат да съществуват отношения на противопоставяне, сравнение, следствие, причина, условие, отстъпление и т. н.

Стилните похвати, ритъмът и римата са също от много голямо значение за оформянето на пословиците като особена езикова единица.

От морфо-синтактично гледище пословиците са разгледани като затворени структури. Схематично е представен опитът на А. Чирезе да направи структурно-логическо класиране на пословиците. Едни от най-особените черти на пословиците от синтактично гледище са често срещаната елиптичност, свободният словоред и други. Разгледани са още въпросите за пословицата и простото изречение, за пословицата и сложното изречение, за липсата или наличието на референт на относителните местоимения. Запазването на някои стари форми и конструкции е един от най-интересните проблеми, свързани с пословиците. Употребата на нечленувано съществително име и на сегашно време на глаголите може да се смята като основна, а отклонението от тази употреба — като по-особени случаи.

Както морфологичните, така и синтактичните особености на пословиците са разгледани с цел да се подчертае, че те са особен езиков код.

ЗАПИСКИ О СТРУКТУРЕ ФРАНЦУЗСКИХ ПОСЛОВИЦ

Паусий Христов

Резюме

Автор статьи останавливается на самых характерных особенностях французских пословиц с точки зрения логико-семантической, формальной и морфо-синтаксической, которые отличают их от нормального способа коммуникации. Останавливаясь на некоторых замечаниях относительно происхождения пословиц и на том интересе, который вызывают они у ученых, рассматривается вопрос о дефиниции пословиц, поговорок и выражений. Степень пословичности находится в тесной связи с мотивировкой пословиц.

Пословицы, которые совпадают по форме и смыслу, могут встречаться не только в различных языках, но и в одном и том же языке одна пословица может иметь морфо-синтаксические лексические и семантические варианты.

С точки зрения логико-семантической пословица рассматривается как двойственная система, между элементами которой могут существовать отношения противопоставления, сравнения, следствия, причины, условия, отступления и т. д.

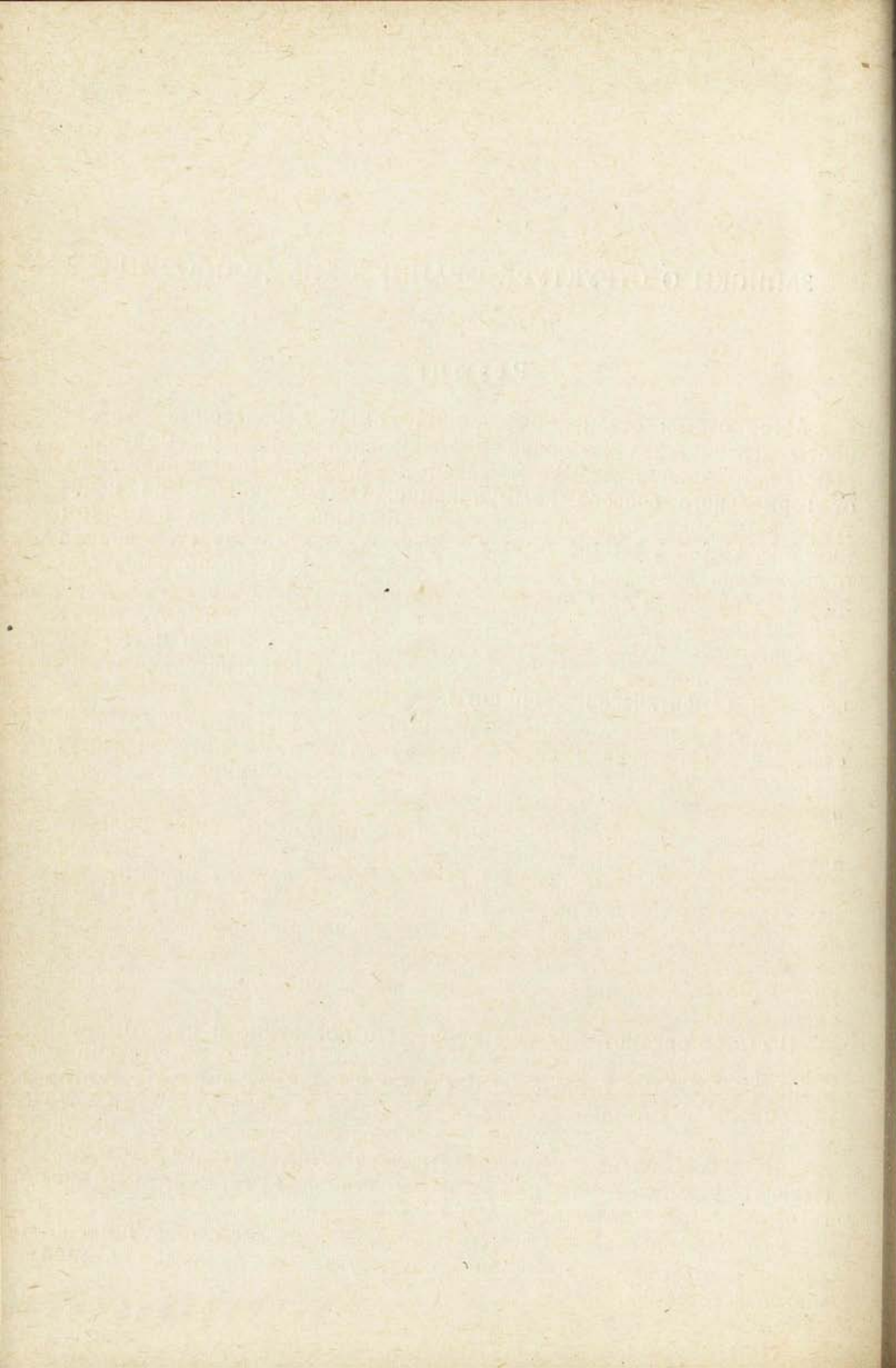
Стилистические приемы, ритм и рифма имеют также большое значение для оформления пословиц как особой языковой единицы.

С точки зрения морфо-синтаксической пословицы рассмотрены как замкнутые структуры. Схематично представлен опыт А. Чирезе сделать структурно-логическую классификацию пословиц.

Часто встречающаяся эллиптичность, свободный порядок слов являются одной из характерных черт пословиц с точки зрения синтаксической.

В статье рассмотрены еще вопросы о пословице и простом предложении, о пословице и сложном предложении, об отсутствии и наличии раферента относительных местоимений. Кроме того, автор знакомит с некоторыми старыми формами и конструкциями, что является одной из самых интересных проблем, связанных с пословицами. Употребление непостпозитивного существительного и настоящего времени глагола считаются основной формой, а отклонение от нее рассматривается как особый случай.

Как морфологические так и синтаксические особенности пословиц рассмотрены, чтобы подчеркнуть, что они являются особой языковой системой.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre I Faculté philologique 1970—1971

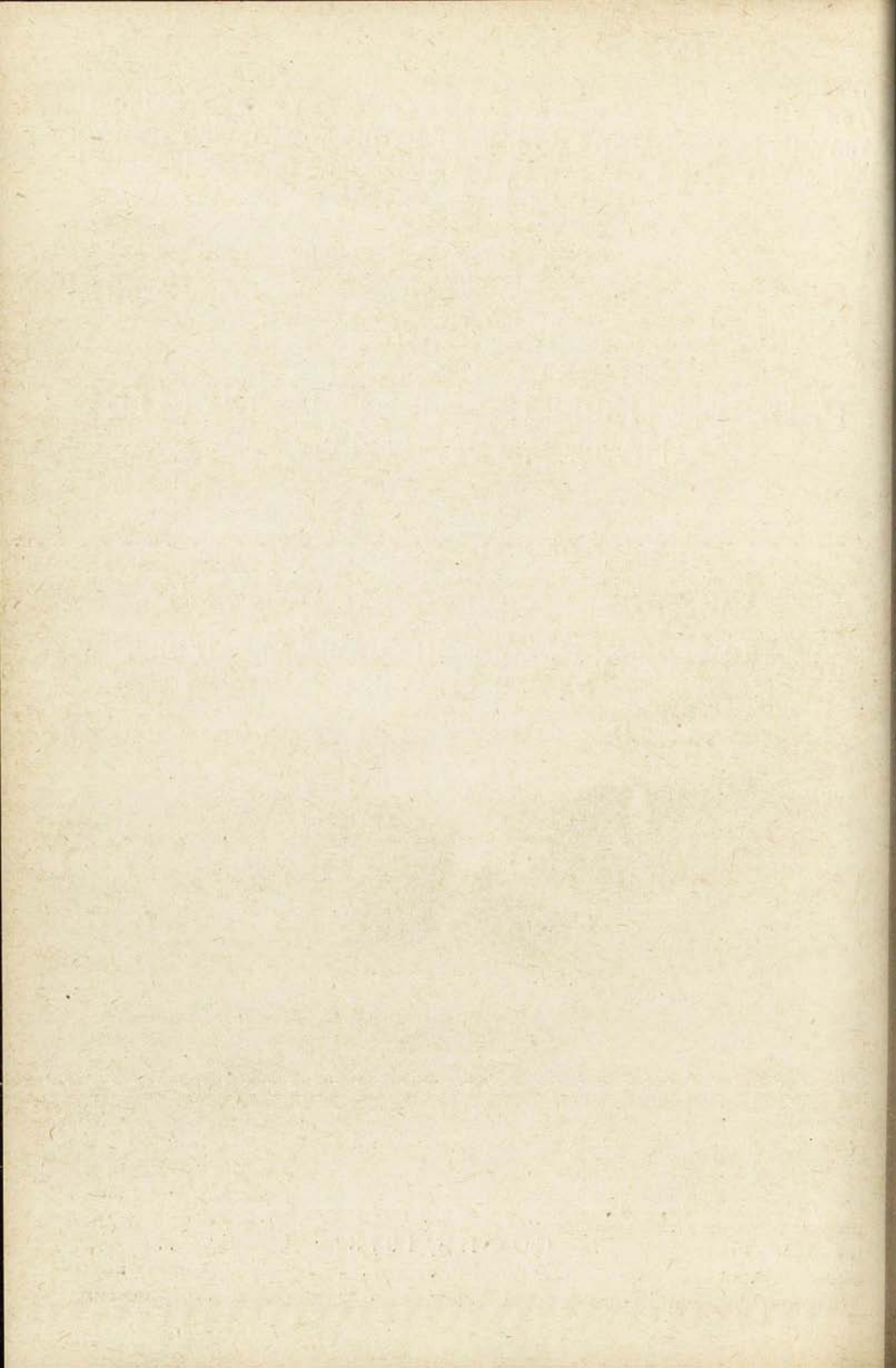
АНГЕЛ ТОНОВ

РАННИЯТ ПЕРИОД В ТВОРЧЕСКИЯ ПЪТ
НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

ANGUEL TONOV

LA PREMIERE PERIODE DU CHEMIN CREATEUR
DE P. R. SLAVEIKOV

СОФИЯ, 1973

НАЙ-РАННИЯТ ПЕРИОД В ТВОРЧЕСКИЯ ПЪТ НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

(ФОРМИРАНЕ НА ТВОРЧЕСКО СЪЗНАНИЕ И ПЪРВИ ПОЕТИЧЕСКИ ОПИТИ)

Петко Славейков е един от най-интересните писатели и общественици от епохата на Възраждането. Едно изследване за най-ранния период от творческия път на Петко Славейков привлича вниманието не само защото този етап се подценява от литературните историци и му се отделя незначително място в монографиите за писателя. Такова изследване би разширило познанията ни за условията и процеса на формиране на общественика и твореца Петко Славейков. То има и по-широко значение, защото писателската съдба на Славейков е твърде оригинална и носи много от белезите на съдбата на възрожденската ни литература, повтаря в умален вид нейното ускорено развитие и влиянията, които изпитва, сочи пътищата, които изминава, за да постигне значими естетически завоевания. А пътят на интелегента Петко Славейков е път на значителна част от българската интелигенция, която формира не западноевропейската литература или руската, а най-напред религиозната книжнина и националната традиция, недостатъчни да утолят повишените им духовни ламтежи.

Настоящата статия няма за цел да изследва подробно ранния период до 1857 г. от развитието на поета Петко Славейков, а да разкрие условията, в които се оформя неговото поетическо съзнание, да проследи и оцени най-ранните стихотворни опити до отиването му в Трявна и посочи тяхното място в цялостното му развитие на поет. Едно такова проучване на най-ранния период от творчеството на Славейков, макар и без обилен художествен материал, ще ни разкрие началните подтици за книжовна дейност, постепенното опознаване естетическата сила на художествената литература от начеващия поет и факторите, които му влияят, за да се изгради като значителен поет на българското възрождане.

Преди още да се е оформил и утвърдил писателят, се изявява активният борец срещу невежеството и апатията на своите сънародници, изявява се народният будител Петко Славейков. Трудно ще бъде по-нататък да отличим общественика от поета и поета от общественика, те вървят заедно, служат на една и съща цел, но с различни средства. Това е един ускорен и труден път на развитие,

изпълнен с много премеждия и разочарования, с много пречки от страна на фанариотите и гърчещите се български чорбаджии. Път-борба с невежеството и с консервативната традиция, борба със самия себе си.

В тази борба Петко Славейков показва учудваща физическа и духовна издръжливост, непресъхваща жажда за знания, готовност да бъде полезен и да работи за спасението на своя народ — качества, характерни за героя на епохата. Със своята скитническа съдба и просветителска дейност П. Р. Славейков напомня неравния житейски път на Софроний Врачански, като него познава трудностите на борбата за съживяването и укрепването на българщината. А с омразата си към гръцките духовници и българските чорбаджии-предатели, със сатиричното изобличение на тяхната антибългарска дейност, с книжовните си занимания и с участието си в борбата за черковна независимост се явява духовен приемник на Неофит Бозвели.

Решаващо влияние за формирането на общественика и поета Петко Славейков оказват общественно-политическите и културните условия в родния град, скитанията му като учител из Северна България, книгите, които чете, писателите и обществениците, с които се среща и сближава. И това развитие, което не познава скоковете и резките промени, е последователно, с непрекъснато преодоляване на заблужденията и преливане на влиянията, за да стигне до българското народно творчество и руската литература, които ще влеят в поезията му нови естетически сокове и идеи, за да я постави в служба на националните борби на своите сънародници.

* * *

Въпреки че Велико Търново е престанало да бъде столица на българското царство, завладяно от турците, то продължава да влияе върху съзнанието на поробените българи. Разрушените царски дворци и черкви, преданията и легендите са будната памет за славната българска държава и подхранват надеждите за бъдещето. Градът живее в народното съзнание като символ на българската независимост и поддържа вярата във възкресяването на българската слава. Не случайно в дните на Априлската епопея древната столица е определена за център на въстанието и в нея заседава първото народно събрание на свободна България.

Роден и израснал във Велико Търново, Петко Славейков от ранна възраст е запленил от историческата слава на своя роден град и се сродява с романтичните легенди за неговото минало величие. Още като дете слуша приказките на майка си, юнашките песни, които пее баща му, разказите на чирачетата, с които дружи. Тези песни и разкази, хармонизиращи с неповторимата природа на родното В. Търново и с руините на Царевец и Трапезица, оставят трайни спомени в съзнанието на впечатлителното момче. И след няколко години юношата ще броди сред развалините на

творците и черквите, ще се унася в сладостни видения и мечти, ще размишлява за настоящето, ще се опита да прозре бъдещето. Преданията и легендите ще оживеят в неговите поетически произведения и исторически съчинения, за да бъдат патриотична гордост и национално самочувствие в мрачните години на робството.

Бъдещият поет е роден в благоприятна семейна среда. Майката със своите приказки подхранва мечтателността и богатството на духовния мир на поета; бащата с юнашките си песни, с омразата си към гръцките духовници и турците и с любовта си към всичко българско влияе благотворно върху оформянето на патриота и общественика. Не случайно Рачо Казанджията изпраща своя син да учи в българско училище, когато в града има по-добре уредени гръцки училища, в които преподават образовани гръцки учители. Бащата храни в сърцето си люта омраза към гръцките духовници, която предава и на своя първороден син. Като го изпраща в българско училище, той недвусмислено посочва пътя, който трябва да следва неговия син, и образованието, което иска да получи.

Попаднал в килийно българско училище, Петко Славейков изпитва влиянието на религиозния му дух, за което говорят първите му поетически опити и изява като общественик. За укрепването на това влияние спомогат черковните книги, които чете, и манастирската среда, в която се движи. „Учих най-напред буквите, написани на дървени панакиди и остъргани, после на черковно-славянски буквар, часослов, псалтир, светче, апостол, додето стигнах на книгата дъното, както казваха тогава по час, и като нямаше какво да уча, дадох ми да уча часослова наизуст, после светчето, тропаря, кондици и най-после от псалтиря 1-ва, 17-та, 18-та катизми, всичко това до 1837.“¹ Единствената духовна храна на ученолюбивото момче са книгите, които намира в библиотеките на манастирите около В. Търново и, на първо място, в богатата библиотека на Преображенския манастир. „Те бяха повечето черковно съдържание: пролози, жития на светци през годината, сочиненията на св. Ефрем Сирий, св. Иоан Лествичик, св. Димитрий Ростовски и други някои книги като добролюбие, Бароний, Кормчи и някои ръкописни дамаскини от миналото столетие, все пак черковно съдържание, сказания за второто пришествие, житието на Мария Египетска и други такива.“² Малко по-късно се запознава с житието на св. Алексей от К. Огнянович и Цветосъбиранieto на Кипиловски. А излезлите първи светски книги на Софроний Врачански и на Петър Берон не задържат продължително време интереса му, защото не отговарят на досегашното му образование, на религиозното му възпитание и душевна нагласа, не утоляват неговия глад за знания. И като естествен завършек на досегашния духовен растеж на Пет-

¹ Автобиография на П. Р. Славейков. Сп. Бълг. преглед, г. II, кн. 9.

² Спомен за четиредесетгодишната ми писателска дейност. Лит. архив П. Р. Славейков, т. I, 1959, стр. 41 и 42.

19 Трудове на Великотърновския университет, т. VIII, кн. 1

ко Славейков идва бягството му в манастира и решението да стане калугер.

В своите начални стъпки на сближение с литературата Славейков не излиза от установената традиция. Първите литературни опити — похвалните слова и жития на християнските светци, написани на черковнославянски език, са изцяло в духа на старата българска литература. И тематично, и жанрово начеващият книжовник подражава на старобългарския писател, като него чрез своите произведения иска да утвърди определени християнски добродетели. За силното въздействие на прочетената житийно-легендарна литература говорят не само първите поетически опити на Петко Славейков. Религиозната тема не изчезва от неговото творчество и по-сетне, когато заявява, че е преодолял калугерските заблуди. През 1852 г. пише „Страшното съдовище“, отразяващо в апокрифен стил страданията на грешниците в ада. Тук трябва да споменем и желанието му да стане отново калугер в Присовския манастир, за да се отдаде на книжовни занимания. Тези факти показват колко трудно се освобождава младият Славейков от влиянието на старобългарската литература, сочат неустойчивостта на неговия мироглед и метод.

Върнат от своя баща в къщи, Петко Славейков получава от него да чете една ръкописна българска история. Едва ли бащата е подозирал скритата действена сила на тази книга, давайки я на своя първороден син. Прочитането на Паисиевата история променя мислите и настроенията на религиозния юноша, ражда в душата му нови стремежи, предопределя друг жизнен път на младия Славейков. „Досега аз мислех едностранчиво как да спася душата си, а след прочитането на тази история аз взех да мисля как да спася народа си, т. е. как да му вдъхна чувства родолюбиви и патриотични.“³ Очевидна е промяната, станала с него. Но „не може да се каже, че желанието да бъде полезен на народа си се е породило у Славейков ненадейно, след прочитането на Паисиевата история“⁴, правилно посочва С. Баева. Преминал през школата на килийните училища, прочел много жития и дамаскини, у него е узрявало желанието да се посвети на общественоразноползна дейност. Но тази дейност досега е разбираана и насочена единствено към спасяване на душата, към нравствено съвършенство и извисяване на духа, към углъбяване в един религиозен мир, чужд на нуждите на живота. Паисиевата история разрушава религиозните догми и със светското си съдържание и патриотичен патос посочва на юношата верните пътища за истинското спасяване на народа, на чините и средствата за националното свестяване на българина, слага началото на светската народноползна дейност на Петко Славейков.

Преписал с Христо Драганов историята на Паисий, Славейков.

³ Цитираното съчинение, стр. 57.

⁴ С. Баева, Петко Славейков. Живот и творчество, 1961., стр. 34.

прави и първата си решителна крачка към общественото поприще, става пръв ревностен разпространител на историята във Велико Търново. Макар и още твърде млад, той се ориентира вярно в социалните и политическите отношения, като сполучливо избира казанджийския и табашкия еснаф за своята първа патриотична проповед, неговото слово бърже кълни и дава плодове. Пряко нейно следствие е споразумението между двата еснафа „да оградят порутената в Долния махала църква на св. Димитрий“⁵, а разпаленият агитатор заедно с Христо Драганов изпращат да учат в Свищов. В тази църква братята Петър и Асен обявяват някога независимостта на Ворото българско царство и нейното възстановяване свидетелствува как расте и укрепва вярата на народа, че отново в старопрестолния град ще възкръсне свободата на поробена България.

Тази година е проломна в жизнения път на Петко Славейков. Тя го откъсва от безжизнените догми на житийната литература и чрез „История славяноболгарская“ му помага да види истинските нужди на народа. И не само да ги види, но и да потърси лек за страданията, да намери верния път до сърцата на бедните българи. А прочитането на историческите поеми на сръбския поет Андрия Качич-Миошич „Писма на Круна и Никифора“ и „Писма от краля Владимира“, намерени в историята, запалват патриотичния огън и историческия патос на по-сетнешната му поезия, раждат една от най-трайните теми в поетическото му дело — историко-патриотичната тема.

* * *

„В дълбока есен на 1843 ние двамата с Драганова се упътихме ша Свищов, установихме се в гръцкото тогава наричано училище в Горната махала, по желанието на баща ми, който искаше при славянски да продължавам и гръцки.“⁶ Същата 1843 г. намираме посочена и в Автобиографията⁷, и в „Няколко думи за шопите“⁸ и в „Отец Неофит Хилендарец или Бозвели“⁹. Но в „Български притчи“ Славейков посочва друга година: „На 1843 като излязох от Свищовското училище, през лятото станах изпърво учител в къщата на Цонча Казанджията.“¹⁰ Противоречието в годината за отиването му в Свищов е очевидно. Всички изследвачи на Славейков въз основа на спомена в „Български притчи“ приемат, че той отива да се учи в Свищов през есента на 1842 г., а се връща във Велико Търново през лятото на 1843 г. и става учител на шестнаде-

⁵ Спомен за четиридесетгодишната ми писателска дейност, Лит. архив, т. I, стр. 57.

⁶ Цитираното съчинение, стр. 50.

⁷ Автобиография, сп. Българ. преглед, т. II, кн. 9—10.

⁸ П. Р. Славейков, Събрани съчинения, т. III, 1970, стр. 147.

⁹ Цитираното съчинение, стр. 241.

¹⁰ Цитираното съчинение, стр. 7.

сетгодишна възраст.¹¹ М. Арнаудов пише: „През 1840 той постъпва — в търновското гръцко училище, където остава година и половина. А след това отива да учи в частно турско училище. Но от страх да не бъде потурчен, той напуска уроците при ходжата и заминава към края на 1842 за Свищов.“¹²

Наистина Петко Славейков постъпва през 1840 да учи в гръцкото училище, но късно есента, като престоява в него през цялата 1841 и пролетта на 1842 г., а след това учи още половин година в турско училище при ходжата. Че това е така, говори едно негово признание: „По Димитровден на 1840 от съучениците ми четирма отидоха даскали по селата, а при даскал Пеня останах само аз с Христо Драганов.“¹³ Недоволен, че го връщат в по-долен клас, Славейков напуска даскал Пеня и отива в гръцкото училище, а после при ходжата. Сетне е неговото бягство в манастира да стане калугер, прочитането и преписването на Паисиевата история, нейното разпространение сред казанджиите и табациите и изпращането му в Свищов. И всичко това според М. Арнаудов трае почти две години, твърде малко за изброените занимания на Славейков в родния му град.

Очевидно е, че за цялата тази дейност е нужно повече време, че престоят му във В. Търново продължава и през 1843 г., за да отиде в края на същата година да учи в Свищов. Изглежда, че старият вече Славейков, когато пише своите спомени, не си спомня точно годишната на отиването си в Свищов и в някои от тях допуска грешки, дава противоречиви сведения. За същото говори и споменът му в цитираните вече „Български притчи“: „Тогавя още в началото на 1844 г. аз се улових учител в близкото на Търново село Килифарево“. В това село по неговите спомени престоява година и три месеца. Изгонен по-сетне от селото от гръцкия владика Неофит, той се скита из Търновските села и из Северозападна България в продължение на шест месеца, без да може да се заседе по-дълго като учител. В тези сведения буди недоумение продължителния му престой в Килифарево, след като току-що е изгонен от В. Търново и след като знаем за упоритото и непрекъснатото преследване на Славейков от гръцкия владика Неофит. Той го гони из целия Великотърновски край, пречи му да се настани като учител в Бяла, Враца, Берковица, а в близкото село Килифа-

¹¹ Вж. Б. Пенев, Предговор, 1927, стр. 6; П. Диневков, П. Р. Славейков, 1956, стр. 6; С. Баева, Петко Славейков. Живот и творчество, 1963, стр. 214. С. Баева приема за вярна рождена година 1827, посочена от Славейков в Автобиографията му в сп. Бъл. преглед и в „Спомен за четиредесетгодишната ми писателска дейност“, но необяснимо защо смята за погрешна посочената в същите спомени година 1843, в която отива да учи в Свищов и навсякъде в книгата си я поправя на 1842. Очевидно е немотивираното и субективно приемане от С. Баева на един факти и отричането на други от един и същи източник, противоречащи на нейната теза.

¹² Спомен за четиредесетгодишната ми писателска дейност, Лит. архив, т. I, стр. 42.

¹³ Цитираното съчинение, стр. 42.

ево го оставя спокойно да учителствува повече от година, след ато току-що го е изгонил от В. Търново и спомена за нанесена-а обида е още силен. По-вероятно е, че Петко Славейков не си помня добре колко време е останал в Килифарево, отколкото че тмъстителният Неофит е забравил за омразния му млад учител и еликодушно го оставя да учителствува в селото година и три ме-еца.

В полза на нашата теза говори още едно признание на Петко Славейков в стихотворението „Оставай, сбогом, Търново“¹⁴. Стихотворението е публикувано през 1850 г. и не можем да обвиним автора, че не си спомня добре годината на своето завръщане от Свищов:

пет се години минаха,
злати часове гинеха,
сяка се школа нареди,
а търновската още седи.

Прощаването с Търново е станало през лятото на 1849 г., когато е отивал да учи в Елена. Пресметнем ли пет години назад, ще намерим годината 1844, когато се завръща от Свищов, окрилен от желание за просветна дейност в родния град, останало неосъществено.

Като приемаме, че Славейков се връща от Свищов през лятото на 1844 г., както следва от гореизложеното, то след тримесечното си престояване в родния град още същата година е учител в Килифарево. Престоят му в това село продължава и зимата и пролетта на 1845 г. И след скорошната намеса на гръцкия владика започват неговите скитания от село на село, за да се завърне късна есен при баща си, разочарован от учителската си дейност и от невежеството на българските чорбаджии. Останал без работа, Славейков става казанджия при баща си в края на декември, същата 1845 г. Това можем да установим, като знаем, че „казанджийската работна година започва в първите дни на декември“¹⁵, а до Коледа и Божиц той още не е започнал работа.¹⁶ В началото на 1846 г. избягва от бащиния си дюкян поради скарване с единия от калфите и става учител в Севлиево.

Слях се по-подробно на този момент от живота на Петко Славейков, за да обясня противоречията в годините, дадени от самия автор, и установя върната година. Изясняването на този въпрос има връзка и с въпроса за годината, в която е роден, около който също се спори.¹⁷

¹⁴ П. Р. Славейков, Събрани съчинения, т. 1, 1963, стр. 200.

¹⁵ Парентес. П. сп. 1885, кн. 16, стр. 662—673.

¹⁶ Епизодът. Положението ми. П. Р. Славейков, Избр. произведения, 1956, т. II, стр. 102.

¹⁷ Вж. Г. Данчев, Петко Славейков. Най-хубавото от творчеството му, 1966; С. Славейкова, П. Р. Славейков, 1959; Г. Константинов и други. Български писатели. Библиография, 1962.

* * *

Ако запознаването с Паисиевата история е началото на един нов етап в жизнения път на Петко Славейков, то престоят му в Свищов спомага значително за затвърдяване на светското начало в неговия мироглед и идейно формиране, разширява неговия умствен кръгзор и слага началото на първите поетически опити. Юношата започва да гледа на света не през тясното прозорче на черковната книжнина, а през широкия и светъл прозорец на обновителната светска литература. В богатата библиотека на Емануил Васкидович Петко Славейков „открива“ „Илиадата“ и „Телемах“ в сръбски превод, чете гръцки и сръбски книги, за чието съществуване досега не е подозирал. Изумен от тази своя находка, той признава по-късно: „Това беше за мене откритие, каквото не бях и сънувал. Защото аз не знаех, че има книги с нечерковно съдържание. Книгите на Досидея Обрадовича, Телемаха на С. Живкова... и 12-томната „Всеобща история“ на Карамзина, бяха ми настолни книги.“¹⁸ Това признание е твърде показателно за ограничеността на досегашните Славейкови литературни познания и на мирогледа му, за значението на всяка нова книга в духовния живот на бъдещия поет. То недвусмислено сочи и влиянието на гръцката и особено сръбската литература върху Петко Славейков. Влиянието, което идва да помогне за разсейването на религиозните заблуди и увлечения в първите книжовни опити на Славейков.

Тук в Свищов е и първата му среща с творчеството на гръцкия поет Христополу, чиито стихове след няколко години усърдно ще чете и превежда на новобългарски език. Пак в Свищов Петко Славейков прави първите си поетически опити, родени не под вътрешен подтик, а да докаже на своя учител, че знае добре славянски език. Написването на похвалното слово за трите светители е доказателство, че той познава славянския език и издава самочувствието му на книжовник, школувал в черковно-легендарната литература. Като си припомня познатите жития и похвалните слова, той създава първото си литературно произведение: „Похвално слово за три светители“ вероятно в същата 1843 г., в която пристига в Свищов. Това първо произведение не достига до нас. За него Славейков си спомня в посочения вече „Спомен за четридесетгодишната ми писателска дейност“. И заглавието, и източниците, които използват, подсказват какви са били тематиката и езикът на това похвално слово. Несъмнено е, че Славейков продължава традицията на старата българска литература, като преписва литературни произведения или пък съставя оригинални творби, използвайки славянския език. Едва ли бихме очаквали от петнадесетгодишния юноша да внесе нещо ново в съдържанието и в художествените средства.

Не след дълго и пак в Свищов той пише и други поетически творби. Това е „Плач на Търново“, която в своята „Автобиогра-

¹⁸ С. Баева, Петко Славейков, стр. 54.

ия“ нарича „първото ми съчинение, подражание на Йеремиевия плач и две години пишех все на черковнославянски език“.¹⁹ Мар и да признава, че творбата е подражание на Йеремиевия плач, о съдържание тя представлява патриотична елегия, в която се плаква трагичната съдба на древната столица и на българската патриаршия. Появата на тази елегия М. Арнаудов обяснява с подражането на разпространените в старата литература плачове и трича влиянието на Н. Бозвели, който докато е бил в Търново през 1840 — 1841 Славейков не е виждал, а научава за него по-късно от своите другари.²⁰ Вярно е, че преди отиването си в Свищов Петко Славейков е чужд на делото на Неофит Бозвели, не разбира неговия изобличителен патос, въпреки че лично го е виждал и слушал: „Момче още, на 1840, аз бях видял в Търново отца Неофита и веднаж само го бях чул по народно-черковните ни работи, то признавам, че думите му не произведоха впечатление на детския ми още ум и не потръпна тъй силно душата ми.“²¹ По-късно обаче, в Свищов, той чете неговите учебници, писма и диалога „Провъщественият европеец“, учи се от неговия начин на изображение, използва Безвелиевите художествени средства. Бозвели в своите диалози и особено в „Мати България“ често въвежда Йеремиевия плач като художествен образ, за да изрази по-силно своята болка и съчувствието си към страданията на майка България. Славейков подражава на своя учител и също използва Йеремиевия плач, като влага в него историко-патриотично съдържание.

Можем да приемем, че от Свищов започва влиянието на Н. Бозвели върху книжовното и поетическото дело и върху обществената дейност на младия Славейков. Тези първи творби на юношата Славейков не издават още бъдещия творец. В него липсва съзнанието на писателя от нов тип, а по мироглед, самочувствие и художествено майсторство повтаря старобългарския книжовник. В поетическата форма, в тематиката и в езика той следва традициите на черковно-житейната литература, използва нейните жанрове: пролози, похвални слова и Йеремиеви плачове, пише на славянски език. Но патриотичната тема на „Плач на Търново“, колкото и да е изолирана от другите теми и идваща от „История славяноболгарская“, е израз на събудено национално чувство у автора. Тази тема подсказва една нова насока, която ще следва Славейковата поезия в своето бъдещо развитие, насока, характерна и за възрожденската българска литература.

* * *

„Като излязох от Свищовското училище, през лятото станях изпърво частен учител в къщата на Цонча Казанджията, три ме-

¹⁹ Автобиография, сп. Бълг. преглед, г. II, кн. 9—10.

²⁰ М. Арнаудов, Творци на българското възраждане, 1969, т. II, стр. 235—236.

²¹ С. Баева, стр. 48.

сеца след това се услових даскал в Долня махала.²² В родния си град Петко Славейков се завръща с променен мироглед, запознал се със светската литература, готов да служи на своя народ по нов начин, но не преодолял окончателно влиянието на религиозната книжнина. Станал през лятото на 1844 г. учител в българското училище, Славейков не може да остане безучастен към започналата борба между българските родолюбци и гръцките владци. В тази борба той взема участие по оригинален начин, като написва сатирична песен за гръцките владци в града. „Песента беше проста, в бели стихове, по духа на народните песни, но като новост тя се преписваше и ходеше от ръка на ръка между поборниците на българщината.“²³

Случайност или влияние, но първата песен на Петко Славейков, написана на новобългарски език, е и първата сатира на поета, насочена срещу гръцките владци и повлияна от народната песен. Едва ли можем да говорим за съзнателно влияние от фолклора, по-скоро това е външно подражание на начина на изобращение и на художествените похвали у народния певец от неопитния като поет, но с будно национално чувство Славейков. Своите мисли и отношението си към фанариотите-владци той излага в същата проста и непосредствена форма на народната песен, запазвайки нейната естествена живост, духовитост и изразителност на народната реч. Като Бозвели използва често народните думи и изрази, но в речника и стила е различен, липсва тромавата фраза на Бозвели и неговият стилизиран език, песента е жива и увлекателна, чете се леко. Независимо че подражава, Славейков сполучливо е използвал белия стих, иронията, изрежданията и постоянните епитети, характерни за народната песен, за да покаже противонародната дейност на владците Панарет и Неофит. Като новост във формата и със забавното си съдържание песента бързо се разпространява сред родолюбивите българи, превръща се в силно и ефикасно оръжие за борба срещу еленизма. Осмиването на гръцките владци обезличава тяхната власт, руши авторитета им. Популярността на песента е израз и на незачитане и пренебрежение към тях, показва колко буден е бил духът на българина и неговата непримиримост с гръцкото духовно робство в старата българска столица.

Ако във формата говорим за влияние на народната песен, то в идейната насоченост на сатирата и в унищожителния ѝ присмех над фанариотите откриваме въздействието на неукротимия борчески дух на Бозвели. От неговите диалози Славейков взема идейния патос, сатиричното жило и непримиримостта с еленизма. Но във формата търси нови жанрове, не остава при диалога, а използва стихотворната форма, песента, която допада повече на неговия тем-

²² П. Р. Славейков, Избрани произведения. Български притчи, т. II, 1956, стр. 53.

²³ Цитираното съчинение, стр. 53.

перамент. Тук виждаме как Славейков не подражава дословно, а прави първия успешен опит да намери собствен поетически израз на възмущащите го обществени въпроси, чупейки шаблона на черковно-легендарната книжнина.

Появата на сатирата през 1844 г.,²⁴ написана на новобългарски език, е в противоречие с по-късното признание на П. Р. Славейков: „на 1845 г. наченах да сглобявам и ритмовам стихове по славянски, подсторен на това от търновския учител Петра Давидова... но чисто български взех да пиша на 1846 г., когато ми попаднаха лирическите стихове на гръцкия поет Атанасия Христополу“²⁵. След като пише „Прославило се Търново“ на народен език, на следващата година — 1845, написва на черковнославянски „Житие на св. Теодора Тирона“. Пак през 1845 г. пише „Търновский голям пожар“ отново на новобългарски език. До отиването му в Ловеч не са запазени други негови стихове на народен език. Но несъмнено е и както признава по-горе Славейков, преводите на Христополу прави на народен език, за да го разбират младите българи. Кога точно започват тези преводи, е трудно да се определи. Но идвайки от Севлиево в Ловеч, той донесе много свои песни: училищни, любовни и сатирически, написани на народен език, които свидетелствуват за сериозен пробив в черковнославянската езикова традиция и сочат нови тенденции в развитието на книжовния език. В писмото си от Севлиево от 23. I. 1847 г. до Цвятко Недев в Габрово пише, че: „имам в себе си 2 263 песни, 2 000 песни юнашки, старешки и марянски, сиреч пушовски и имам 54 от сръбски преведени, 130 от турски, 215 от гръцки“²⁶.

Тези песни, събрани, преведени и написани от Славейков, не са плод само на престоя му в Севлиево, а и на по-раншните му поетически занимания във В. Търново. Така че първите си преводи на новобългарски език той ще да е направил в родния си град. Интересно е, че едновременно с тях Славейков продължава да пише проза и сякош свои стихове на черковнославянски език. Това е така до 1846 г., преди отиването му в Ловеч, а в Ловеч и Трявна пише вече само на говоримия език.

В потвърждение на тези мисли е и оценката за стихотворението на Славейков „Търновский голям пожар“: „Това стихотворение съставлява преходен период, защото с напускането на Килифарево напуска и славянобългарското писмо и в 1846 г. почва да пише чисто български в стихове и в проза.“²⁷ Очевидно е, че за преход у Славейков към новобългарски език можем да говорим след напускането на Килифарево. Решаващо влияние за това имат ски-

²⁴ Същата година сочи и М. Арнаудов, Творци на българското възрождение, т. II, стр. 217.

²⁵ Автобиография, сп. Бълг. преглед, г. II, кн. 9—10.

²⁶ Пенчо Славейков, Писма на П. Р. Славейков, СБНУ, 1904, кн. 20, стр. 7.

²⁷ Допълнителни сведения към спомените на Хр. Н. Драганов. Сп. Училищен преглед, г. V, кн. 1—2, стр. 475.

танията му сред народа, запознаването му с живата народна реч и първите преводи на новобългарски език. Заслужава да отбележим, че вече е шарушена черковно-религиозната хегемония в книжовните му занимания под неудържимия напор на живота и новите литературни влияния — гръцката и сръбската литература. Утвърждава се и се развива ренесансовото начало в неговото творчество, дало израз на неповторими интимни човешки чувства и преживявания.

Като учител във В. Търново прави опит да съчини „Учебник по славянска граматика“, подражавайки на книжовната дейност на Н. Бозвели. Пак под влияние на Бозвели той замисля своя „Географски речник“, върху който работи до края на живота си. Подтик за тази дейност на Славейков са „Славянобългарское детоводство“ и „Кратко политическое землеописание за обучение на българското младенчество“ на Бозвели. Видно е, че въздействието на този „Ахасвер на българското възраждане“ не откриваме само в сатириите на Славейков, но и в неговата учебническа дейност, в стремежа му да пише и издава учебници като своя учител.

Написването на сатирата „Прославило се Търново“ не минава безнаказно за нейния автор. Той е затворен в курника на владиката и след излизането му е изгонен от училището. Престоят на Славейков в този първи за него затвор оставя значителни следи в по-нататъшния му живот. В импровизирания затвор за първи път чува народните пословици, нарекъл ги „избрани думи“, които му правят изключително впечатление. Дядо Кольовата „Да би мирно сеядло, не би чудо видяло“ и дядо Начовите „Хубавец като стамболец“ и „Брада царска, глава воденичарска“ го сродяват завинаги със синтезираната народна мъдрост, посочват му нейния неизчерпаем извор, събуждат у него желание да ги събира и записва. От друга страна, сатирата разкрива у начеващия поет едно ново качество — способност да се откликва на наболелите въпроси на деня, и то по нов начин — със силата на перото. „Прославило се Търнов“ слага началото и на обществената му поезия, чиято основна тема ще бъде животът и борбите на народа, а самата поезия — оръжие, силно и действено в тази борба. Сатирата променя съдбата на Петко Славейков, като го тласка по трънливия път на общественика и слага началото на неговото дългогодишно скитане немил-недраг по родната земя.

Така чрез постепенното преодоляване на заблудите и ограничаващите го влияния под въздействието на личен жизнен опит, почерпан от живата действителност, става раждането на народния будител Петко Славейков и срещата с обаянието на народното поетическо творчество.

* * *

Времето на неговото скитане от село на село и от град на град в търсене на учителско място не е особено благоприятно за продължителни книжовни занимания. Непрекъснатото търсене на ра-

бота пречи на Славейков да се заема с активна писателска дейност, не му позволява да се посвети на любимото си занимание — да чете и преписва книги, да записва избраните думи. По-плодотворен е престоят му в Килифарево, където продължава да пише в легендарен дух. „В Килифарево написах статия по конюнстването на гълъбите и за празното прекарване на времето от гръцките владици, писах нещо и по Акатиса на Ивана Златоустаго и св. Ивана Рилскаго.“²⁸ Несъмнено е, че Петко Славейков върви по познатите пътища на старобългарската литература, разработва нейните жанрове: акатиса, похвалното слово и религиозната статия, в които засяга религиозни въпроси и посочва християнски добродетели за подражание. Всички тези произведения не внасят нещо ново в неговото идейно и творческо развитие. Това е едната линия в неговото развитие и в началното развитие на новата българска литература — апокрифно-житийната. Но наред с нея забелязваме формирането и на светската насока, продиктувана от новите обществени условия, от нуждата за национално осъзнаване и просвещение.

Интерес представлява друго едно признание на Петко Славейков: „На 1845 г. наченах да сглобявам и ритмовам стихове по славянски, подсторен на това от Търновския учител Петра Давидова, който беше изработил един вид стихове:

Христос възкресе
Юда се обесе
Христос възкръсна
Дявола се пръсна.

и други подобни. Това ми беше първи подтик за стихосложение.“²⁹

Петко Славейков продължава да пише под външно влияние, да подражава на пролозите и похвалните слова, но в него се забелязва вече стремеж да пише и в мерена реч. Без да има каквито и да е познания по стихосложението, той избира за образец лишените от елементарна художествена стойност стихове на даскал Петра. Твърде скоро неукрепналият още поет надминава „своя учител“ по стихотворство с написването на „Житие на св. Теодора Тирона“, подражавайки на К. Огняновича и житието му за Алексей, човек божи. Споменатото житие на Славейков е едно от най-ранните му произведения, достигнали до нас. То е написано най-вероятно в началото на 1845 г., когато е в Килифарево, след първите стихотворни опити. Написано е на церковнославянски език, който отговаря на тематиката, съдържанието и жанра на стихотворението. Наистина Петко Славейков подражава на Огняновича, но се забелязват и отлики, резултат на събуждащото

²⁸ П. Р. Славейков, Избр. произведения. Български притчи, т. II, 1956, стр. 6.

²⁹ Автобиография, сп. Бълг. преглед, г. II, кн. 9—10.

се поетическо съзнание у бъдещия поет. Житието на Петко Славейков се състои от четиридесет четиристишия и две тристишия и е по-кратко от образа. Своя разказ за светеца започва направо с мъченията, на които е бил подложен от римския император.

Обстановката на действието е показана още в началото само с един стих. Липсва традиционният разказ за произхода и детските години на светеца, както е у Огнянович. Това прави житието по-стегнато и целенасочено. Вниманието на читателя е спряно само върху два момента — мъченията и твърдостта на светеца и чудесата, които върши. Чудесата служат на автора да утвърди авторитета на светеца сред вярващите и посочи живота му като пример за подражание от християните. Стегнатият разказ завършва с традиционната молба към светеца да ги спаси от „злия навет“, навярно робството.

Славейков се стреми да спази петостъпния хорейчен размер на житието на Огнянович, но не успява. Римуването е съседно, но не е направено последователно в цялото стихотворение. Римите са шаблонни и неблагозвучни. Броят на сричките в римуваните стихове вирира от шест до петнадесет. Но по отношение на езика нашият поет стои по-близо до народния, употребява повече народни думи. Обективно погледнато, житието не притежава особени поетически качества, съдържанието е познато, стиховете са тръмави и често пресилени. Но то е материален израз на начален и утвърждаващ се интерес към писане на стихове у Петко Славейков след сатирата „Прославило се Търново“.

Същата 1845 г. Славейков пише още едно стихотворение, достигнало до нас — „Търновският голям пожар“³⁰. По това време той е изгонен от Килифарево и обикаля из В.-Търновските села. Пожарът е станал през лятото на същата година, когато се прибира във В. Търново. Новото в това стихотворение са темата и езикът. Те показват, че техният автор е започнал постепенно да се освобождава от влиянието на черковната книжнина и в поезията му си пробива, макар и още плахо, път светската тематика. Колкото и да е незначителна темата, тя сочи, че той реагира на обществените проблеми и наподобява даскалската поезия. Още не засяга най-важните въпроси на своето време — политическото робство, но обръща внимание на друг въпрос — нуждата от грижи за българските училища:

Общи са събор-сторили
за школа дума отворили,
дорде е време и лете
да се направят и двете.

Отклонил се от каноните на старата българска литература, Славейков се доближава тематично и жанрово до даскалската пое-

³⁰ П. Р. Славейков, Събрани съчинения, 1963, т. I, стр. 19.

зия, разработва нейни мотиви, използва стихосложението ѝ. Така даскалската поезия идва да замени безжизнената и чужда на народа религиозна поезия, да сближи неговото творчество с живота, да му помогне да овладее силабическото стихосложение. Значението на това стихотворение откриваме и в новобългарския му език. Написано в 1845 г., то потвърждава колко рано Петко Славейков започва да употребява в поезията си говоримия език, сочи, че по отношение на езика „Прославило се Търново“ не е случайно явление в творчеството на Славейков.

„Прославило се Търново“, „Житие на св. Теодора Тирона“ и „Търновският голям пожар“ представляват интерес за изследвача, защото са единствените запазени стихотворения от първите му книжовни опити до идването му в Ловеч, които сочат характера на неговите литературни занимания, тяхното съдържание и художествени особености. Не са без значение тези първи произведения и защото разкриват тенденциите, които следва Славейковото творчество в тематично и езиково отношение. Потвърждават, че общуването му с народа по време на неговите скитания из В.-Търновски край не е минало безследно за начеващия поет, а му е посочило нови теми и го е сродило с живата народна реч.

* * *

Особено паметно за бъдещия поет е пренощуването му в село Пиперково: „Пренощуването ми е дало първи път повод да се помъча да стана нещо като писател български.“³¹ Решение, което идва в края на първия период на неговата просветителска дейност, преминал през житийната литература и достигнал до даскалската поезия и народното творчество, което ще влияе решително върху творческото му оформяне. Едва ли буквално трябва да приемем тези думи на Славейков, но е безспорна важноста на срещата с дядо Драгана за неговото самочувствие като поет. Правилно посочва С. Баева, че „Тя разкрива източника, от който бъдещият поет трябва да се учи как и къде да открива онова, което е живо в мрътвилото на тогавашния живот на българина“³². Разказите на дядо Драган, както явно посочва и Б. Пенев, „са го заинтересували не само със съдържанието си, но и с формата, в която били изложени“³³. По признание на Славейков те го увличат не толкова със съдържанието си, което му е било познато, а че „са занимливи, че разказва тъй подробно и увлекателно“ и той го слуша „зяпнал в устата му“. Народният разказвач му открива магята на словото и силата на художественото въздействие, посочва му, че то се корени не само в актуалното съдържание, а и в начина на изложението, в изразителността и живостта на разказа, в употребата на точния и гъвкав народен език. И не можем да се

³¹ П. Р. Славейков, Избр. произведения, II, 1956, стр. 59.

³² С. Баева, Петко Славейков, 1968, стр. 74.

³³ Б. Пенев, Предговор, 1927, стр. 14.

съгласим с Б. Пенев, когато пише, „че не книгата, не литературата, а общуването му с простата народна маса му дава повод да се посвети на писателствуване“³⁴.

До този момент Петко Славейков не е чужд на книжовните занимания, те са духовна необходимост за младежа. И под влиянието на прочетената религиозножитийна литература той се подготвя за книжовник. Израз на такова самочувствие е преписването на житията и похвалните слова, съставянето на оригинални и написването на първите стихотворения. Б. Пенев отрича значимостта на всичко създадено от Славейков до Пиперково, което влияе за събуждането на съзнанието му на книжовник и го оценява като незначително и случайно. Очевидно е, че това желание да стане писател не идва изведнъж, а се подготвя постепенно от цялостното досегашно развитие на Славейков, че той не познава резките преходи, а бавно и упорито усвоява новите неща.

До срещата с Пиперково и с фолклора неформеният и безутвърден естетически критерий поет не успява да преодолее навивните художествени шаблони на черковно-религиозната литература. А общуването му с народното творчество (което е започнало преди срещата му в Пиперково — б. а.) му помага да преодолее стесненото разбиране за задачите и въздействието на литературата, учи го да вижда не само нравоучителния ѝ характер, да въздействува не само върху разума на читателя. Тази среща го кара да обръща повече внимание на начина на изложение и на езика и чрез тях да извиква определено емоционално изживяване, да постигне пълноценна действена сила на художествената творба.

Срещата с дядо Драган извиква желанието да стане писател, но не в буквалния смисъл на думата, а писател от нов тип, който не преписва и съставя само жития и похвални слова. Ражда се писателят, който обръща внимание вече и на естетическата страна на творбата, твори, без да спазва литературния шаблон, а се стреми да разчупи този шаблон, да материализира своето творческо аз. Така че без да подценяваме решаващото влияние на народното творчество за изграждането на новобългарския тип писател у Петко Славейков, не бива да отричаме книжовните занимания на Славейков досега, които формират у него един траен и незапихващ интерес към литературата и художественото творчество.

Този факт е в хармония и с развитието на възрожденската ни поезия, която чрез взаимодествието с фолклора успява да преодолее сухите и безжизнени догми на житийно-апокрифната литература и да намери нови естетически пътища на развитие.

И ако срещата с народния разказвач е дала конкретен образ на неосъзнатото още творческо съзнание, помогнала му е да почувствува естетическата сила на художественото творчество, то общуването му с руската литература ще му помогне да се запознае и постигне истинска художествена форма на своите произве-

³⁴ Цитираното произведение, стр. 14.

дения. Отсега нататък той ще бъде поет по осъзната вътрешна необходимост, усетил събуждащите се в него творчески способности. Но Петко Славейков няма възможност и не може да реализира веднага и по убедителен начин намерението си да стане „писател български“. Вярно е, че по пътя за Свищов се опитва да опише разказаната му от стареца случка. И есента, когато се прибира при баща си, и по-късно в Севлиево все още липсват значителни поетически творби, които да показват реализацията на намерението му в Пиперково. Той превежда Христополю, пише училищни и любовни песни, но се чувства липсата на школата, на общуването с една голяма литература, която да служи за естетически образец на неопитния като поет Славейков. Той сам съзнава ограничеността на своите знания, търси жадно книги за прочит, чрез които да запълни празнотата на своето образование и обогати литературните си познания.

След скитанията си из Северозападна България в края на 1845 г. Петко Славейков се завръща в родния град. Останал без работа, продължава да се занимава със своите даскалски работи: „Преписвах дамаскини, сказания, и достопамятните си изречения, а главно започнатия акатист на св. Иван Златоуст.“³⁵ Славейков още продължава досегашните си занимания — преписване на жития и дамаскини въпреки намерението му да стане „писател български“. Това признание показва, че влиянията върху творческите му занимания не се изживяват веднага, а се застигат и успоредно развиват. И тук откриваме една характерна особеност, както и в развитието на новобългарската литература, наложена от нейното ускорено развитие, от стремежа да измине дългия път на развитието на чуждите литератури за твърде кратко време.

Станал казанджия, Славейков вероятно не се занимава активно с книжовна дейност, но казанджийството оставя значителни следи върху друга страна от неговия живот. „Аз си припомних как набарах за първи път, ако не свободата, то полусвободната воля, макар че то беше стремление само към независимост, за която вътрешно жаждах.“³⁶ Като чирак той за първи път се усеща човек със собствена воля и достойнство, вкусува сладостта на свободната мисъл след униженията, претърпени пред чорбаджиите в търсене на учителско място. Този занаят полага в характера му основите на самостоятелност в мислите и действията. „Ако някога са се проявили в живота ми самостоятелни мисли и дела, то аз ги дължа на казанджилъка повече, отколкото на даскалъка.“³⁷ Казанджилъкът му помага да се научи да прави разлика между слушенето на идея и това за чужда облага, да презира лицемерието, да се бори срещу униженията и робството, да си изработи характер твърд и устойчив, нужен му за неговата по-нататъшна обществена и поетическа дейност в трудните години на робството.

³⁵ П. Р. Славейков, Избр. произведения. Епизодът, т. II, 1956, стр. 98.

³⁶ П. Р. Славейков, Литературен архив, т. I, стр. 58.

³⁷ П. Р. Славейков, Избр. произведения, т. II, 1956, стр. 93.

* * *

След скарването с Туманооглу Петко Славейков избягва от бащиния си дюкян, напуска окончателно казанджилъка и след прекараните няколко нощи в циганските колиби край града се уговаря да стане учител в Севлиево, в новооткритото от хаджи Стоян училище. „В Севлиево прекарах 10 месеца и през това време се занимавах изключително с уроците и с прочитане твърде жадно книги каквито ми попаднеха в ръка, повече от които си доставях от Габрово.“³⁸

Макар че Славейков твърде лаконично споменава за заниманията си в Севлиево, те са по-богати и разностранни, отколкото пише. Често в спомените си не си спомня всичко, пропуска важни моменти от своя живот и от заниманията си. Затова към признанията му трябва да се отнасяме внимателно и чрез съпоставка с други негови спомени и писма да се доберем до истината.

В Севлиево той се занимава не само с уроците си и с четене на книги, но и усилено превежда и пише стихове. В цитираното вече писмо до Цвятко Недев от Габрово³⁹ съобщава за наличието на различен брой преводни и оригинални песни, които са плод на писателските му занимания в Севлиево. Заслужава внимание и признанието му, че се е заел с превода на Кургановия писмовник като превода на първата част завършва на 23. 10. 1846 г., а малко по-късно превежда и втората част и е готов да ги издаде на български, воден от желанието да бъде полезен на своя род. През февруари 1847 г. в друго писмо пише, че е дал обявление за издаването на писмовника като „1 част ще съдържа нравоучителни полезни разкази и повести, описанията на по-значителните европейски народи, разговори за любомъдрието, някои правила за стихотворството, още ще дам и преводи и мои стихове“⁴⁰.

Отличителното за Кургановия писмовник е разнообразното му и нравоучително съдържание, ярко изразената му дидактическа насоченост. Със занимателното си съдържание той е бил изключително полезен за младия учител, разширявал е неговия културен и литературен кръгзор, допаднал е на просветителските му настроения и занимания. Мисли от писмовника Славейков използва в своята учителска практика и в публицистичната си дейност. Писмовникът му служи като граматика, по която започва да учи руски език. От него за първи път се запознава с някои теоретически правила на стихосложението, с поетическия речник и литературните жанрове. Кургановият писмовник навярно му е подсказал и композицията на неговата „Смесена китка“ и съдържанието ѝ, която с разнообразната си и интересна тематика, с идейния си замисъл и насоченост напомня образца. От приложените образци на

³⁸ Пак там, стр. 68.

³⁹ Пенчо Славейков, Писма на П. Р. Славейков, СБНУ, кн. 20, II пис.

⁴⁰ Пак там, 3 и 4 писмо.

руската поезия от 18 век Славейков се запознава с нейното идейно съдържание и художествена форма, тя му посочва поетически образци, на които ще подражава и превежда, за да си изработи по-съвършена художествена форма, основана вече на силаботоническото стихосложение. Освен за превода на писмовника в Севлиево в друго свое писмо съобщава, че пише „Похвална песен за Априлова“.

Казаното дотук ме кара да ме приема подценяването от Славейков на онова, което е създал в Севлиево, да го посоча като израз на желанието му да стане „писател български“. „В Ловеч у мене се породи наново желанието, което бях почувствувал след разказа на дядо Драгана в Пиперково и в Ловеч почева същински моята литературна дейност.“⁴¹ Не можем да пренебрегнем преводаческата и оригинална поезия, създадена в Севлиево, която му помага в усвояването на нова форма и език, насочва го постоянно към актуални теми и проблеми, говори за събудено вече поетическо съзнание. Тя се явява и като своеобразна подготовка за онова, което ще сътвори в Ловеч.

В Ловеч поетическата му дейност качествено и жанрово се разширява и задълбочава, обогатява се тематично и идейно, издава напредък в овладяването на художественото майсторство, излиза решително на широкия друм на светската поезия. Тук продължава усилно да съчинява стихове: любовни, училищни и сатирични, но започва да пише исторически поеми. Поемата като жанр е ново явление в Славейковата поезия, ново е и нейното светско историческо съдържание. Тя изисква по-голямо поетическо майсторство и продължителна поетическа практика, по-сигурно овладяване на стихосложението и езика. Историческата тема говори и за промяна в миросгледа на поета под влияние на Паисиевата история и сръбската поезия, за освобождаването от религиозните догми и за постепенното сливане на гражданското и патриотичното начало в поезията му.

Показателна в това отношение е поезията „Първа здравица“⁴². Тя е преведена от творбата на сръбския поет Андрия Качич-Миошич „Pisma od Srana i Nicefoga“ през 1848 г. в Ловеч. И тук Петко Славейков не следва дословно оригинала, а се стреми да бъде по-конкретен в разказа, по-разказвателен и пластичен в описанията. А близостта до народните песни и приказки спомага за очертаване националния колорит на историческото събитие и на творбата, макар тази близост да е механична и външна.

Още в началото Славейков уточнява обстановката чрез постоянните епитети бяла и ширен Цариграда. В изложението често използва народната лексика, която създава характерната българска атмосфера на събитието: боляри, господари, войводи, слуги, кръвника, робиня, мало и голямо и др. Във въстъпителния монолог на

⁴¹ П. Р. Славейков, Избр. произведения, II, стр. 68.

⁴² Петко Славейков, Събрани съчинения, т. I, 1963, стр. 10.

Никифор, личи влиянието на юнашките песни — картината е раздвигана и чрез градирането на изрежданията се поставя целта на войната:

да поробя и старо, и младо,
да погубя самия цар Карана,
Майка му с коня си да стъпча,
а жена му робиня да взема. . .

Разказвателният характер на изложението личи във всички строфи на поемата. Разказът на поета в началото прелива в разказа на Никифор, за да завърши в края на поемата отново с разказа на автора като своеобразна оценка на събитието и на героите. Използувайки монолога на Никифор като художествен похват, Славейков едновременно характеризира героя чрез него и постига по-голяма достоверност и убедителност на казаното. Чрез обръщението на императора към своите слуги и чрез възходящата градация излага закана на Никифор и злините, които иска да причини на българите и цар Каран. Градацията и разказът от първо лице върно предават силната омраза на императора към българите и техния цар, за които подготвя ужасни страдания. Напълно в стила на юнашките песни, сбито, но живо и изразително е предадена картината на боя между двете войски:

Присрещна ги Карана на Балкана
и пътя им изотзад захвана,
та ги сече, доде ги изсече,
и ни един назад не утече. . .

Сполучлив и оригинален е завършекът на поемата. Славейков описва само изковането на чашата от главата на Никифор, като по този начин свързва всяка наздравица с победата на българите. Тя ще говори за тяхната смелост и мъжество и ще буди патриотична гордост. Авторът утвърждава положителните качества на българския цар и неговия народ чрез контраста с жестокостта, алчността и самохвалството на гръцкия император. Езикът на поемата е подчертано народен, освободен от черковнославянизмите. Славейков характеризира героите чрез езика им и чрез разказа за техните постъпки. По своя патриотичен патос поемата се родее с „История славяноболгарская“, а във формално отношение е близка на юношеските песни.

Историческата тема в поезията на Славейков се утвърждава и от поемите „Крумиада“ и „Самуилка“, достигнали до нас във фрагменти. Запазените откъси показват намерението на Славейков в героично-романтичен план, наподобявайки „Илиада“ да създаде произведения, които да възпяват миналото на българския народ. Запазените откъси от поемата „Крумиада“⁴³ трудно могат да ни

⁴³ С. Баева, Творчеството на П. Р. Славейков през периода на Кримската война. Известия на Инст. за литература, 1958, т. VII, стр. 84—88.

дават цялостна представа за художествените особености на поетата и за нейното съдържание. Но и тези откъси издават влиянието на „Илиада“ в начина на изложение и в художествените похвати. Поемата започва с обръщение към старото юначество, към миналото да вдъхне в сърцата на младите родолюбиви чувства.

В центъра на разказа е младият болярин Радан, когото Крун изпраща при Никифор. Радан е опитен и съобразителен, познава гръцкия език и обичаите. Той се държи пред гордия и надменен император твърдо и с достойнство, уверен в храбростта на своя народ и в силата на Крун. Кратката характеристика на Крун от Радан го показва като суров, но мъдър и справедлив цар, противопоставен на гръцкия император. Няколко стиха показват разрушена България и засилват омразата на българите към техните врагове. Битката става през нощта и с настъпването на зората идва и победата на българите. Надменният Никифор бяга страхливо от боя, но е пленен от българите. Последните откъси предават всенародното ликуване и тържественото посрещане на войските в Шумен.

В поемата личи стремежът на автора към епично изложение на събитията, но повече се чувствава разказвателният момент. Влиянието на народната песен откриваме в употребата на някои постоянни епитети и народни изрази, но то е слабо и непоследователно. Личи възторгът от смелостта на българите и на техния цар.

За по-голяма близост до народната песен можем да говорим в поемата „Самуилка“, разкриваща любовта между дъщерята на Самуил и неговия пленник Владимир. Поемата е издържана според малкото откъси в идилично-любовен план в стила на народните песни.

Сатирите, насочени срещу гръцките владци в България, затвърдяват началото, сложено от „Прославило се Търново“. Новобългарският език на песните и поемите и хуморът на сатирите показват, че общуването на техния автор с народа не е минало безследно за него, а го е научило на много нови неща.

В Ловеч Петко Славейков завършва и подготвя за печат три нови свои книги: „Крумиада“, „Владишко огледало“ и „Цветосъбиране“, които, както преводът на Кургановия писмовник, не виждат бял свят, защото биват загубени. А по-сетне водите на Дунава ще отнесат безвъзвратно неговите преводи, песни, пословици и недовършената поема „Самуилка“, плод на тригодишната му писателска дейност — 1845 — 1847 г.

Изгубил баща си през 1848 г., Славейков се връща в къщи и решава да стане калугер, този път в Присовския манастир, за да се отдаде спокойно на книжовните си занимания, но нерадостната участ на стареца-калугер окончателно разсейва желанието му да се калугери.

Простил се окончателно с мисълта за тишината на калугерската килия, Славейков се завръща повторно в Ловеч, но мястото му на учител е заето. И отново започват скитания за търсене на учителско място в Плевен, Враца, Берковица и Видин. Най-продължи-

телен е престоят му във Враца. Този период от живота на Петко Славейков е свързан с появата през 1849 г. в „Цариградски вестник“ на десетина негови стихотворения, които разкриват нови моменти в развитието му като поет и сочат съдържанието на тогавашните му поетически занимания.

За първи път Петко Славейков печата в „Цариградски вестник“ стихотворенията „Гроб“ и „Надгробне“⁴⁴. Стихотворението „Гроб“ е първият печатан превод на Славейков от руски език. Вероятно това стихотворение е намерил в Кургановия писмовник или в някои други книги на руски език. Настроението е твърде песимистично и личи още от заглавието. Характерно за всички тези стихотворения е, че не са разделени на строфи, а целите представляват една строфа, както народните песни. Тази формална особеност е характерна и за руската поезия от 18 в., от която ще да се е повлиял и Славейков.

Преводът на „Гроб“ е несполучлив, защото Петко Славейков още няма установен собствен поетически стил и стихосложение. Прежеждайки, силно се влияе от оригинала, въвежда руски думи без да ги прежежда като ожиданье, щастье, грядущих доброт, земли глас, печальный. За да запази броя на сричките, прави изкуствени съкращения на думите, с което нарушава ритмичността и поетичността на творбата. Като преводач се стреми да запази предимно съдържанието, без да търси равнозначна поетическа форма. Не е особено трудно да посочим несвършенствата на този превод в художествено отношение. Но за нас е важен литературният факт, че Славейков се стреми да запознае своите съграждани с произведенията на други литератури. Прежеждайки, той си изработва постепенно поетичен стил и естетически вкус. Преводите не са случайно явление в творческата дейност на Славейков, а школа на поетическо майсторство. В следващия брой на „Цариградски вестник“, намираме стихотворенията „Елегия“ и „Търновский втори пожар“⁴⁵. Макар и да носи заглавието „Елегия“, в стихотворението няма нищо елегично. По съдържание представлява наивна пасторална овчарска идилия с щастлив завършек. Началото на стихотворението е в стила на народните песни. Срещаме познатите съкращения, за да запази броя на сричките „Търновский втори пожар“ след краткия увод и обръщението към Иеремия има монологична форма. Основното е разказът за злополуката, сполетяла търговеца, който жали за своя дюкян. Той оплаква загубата си с обилни съзвучия, които текат и се вливат в реката. Тук откриваме влиянието пак на Иеремиевите плачове от старата литература, които съжителствуват с новобългарския език. Авторът е употребил хиперболите, характерни за народната песен.

Другите публикувани стихотворения са „Новий Велизарий“ и

⁴⁴ П. Р. Славейков, Събрани съчинения, т. I, 1963, стр. 194 и 198.

⁴⁵ Пак там, стр. 14 и 194.

Смъртта на Петракия Шишманова Видинца⁴⁶. Първото стихотворение е плод на лични настроения и вероятно е своеобразен отговор на непрекъснатите преследвания на Славейков от гръцките власти. Лирическият герой подобно на християнските мъченици те понесе страданията, те няма да сломят вярата му в божията правда. Мисълта, че е невинен, го прави силен в тъмницата, физическото страдание ще го извиси нравствено. Това стихотворение по тематика и език е различно от разгледаните по-горе, но то е интересно с религиозното настроение, което спхожда автора, но е трайно, както преди.

За „Смъртта на Петракия Шишманова Видинца“ В. Пенев пише, че е „мъртво, риторично, неубедително, преувеличава значението на описваните неща, напомня оплакванията, които се срещат в народните песни“. Наистина стихотворението е риторично, неубедително. Авторът употребява падежни форми, руски изрази — т земи, вес мир, гласу, вся; неправилни глаголни форми заради римите влече, разнело. Подобно на народните песни прородата е издихотворена и оплаква смъртта на Петракия. Но стихотворението израз на патриотичния стремеж на Славейков да изтъкне значението на един българин, борец срещу гръцките духовници и обикновен от своите съграждани заради родолюбното си. Същевременно Славейков иска да посочи пример за подражание на българите, и не светско лице, а не светец. В това можем да посочим значението на тази творба.

„Песня“ и „На Н-те“⁴⁷ от 20. VIII. 1849 г. имат по-друг характер и съдържание. В тях Славейков осмива определени явления в обществения живот. „Песня“ е твърде близка до народните хумористични песни и формално, и по начин на изображение. Конфликтът е между мухата и комара. Смешното се постига чрез хиперболата и от мнението, което има мухата за себе си, изразено в желанието ѝ да сложат нейното тяло в Шумен.

да яде мало и голямо,

да яде и да поменува.

Тук откриваме познатите епитети, народни изрази, обръщения и повторения на хумористичните народни песни. Славейков продължава традицията на „Прославило се Търново“, хумористичното жило обаче е насочено твърде общо, явленията нямат обществено-политически характер. В „На Н-те“ осмива училищните настоятели в Етрополе. Сравнението с вола, който единствено търси „добра паша да опаше“, разкрива безразличието им към народните интереси и техния лъжепатриотизъм.

Последните две стихотворения са „Басня“ и „Надгробен надпис пияницу“⁴⁸. „Басня“ е превод на Криловата басня „Воронек“⁴⁹.

⁴⁶ П. Р. Славейков, Събрани съчинения, т. I, 1963 г., стр. 195, 196.

⁴⁷ Пак там, стр. 14 и 197.

⁴⁸ Пак там, стр. 197 и 198.

⁴⁹ А. Крылов, Сочинения, 1969, стр. 50.

Оригиналът е от 36 стиха, а Славейковият превод от 12 стиха. Нашият автор превежда избрани места, като се стреми да запази дидактичния характер на съдържанието, по-скоро това е преработка на Криловата басня. Липсва монологът на враната в началото, заплитането на враната и нейният край. Изводът от баснята също леко е променен. Съкратеният превод води до известна неяснота в идеята. Макар и да не постига значителен успех в художествено отношение с последните стихотворения, те разкриват у Петко Славейков нови търсения, стремеж към жанрово разнообразие. Той не остава при елегията и одата, а използва и сатиричните жанрове — баснята, надгробния надпис и епитафията. В по-зрялото му творчество сатирата, баснята и епитафията ще бъдат любими жанрове за разобличаване грабителските навици на българските чорбаджии. Стихотворенията говорят, че Славейков се стреми да изобрази действителността и от сатиричен аспект. А това е белег на будно гражданско съзнание, което той изразява с „Прославило се Търново“ и затвърдява със сетнешното си сатирично творчество.

Тези стихотворения, колкото и да са наивни в художествено отношение и лишени от сполучливи рими и ритъм, не са плод на случайни хрумвания, а са резултат на траен интерес у Петко Славейков към поетическо творчество. Те показват, че техният автор започва да налучква изискванията на силаботоническото стихосложение, да усвоява нови жанрове в поезията си, разширява тематичния и идеен кръг на творчеството си, засилва неговия обществен и сатиричен характер, излязъл от сферата на механичното подражание на познатите литератури.

И воден от незадоволената си жажда за знания, той става ученик в даскалоливницата на Н. Михайловски и Елена. Тук по-системно се запознава с произведенията на руските писатели-класици, в които „закопнелият за истинска поезия младеж открива неизмеримо богат и хубав свят: светът на истинското поетическо изкуство, и те стават за него незаменими учители-образци на изключително художествено майсторство“⁵⁰.

Дошел в Елена със запазеното „Владишко огледало“, той отново се сблъсква с омразния му гръцки владика Неофит. Неговата сатира пак попада в ръцете му и става причина да бъде изгонен от Елена. Така пропада и последният опит на Славейков да получи по-системно и продължително образование в училище. Остава му единствената школа — животът, общуването му с народното творчество и с руската литература. И с подарената му от Н. Михайловски Галахова христоматия към края на 1849 г. се спира за повече време в Трявна като учител.

* * *

Идейното и творческото развитие на Петко Славейков до 1849 г. и установяването му в Трявна е интересно и показателно

⁵⁰ С. Русакиев, Петко Славейков и руската литература, 1956.

в много отношения. То не познава резките преходи, не идва изведнъж освободението от заблудите и влиянията, а те се усвояват и изживяват постепенно и продължително. Виждаме как авторът чувства ограничеността на своите знания и долавяме неговата жажда да научи повече, откриваме един ускорен стремеж да овладее по-бързо пропуснатото. Воден от такова съзнание, той не успява докрай да изживее литературните влияния и те не се изживяват с пълна сила в творчеството му. Не успял да опознае едно, задъхан, терзан от мисълта, че е изостанал, че трябва да бърза и да научи повече, той се увлича от друго влияние. И в това ускорено развитие напомня съдбата на възрожденската българска литература. В творческия му път можем да открием всички характерни преходи и влияния до 70 години, да оценим ролята и въздействието на черковните книги, на гръцката и сръбската литература, на сантиментализма и романтизма.

До Трявна Петко Славейков постепенно преодолява влиянието на черковно-религиозната литература, освобождава се от калугерската мъгла и започва контактът му с народното творчество и с руската литература. А пътят от срещата му с Паисиевата история до учителствуването му в Трявна е път на творческо търсене и съзряване на поетическото съзнание, на събуждане първите творчески импулси и тяхната първоначална художествена реализация в Севлиево и Ловеч.

Попаднал в един твърде ограничен идеен и естетически свят, светът на средновековната българска каноническа литература, Петко Славейков в началото не излиза от установените традиции на книжовна изява, чете, преписва и съставя жития, похални слова и пролози на светци. Изключително важно за мирогледното развитие на младежа е запознаването му с Паисиевата история, която чертае насоките на бъдещото му творческо израстване, както прави същото и за новата българска литература и внася ново разбиране за съдържанието на обществената изява на Петко Славейков.

Намерил здрава идейна основа и вярна посока, по-нататък той затвърдява и разширява светското начало в своите художествени търсения чрез въвеждането на нови теми и жанрове. За това спомага още и срещата му с „нечерковната литература“ и прякото общуване с фолклорното поетично творчество. Наистина рано е още да се говори за преодоляване на първичното влияние на черковната литература, но то вече не е така силно и решаващо, съчетано е с историческата тематика, с любовните и училищни песни, които превежда и сам създава. Интересно е още, че новата тема не измества религиозната, а те съжителствуват успоредно в книжовната изява на начеващия поет.

С обогатяването на жизнения път на Петко Славейков, с разширяването на неговия умствен кръгосър забелязваме и засилване на ренесансовото начало в поезията му. Започнал творческата си

действие като подражание, той ще даде определен поетически израз на своите младежки интимни чувства, ще стане първият български поет, възпял любовните пориви и желания на младите. Като учител пише училищни песни и диалози, за да утвърди необходимостта от знания и от просвета. А неговите сатири говорят за будното обществено съзнание, за неговата непримиримост с гръцкия духовен гнет, за омразата му към фанариотите и родоостъпниците. Любовните и училищните песни и неговите сатири идват да затвърдят завоюваното от историческите му песни и очертаят новите тематични граници на поетичното му творчество. А след 1852 г. и Трявна гражданско-патриотичната тема ще стане господстваща в неговата зряла поезия.

Новата тематика изисква на живот и нови жанрове, поетика, език. Петко Славейков се насочва към поемата, която дава по-богати възможности за поетическа изява, към песента, лирическото стихотворение, диалога, сатирата, баснята, епитафията, одата и елегията. Изоставя силабическото стихосложение и прави първите успешни опити в овладяването на силабическото стихосложение под благотворното влияние на руската литература. Качествено нов е и езикът на поетическите му творби, език точен, гъвкав, изразителен, почерпил жизнени сокове от народния. Употребата на говоримия език издава една вярна и демократична насока в развитието на новата българска литература — сближаването на книжовния с говоримия език. А с художественото си творчество решава по категоричен начин спора за характера на книжовния език през Възраждането.

В резултат на общуването на Петко Славейков с фолклорното богатство на своя народ и подпомаган от руската литература, той намира пътя към истинската поезия, открива тематиката, която ще определи демократичния характер на по-нататъшното му творчество. От Ловеч до 1857 г. започва мъчителното и трудно овладяване на силабическото стихосложение и утвърждаване на поезията като оръжие в борбата срещу народните врагове. И постепенно започва да се отделя от немощния хор на даскалската поезия, за да тръгне по собствен оригинален път, който води до народното сърце и до върховете на поетичното майсторство.

САМЫЙ РАННИЙ ПЕРИОД ТВОРЧЕСКОГО ПУТИ

П. Р. СЛАВЕЙКОВА

(Формирование творческого сознания и первые поэтические опыты)

Ангел Тонов

Резюме

В данной статье автор ставит себе задачу исследовать условия, при которых зародилось и сформировалось поэтическое сознание Петко Славейкова, подвергнуть анализу и оценке его самые ранние литературные опыты (до его приезда в Трявну), проследить влияния, которые он, как поэт, испытал на себе.

Используя некоторые воспоминания и отдельные стихотворения поэта, автор делает попытку выяснить некоторые моменты его биографии, как, например, год его возвращения из Свиштова в Велико-Тырново. Автор считает, что это произошло в 1844, а не в 1843 году, как утверждают до сих пор исследователи творчества Славейкова.

В работе прослеживается влияние на поэта церковно-религиозной литературы, „Истории славяноболгарской“, сербской и греческой литературы и дается оценка этому влиянию. Автор подтверждает вывод, что литературные занятия Славейкова до того, как он приехал в Ловеч, а затем в Трявну, не прошли даром и имели значение для его формирования как поэта, что его подражания и переводы помогли ему выработать свой стиль, укрепили его интересы к литературным занятиям такого рода. Но Славейков все еще не доходит до значительных поэтических занятий, т. к. ему пока еще не хватает настоящей эстетической школы, которую он позже находит в фольклоре и в русской литературе. Но первые литературные опыты обнаруживают намерение Славейкова посвятить себя литературной деятельности, являющейся для него внутренней духовной необходимостью.

Делается анализ первых его поэтических опытов, указывается их тематика и художественные особенности, являющиеся доказательством освобождения от религиозного влияния и утверждения светского начала и разговорного языка в его поэзии. Развитие Петко Славейкова как поэта было постепенным, оно происходило часто параллельно с преодолением различных влияний, но оно всегда было поступательным, обнаруживающим ищущую творческую личность. Ознакомление с русской классической литературой дало Славейкову образцы художественности, которые помогли ему стать значительным поэтом Болгарии в эпоху Возрождения.

LA PREMIERE PERIODE DU CHEMIN CREATEUR DE P. R. SLAVEIKOV

(Formation de sa conscience créatrice et premiers essais poétiques)

Angel Tonov

R é s u m é

Le présent article se propose pour but d'étudier les conditions dans lesquelles s'éveille et se forme la conscience poétique de Pétko Slavéïkov, d'analyser et apprécier ses premières occupations littéraires jusqu'à son arrivée à Triavna, de rendre compte des influences que le poète subit.

L'auteur essaie, en se basant sur des souvenirs et des poèmes du poète, d'éclaircir certains moments de sa biographie, comme par exemple l'année de sa rentrée de Svichtov à V. Tirnovo. Il admet qu'elle a eu lieu en 1844 et non en 1843, comme l'affirment encore ceux qui étudient Slavéïkov.

On analyse et apprécie les influences de la littérature cléricale, d'« Histoire des Slaves bulgares », des littératures serbe et grecque. L'auteur souligne que les occupations littéraires de Slavéïkov jusqu'à son arrivée à Lovetch et à Triavna ne sont pas sans importance pour la formation du poète, que les imitations et les traductions qu'il fait l'aident à créer un style poétique bien à lui et raffermissent son intérêt à ce genre d'occupations littéraires. Mais Slavéïkov n'arrive pas encore à de grands succès poétiques car il manque d'une véritable formation esthétique. Il arrivera à cette formation grâce au folklore et à la littérature russe. Mais dans les premiers essais de Slavéïkov perce déjà son intention de se consacrer aux activités littéraires, ce qui est l'expression d'un besoin spirituel.

On fait l'analyse des premiers essais du poète, on fait ressortir les thèmes qu'il traite et les particularités artistiques qui mettent en vue son affranchissement de l'influence religieuse et l'établissement du principe laïque et de la langue parlée dans sa poésie. Le développement de Pétko Slavéïkov en tant que poète est graduel, souvent secondé par des influences différentes, mais toujours plus en avant, ce qui trahit une personnalité créatrice à la recherche du nouveau. La connaissance de la littérature classique russe lui fournit des modèles artistiques et l'aide à devenir un des plus remarquables poètes de la Renaissance bulgare.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre I Faculté philologique 1970/1971

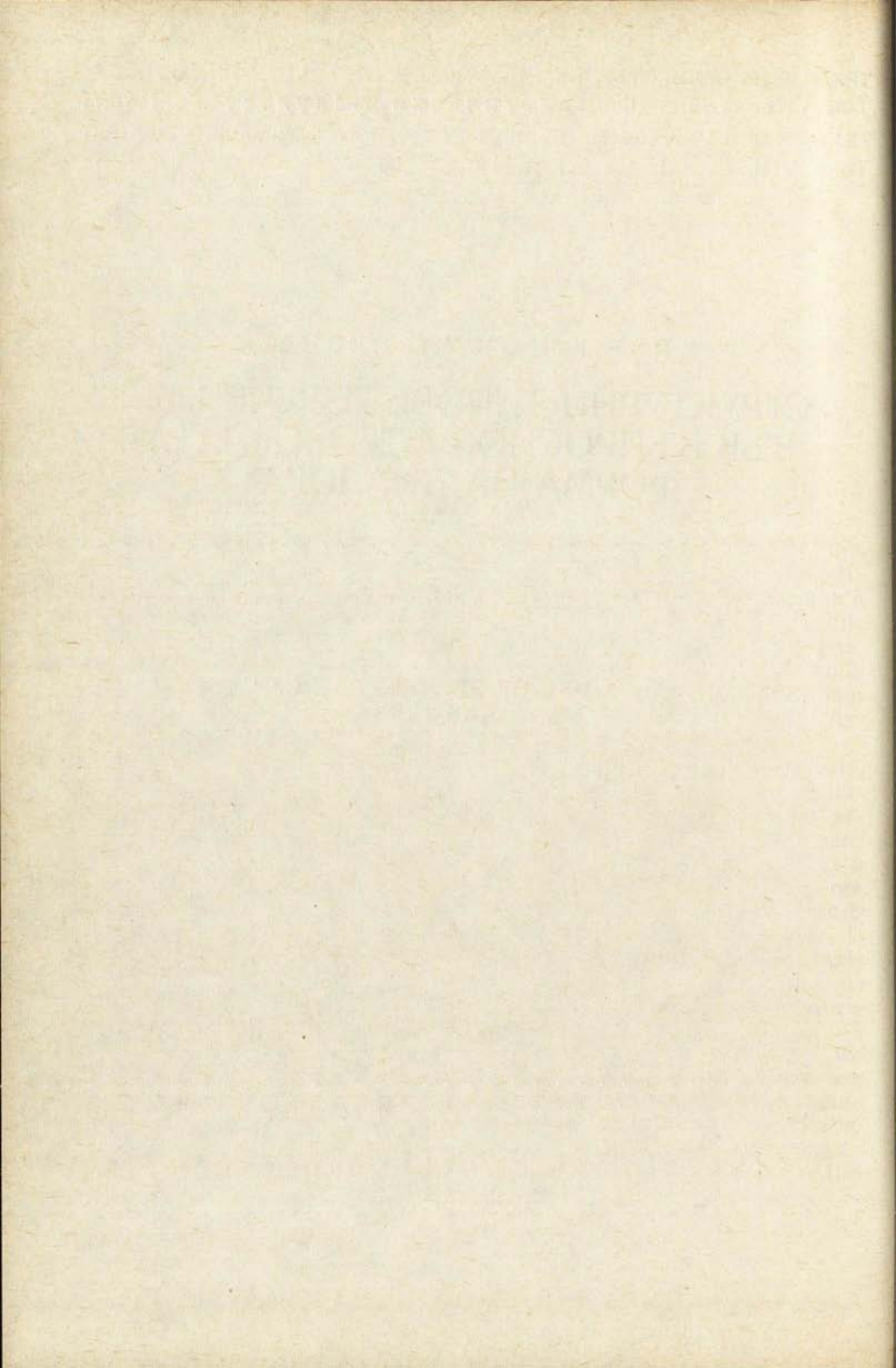
ИОРДАНКА МАРИНОВА

СТРУКТУРНИ ТИПОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ
ВЪВ ВЪПРОСНО - ОТГОВОРНАТА
ФОРМА НА ДИАЛОГА

IORDANKA MARINOVA

STRUCTURAL TYPES OF SENTENCES IN QUESTIONS
AND ANSWERS

СОФИЯ — 1973

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Диалогът е сложно синтактично построение, на което в нашата езиковедска литература е отделяно малко място. В зависимост от задачите на отнените граматички въпроси за диалога се поставя обикновено във връзка с разглеждането на пряката реч.¹ Голям интерес към различните особености на диалога проявяват съветските езиковеди, особено през 50-те години на нашето столетие, когато излизат значителен брой дисертации, посветени на изучаването на диалога.² В Съветския съюз излизат и трудове, посветени на диалога в романо-германските езици.³ Основа на всички тези изследвания са статиите на Л. П. Якубински и Л. В. Щерба, публикувани две-три десетилетия по-рано.⁴ Според Н. И. Ширяев в изучаването на диалога в съветската езиковедска литература могат да се разграничат две направления — психологическо и граматическо.⁵ Като представител на психологическото направление Якубински характеризира едностранно диалога само като „функционална речева единица“⁶, като форма на речта, която „протича в

¹ Л. Андрейчин, Н. Костов, Еньо Николов, *Български език*, С., 1962 г., с. 380—381; К. Попов, *Съвременен български език*, Синтаксис, С., 1962, с. 341—342. В последно време се засилва интересът към въпросите на разговорната реч. Вж. Цв. Потов, *За въздействието на фактора езикова целенасоченост върху структурата на разговорния език*, сб. *Славистични изследвания*, С., 1968, с. 307—319.

² Т. Г. Винокур, *О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке*, Кандидатска дисертация, М., 1953; от същия автор, *О некоторых синтаксических особенностях диалектической речи в современном русском языке*, сб. *Исследования по грамматике русского литературного языка*, М., 1955; М. Л. Михлина, *Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи*, Кандидатска дисертация, Л., 1955. Вж. също: Н. Ю. Шведова, *К изучению русской диалогической речи*, Реплики-повторы. Вопросы языкознания, 1956, 2; от същата авторка, *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*, М., 1960, с. 280—362; П. П. Святогор, *О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке*, Калуга, 1960.

³ А. Т. Кривоносов, О. Л. Показкая, *О репликах-повторах в немецкой диалогической речи*, сб. *Структурные особенности разговорной речи и развитие разговорных навыков и умений*, Иркутск, 1964; Э. А. Трофимова, Н. Т. Головкина и др.

⁴ Л. П. Якубинский, *О диалогической речи*, сб. *Русская речь*, вып. 1, Петроград, 1923, Л. В. Щерба, *Избранные работы по русскому языку*, М., 1957, с. 113—129.

⁵ Е. Н. Ширяев, *Реплики диалога как предложения*, сп. *Русский язык в школе*, 1966, с. 96.

⁶ Т. Г. Винокур, *О некоторых синтаксических особенностях диалогической*

реда на прости волеви действия, често извън контрола на вниманието и съзнанието⁷. Въпреки това особено значение за изучаването на диалогичната реч има становището му, че „критерий за определянето на едни или други особености на речта е функционалната обусловеност на езиковите факти“⁸. Съответните форми на общуване са извикани на живот от такива социално обуславящи речта фактори като „условия на общуване“ и „цел на общуване“, а тези фактори пък на свой ред обуславят образуване на форми за речево взаимодействие — монолог и диалог.

Представителите на граматическото направление в изучаването на диалога в съветската езиковедска литература го разглеждат като езиково явление. Те поставят за разрешение други проблеми: структура на диалога, непълнота в състава на репликите, взаимна връзка и взаимна обусловеност на репликите и др., чието решение обаче е невъзможно, без да се имат пред вид посочените от Якубински свойства на диалога.

Диалогичната реч представлява основна форма на проявление на разговорния език, доколкото той се реализира главно под формата на диалог, но тази форма преминава и в книжно-литературния език. Изучаването на реалния устен, разговорно-битов диалог обаче изисква много наблюдения в по-продължителен период от време. Затова и в тази работа някои структурни особености на диалогичната реч се разглеждат въз основа на материал от художествената литература.

Кои са особеностите, отличаващи диалогичната реч от други разновидности на езиковата система? Въпросът за своеобразието на диалогичната реч Т. Г. Винокур свързва тясно с причините, обуславящи това своеобразие. Авторът с право определя диалога като „особена функционално-стилистична форма на словесно общуване, на която са свойствени: наличие на двама или повече участници; повече или по-малко бърз темп на речта, когато всеки компонент се явява реплика; сравнителна краткост на репликите; лаконичност и елиптичност на конструкциите в рамките на репликите“⁹. Тези причини се свеждат до прякото назначение на диалогичната реч да удовлетворява задачите на непосредственото общуване. Доколкото диалогът се осъществява в основата си при непосредствено общуване на хората помежду им, голямо значение при него имат мимиката, жестът и интонацията на речта. Оттук произтича и решаващата роля на ситуацията и общата обстановка, която включва присъствието на едни или други лица, наличие на едни или други предмети, явления, непосредствената реакция на събеседника и други. „Ситуация, жест, израз на лицето, интонация — всичко до-

кой речи в современном русском языке „сб. Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, с. 342.

⁷ Е. Н. Ширяев, цитираната статия, с. 96.

⁸ Т. Г. Винокур, цитираната статия, с. 342.

⁹ Т. Г. Винокур, цитираната статия, с. 344.

толкова подпомага взаимното разбиране, че думите и техните форми престават да играят някаква съществена роля в този процес“ — отбелязва Л. В. Щерба.¹⁰

Езиковите особености на диалогичната реч засягат главно нейната лексика и нейния синтаксис. Нас ни интересуват особеностите в синтактично отношение. Поради близостта между двата славянски езика посочените от Т. Г. Винокур синтактични особености на диалогичната реч в руския език могат да се открият и в диалогичната реч на българския език. А тези особености се свеждат до следното: „лаконицитост и елиптичност на изказването, преобладаване на прости изречения над сложни, а в последните — съчинение над подчинение, на безсъюзни връзки над съюзни, обилие на експресивно оцветени изречения и др.“¹¹

Посочените дотук особености се отнасят до общото отличие на разговорната реч от книжовната (разговорната реч по своята природа е диалогична и с известни уговорки тя може да се отъждестви с устната реч). Не бива обаче да се забравя, че диалогът е преди всичко непосредствена форма на общуване, при която репликите се сменят като реакция на предшестващите без предварително обмисляне, избор на средства и др. С тая особеност на диалогичното общуване са свързани други характерни черти на диалога, отбелязани от А. Б. Шапиро: „разнообразие на ритмомелодичните способности; свързаната с това слаба оформеност на връзките между отделните изказвания със служебни думи; свързаната с това нерядко срещаща се разкъсаност на думите, които образуват словосъчетания; изпускането на думи, „подразбиращи се“ на основата на контекста и обкръжаващата обстановка („непълни изречения“); повторения — както дословни, така и в различни варианти, предизвикани от необходимостта да се направи казаната дума ясна или по-здраво да се внедри в съзнанието на слушащия; употреба на думи, които не са части на изречението (частици, вметнати думи, междуметия)“¹².

Изучаването на диалогичната реч с всички нейни особености е много голяма задача. В настоящата работа ще бъдат разглеждани някои структурни особености на диалога във въпросно-отговорната му форма. В своето изследване „Неполные предложения в современном русском языке“ А. И. Попова говори за два типа диалог: а) диалог като смяна на реплики — монолози, макар и обусловени в своето съдържание от предшестващите реплики, но не представляващи отговор на тях, а още по-малко непременно обусловени в своята форма от тези предшестващи реплики; б) диалог във въпросно-отговорна форма, представящ редуване на въпроси и отговори, обусловени от предшестващата реплика не само в своето

¹⁰ Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, с. 116.

¹¹ Т. Г. Винокур, цитираната статия, с. 345.

¹² А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, с. 3.

съдържание, но и във формата.¹³ В подкрепа на тази групировка могат да се приведат много примери на диалогична реч и от нашия език.

Примери към група а):

Огнянов и игуменът се здрависаха.

— *Хубави места, отче — каза Огнянов, — честити сте ви, че можете да живеете по-близо до природата и да се радвате спокойно на нейните божествени прелести. Ако някога добия охота да мина във вашето звание, то ще е само от любов към тая хубава природа.*

— *Пази се, Огнянов, от апостол да станеш монах: ще слезеш няколко стъпала по-низко. Стой си в мир. Па освен това аз не бих те приел в тоя манастир; ти, какъвто си безбожник, ще изневериш даже и отца Иеротея — каза шеговито игуменът (Ив. Вазов).*

— *Прощавай, синко, ама ти отдека идиш?*

И той пак хвърли учудено поглед на странника.

— *Ще ти разкажа после, дядо, за сега ще кажа само че съм българин, и добър българин. Не се усъмнявай в мене (Ив. Вазов).*

Примери към група б):

— *От къде идиш? — От Текията. — Какво има татък? — Нищо. . . Всичко добро, слава богу. — Какво казват, много ли са тия в Клисуре? — Че доста са, както уверяват. Аллах да пази царството. . . — Какви са? — Московци, казват. . . (Ив. Вазов)*

Въпросно-отговорната форма на диалога, както и изобщо диалогичната реч, влиза в системата на езика и се подчинява на неговите синтактични закономерности, на синтактичната му структура. Но по отношение на своя състав изреченията на въпросно-отговорната форма на диалога се отличават със значително структурно своеобразие. Условиата на непосредствено диалогично общуване налагат на повечето единици в диалога особена структура, типична само за тях. По начало във всяка свързана реч изреченията така или иначе са съотносителни помежду си. „Диалогичната реч, пише Винокур, като смислово и граматическо цяло има това съществено отличие, че покрай обикновената последователна връзка на изказванията в нея като особено звено се явяват по различен начин оформени връзки, обединяващи речта на участниците в диалога.“¹⁴ Лексико-синтактичният характер на езиковите връзки на съседните реплики същият автор свързва тясно с характерните за диалога смислови взаимоотношения: въпрос — отговор; повествование (съобщение) — съгласие, възражение, потвърждение, добавяне и др. Явно въпросно-отговорната форма е една от възможните форми, в които се проявяват тия смислови взаимоотношения. Взаимната свързаност на изказванията в диалога е винаги смислова, а в определени случаи — и структурно-езикова. Казваме в

¹³ А. И. Попова, Неполные предложения в современном русском языке, Труды Института языкознания, АН СССР, II, М., 1953, с. 95.

¹⁴ Т. Г. Винокур, цитираната статия, с. 346.

ределени случаи, защото дори и в рамките на въпросно-отговорна форма не всички реплики от определени двойки могат езиково да се съпоставят. Да разгледаме следните въпросно-отговорни двойки-реплики:

— *Кой беше Греко?* — *попита тя и клепките ѝ замигаха дяволито.* — *Един грък, побъркан от испанците.* (Д. Димов) — *Какъв характерът му?* — *Непреклонен и жесток.* (Д. Димов) — *Кой ще да запомни тия дяволски имена?* . . . *Фани.* — *Има надписи и всяко селище, мис!* — *кратко поясни кюрето.* (Д. Димов) — *Къде се подвиваше тоя тий?* — *Не заслужава да го наричаш тий.* (Димов).

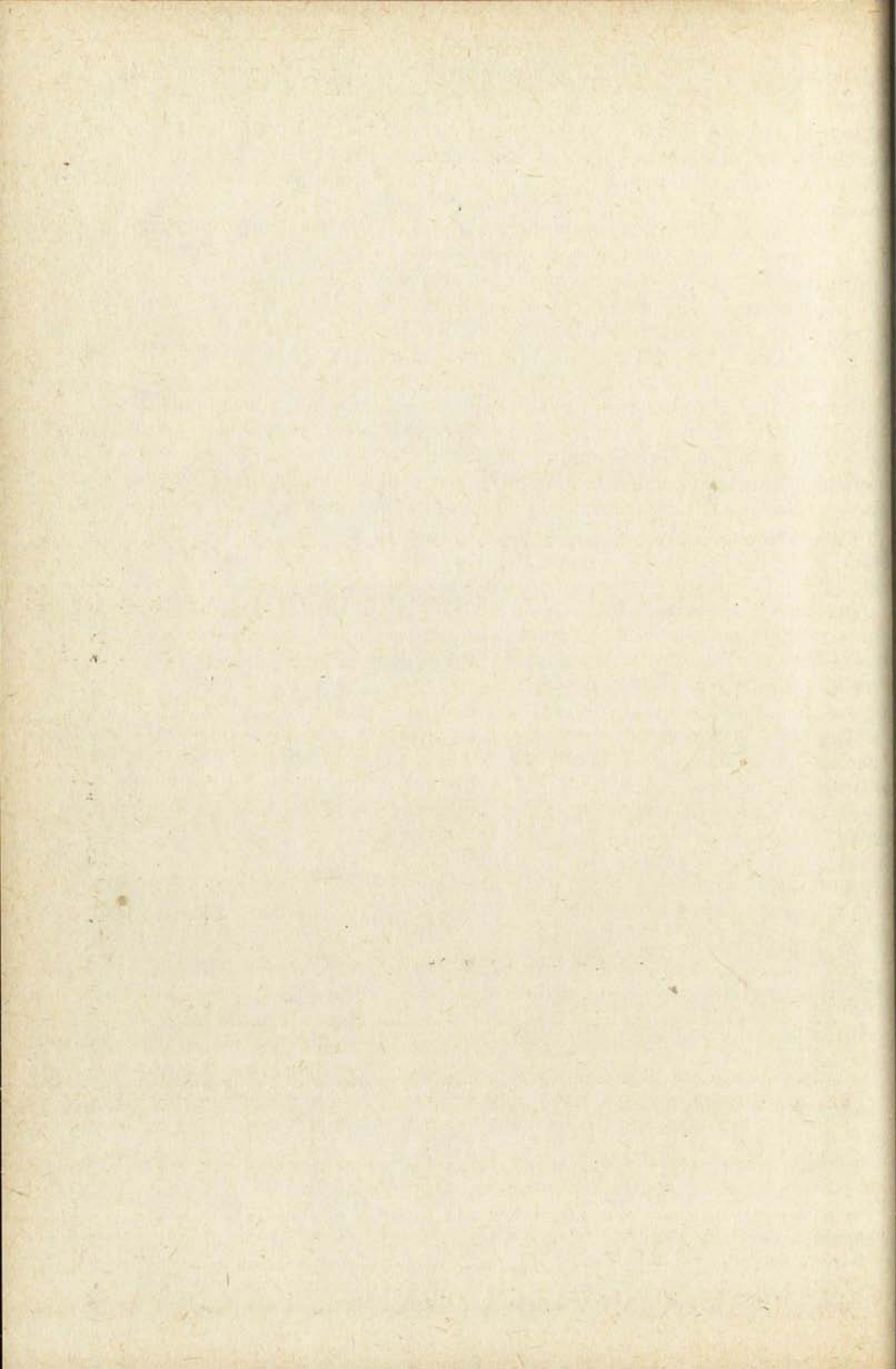
Ясно е, че във всички случаи репликите, с които се реагира, свързани с въпросителните (те са определена реакция на въпроса). Но не всички реагиращи реплики могат да се съпоставят с изречението-въпроси. Т. Г. Винокур отбелязва, че „езиковата съносителност на сменящите се реплики се осъществява при такава тяхна смислова връзка, когато следващата реплика е непосредствена и, което е много важно, максимално точна и определена реакция на казаното в предишната реплика“¹⁵. Езиково могат да се съпоставят първите две двойки реплики, защото те са точен и ясен отговор на въпроса. Съставът на репликите-отговори е обусловен от състава и съдържанието на въпросителните изречения, а връзката между тях е много тясна. В другите две двойки реплики са пак определена реакция на въпросите, но не пряк отговор. За езикови връзки между двете реплики тук може да се говори. Доколкото отговорът на зададения въпрос е поточен и по-пряк, дотолкова и езиковата връзка между репликите е по-тясна. На този въпрос ще се върнем отново при разглеждането на отговорните реплики във въпросно-отговорната форма на диалога. Затова реагиращите реплики на диалога можем да разделим на две групи:

- 1) структурно обусловени
- 2) структурно необусловени

Тук ще се ограничим с разглеждането на първата група, имен-но на структурно обусловените.¹⁶

¹⁵ Т. Г. Винокур, цитираната статия, с. 346.

¹⁶ В основата на предлаганата статия са залегнали някои постановки, класификации и положения на съветски и български автори, които се цитират на отговорните места в по-нататъшното изложение.

I. ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ КАТО ОСНОВА НА ВЪПРОСНО-ОТГОВОРНИТЕ КОНСТРУКЦИИ

От направения преглед става ясно, че основа на въпросно-отговорните конструкции като цяло са въпросителните изречения. В нашата езиковедска литература те са описани сравнително пълно в системата на други комуникативни типове изречения (изречения по цел на изказване) от К. Попов.¹⁷ Пръв опит за описание на въпросителното изречение в българския език с методите на трансформационната граматика е работата на Цв. Йотов „Към проблема“ „Въпрос и въпросително изречение“¹⁸. Тук ние нямаме за цел да характеризираме въпросителните изречения като отделен тип изречения, а си поставяме за задача да покажем тяхната роля в диалога и по-точно в неговата въпросно-отговорна форма. Като форма и средство на вътрешния диалог въпросителните изречения са разглеждани от Станьо Георгиев.¹⁹ Според морфолого-семантичното описание на въпросителното изречение в традиционната граматика то може да се характеризира от няколко гледища: структурно, интонационно, семантично.

В нашата езиковедска литература структурата на въпросителните изречения се представя с два модела:

1. Въпросителни изречения, образувани с пълнозначни въпросителни думи (с въпросителни местоимения и наречия).

2. Въпросителни изречения, образувани с непълнозначни въпросителни думи (с частиците *ли*, *дали*, *нали*, *нима*, *мигар*, *а*, *е*). Тук се отнасят и въпросителни изречения без въпросителни думи, образувани от съобщителни с помощта на възходяща интонация. Последната става граматически фактор, защото при тях липсват граматически средства за изразяване на въпросителността.²⁰ Л. Т. Веденина нарича тая интонация „компенсираща“, тъй като тя запълва отсъствието на собствено езикови (лексически и граматически) средства за изразяване на въпроса.²¹ Примери: *Името ви,*

¹⁷ К. Попов, Синтаксис, с. 55—61.

¹⁸ Цв. Йотов, Към проблема „Въпрос и въпросително изречение“, ГСУ, факултет по славянски филологии, т. LX, С., 1966, с. 609—645.

¹⁹ Ст. Георгиев, За полупряката реч в съвременния български език, Трудове на ВПИ, В. Търново, т. III, 2, 1966, с. 102 и 109—110.

²⁰ К. Попов, Синтаксис, с. 59.

²¹ Л. Т. Веденина, Некоторые особенности вопросительных предложений в разных функциональных стилях современного французского языка, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1968, с. 70.

моля? (Д. Димов) *Всеки да продължи пътя си* (Д. Димов).

Интонационното оформяне на въпросителна дума зависи от мястото на тази дума в изречението, затова те се отличават с голямо разнообразие на ритмо-мелодиката. Въпросът за интонацията както на въпросителните, така и на отговорните изречения разглежданата форма на диалога представлява голям интерес, той изисква специално опитно изследване.

От семантично гледище най-характерна за въпросителни изречения е способността им да изразяват въпрос. Въпросителността им може да има различни значения и оттенъци, които са свързани главно със структурата на тези изречения. За определяне семантичната характеристика на въпросителните изречения има значение наличието на пълнозначна или непълнозначна въпросителна дума в техния състав. Например изреченията с пълнозначна въпросителна дума изразяват въпрос, насочен към определени части на изречението с цел да се изяснят някои неизвестни за говорещото лице обстоятелства, действия, признаци и др. Напр.: *Кой ви казва това?* (Ем. Станев) *Какъв е тоя господин?* (Ем. Станев).

Изреченията без пълнозначна въпросителна дума също могат да изразяват въпрос, насочен към отделна част на изречението в зависимост от мястото на логическото ударение. Напр.: *ВЧЕРА ли наистина излезе из Бяла черква?* — *ВЧЕРА, ВЧЕРА. Слънцето беше хей там ей.* (Ив. Вазов). Въпросът може да бъде насочен и към цялото изказване, ако логическото ударение пада върху сказуемото. — *Ама нали го знаещ, че е престъпен човек, рушветчия и така нататък?* — *ЗНАЯ БЕ, ЗНАЯ, ама...* (Чудомир).

Освен от наличието на пълнозначна или непълнозначна въпросителна дума за семантиката на въпросителното изречение има значение и начинът на изразяване предикативността му като основен елемент на неговата структура. В това отношение въпросителните изречения се отличават с голямо разнообразие. По начало въпросителното изречение предлага второ лице — събеседник. То е насочено към събеседника, приканва го да даде сведения, нужно на говорещото лице, да потвърди или да отрече казаното от говорещото лице. Това може да стане както с помощта само на една дума, така и с изречения с пълен или непълен формален състав, с просто, сложно, едносъставно, двусъставно изречение или с група изречения. Структурното разнообразие на въпросителните изречения в диалога може да бъде представено чрез следните типове изречения:

1. Неразчленими изречения.
1. Разчленими изречения.
 1. Двусъставни: а) пълни: разширени и кратки
 - б) непълни: разширени и кратки
 2. Едносъставни: а) пълни: разширени и кратки
 - б) непълни: разширени и кратки

I. НЕРАЗЧЛЕНИМИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Специфични за въпросно-отговорната форма на диалога са неразчленимите изречения (обикновено в нашата езиковедска литература те са известни под термина „думи-изречения“) ²². Както е известно, синтактичната неразчлененост на тези изречения не ни позволява да говорим за части на изречението при тях. „Изпълването на неразчленимите изречения с конкретно съдържание зависи от контекста, ситуацията, условията на изказване, а понякога и от използването на неезикови средства за общуване (жестове, мимики и др.)“ — пише Киприянов. ²³ Най-употребявани във функцията на неразчленими изречения са въпросителните частици. Напр.:
 — Доложи ли? — пита. — Доложих. — Е? — Нищо, похвали ме... (М. Марчевски) — Кажете, докторе, нали той ще оздравее? — Той днес ще умре! — каза ѝ той бързо и тръгна към вратата. (Г. Стаматов). — Избягах... заради Марко... при Марко... — Е? — той все още не разбираше. — Живях с него, чичо по-рано..., близо един месец живяхме..., у стринкини му се срещавех... Тогава го излъгах, че детето е негово... (Г. Райчев).

Във функцията на неразчленими въпросителни изречения се употребяват и други думи (служебни, местоимения, наречия и т. н.), така също и неразчленими словосъчетания. Напр.:

— Никакъв Банчо не ми трябва, другарю командир. Не ме е страх... — Тогава? — Искам да дойда с вас. (М. Марчевски) — Хай, хай, недей, моля ти се! — КАКВО? — наведе се Арнаутка. — Та хока те вече, а? — Хока ме (Г. Караславов). Аз бях вдигнала ръка и сочех нататък почти несъзнателно: децата ме заобиколиха, заразпитваха, също впилли погледи нататък. — КЪДЕ? — КАКВО, учителке? — КАКВО? — Ей там, деца, там — зад първото, зад второто село, накрая чак — виждате ли да се издига нещо яло, високо... (Г. Райчев) — Роди ми се дете — ТЪЙ ЛИ? Хай-е честито да е! (Св. Минков) — Ами не може тъй, бе Дечко, маура нямам, държавен изпит нямам и хоп — главен учител. КАК КАКА? — Ей тъй, ще видиш как! (Чудомир).

Главният член на посочените изречения не се сближава нито с подлога, нито със сказуемото. Макар че в повечето случаи той е само една частица, тя се оказва достатъчна, за да може говорещото лице да прикани събеседника си да продължи разговора.

В нашата езиковедска литература неразчленимите изречения обикновено се отнасят към едносъставните, за което няма достатъчно основания, както доказва Киприянов в цитираната статия. Синтактичната им неразчлененост ги отделя както от едносъставните, така от двусъставните изречения. Те са особен структурен

²² К. Попов, Синтаксис, с. 89.

²³ В. Ф. Киприянов, Неизменное предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения, сп. Русский язык, 1961, с. 60.

тип изречения, своеобразни езикови конструкции, чрез които се разкрива емоционалната и експресивната страна на речта, затова тяхната употреба е широка и неограничена, особено в диалогичната реч.

II. РАЗЧЛЕНИМИ ИЗРЕЧЕНИЯ

В зависимост от задачите, условията и формата на езиковото общуване във въпросно-отговорната форма на диалога са застъпени широко и разчленимите изречения. В разчленимите изречения могат да бъдат изразени и двете главни части, съответстващи на логическия субект и на логическия предикат. Такива изречения се отнасят към двусъставните. Напр.: — *Вие ли бяхте на телефона?* — *попита Луис. Да — отговори жената.* (Д. Димов). Съществуват също въпросителни изречения, които съдържат само една от главните части (със или без нейни пояснения), т. е. едносъставни въпросителни изречения. Напр.: — *Защо пътувате с муле?* — *удиви се Клара.* — *Обикалям из планините.* (Д. Димов). Както двусъставните, така и едносъставните изречения във въпросно-отговорните конструкции заслужават по-специално разглеждане.

ДВУСЪСТАВНИ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Двусъставните въпросителни изречения в диалога обикновено съдържат въпрос, чрез който говорещото лице иска с помощта на събеседника да си изясни някои неизвестни за него неща: субекта на действието, неговия обект, обстоятелствата, при които се извършва действието или да се характеризира назованият от говорещия предмет. Пр.: *А КОИ ще ми ги даде?* (М. Марчевски). — *КАКВО може да ме задържа тук — попита тя с леден глас* (Д. Димов). — *А вие НАКЪДЕ отивате?* — *попита Джек.* (Д. Димов). *Вие КАКВО МИСЛИТЕ, мисис Хорн?* — *внезапно попита Ередиа* (Д. Димов). *КАКВО става с червените?* — *попита тя* (Д. Димов). *Вие КЪМ КОИ орден принадлежите?* — *запита тя почтително.* (Д. Димов).

Двусъставните въпросителни изречения, образувани без пълнозначна въпросителна дума, са такива изказвания, които изискват в отговора не съобщение за неизвестното, а само потвърждение или отричане на това, което се съдържа във въпроса. Напр.: *ВИЕ ЛИ БЯХТЕ НА ТЕЛЕФОНА?* — *попита Луис.* (Д. Димов). Сказуемото на тези изречения може да бъде не само глаголно, но и съставно именно. В този случай смисловият център на въпроса пада върху именната част на сказуемото. Напр.: *ЧИСТ ЛИ Е ханът?* — *попита Клара* (Д. Димов). Трябва да отбележим, че двусъставните въпросителни изречения могат да бъдат както кратки, състоящи се само от подлог — въпросителна дума, така и разширени, които се състоят от подлог и сказуемо — пълнозначни думи — а въпросителната дума изисква попълване на главните части с различни

енения. Подлогът при последните също може да бъде въпросна дума. Напр. кратки въпросители изречения са: *КОЙ ТРО?* — *попита той* (Ив. Вазов); *ТИ ЛУД ЛИ СИ?* (Ив. Вазов). Разширени: *КАК СЕ КАЗВА ТВОЯТ ПОЗНАТ ОТ БИАРИЦ?* — *пита той, като запали цигара* (Д. Димов). *КАКВО МОЖЕ ДА ЗАДЪРЖА ТУК* — *попита тя с леден глас.* (Д. Димов). Често са случаите, когато подлогът и сказуемото са местоимения: *И си ТИ? ТИ КАКЪВ СИ?* (Ив. Вазов).

В своята статия „Некоторые особенности вопросительных предложений в разных функциональных стилях современного французского языка“ Л. Г. Веденина подчертава, че при разглеждане смисловите особености на въпросителните изречения в диалогичната трябва да се държи сметка и за тяхната позиция по отношение другите реплики в диалога.²⁴ Смесовото съдържание на въпросителните изречения в диалога не винаги изразява въпросителност. Изводите от Л. Г. Веденина изводи за наличието или липсата въпросително значение в зависимост от това, в коя реплика се намира въпросителното изречение във френския език, са интересни. Опитаме ли се да потърсим такава зависимост и в нашия език, ще видим, че тя също съществува. Изводите за отделните типове изречения не винаги съвпадат с тези на Веденината, тъй като въпросителните изречения в нашия език имат своя специфика, произтичаща от техния състав. Наблюденията показват, че двусъставните въпросителни изречения се употребяват с въпросителен оттенък в първата реплика на диалога. Пр.: *ВИЕ ОТ БЪЛГАРИЯ ЛИ ИДВАТЕ?* — *попита Глаушев сдържано, готвейки се да си тръгне.* — *а. От България.* . . (Д. Талев). В синтактично цяло,²⁵ от три реплики те изразяват въпрос, с който говорещото лице пита своя събеседник, за да си изясни или уточни неразбираното от неговото изказване (уточняващ въпрос). Напр.: *Имаме заповед да те закачаме в конака. Арестуван си — издума строго онбашият. — ЗАЩО АРЕСТУВАН? КОИ МЕ АРЕСТУВА? — ЩЕ узнаеш това там. Хайде заповядай.* (Ив. Вазов).

ЕДНОСЪСТАВНИ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

По-често въпросителните изречения във въпросно-отговорните конструкции по своята структура са едносъставни изречения. В тези конструкции се срещат всички видове едносъставни изречения: определено — лични, неопределено лични, безлични, именни. Примери: *Има ли бесилки в Пеня Ронда?* (безл., Д. Димов); *Хиляди благодарности! И КАКВО ВЪЗНАМЕРЯВАТ ДА ПРАВЯТ С ДО-*

²⁴ Филологически науки, 1968, 2, с. 72.

²⁵ Под синтактично цяло в диалога същата авторка разбира обмен на две или повече изказвания, от които всяко следващо изказване зависи от пързото без него не съществува. В разглежданите случаи синтактичното цяло ще включва свързване на две и отчасти на три реплики в диалог, тъй като ни интересуват въпросно-отговорните конструкции. Но има и въпроси, чиито отговори следват след две или повече реплики.

МИНГО (неопр., лично, Д. Димов); *Къде си?* (определено-лично В палатката на Дон Сантьяго. — ПОГРЕБАХА ЛИ ГО? — (неопр. лично) — *Не още, сеньора* (Д. Димов). *Какво чакат?* — *попче Фани, макар че предущещаше отговора.* — *Екзекуция — флегматично отговори продавачът.* — КАКВА ЕКЗЕКУЦИЯ (именно). *На едно попче и на двама червени* (Д. Димов).

Изключение правят общественно-личните изречения, които, макар и да са много типични за диалога (за речта на героите или за вътрешния диалог), рядко се срещат във въпросно-отговорната форма. Този факт може да се обясни със значението на глаголната форма, употребена в ролята на сказуемо. Употребата на глаголната форма във второ лице в тези изречения насочва речта към глаголното лице (при вътрешния диалог) или към всички, но не и към определен събеседник, от когото то очаква отговор. В повечето случаи тук конкретното значение на глаголната форма отстъпва място на абстрактното (обобщеното).

Едносъставните изречения могат да се разделят на два основни типа — глаголни и именни — според това, коя главна част съдържат: подлога или сказуемото. Едносъставните глаголни изречения изпълняват в диалога същата функция, както и двусъставните. Те представят въпрос, отправен към събеседника с цел да се уточнят най-често обстоятелствата, при които се извършва действието (време, място, цел, причина), обектът на действието, предикатът (именната част). Примери: *КАКЪВ СИ в същност* (Д. Димов). *И ЗАЩО дойдохме тук? — продължи съпругът, като се върна отново в леглото.* (Ем. Станев). Едносъставните глаголни въпросителни изречения без пълнозначна въпросителна дума изискват в отговора само потвърждение или отрицание на това, което се съдържа във въпроса. *АНГЛИЧАНКА ЛИ СТЕ? — попита Фани* (Д. Димов). В едносъставното въпросително изречение също може изобщо да липсва въпросителната дума и то да бъде образувано само с помощта на интонацията. Напр.: *ДА НЕ СИ ЕДИТ С ФАЛШИВИТЕ БИСЕРИ?* (Д. Димов) Семантичното съдържание на едносъставните глаголни изречения е свързано също с тяхната позиция в диалога. Изяснените дотук значения на въпросителност са свързани с първата реплика на диалога. Във втората и третата реплика те играят ролята на уточняващ въпрос или изразяват емоционалната реакция на събеседника по повод изказването на първия събеседник. Напр.: *Ние искахме от него, но той отказа.* — *ОТКАЗА ЛИ? Колко жалко* (Д. Димов).

По-различна е употребата на едносъставните именни изречения. Те обикновено се състоят от съчетание на съществително име (местоимение, субстантивирано прилагателно) и въпросителна дума. Пр.: *Рискът води към успех.* — *КАКЪВ УСПЕХ?* — *В предприятieto* (Д. Димов). В първата реплика на диалога тези изречения по-рядко се срещат и обикновено въпросителността им изисква уточняване на някакъв признак на назования предмет. Напр.: *КОЛКО САНТИГРАМА?* — *Тридесет.* (Д. Димов). Разположени са

предимно във втората и третата реплика и представят въпрос към събеседника с цел да се изяснят някои елементи на изразената от него мисъл. В същата позиция може да представят и емоционална реакция на изказаното от събеседника. Примери: *Сега вече за нас — обади се русият мъж — тия документи имат не толкова историческа, колкото литературна и психологическа цена. — В КАКЪВ СМИСЪЛ ПСИХОЛОГИЧЕСКА?* — *обърна се към него черноокият мъж. (Здр. Сребров) Робинзон го няма, сеньора?! . . . — Къде отиде? — При бесилките. — КАКВИ БЕСИЛКИ, СЕВИЛСКА ЦИГАНКО? . . . — гневно кресна Фани. (Д. Димов)* Дори в някои случаи е трудно да се разграничат оттенъците на въпросителност от случаите на емоционалната реакция. За този тип въпросителни изречения в руския език пише Н. Ю. Шведова.²⁵ Авторката ги разглежда само когато са израз на емоционална реакция. Тя ги отделя като повторения с форми на съгласуеми думи (Напр.: *Жалованье получаешь? — Какое жалованье!*) В тази си роля, оформяйки втората реплика, тези думи отслабват или изгубват своите категориални лексически значения и се сближават с частиците и модалните думи.

Едносъставните въпросителни изречения без въпросителна дума по-често се срещат като първа реплика във въпросно-отговорните конструкции, където изискват да се съобщят за предмета, иззован от говорения, определени, интересуващи го сведения. Напр. *С глас, който напомняше скърцането на вятърна мелница, председателят зададе обичайните въпроси. Монахът каза името си: Рикардо-Леон Родригес де Ередиа и Санта Крус. — ВЪЗРАСТ? — Тридесет и две години. — ПРОФЕСИЯ? — Монах от дружината на Христа. — МЕСТОЖИТЕЛСТВО? — Толедо, Резиденцията на отците-езуити, улица Тринидад 48 (Д. Димов).*

Във втората реплика на въпросно-отговорните конструкции те изразяват същите оттенъци на въпросителност или емоционална реакция, както и едносъставните именни изречения с пълнозначна въпросителна дума. Пр.: *Разсърдих се и му казвам: — Не можеш ли излъга, аз чух, като си говорихте нещо за село. . . — ЗА СЕЛО ЛИ? — Много села по света (М. Марч).*

Какъв извод може да се направи за ролята на едносъставните и двусъставните въпросителни изречения в диалога? Въпросителността като главна тяхна семантична особеност се определя до голяма степен от позицията им в диалога, в синтактичното цяло. Наблюденията показват, че с изключение на едносъставните именни изречения с пълнозначна въпросителна дума, които рядко се срещат в първа реплика, останалите типове изречения са изразителни на въпросително значение, когато са първа реплика в диалога. Разположени във втората реплика, всички разглеждани видове

²⁵ Н. Ю. Шведова, К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы, Вопросы языкознания, 1956, 2.

изречения изразяват въпрос само в синтактично цяло от три реплики. В такъв случай ролята на въпросителната реплика се свежда до това по един или друг начин да стимулира развитието на мисълта, добавянето на нови подробности към вече казаното от първия събеседник. Тя е предизвикана от съдържанието на предшестващото изказване и застава или да се завърши недовършената мисъл, или да се обясни и допълни относително завършена мисъл. Последователната връзка на смисловите взаимоотношения може да бъде представена чрез схемата: съобщение, въпрос, отговор. Напр.: *Брат Доминго е наказан, защото чете забранени книги. — КАКВИ КНИГИ? — изумено попита Фани. — Революционни книги, сеньора! . . . Издания на комунистите (Д. Димов).*

В синтактично цяло от две реплики същите изречения губят **оттенъка на въпросителност** и стават израз на емоционалната реакция на втория събеседник към изказването на първия. Пр.: *Очите на Оливарес пак замизаха безпомощно и скръбно. — Ние искахме от него, но той отказа. — ОТКАЗА ЛИ? Колко жалко! (Д. Димов).*

В синтактично цяло от три реплики, в което въпросителното изречение е трета реплика, то също е израз на емоционална реакция. Пр. — *Ето Доминго Алварес! — внезапно извика едно от кюретата. — Сеньорес, това е бивш монах! — Юда Искариотски! — добави другото. — КАК? . . . МОНАХ ЛИ? — възмутено попита някой (Д. Димов).*

Емоционалният характер на втората и третата реплика в подобни случаи се потвърждава и от употребеното след това въпросително изречение. Те представят въпрос, който повтаря предходната реплика и се явява лйтмотив на репликата. Напр.: — . . . *Не останаха мъже, откакто ни бастисаха Кара Фиджи и Индже. . . Индже погледна стареца под око и едва забелязано се усмихна. — ИНДЖЕ ЛИ? — ТИ ВИЖДАЛ ЛИ СИ ИНДЖЕ, СТАРЧЕ? — Де ще го видя, синко? . . . (И. Йовков) — И в името на Христа един луд генерал ще езекутира Доминго. — Смъртта на Доминго е само неизбежен епизод в тая борба. — НЕИЗБЕЖЕН! — извика тя и затрепера от възмущение. — ОТ ВАС ЛИ ТРЯБВА ДА ЧУЯ ТОВА? ИМА ЛИ КАПКА ЧОВЕШКО СЪЗНАНИЕ В ГЛАВАТА ВИ? . . . (Д. Димов).*

Изреченията от типа „Индже ли?“, „Неизбежен“ и др. трябва да се различават от повторенията във формата на въпрос, на които говорещият обикновено сам дава отговор: — *Бай Тодорине, обърна се той неочаквано към задрямалия вече кръчмар, можеш ли да пееш? — ДА ПЕЯ ЛИ? — прозина се сънено кръчмарят. МОГА: като попрехвърля някоя и друга оканица. . . (Здр. Сребров).*

Особено чести са случаите тук с повторение на личните местоимения. (*Ти какво правиш? — АЗ? ЧЕТА.*) Тези повторения служат за връзка между въпроса и отговора.

Зависимостта между **оттенъците на въпросително значение** и

позицията на въпросителните по форма изречения в диалога потвърждава доказаната от Цв. Йотов теза, че „на равнището на речта единството на клас въпросителни изречения е нарушено. . . Разнообразните условия, в които се появяват говорните събития „въпросителни фрази“, обуславят съществуването на голямо количество техни семантически и прагматически разновидности.“²⁷

НЕПЪЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Най-характерна за въпросно-отговорната форма на диалога обаче е непълнотата на формално-граматическия състав на изречението, т. е. тъй наречените непълни изречения. Непълните изречения по начало създават много трудности и будят много спорове. Те произтичат от условността на самия термин. Чрез непълните изречения се изразяват завършени мисли, ако се вземат във връзка с други изречения, с контекст или диалог, при определени условия на речта. При тия условия те са пълноценно средство за съобщение и са равнозначни на изреченията с пълен състав. „Изречението формално може да е непълно, но психологически и логически то е пълно.“²⁸

Въпросът за непълните изречения в българския език заслужава специално изследване и ~~тук~~ няма да бъде разискван подробно. В руския език те са привличали вниманието на много езиковеди. През последните години тия изречения са предмет на монографията на А. И. Попова „Неполные предложения в современном русском языке“. Авторката стига до извода, че е невъзможно да се даде удовлетворително, пострепено на прагматическа основа определение на непълните изречения и да се издигне единен критерий за делението на изреченията на пълни и непълни, тъй като в крайна сметка могат да се посочат няколко вида смислова и структурно-граматическа непълнота на изреченията.²⁹

За разлика от А. И. Попова, А. С. Попов в своята статия „К вопросу о неполных предложениях в современном русском языке“, разглежда понятието „непълно изречение“ като структурно-граматическо понятие. Разграничаването на непълните изречения от пълните е основано на съпоставянето на структурите (моделите, сфемите) на изреченията в езика. „Неполные предложения воплощают те же самые структурные модели, что и полные предложения, но с пропуском тех или иных членов. Отсутствие (пропуск) того или иного члена предложения устававливается на основе анализа синтаксических функций и связей наличных слов в свете системы языка.“³⁰

²⁷ Цв. Йотов, Към проблема „Въпрос и въпросително изречение“, с. 635.

²⁸ К. Попов, Синтаксис, с. 92.

²⁹ А. И. Попова, Неполные предложения в современном русском языке, с. 131.

³⁰ А. С. Попов, Цитираната статия, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, 1959, 3, с. 30.

В своя труд „Съвременен български език“ К. Попов също поставя определението на непълните изречения на граматическа основа. „По строеж непълните изречения са съотносителни с пълните. Различават се от тях по това, че веригата на подчинението не е пълна и завършена, че в нея липсват някои звена, които са налице в съседни изречения.“³¹

На практика обаче не винаги е много лесно да се разграничат непълните изречения от други типове изречения, с които те често се смесват (именните, неразчленимите). Тук би могла да ни помогне постановката на К. Попов, че там, в непълните изречения, може да липсват някои от главните или второстепенните части, с които са свързани ония, които са налице. В диалогичната реч се пропускат думи, които са употребени вече в предходното изречение на събеседника. . . .³²

И така, когато определяме изреченията на въпросно-отговорната форма като непълни, ще изхождаме от следните структурни критерии: 1) в изреченията да са изпуснати части, които лесно се подразбират или възстановяват от говорителя или слушателя, тъй като са налице в съседни изречения; 2) при възстановяване на пропуснатите части структурата на изречението да не се променя.

Употребата на непълните изречения във въпросно-отговорните конструкции е обусловена от самата същност на диалогичната реч. Осъществяваща се при непосредствена форма на общуване, голямо значение при нея имат както извънезиковите фактори — ситуация, жестове, мимики — така и езиковите. „Контекстът е езиков фактор, от който най-много зависи употребата на непълното изречение“³³ — пише К. Попов.

Структурата на непълните изречения, както видяхме, се отличава от тая на пълните с отсъствието на някои части, поради което подчинителната верига при тия изречения няма завършен характер. При наличието на съответни условия пропускането на отделни части може да стане при всички типове изречения — кратки и разширени, прости и сложни, двусъставни и едносъставни — така че непълните изречения принадлежат към тия типове, както и пълните, само с отсъствието на едни или други части, съотносителни са с тях. Тая съотносителност на непълните изречения с пълните се потвърждава от това, че при полъване на непълните изречения с пропуснатите части, произносимите думи в тях запазват граматическите си функции. Затова нямаме право да разглеждаме непълните изречения като особени структурни типове, които не са свойствени на пълните изречения. Тук си позволяваме да ги разгледаме отделно, тъй като те са типични за диалогичната реч, което налага да им се отдели по-специално внимание.

Какъв строеж имат непълните въпросителни изречения? Как-

³¹ К. Попов, Синтаксис, с. 93.

³² К. Попов, посоч. труд, с. 93.

³³ К. Попов, пак там, с. 92.

то изтъкнахме, непълни могат да бъдат както едносъставните, така и двусъставните въпросителни изречения. Да ги разгледаме по-подробно.

А. Непълни едносъставни глаголни въпросителни изречения

Непълнотата на едносъставните въпросителни изречения се състои най-често в пропускане на сказуемото, ясно от състава на предходната реплика. Затова непълните въпросителни едносъставни изречения могат да се характеризират главно като елиптически. Според наличието или отсъствието на пълнозначна въпросителна дума и те, както пълните изречения, могат да се разделят на две групи:

1) Непълни едносъставни въпросителни изречения с пълнозначна въпросителна дума. Наблюденията показват, че в повечето случаи те са кратки. Глаголните форми на сказуемото са изпуснати (при съставно именно сказуемо заедно с глаголните форми се пропускат и именните части) и въпросителните местоимения и наречия, изговорени със съответна интонация, изразяват въпросителното съдържание на цялото изречение. Това е възможно обаче само във връзка с други изречения, с контекст, какъвто могат да бъдат не само двете реплики на въпросно-отговорната конструкция (тук въпросителното изречение трябва да се разглежда не във връзка с отговорната реплика, а във връзка с предшестващата реплика), но и повече реплики. Според морфологичното си изразяване тая група изречения са много разнообразни. Примери: — *Събуди ли се дон Сантьяго?* — *КОИ?* — *попита испанката. Французинът или англичанинът?* (Д. Димов) — *Не!* — *отговори твърдо Павел. — Моите намерения са други. — КАКВИ?* (Ел. Пелин) — *Ха, казвай сега как си, що си, какво правиш. — Нищо — думам, чиновник бях, но ме уволниха. — КОИ! Особ. . . КАК, ЗАЩО?* (Чудомир) — *Донеси ми малко стока!* — *ЗА КОГО?* (Д. Димов).

Срещат се и разширени изречения от този тип, но те са твърде малко в сравнение с кратките. Напр.: — *Това е единственото, което ми остава. — Пази го пред другите. — ЗАЩО НЕ И ПРЕД ТЕБЕ?* (Д. Димов).

Наред със сказуемото могат да бъдат изпуснати и някои второстепенни части, свързани с него. Най-често това са допълнения, изразени с местоимения (може и в падежни форми), но могат да бъдат и пълнозначни думи. Пр.: — . . . *Червените са предприели офанзива срещу Тордесиляс и Мединадел Кампо. — КОГА?* — *попита Фани, без да се тревожи много* (Д. Димов).

2. Непълни едносъставни въпросителни изречения без пълнозначна въпросителна дума. Непълнотата им също се изразява в изпускане формите на сказуемото. При тях вместо въпросителни местоимения и наречия понятията за време, място и т. н., за които се пита, са изразени с пълнозначни думи. Въпросителността

им се изразява с въпросителни частици. Напр.: — *Че нека влязат. — Как? ... — ТУК ЛИ?* — *смаяно попита келнерът* (Д. Димов).

Аналогични с разглежданите изречения са непълните въпросителни едносъставни изречения, образувани без въпросителна дума: — *Постъпил е глупаво. — КАТО МЕНЕ?* (Д. Димов). — *Знаете ли откъде е? — Не, сенбора! — А ИМЕТО МУ?* (Д. Димов).

Въпросителното съдържание на тия изречения, както вече посочихме, се изразява с помощта на интонацията. Наред със сказуемото могат да се изпускат и други второстепенни части. (В първия пример наред със сказуемото е изпуснато и обстоятелственото пояснение.)

Като непълни едносъставни изречения с изпуснато сказуемо могат да се разглеждат и първите въпросителни изречения в следните реплики: — *А ТИ? Ти не се ли уплаши?* (И. Йовков) — *А ОТЕЦ ХЕРОНИМО? — попита Фани, плискайки лицето си с вода. Погребах ли и него?* (Д. Димов).

Б. Едносъставни непълни именни изречения

Разглежданата непълнота на формално-граматическия състав (изпускане на сказуемото и на някои второстепенни части, свързани с него) е характерна за едносъставните глаголни изречения. При едносъставните именни изречения непълнотата носи друг характер. При тях най-често се изпуска определяемото. Примери: — *И оная, оная хубостница какво прави? — избухна баба Ана. — КОЯ?* (И. Йовков).

В. Двусъставни непълни въпросителни изречения

При двусъставните въпросителни изречения също най-често са случаите на изпускане на сказуемото, както при изреченията с въпросителна дума, така и при изреченията без въпросителна дума. Напр.: ... *Как се казвате? — Брат Доминго. — А КОЛЕГАТА ВИ? Брат Гонзало* (Д. Димов)... *Аз му казвам „Предай се“. А той, кучият син, се хвърля върху мене. — КОИ? — Жандармеристът! Хванахме се гуша за гуша. . .* (М. Марчевски).

Наред със сказуемото могат да бъдат изпуснати и някои второстепенни части, най-често допълнения.

В двусъставните въпросителни изречения може да бъде изпусната и другата главна част — подлогът, който е налице в съседни изречения. Примери: — *Имаш ли роднини? — Цял куп. — С КАКВО СЕ ЗАНИМАВАТ? — Молят бога да върне монархията.* (Д. Димов) Има и случаи, когато са изпуснати и двете главни части: — *Не! — отговори твърдо Павел. Моите намерения са други. — Какви? — Искам да заловя търговия в града.* (Ел. Пелин) Тук са изпуснати глаголната част на съставното именно сказуемо и подлогът. Тези конструкции трябва да се различават от непълните

едносъставни именни изречения с изпуснато определяемо. (. . . *И още една новина. . .* — **КАКВА?** (Д. Димов).

В заключение трябва да отбележим, че има и някои непълни въпросителни изречения, които се употребяват почти като устойчиви съчетания. Употребата им не винаги стои на фона на пълните изречения и те граничат с неразчленимите изречения. — *Братко! Виждаш ли ръката ми? — Не! . . . Не. . . — простена раненият. — Карамба! НАИСТИНА ЛИ? — попита Льоренте, като се наведе. (Д. Димов) — О! . . . Става дума и за прадеди?! — ЗАЩО НЕ? — попита той, като се помъчи да проникне зад двусмислената усмивка на лицето ѝ. . . (Д. Димов).*

Г. Сложни въпросителни изречения

За да бъде пълна представата ни за структурните типове въпросителни изречения във въпросно-отговорните конструкции, трябва да посочим, че не са малко случаите, когато тия изречения са сложни. Те могат да бъдат съчинени, съставни и смесени. Пр.: — *ВИЕ ЛИ ЩЕ МИ СЕ ЕЖИТЕ И ЩЕ МЕ УЧИТЕ НА УМ И РАЗУМ?* (Д. Талев) — *ЧАКАЙ. . . ПАК ПОЗНА, ЧЕ СЪМ ГЛАДЕН?* (Д. Талев) — *КАК ЩЕ ДОСТИГНЕМ ДРУГИТЕ, КАТО СМЕ СЕ ЗАВРЕЛИ В НАШАТА СЕЛСКА ПЛЕВНЯ И НЕ ИЗЛИЗАМЕ ОТ НЕЯ?* (Д. Талев).

От сложните изречения в ролята на въпроси влизат най-често сложните съставни изречения с подчинено допълнително изречение. Въпросителното значение на сложното изречение обаче е свързано със структурата и интонацията на главното изречение. Щом като главното изречение е въпросително и има въпросителна интонация, цялото сложно изречение е въпросително. Напр. *Що? . . . НЕ ВИЖДАШ ЛИ КАК СМЪДИ?* (Д. Димов) — *МИСЛИШ ЛИ, че това може да продължи така? — попита Мюрие, преди да се разделят. (Д. Димов)*

Ако подчиненото изречение е въпросително, в повечето случаи сложното изречение не е въпросително по своята функция. Това са тъй наречените косвени въпроси, които са въпросителни само по форма и строеж, доколкото в тях като структурен елемент влизат въпросителни думи. Напр.: — *Е, не мога да те позная! . . . добродушно заяви Луис. — КАЖИ КОЯ СИ.* (Д. Димов) Тук има значение и интонацията, която е въпросителна, а функцията на изречението също е въпросителна — с него говорещото лице се обръща направо към друго лице.

Ако въпросителната частица се премести след подчиненото изречение, сложното изречение има въпросителен характер. — *Искаш да ме увериш, че си Ередиа ЛИ?* — (Д. Димов) Дори интонацията може да бъде единствен фактор, който превръща сложното изречение във въпросително: — *Откак се ожени, не излизаш често по свят?* (Ел. Пелин).

В ролята на въпросителни реплики могат да се употребяват

и сложни съставни изречения с други подчинени. Примери: — *Ама истина ли като се оженила повторно, пак мома излязла, а?* — *лукаво подмигна Пелинко.* (Ел. Пелин) — *Що искаше селянинът, дето си излезе сега?* (Д. Талев) — *Защо да не отидем да пием вода направо от извора?* (Д. Талев).

При сложните съчинени изречения всички прости изречения в състава им могат да бъдат въпросителни, а може и едно от тях да е въпросително. Примери: — *Какви думи да намери той тъкмо за него, какви думи да измисли?* (Д. Талев) — *Ами аз с тоя нож вадя хляба на децата си, чорбаджилар, а къде ще ида сега?* (Д. Талев).

Сложните въпросителни изречения могат да се отличават и с непълнота на техния формално-граматически състав. При тях могат да отсъствуват както главни, така и подчинени изречения, а в рамките на отделните прости изречения, съставлящи сложното, могат да бъдат пропуснати някои части:

1) с изпуснато главно изречение. Последното се изяснява чрез наличието на зависимо от него подчинено изречение. — *Настоявам да не го плащаш.* — **ЗАЩОТО НЯМАМ ПАРИ ЛИ?** (Д. Димов).

2) с изпуснато подчинено изречение. Подчиненото изречение се изяснява по значение. — *Ередиа е също роялист!* — *насмешлива каза Мюрие.* — **ОТКЪДЕ ЗНАЕШ?** (Д. Димов).

3) с изпуснати части в простите изречения, съставлящи сложното. — *Точно това ви питам — продължи тя.* — *Дали нашият лагер е болница или (Е) дружество за погребална благотворителност?* (Д. Димов).

II. СТРУКТУРА НА РЕПЛИКИТЕ-ОТГОВОРИ

Дотук разгледахме въпросителните изречения в състава на въпросно-отговорните конструкции. Другият основен компонент в тия конструкции са отговорните изречения. Още в края на вводната част посочихме, че предмет на разглеждане са само онези форми на въпросно-отговорните конструкции, в които отговорите (репиращите реплики) са структурно обусловени от въпроса. Структурната обусловеност на изреченията-отговори от формата и съдържанието на въпроса е подчертана много добре от А. И. Попова: „Схематически могат да се различат три рода въпроси и съответно отговори: 1) изискващи разкриване на подлога, сказуемост, второстепенните части, т. е. отговор на известни въпроси към частите на изречението; 2) изискващи потвърждение или отрицание на изказаната във въпроса мисъл, изразяване на съгласие или несъгласие с нея; 3) представлящи подбуждане към изказване.“³⁴

Първите два рода въпроси и отговори, които са основни за диалогичната реч, разграничават и описват и нашите езиковеди. В своята „Грамматика на българския език“ Стефан Младенов пи-

³⁴ А. И. Попова, Неполные предложения в современном русском языке, с. 108.

ше: „Има два основни вида въпросителни изкази според формата и съдържанието им, а именно: 1) изяснителни, с които искаме да ни се отговори изрично на едно запитване за сказуемото или за коя годе друга част на изказа, било пък на няколко едновременно поставени питання; 2) потвърдителни — с тях искаме само да се утвърди или опрече онова, за което питаме.“³⁵ Третият род въпроси не се включват в нашата езиковедска литература в установената класификационна схема. К. Попов им отдели място при класификацията на въпросителните изречения по значение.³⁶ Макар и по своята основна функция да са побудителни, самите те често определят посоката, направлението на изказването на събеседника, затова и те трябва да бъдат включени в схемата наред с другите два рода въпроси.

Да разгледаме структурата на отговорните реплики в тяхната обусловеност от тия три рода въпроси.

А. Първият род въпросителни изречения изискват точен изяснителен отговор и затова посочихме, че те изразяват специализиран въпрос, обърнат към определена част на изречението. Отговорът на такива въпросителни изречения от структурно гледище може да бъде:

а) само изискваната от въпроса част на изречението: — *Лъжеш! . . . Коя си ти? — ЕДНА АНГЛИЧАНКА — троснато отвърна гласът* (Д. Димов).

б) просто изречение: — *Къде сте толкова закъснели? — ЗАПРИКАЗВАХМЕ СЕ ПРИ КЛАДЕНЕЦА. . .* (Ел. Пелин).

в) Сложно изречение: — *Какви са целите на вашия орден? — ТЕ СА ПРОСТИ, НО НЕ МИ Е ПОЗВОЛЕНО ДА ГИ ИЗЛАГАМ ПО КРЪЧМИТЕ* (Д. Димов).

г) група изречения: — *Невесто, чедо! Какво правиш тук? Старецът я улови за ръка: — Седни, чедо, че се уморих. Ох, душата ми се запря. — ИСКАМ ДА УМРА, ДЯДО. НЕ МОГА ДА ЖИВЕЯ. НЕ СЪМ ВЕЧЕ ЧОВЕК ЗА СВЯТ.* (Ел. Пелин).

Специфични за въпросно-отговорната форма на диалога са отговорните изречения от първата група. Те се състоят от една част, която е точно определена от въпроса. Синтактически тя изисквана от въпроса част може да бъде оформена като подлог, сказуемо (или негова част), определение, допълнение, обстоятелство. Примери: — *Кой ти каза това? — ЕДИН ИСПАНСКИ ЛЕКАР.* (Д. Димов) — *Какъв бе характерът му? — НЕПРЕКЛОНЕН И ЖЕСТОК.* (Д. Димов) — *Рискът води към успех. — Какъв успех? — В ПРЕДПРИЯТИЕТО.* (Д. Димов) — *С какво се занимаваш? — С ТЪРГОВИЯ.* (Д. Димов) — *За колко време имаш още? — ЗА НЯКОЛКО МЕСЕЦА.* (Д. Димов).

Виждаме, че разглежданите структури в ролята на реагиращи реплики са твърде интересни. Те се осмислят като изречения само на основата на първата реплика (кой ти каза това). Двете реп-

³⁵ Ст. Младенов, Граматика на българския език, С., 1939 г., с. 329.

³⁶ К. Попов, Синтаксис, с. 56.

лики могат да се разглеждат като синтактични трансформи на една обща фраза (това ми каза един испански лекар), в която въпросителната дума се замества с точно изисквания от нея отговор. Пресъздадената фраза не съвпада напълно с първата реплика, но тя се строи на основата на тая реплика. Тази обща фраза има структурата на пълно изречение и спрямо нея отговорът може да се смята за непълно изречение.

Степента на непълнота на формално-праматическия състав на реагиращите реплики е различна. Във всички случаи обаче непълното изречение включва в състава си най-необходимия словесен минимум, чрез който лицето, реагиращо на думите на своя събеседник, изразява ново съдържание. Изолирано от контекста, това съдържание би останало съвсем непонятно, но ние (съответно лицето) разбираме казаното по силата на установилния се паралелизъм в конструкциите на двете реплики (въпрос и отговор). Благодарение на този паралелизъм при натрупване на еднотипни кратки реплики се наблюдава бърза смяна на изказвания, които в много случаи са непълни изречения, изразени чрез една тяхна част. Напр.: — *Кой е той?* — *посочвам леглото в съседния ъгъл.* — *РАНЕН.* — *Кой го е ранил?* — *Същият, който и тебе.* — *Партизанин ли е?* — *Казват, че е партизанин.* — *Къде са го ранили? Кого?* — *ВЧЕРА, В ЕДНА КОЛИБА.* — *Как се казва?* — *питам.* — *НЕ ЗНАЯ. Не казва. . .* (М. Марчевски).

II. Вторият род въпроси имат по-друг характер. Те изискват потвърждение или отрицание на изказаната във въпроса мисъл. Както беше отбелязано вече, за съдържанието и характера на въпроса има значение неговата структура. Отсъствието на пълнозначна въпросителна дума във втория род въпроси обуславя и друго съдържание и форма на отговора, а оттам и друг състав на изреченията-отговори. Същността на различieto между I и II род въпроси според А. И. Попова се заключава в това, че само изреченията-въпроси от II род са построени в друга, неутвърдителна модалност, в модалност „въпросително-предположителна“. Именно в тях реалността на извършването на някакво действие, съществуването на предмета, явлението, наличието на назования признак и т. н. се поставя под въпрос.³⁷

Изреченията-отговори на втория род въпроси, изразявайки отношението на събеседника към изказаната от говорещия мисъл, по своята структура могат да бъдат различни:

I. Изречения, които повтарят въпроса. Най-често чрез тях се изразява утвърждение, по-рядко отрицание. Утвърдението (отрицанието) може да засяга цялото изказване, ако се повтаря сказуемото от въпроса, а може да има и частичен характер, ако се повтаря някоя друга част на изречението. Но и в единия, и в другия случай това е думата, на която пада логическото ударение. Примери: — *Как е даскала?* *ЛЕЖИ ЛИ?* — *ЛЕЖИ.* (Л. Стоянов) — *Чичо, дете си ти, жените ГОСПОЖИ ЛИ СА ИЛИ*

³⁷ А. И. Попова, цит. изсл., с. 113.

СЕЛЯНКИ? — *ГОСПОЖИ*, — отговаряше неохотно Павел. (Ел. Пелин).

Тези реплики най-често са непълни изречения, чийто смисъл става ясен на основата на първата реплика. Те могат да повтарят и словосъчетание или част от словосъчетание, употребено във въпроса, а има и случай, когато вместо повторение на думата от въпроса с логическо ударение е употребен неин синоним. Например: — *Виното не е лошо, а?* — *Ох! . . . ЧУДЕСНО Е!* (Д. Димов).

2. Изречения, които вместо повторение на думите с логическо ударение от въпроса съдържат характеризиращи ги откъм различни страни думи и словосъчетания. Те също са форма на утвърждение. Пр.: — *Имаш ли роднини?* — *ЦЯЛ КУП.* (Д. Димов) — *Тъкмо когато настъпи най-хубавият момент ли?* — *попита Фани.* — *ВЕДНАГА СЛЕД НЕГО.* (Д. Димов).

Освен утвърждение или отрицание тези отговори допълват, уточняват изказването. Те също са непълни изречения.

3. Утвърдителни и отрицателни неразчленими изречения. Образувани са с помощта на частиците *да* и *не*. В ролята на такива неразчленими изречения могат да се употребяват думи, които имат приблизително същото значение: *разбира се, несъмнено, обезателно, вероятно, възможно, в никакъв случай* и др. Примери: — *Е, не мислиш ли вече да се прибереш?* — *попита баща му след дълго мълчание.* — *НЕ!* — *отговори твърдо Павел.* . . (Ел. Пелин) — *Може би се гордеете с това?* — *попита внезапно испанецът.* — *ПОЛОЖИТЕЛНО!* — *отвърна Фани вместо Джек.* . . (Д. Димов) — *Утре искам да ме заведеш на мястото, дето си я видял. Ще можеш ли да го намериш?* — *РАЗБИРА СЕ* — *отговори той.* (Ем. Станев).

Частичите *да* и *не* в ролята на неразчленими изречения се срещат и съпроводени с уточняващи наречия *вече, още* и др. Освен това посочените разновидности-отговори понякога се срещат съвместно или пък в различни варианти. Напр.: — *Може би вие сте представител на господин Каракоч и идвате от негово име?* — *Да, да, от ГОСПОДИН КАРАКОЧ.* (Ем. Станев).

Описаните отговори на въпросите от втория род не са единствено възможните, но те са най-типични за този вид смислови взаимоотношения между репликите (въпрос-отговор). Освен те отговори на въпроси могат да бъдат прости или сложни изречения с пълен или непълен формално-прагматически състав, а понякога и цели монолози. — *Искаш ли да се учиш още? Да говоря на баща ти, а?* — *КАК ДА НЕ ИСКАМ, НО ТАТКО НЕ ДАВА. МАМА СЪЩО СЕ КАРА.* (Л. Стоянов).

III. Третият род въпроси по своя характер са повече подбудителни. В случаите, когато те изразяват очакване да се продължи изказването на събеседника в определена насока, те могат да влияят върху структурата на отговорите, без пряко да я определят. Затова и тук не могат да се посочат типични отговори. По

структура последните могат да бъдат разнообразни: неразчленими изречения, прости, сложни, цели монолози. Примери: — *Доложи ли? — Доложих. — Е? — НИЩО, ПОХВАЛИ МЕ. . .* (М. Марчевски) — *По този въпрос са издадени няколко книги. — А ИМЕННО? — Някои съществителни от среден род окончават на И. — НАПРИМЕР? — Слушай — продължаваше Рада, — да се ожешиш, че да има кой да те кърпи. Да не ходиш окъсан като. . . — КАТО КАКЪВ? — Като циганин! (И. Йовков). — Не те познавам. Ама чуй какво ще ти река: млад си, хубав си. Юнак си. Де такъв господар да имаме като тебе! Ще ти слугуваме, ще ти плащаме харач. Но само ти да си! А то сега какво е. . . — КАКВО Е СЕГА? — Кой отде иде коли, кой отде иде граби и пали. И ний сме прости хора, ний сме като овце. . .* (И. Йовков).

ИЗВОДИ

Настоящата статия е само опит да се посочат най-типичните структурни типове изречения в една от формите на диалога — въпросно-отговорните конструкции.

Основа на въпросно-отговорните конструкции са въпросителните изречения. От семантично гледище те се характеризират със способността си да изразяват въпрос. Въпросителността им може да има различни значения и отенъци, които са свързани главно със структурата на тези изречения (с наличието или отсъствието на пълнозначна въпросителна дума в техния състав). Освен това за семантиката на въпросителното изречение в българския език значение има и начинът на изразяване предикативността му като основен елемент на неговата структура. В това отношение въпросителните изречения се отличават с голямо разнообразие: неразчленими, разчленими; двусъставни, едносъставни; пълни, непълни; разширени, кратки.

При разглеждане смисловите особености на въпросителните изречения в диалогичната реч трябва да се държи сметка и за тяхната позиция по отношение на другите реплики в диалога. Наблюденията показват, че с изключение на едносъставните именни изречения с въпросителна дума, които рядко се срещат в първата реплика на диалога, останалите видове изречения са изразители на въпросително значение, когато са първа реплика в диалога. Като втора реплика в диалогично единство от две реплики тези изречения губят отенъка на въпросителност и стават израз на емоционалната реакция на втория събеседник към изказването на първия събеседник. В същата позиция (като втора реплика) всички разглеждани видове изречения изразяват въпрос само в синтактично цяло от три реплики.

Най-характерна за въпросно-отговорната форма на диалога обаче е непълнотата на формално-граматическия състав на изреченията. Непълни могат да бъдат както едносъставните, така и двусъставните въпросителни изречения. С изключение на едносъ-

тавните именни изречения, където непълнотата е свързана с изпускане на определяемото, при останалите типове изречения най-често са случаите на изпускане на сказуемото и на някои второстепенни части (най-често допълненията).

Структурата на отговорните реплики трябва да се разглежда и тяхната обусловеност от въпросителните реплики. Степента на непълнота на формално-граматическия състав на реагиращите реплики е различна. Във всички случаи обаче непълното изречение включва в състава си най-необходимия словесен минимум, чрез който лицето, реагиращо на думите на своя събеседник изразява това съдържание.

Специфични за въпросно-отговорните конструкции са въпросителни и отговорни изречения, в които е налице само една част на изречението, и неразчленимите изречения, които също се срещат и в двата вида реплики. Освен това във въпросно-отговорната форма на диалога има много преходни структури, които стоят на границата между непълните и едносъставните изречения, между неразчленимите и непълните.

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ВОПРОСНО-ОТВЕТНОЙ ФОРМЕ ДИАЛОГА

Иорданка Маринова

Резюме

Настоящая статья представляет опыт указать самые типичные структурные типы предложений в одной из форм диалога — вопросно-ответной.

Основной вопросно-ответных конструкций являются вопросительные предложения. С точки зрения семантики они характеризуются способностью выражать вопрос. Их вопросительность может иметь различные значения и оттенки, связанные главным образом со структурой этих предложений (с наличием или отсутствием вспомогательного вопросительного слова в их составе) и со способом выражения предикативности, как основного элемента их структуры. В процессе рассматривания смысловых особенностей вопросительных предложений в диалогической речи надо иметь в виду их позицию по отношению к другим репликам в диалоге. Наблюдения показывают, что, за исключением односоставных предложений с вопросительным словом, которые редко встречаются в первой реплике диалога, остальные виды предложений являются выразителями вопросительного значения только в случае, когда они первая реплика в диалоге. Будучи второй репликой в диалогическом единстве из двух реплик, эти предложения теряют оттенок вопросительности и становятся выразителями эмоциональной реакции второго собеседника по отношению к высказыванию первого собеседника. В той же самой позиции (в значении второй реплики) все рассматриваемые виды предложений выражают вопрос только в синтаксическом единстве из трех реплик.

Однако самой характерной для вопросно-ответной формы диалога являются неполнота формально-грамматического состава предложений. За исключением односоставных именных предложений где неполнота связана с пропуском определяемого, при остальных типах предложений пропускаются преимущественно сказуемое и второстепенные члены (чаще всего дополнения).

Структуру ответных реплик надо рассматривать, имея в виду их обусловленность вопросительными репликами. Степень неполноты формально-грамматического состава реагирующих реплик различна.

Специфичными для вопросно-ответных конструкций являются вопросительные и ответные предложения, в которых наличие только часть предложения, а также нечленные предложения, встречающиеся в двух видах реплик. Кроме того, в вопросно-ответной форме диалога есть много переходных структур, находящиеся на границе неполных и односоставных предложений, между нечленными и неполными.

STRUCTURAL TYPES OF SENTENCES IN QUESTIONS AND ANSWERS. IORDANKA MARINOVA.

Summary

Questions and answers as well as dialogue in general, make a part of the system of language and are subordinated to the laws of its syntactical structure. But with regard to their structure the sentences of this form of dialogue are distinguished by considerable structural peculiarity. Owing to the circumstances of immediate association most of the syntactical units in dialogue have a specific structure.

The basis of the constructions with questions and answers are interrogative sentences. Common semantic characteristic of these sentences is their ability to express question. Their interrogation can have different shades of meaning, which are connected with two main factors: the changes inside the structure of the interrogative sentences and the changes outside it, in its syntactical relations in the sentence and to the other sentences of the dialogue.

The structural variety of interrogative sentences in dialogue can be represented by the following types of sentences: sentences that cannot be dismembered and sentences that can be dismembered; one-member sentences two-member sentences; complete and incomplete sentences; extended and unextended sentences.

Sentences that cannot be dismembered (sentences-words) and incomplete sentences are characteristic of questions and answers.

The other main component of constructions with questions and answers are sentences-answers. Their structure is determined by the form and content of the question. So three types of questions and respectively answers can be given:

I. Interrogative sentences that require a full answer to a question put to one or another part of the sentence. The answer, syntactically formed as subject, predicate, object or adverbial modifier, can be expressed by one word, a group of words that has the function of a part of the sentence or by a subordinate clause which is equivalent to a part of the sentence.

II Interrogative sentences that require only confirmation or negation of the thought expressed by the question.

III Interrogative sentences that express a desire to make the interlocutor converse or continue the conversation.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre I Faculté philologique 1970/71

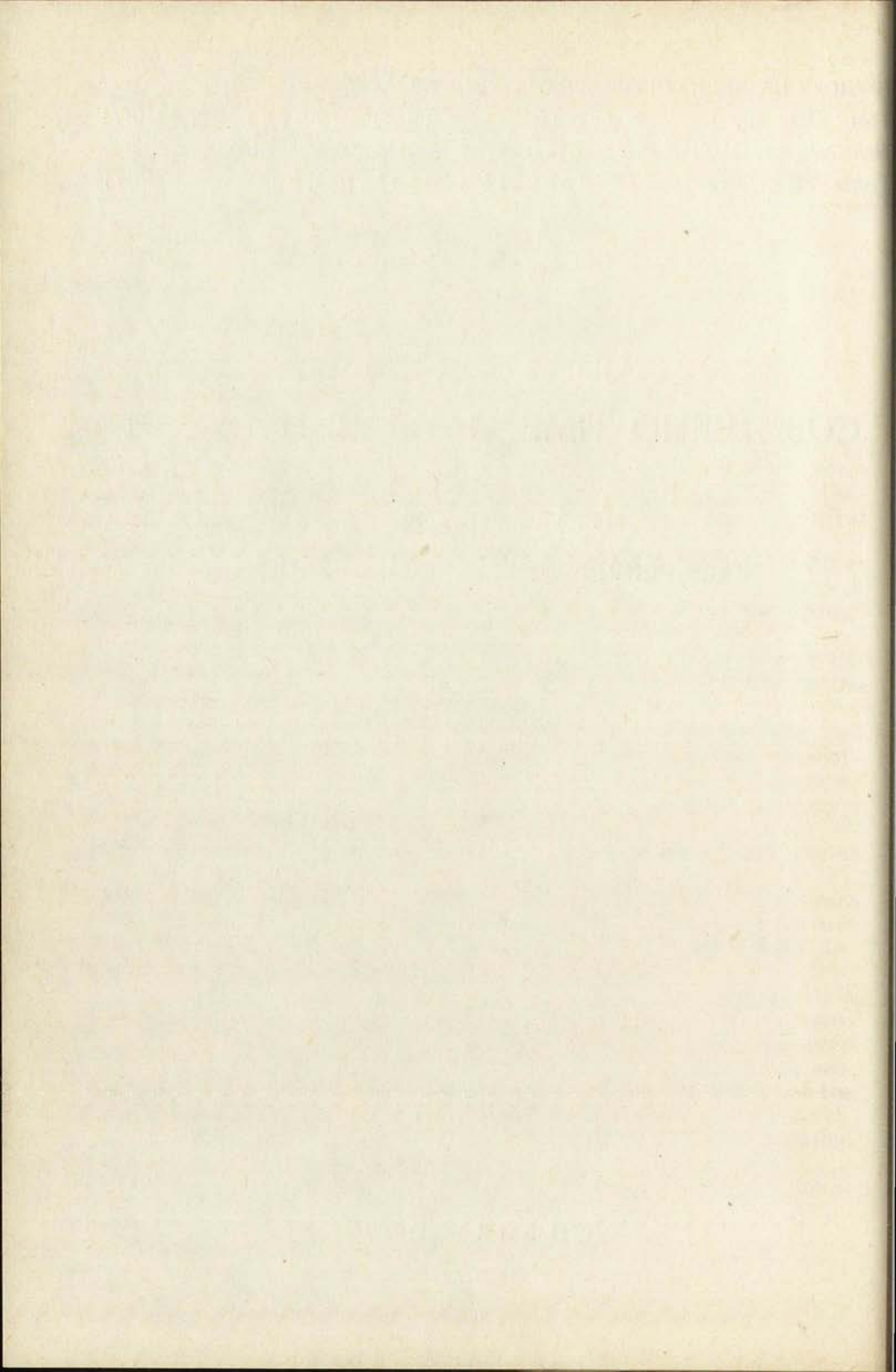
ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ

СОБСТВЕНО ИМЕ И ГЛАВНИ БУКВИ

DIMITAR TCHIZMAROV

NOMS PROPRE ET LETTRE MAGUSCULES

СОФИЯ — 1973

1. УВОД

1. Човечеството разполага с един универсален код¹, способен да изрази всяка мисъл, да събщи за всяко събитие, да предаде всякакъв сюжет, възникнал в действителността². Това е човешкият език. Неговата универсалност е следствие от особения характер на вътрешната му структура, която съдържа в себе си механизъм, способен да преобразува ограничен набор от знаци в неограничено число изказвания. Езикът е първичен, не е построен върху базата на друга система от знаци, върху други кодове, докато всички останали семиотични системи, например техническите кодове или специалните кодови системи, с които боравят природо-математическите науки, са вторични. Те се строят върху основата на нашия обикновен език или върху основата на някаква друга система от знаци. Тяхното изнамиране и използване е било предизвикано от необходимостта да се заменят езиковите знаци със символиката на специалния код, за да се съкрати чисто езиковото описание или да се улесни общуването при невъзможността да се използва пряко езикът. Известно е, че такива и подобни причини предизвикват появата и на широко използваното днес от обществото звуково писмо (фонографията). Това писмо е също един код, но с този код само се прекодират, а не се „превеждат“ знаците на езиковата система, тъй като преводът от един код на други означава смяна на знаците, при което общото, което остава, е само смисълът³. Писмото е процес, при който се сменят не знаците, а „фигурите“⁴, от които те са изградени, като системата от знаци (в случая думите) и техният ред остават същите. И буквите, и фонемите

¹ Под „код“ в науката се разбира всеки начин за записване на съобщения, всяка символическа система, която по предварително споразумение между производител и получател на съобщението се използва за предаване на информация. Това е определение на известния американски лингвист Дж. Милер.

² Р. В. Пазухин, К определению универсального кода, сп. Вопросы языкознания, 1969, 5, с. 55—67; О месте языка в семиотической классификации, сп. Вопросы языкознания, 1968, 3, с. 57—65.

³ В дадения случай се има пред вид латинизираната и кирилската писмена традиция, както е представена в съвременното писмо на европейските народи, ползващи се от латинска и славянска графика.

⁴ Според Л. Елмслев, Прологомени к теории языка, Новое в лингвистике, т. I, 1960, с. 305: „При числената неограниченост на знаците, всички знаци се строят от незнаци, числото на които е ограничено. . . Такива знаци, влизащи в знаковата система като част от знаци, ние наричаме фигури; това е чисто операционален термин, въвеждан просто за удобство.“

са само фигури. Разликата между тях не е функционална, а материална. От тях се строят едни и същи знаци, но от различна субстанция — фонетични и писмени думи, които имат еднакво значение. В нашия „писмен код-език“ има 30 елементарни кодови знака, 30 букви. В устната реч — 45 кодови знака — фонемни. Следователно всяка единица на езика може да бъде свързана и със зрителен, и с акустичен образ.

Езикът е система от знаци, служещи за запазване, преработка и предаване на информация. Основната задача на звуковото писмо е да предава функционирането на езика в речта, но в нова субстанция, годна да бъде възприемана и осмислена не по звук, а по зрителен път. Чрез новия код човекът се е стремил да предаде всички знакови елементи на прекодираната система (устната реч), тъй че да постигне адекватното ѝ функциониране и в писмената форма. И именно този стремеж е изиграл важна роля за развитието на писмото. За да се постигне пълно съответствие между изговор и писмо, буквите (фонограмите) са се оказали недостатъчни, тъй като в строежа на речта вземат участие не само думите, а и други единици, изреченията, които освен своите синтагматични модели имат и интонационна форма. Интонационните елементи изпълняват функцията и на делимитатори (знаци-разграничители), и на информатори (знаци със значение — интонеми)⁵. Затова постепенно в писмото се е оформила и пунктуационната система. Известно е, че препинателните знаци са в повечето случаи (но не винаги) интонограми, т. е. те са код на интонационните елементи, ако не само на най-типичните и най-съществените за процеса на общуването. Писмото не може да прекодира всички живи интонации на устната реч, първо, поради факта, че много от тях стоят вън от системата на езика, понеже имат субективен характер, и второ, защото не малко от тях се разкриват чрез лексикограматическия състав на изречението и на текста. И сега много от супрасегментните единици не се предават писмено (например словесното и фразовото ударение, междуморфемната и междусловесната диерема, ред интонационни единици), но това не пречи да се ползуваме от езика в писмената му форма и да разбираме писмената реч. В писмото, което предполага възможност за забавено или повторно възприемане, някои показатели на звучащата реч могат да се снемат, т. е. да не се отразяват. И тъй като често супрасегментните единици се неутрализират в речта (т. е. нямат значение за нейното смислово функциониране), от двете възможности — да се изпуснат някои сегментни показатели или някои супрасегментни — при писменото предаване на речта се избира втората⁶.

Като система от определени графически знакове (фонограми

⁵ Виж например Е. А. Брызгунова, О смислоразличительных возможностях русской интонации, сп. Вопросы языкознания, 1971, 4, с. 42—52.

⁶ Сравни с М. В. Панов, Об усовершенствовании русской орфографии, сп. Вопросы языкознания, 1963, 2, с. 87—88.

и интонограми) зрителното писмо е свързано и с други зрително-визуални средства за израз, известни на човека, но не отразяващи непосредствено фонетичния уroveň на езика (фонемите). Преди всичко писменото предаване на езика съществува днес в два варианта — ръкописно и печатно⁷. Преминаването от единия към другия вариант вече означава изменение (ако и частично) на единиците на писмения код (графемите) и частична замяна на някои вторични ненормативни елементи (например подчертаванията, различните шрифтове, цветове, разредки). Писменият код позволява знаците му да се съчетават със знаци на други графически кодове и графическият текст да се строи не само от хомогенни единици (т. е. от графемите), но и от хетерогенни единици, т. е. от графеми, логограми, символи, диаграми и т. ч.⁸

Какво е мястото на главните букви в тази структура на съвременното писмо? Явяват ли се те съставни елементи на звуковото писмо (т. е. графеми), или това са символи, идеограми, изобщо графически знаци, стоящи извън реда на графемите?

Трябва да се отбележи преди всичко, че графемата е едно от двусмислените понятия на лингвистиката. Тя се схваща и като буквено изразяване на фонемите, т. е. като една релационна единица, като представител на фонемата на графически уroveň (при което, очевидно, графемата може да се състои от една, две, три и повече букви, от съчетание от буква и диакритичен знак и пр.). При такова схващане една графема може да означава различни фонемни и различни фонемни могат да се означават с една графема. Тази концепция очевидно изключва наличието на два паралелни уровъна — на фонемите и на графемите — и определя графемите само като символи на фонемите. Тя води начало си от Сосюр⁹, а впоследствие се поддържа и от И. А. Бодуен де Куртене¹⁰.

Другото схващане разглежда графемата като минимална единица на писмената форма на езика, действаща автономно по отношение на устната форма. Според това разбиране графемата из-

⁷ Виж Т. М. Николаева, Что же такое графема, сп. Филологические науки, 1965, 1, с. 130—131.

⁸ Днес има повече от 800 специални писмени символи (логограми), без които е немислима теорията особено на природонаучните дисциплини. Но всички тези знаци винаги се явяват нещо спомагателно, защото пълноценно и всеобхватно човек може да мисли и разсъждава главно и единствено с езика. „Ни един учен не мисли с формули“ казва Айнщайн. Защото те са твърде условни и ограничени в сравнение с огромните възможности на човешкия език. Затова и общият писмен код (звуковото писмо) има за задача да предава всички уровъни на езиковата система, като прекодира нейните знаци в същия синтагматичен ред и взаимовръзка, в каквито те функционират в устното слово. По този начин графика и произношение се явяват израз на един и същи език; писмените единици и единиците на произношението, ако и не винаги да съвпадат напълно, съответствуват, или може да се каже, се явяват функции на един и същи единици на съдържанието.

⁹ Курс общей лингвистики, Москва, 1933, с. 46.

¹⁰ Об отношении русского письма к русскому языку, Петербург, 1914, с. 36 (според Т. М. Николаева в пос. нас. 4 статия).

пълнява в писмения текст същата функция, каквато изпълнява фонемата в устната форма. При такъв подход в графемите се търсят също както във фонемите диференциални признаци, като се съпоставят по изходни елементи, а термините монограф, диаграф, триграф и т. н. се осмислят не като названия на графемите според състава им, а като съчетания от една, две, три и т. н. графемии.

От първото гледище е очевидно, че главните букви са графемии, доколкото означават фонемии, но те означават и нещо повече от фонемии (или „над фонемии“). От второто гледище те пак са графемии, защото имат собствена функция на фигури в писмения текст. Но и от това гледище е твърде трудно да се прецени какво собствено представляват те: дали са (заедно с малките букви) алографи на една буква, дали са две различни графемии или са съчетание от графема и диакритика. В своите „Основии теории орфографии“¹¹ М. Янакиев нарича главната буква „макролитера“, която той разглежда като „дилитера“, състояща се от „нуклеолитерон“ (т. е. обикновена буква) и „макролитерон“, т. е. „перилитерон-конструк“, което преведено на обикновена терминология означава диакритически знак. Под линия Янакиев обяснява: „Някои перилитеронии не се отделят от нуклеолитерона с явна интерлитера (т. е. с междуфигурно разстояние, б. м.), обаче функцията им изисква те да се разглеждат като отделни орфографически обекти“¹². Той въвежда и термина „полилитера“, като добавя, че тя може да бъде „контактна“ или „слята“, ако между нейните съставки междузнаковото пространство е редуцирано до нула¹³. Действително, главните букви са особен вид писмени знаци, съчетаващи в себе си функцията на графемата с тази на идеографичната диакритика¹⁴. Така са изкристализирали те из цялата езиково-писмена практика на народите (които, разбира се, са използвали фонографията) поради една основна тенденция на звуково-буквеното писмо — да се ограничава разнообразието на буквите и писмените знаци. Причините за това могат да се търсят в по-лесното усвояване на писмото, имащо по-малко букви и допълнителни знакови елементи. В едни случаи главните букви се използват като знак, който напомня, че думата или словосъчетанието има ономастична функция, индивидуализираща функция или пък е с по-особена експресивност. В този смисъл именно те изпълняват функцията на идеографична

¹¹ Сп. Вопросы языкознания, 1963, 5, с. 51.

¹² Пак там, с. 50.

¹³ В пос. стат., с. 51.

¹⁴ Че главната буква може да бъде определена като комбинация от графема и диакритика се вижда например от начина, по който са били заменени главните букви в едни от най-добрите проекти за нова английска азбука, премиран от конкурса, уреден със средства, които оставя за тази цел Бернард Шоу. Авторът на този проект И. М. Барет предлага в новото писмо да няма отделни главни букви, а пред обикновената буква да се поставя „неголяма вълнообразна линия, приличаща на малко увеличен апостроф“ (виж „Проект новото английско алфавита, сп. Вопросы языкознания, 1961, 2, с. 148).

диакритика, но към цялата дума, като знак, който има категорично значение (равен е на значението: „собствено име“, „дума или словосъчетание с индивидуализираща функция“, „дума или словосъчетание с особена конотация“). В други случаи се явяват като делимитатори (разграничаващи единиците на речта), тъй като означават „начало на ново изречение“ или „начало на синтагматичен отрязък с интонацията или функцията на самостоятелно изречение“. Тази двойственост на значението им е станала възможна поради увеличената им матрица или по-особената им конфигурация, позволяваща мигновеното им фиксиране в процеса на четенето.

Появата и установяването на главните букви в звуково-буквения код без съмнение отразява закономерни тенденции в развитието на алфавитното писмо. Тези тенденции са във връзка с все по-усложняващото се съдържание на писмената реч (поради възможността да се кондензира то много повече в писмената, отколкото в устната форма) и с все по-острата нужда от бързо и точно възприемане на това съдържание. Затова именно и в съвременната епоха алфавитното писмо все по-често се пресича в писмения текст със символи и идеограми или други графически средства¹⁵. А и самото азбучно писмо все по-широко използва графични единици от надфонемен ред: разредки, шрифтове, цветове, абзаци, номерация и пр. Писмото се стреми да използва всичко, което улеснява неговата задача: да предава бързо и точно информация, без да се усложнява писменият код. Главните букви са се оказали много удобно средство за бързо четене и асимилиране на писмения текст. Бързото четене става крещяща необходимост за все по-широк кръг от читателите. В това отношение буквеното писмо, при наличието на главните букви, предлага реални и при това твърде големи възможности. Поради устойчивостта на графиката писмената реч може да се възприема и без посредството на устната реч (т. е. без посредството на звуковата форма). За този, който е овладял добре писмото и писмената реч, се установява непосредствена връзка между написано и смисъл. Затова процесът на четенето при образованите хора протича по-бързо от процеса на говорене или слушане и само от четецът зависи темпото на движението на текста. Затова и способността за много по-бързо четене може да бъде прогнозирана като близка задача на езиковото обучение. Без съмнение твърде дълго още човечеството няма да може да намери онзи способ, който да замени ролята на печатното слово, но затова пък все по-голямо значение ще придобива техниката на бързото четене. В Съветския съюз вече се правят експерименти и се създава методология за бързо четене, осигуряващо до 7800 знака в

¹⁵ Закономерността на тази тенденция се вижда и от факта, че „езикът“ на съвременните кибернетични машини, на който се превежда обикновения човешки език, носи характер на семантичен код.

минута при усвояване до 80% от прочетеното¹⁶. Но този процес очевидно ще се опира не само върху усъвършенствуването на техниката на четенето. Ще е необходимо да се усъвършенствува и писменият код. Установяването на диакритиките главни букви е вероятно отражение на тази тенденция, т. е. на стремежа да се развият и използват всички възможности, които предлагат установените графически средства като материал за експониране не само на най-простите знакови единици на езика (морфемите и думите), но и на по-сложните — изреченията, сложното синтактично цяло, абзаците и т. н. Известно е от инженерната психология, че зрителният знак (писаното слово) се възприема не аналитически, чрез постепенно сумиране на всички негови значими части, а като цяло въз основа на някои опорни точки. При четенето на текста единици на възприятието се оказват в повечето случаи не буквите, а групи от букви, несъвпадаща с думата, а в много случаи превишаваща я в линейно отношение. По този начин процесът на възприемане на зрителния знак се състои не в анализиране на знака на съставящите го елементи, а в обобщения му образ върху основата на няколко елемента. Оказва се, че зрителното възприемане на текста е съвсем подобно на слуховото, където също се възпроизвеждат и възприемат готови цялости, а не отделни фонемите. Така че графическият образ на думата съвсем не е без значение за процеса на четенето. Доказано е, че думите с излизащи над и под реда букви са по-забележими, имат повече отличителни признаци от думите без такива букви. Поради това и главните букви с по-особените си начертания привличат вниманието и думите, които са маркирани с тях, правят по-силно впечатление. При това главните букви се поставят съвсем не случайно в началото на думата или словосъчетанието (а не, да кажем, в средата), тъй като началото на писмената дума носи в най-голяма степен информация за нейното значение (затова и се съкращават думите в началото), а при словосъчетанията стоят в началото и поради разграничаващата си служба. Така главните букви се оказват важно средство на писмената реч за установяване по-тесен контакт и по-вярно разбиране между пишещия и четящия, увеличавайки възможността да се акцентира вниманието върху определено значение на думата или синтагмата, да се чете бързо и леко. И понеже всеки материален знак е нещо напълно условно, оказало се е възможно главните букви да се използват (поради голямата им ефективност като опорни точки в процеса на четенето) и в информативна, и в разграничителна (делимитативна) функция. Без да променят съществуващото звуково-буквено съотношение, те позволяват да се маркират в текста различни значения: лексикално-семантични, лексикално-стилистични и синтактично-стилистични. Практиката е показала, че функцията им в тези три отношения ясно се диференцира в текста

¹⁶ Виж например Олег Кузнецов, Може да се чете по-бързо, сп. Български журналист, 1972, 1, с. 39—40.

не създава двусмислия. Обратно, чрез тях именно се отстраняват двусмислиятата, конкретизира се морфологично или семантично извазното средство, създава се ясен синтактичен строеж на текста. Това пък и толкова по-оправдани и наложителни са усилията да се изследват, систематизират и нормализират тези техни функции, тъй че напълно да отговарят на нуждите на писмения код, на нуждите на прекодираната знакова система (езика) и на тенденциите в развитието на писмеността, осигуряващи бързо и точно асимилиране на текста.

2. Главните букви са сравнително ново явление в звуковото писмо. В западноевропейската писменост те се установяват с по-различни функции от малките букви едва в епохата на Възраждането¹⁷ (от XV в.), а в славянското кирилско писмо едва от началото на XVII в. В руските буквари от XVII в. вече срещаме главните букви като отделен алфавит, редом с малките. Но в Русия тяхната употреба окончателно се устроява едва след 1708 г., т. е. след въвеждане на гражданската азбука за нуждите на книгопечатането.

Древните азбуки (финикийска, гръцка, латинска) не са разликавали големи и малки букви. Дълги векове гърци и римляни са потребявали само големи букви (маюскулно писмо, *littera capitalis*). На останалите от най-древни времена каменни надписи на гръцки и латински (от IV в. пр. н. е. до VI в. сл. н. е.) стоят едри букви, със строги начертания и прави линии, които не излизат от реда. Но и в Рим, и в антична Гърция, а по-късно и във Византия, писмото преминава през различни почеркови изменения¹⁸, състоящи се в постепенното деформиране на едрите и ъгловати букви в древността под натиска на раснешните нужди от бързописно писмо.

Вече към IX в. във Византия и на Запад в Каролинската монархия окончателно се установява дребнобуквеното, свързано и закръглено бързописно писмо (минускулно писмо), което постепенно измества останалите почерци. Но употребата на по-старото квадратно (монументално) писмо се среща и по-късно, главно по каменните надписи, а по-скорописните форми, развили се от класическото писмо, се прилагат за писане на пергамент, папирус, войлок и други материали. Изобщо курсивното и минускулното писмо, което се явява в по-ново време, не изтласква съвсем едрите начертания на буквите, каквито продължават да се пишат в началото на ръкописите или в началото на части от текста през Средновековието и по-късно, през Възраждането, и в началото на по-

¹⁷ Сравни с Н. А. Павленко, Краткий очерк истории письма, Москва, 1965, с. 127—133; В. А. Истрин, Возникновение и развитие письма, Москва, 1965, АН СССР, с. 347, 352, 394—395, 496, 525; Д. Дириггер, Алфавит, Москва, 1963, с. 625.

¹⁸ В Гърция: лапидарно или капително писмо, после уставно или унциално, а след това курсивно или минускулно; в Рим: монументално или капително, после рустично писмо, а след това капителен курсив, унциално писмо, фрактура, антиква.

дълги периоди или изречения. Оттук се развива и употребата на главните букви в съвременните им функции.

Днес главните букви влизат в състава на азбучните системи, построени на латинска, гръцка или кирилска графична основа. В кирилския печатен шрифт различни начертания от малките букви днес имат само три главни букви: А, Б и Е. В латинския печатен шрифт различни начертания имат 13 главни букви: А, В, D, E, F, J, H, L, M, N, Q, R, T. Тук за образец на главните букви се приема формата на буквите в римското капително и унциално писмо, а за образец на малките — формите на буквите в каролинския минускул (установен в империята на франките от VIII в. и използван в различни варианти на Запад чак до XV в.). Поради това тук възникват и големи разлики в типовете форми на главни и малки букви.

Ние сме заимствували употребата на главните букви от руските печатни книги. Старата българска книжнина употребява едрите букви само като инициални украшения в началото на ръкописи или на някои негови части. В първата по-широко разпространена и написана на новобългарски език печатна книга, „Рибният буквар“ на д-р Петър Берон (1824 г.) главните букви се употребяват почти в съвременните им функции.

Разбира се, както и другаде, и у нас правилата за главните букви не се установяват изведнъж и в завършен вид. През цялата предосвободителна епоха, та и до най-ново време могат да се проследят в практиката немалко различия в схващанията за смисъл и употребата на тия писмени знаци. Този въпрос оставяме обаче тук настрана. Обикновено историята на развитието на един проблем може да даде указания и за правилното му съвременно решение. Но нашите книжовници от миналото теоретически не са се занимавали с този проблем. Би трябвало да обръщаме поглед предимно към практиката, а тя вече ни е довела до определено състояние на проблема, което именно е нужно да разгледаме и нормализираме.

3. Теорията на българския правопис не се е занимавала досега със системна и изчерпателна разработка на проблема за главните букви. Намират се само отделни бележки за конкретни употреби (които посочваме по-нататък под линия), но цялостно изследване функциите на тези писмени знаци върху фона на съотношението между устна и писмена реч не е правено¹⁹. В Опит за определяне основните функции на главните букви в българските книжовни текстове виждаме в съдоклада на проф. Ст. Стойков през правописната конференция в 1951 г.²⁰

¹⁹ В руското едикознание този въпрос (както и останалите въпроси на правописа) се дискутира повече от едно столетие. Преглед на тази дискусия виж в „Обзор предложений по усовершенствованию русской орфографии (XVIII—XX вв.)“, Москва, 1965, с. 380—391.

²⁰ Няколко спорни въпроса в българския правопис, сп. Български език 1951, 1—2, с. 64—65.

За практиката обаче проблемът за главните букви е ставал все по-актуален, понеже употребата им непрекъснато се е разширявала в речта, където непрекъснато са се пораждали и се пораждат нови и нови условия за тяхното приложение. Но заедно с това са се увеличавали и случаите на неизясненост на критериите при липсата на грижи от страна на правописната теория за нормализиране на употребата им. И днес главните букви са свързани с твърде много съмнения, колебания, неясноти и непоследователност в писмената практика, което очевидно е резултат от разнообразните им функции и от недоизяснеността на тези функции съзнанието на пишещите. Има нужда прочее употребата им да бъде подложена на обстойно и детайлно разглеждане и уточняване, заедно с изясняване и на лексикалните и текстови явления, които ги сигнализират, и то при конкретното им приложение във възможните повече от появяващите се в речта ситуации. В теоретично отношение те се оказват един от най-слабо проучените въпроси на правописа, изплъзвал се досега от вниманието на нашата езиковедска наука.

Елена Георгиева смята²¹, че причина за това е фактът, че чрез тях не се отразяват „съществени“ и системни особености на книжовния език, произтичащи от граматичната или фонетичната му структура“. Вярно е обаче, че чрез тях се отразяват съществени особености в лексикалната система на езика, в синтактичната структура на речта, в стилистичното натоварване на изразните средства. Поради това и авторката, като уточнява морфологичната функция на главните букви, признава, че „проблемата за главните букви вече не е условна, а се превръща в необходима, тъй като засяга системни особености в езика в областта на лексикалния му състав и неговото значение“²².

Но да видим по-конкретно какви са тези особености.

Чрез главните букви се представя в текста наличието на морфологичната категория собствено име. Маркирането на думата чрез главна буква като собствено име има не само традиционен смисъл и представителен характер. То е необходимо средство за отстраняване на лексикалната омонимия между собствени и нарицателни имена, която все повече се разраства от засилващата се практика да се транспонират в речта нарицателни имена, свободни съчетания или съставни названия в собствени имена, да се използват то номинативни средства с индивидуализиращо значение. И обротно, да се прехвърлят в категорията на нарицателните имена собствени и се използват като характеризиращи (понятийни) означения. Очевидно е, че в нашата епоха нуждата от конкретни названия непрекъснато расте. Трябва да се назовават със собствени имена все повече реални от различни сфери на обществения жи-

²¹ Към проблема за главните букви, сп. Български език, 1970, 1, с. 337.

²² В пос. статия, с. 51.

вот, производството, бита и пр. За причините, които предизвикват интензивното развитие на този процес в културните езици, тук няма да говорим, а ще го приемем като несъмнен факт, който лесно обяснява морфологичната употреба на главните букви. Обаче неоходимостта от тази употреба се поставя под въпрос, доколкото разговорната реч думите функционира като собствени имена без главни букви. Тук и без тези знаци се отстраняват амфиболичните последствия от възникващата лексикална омонимия между собствени и нарицателни имена, между понятийна (семасиологична) употреба на изразните средства и ономастичната или индивидуализиращата им функция. В устната реч обаче в това отношение действуват супрасегментни детерминатори и ситуационни определители, които не могат да бъдат пряко използвани в писмената реч. Диференциацията между собствени и нарицателни имена поради това ще трябва в немалко случаи из писмените текстове някак си да се описва словесно, а това е нерационално и неефективно от комуникативно гледище. Ако и да има много собствени имена, които винаги се свързват с точно определен денотат (и текста, и вън от него), много са и случаите, когато изразното средство може да се определи като собствено име с определено значение само в текста, в конкретния сюжет, в конкретната ситуация. Без главните букви в такива случаи именно ще могат да се появят немалко колебания при определяне значението на думата или словосъчетанието като собствено или нарицателно означение. Така например без главните букви и кавичките изреченията *Срещани е в пет часа пред „Теменуга“, Получил е образованието си в Запад, Готвеха се да отпразнуват тържествено идващия Октомври. Широко се разпространи большевишката „Правда“, Той спечели е на нова „Победа“* биха могли да бъдат в писмения текст двусмислени. В разговорната ситуация винаги ще бъде ясно какво се влиза в съчетанието „черно море“ от израза „това море е черно море“ в него загинаха много наши другари“ и то ще бъде възприето според случая като свободно съчетание или като собствено име. В писмения език ще се появят случаи, когато без главната буква това няма да е достатъчно ясно. Елена Георгиева посочва в споменатата статия, че при едно четене на поздравителен текст по Българската телевизия изразът „Поздрав на търговските работници от „Яйца и птици“ е бил произнесен без необходимите супрасегментни детерминатори (пауза, мелодична отсянка), поради което е прозвучал твърде двусмислено (тъй като тука липсва и уточняващо нарицателно към „Яйца и птици“). Следователно устната реч им средства за лексикално-семантично уточняване на собствените имена, а такива средства в писмената реч са главните букви. Тъй като правописното отделяне на собствените имена с главна буква не е само традиция, а има и сериозно лингвистично основание. Собствените имена се противопоставят в номинативно отношение на нарицателните. Главната буква подчертава това. В този смисъл т

на функцията на идеографична диакритика, понеже „унищожава“ прицелното значение на изразното средство и изтъква индивидуализиращата му функция.

В живата реч интонационните особености подсказват достатъчно отчетливо и осезаемо и по-особеното емоционално съдържание, което се влага в думите; жизненият контекст проявява достатъчно ясно в изразните средства и елементи от субективното отношение на говорещия. Писменият текст не може винаги да изрази цялото съответствие лексикално-граматичен състав това съдържание. Тъй като писмената реч се възприема от образованите четители и без посредството на фонетичния план на езика, още по-необходимо се явява да се сигнализира по графически път онова, което при гласно четене или говорене се загатва от специалните интонационни средства на речта. Така ако чуем от добър декламатор Вапцаровия стих „За него — Живота — направил бих всичко“, без съмнение ще почувствуваме многозначителното идейно-емоционално съдържание, което поетът е вложил в думата „живот“. Но следвайки своя текст, за да обърне внимание именно на това съдържание, поетът е написал „живот“ с главна буква. Това е друг вид употреба на главната буква, която бихме могли да наречем лексикално-стилистична.

Ако прочетем един текст, написан без главни букви, ще се убедим, че прочитането и асимилирането му изисква много повече време и усилия, защото не се схваща лесно синтактичното членуване. В комбинация с препинателните знаци главните букви сочат ясно началото и края на изреченията и фиксират по-точно съотношенията между тях. Известно е при това, че интонацията има в определени случаи съществено значение за уточняване на синтактично-смиловите отношения между изречения и между някои частни изреченията. С интонационни средства може да се постигне особено раздробяване на текста и на синтактичните му единици (прости и сложни изречения), различно от обичайните и традиционни форми за строеж на речта, в резултат на което се постига именно и определен смислов или стилистичен ефект. Главните букви (в съчетание с препинателните знаци) съществено допринасят за уточняване в писмения текст това експресивно „парцелране“ на речта. В този случай те не винаги са знак за начало на самостоятелно изречение, а отбелязват само по-особената изразителност, която имат отделените с тях части на изречението, на сложното изречение или на синтактичното цяло. Такава е синтактично-стилистичната употреба на главните букви.

Еднозначното предаване на звучащата реч чрез буквеното писмо днес се осигурява от три фактора: азбука, графика, правопис. Ако под правопис разбираме изобщо правилата за предаване на звучащата реч със средствата на графическата система на езика, очевидно е, че правилата за употреба на главните букви се отнасят също към правописа. Тези правила обаче не зависят от фо-

неликата и морфологията, а от лексикалната система и от синтаксиса на речта. Въпреки че имат много общо в различните езици, правилата за главните букви се отличават и с национални особености, тъй като са се сформирали постепенно в зависимост от националната езикова практика и създадени се в нея правописни традиции. Например в някои европейски езици главните букви се прилагат не само в началото на изречението (след точка или други препинателен знак) и в собствено име, но и при всички съществителни (немски език) или в началото на всички значими думи в заглавия, а също и в названията на народи, езици и месеци (английското писмо). Но главните букви все пак са ново явление в звуковото писмо, възникнало, когато се засилва книжовният обмен между народите, и предизвикано от приблизително еднакви нужди и причини на писменото общуване. Затова при сформираването на нормите за включването им в текста се явява и много общ във всички езици, които си служат с тях. Самото развитие на писмената реч е определяло и постепенно е обособявало по-сложните и все по-разнообразни функции на главните букви. До тях следователно се е стигнало съвсем не случайно или по хрумване на този или онзи езиковед. Лингвистите са се стремили само да нормализират онова, което се е раждало в обществената практика, да се пише, като максимално го рационализират за нуждите на писмото. Следователно трябва системно да се обгледа употребата на главните букви във всички онези аспекти, от които ни я показва писмената реч със всички свои стилове, а това определя и траекторията на проблема на широка лексикална, синтактична и стилна основа. Защото само така могат да се създадат и такива практически правила, които да нормализират пълно и точно, а научно вярно употребата на графемите главни букви.

4. В своята статия „Главните букви. Проект за правила в правописен справочник“²³ И. Ф. Протченко и А. В. Суперанска отбелязват, че предлаганите от тях правила, разработени върху основата на правописния свод от 1956 г.²⁴, въпреки че си поставят за задача да отстранят съществуващите там противоречия и непоследователности, също не избягват всички недостатъци на действащите правила. „Това се обяснява, казват те, с многото трудности възникващи при анализа на обширния конкретен материал, отнасящ се към употребата на главните букви, при което основната трудност на редица сложни случаи се състои в самото определяне на това, какво е и какво не е собствено име“.

Ето защо и тук се поставя задачата да се изясни преди всичко този въпрос: що е собствено име. Прегледът на литературата сочи интереса на много видни имена в езикознанието към решаването на тази трудна задача, сочи и сложността на проблема, доколкото

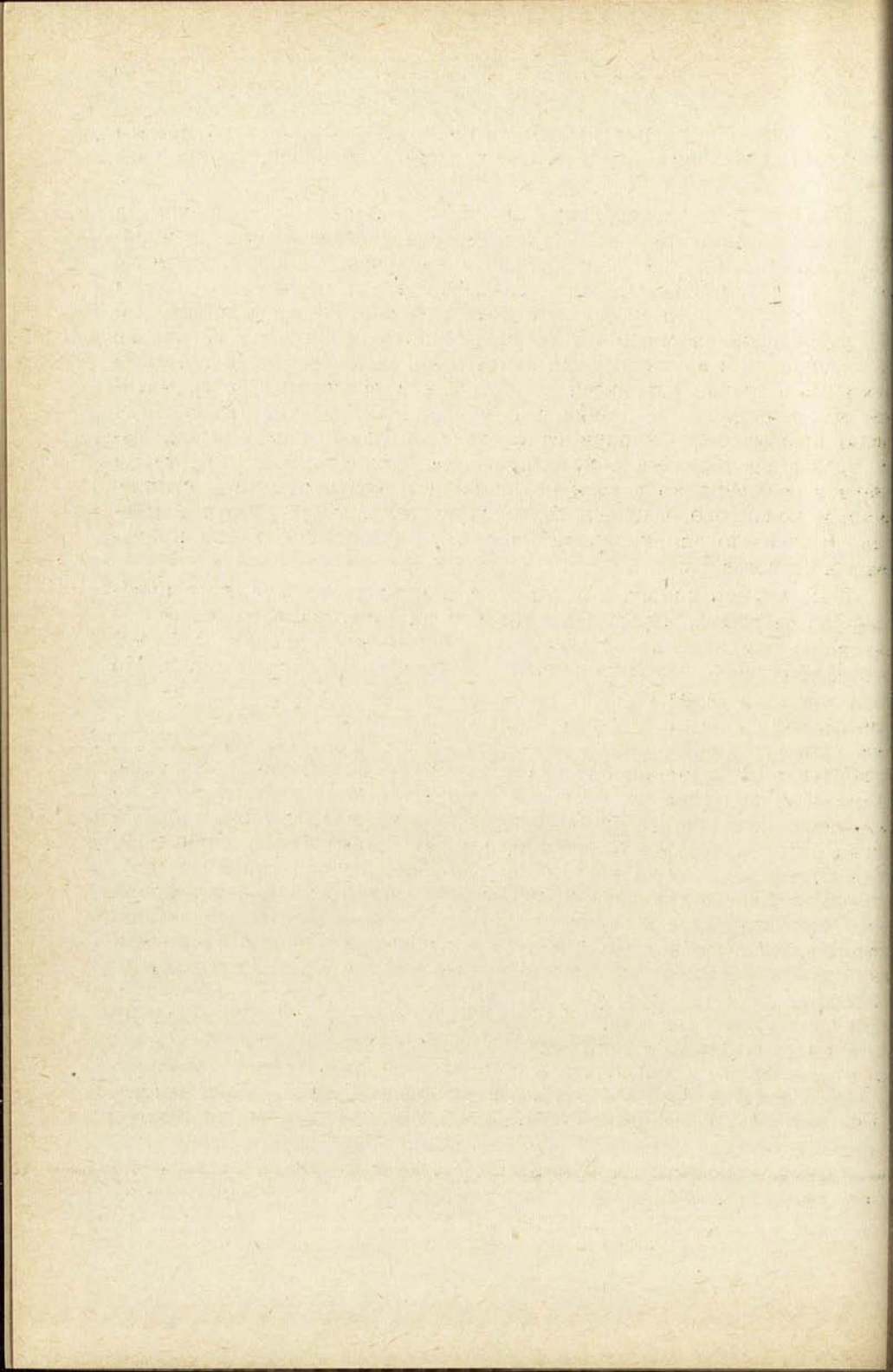
²³ В сб. Проблемы современного русского правописания, Москва, 1964 г. с. 131—139.

²⁴ Правила русской орфографии.

ой е свързан с основния въпрос на науката за езика — за думата и нейното значение, който, както е известно, от древността до днес се още се дискутира.

Оказали се с по-особените си начертания твърде удобни да значават не само лекоикалната категория собствено име, но и някои синтактични и стилистични факти на речта, главните букви не могат да бъдат изяснени като елементи на правописната система тъй от изясняването на самите тези явления, които маркират, и без уточняване на мотивите за специалното графическо изтъкване на тези факти и явления. Така става ясно, че въпросът за главните букви не е тясно правописен въпрос, а е и лексикален, и граматичен и стилистичен. В нашия век нередко тясно теоретическите и ясно практичните задачи се оказват свързани помежду си. Тази връзка на теорията с практиката се проявява и в науката за езика и по-специално в тази нейна област, която наричаме стилистика, и, по-широко, в онази, която наричаме култура на речта. Раздел от учението за културата на речта са и въпросите на правописа и правоговора.

Това именно налага при по-нататъшното разглеждане на проблема да се работи в различни области на езикознанието, да се заягат факти и явления от различни планове на езиковата система, което, естествено, затруднява и усложнява поставената задача. Но въпросът е да се разбере от какво се налага третирането и на някои известни вече на науката факти, тъй като тези факти се поставят като необходимо звено в системата на разглеждания въпрос, използват се като основа и мотивировка на даваните решения. Чаложни се при това да се търси теоретическо осветляване и на проблемите, които не са били досега предмет на системно теоретическо разглеждане: за отношението между собствено и нарицателно име, за моделите на съставните названия, използвани като собствени имена, за транспозицията между ономите и апелативите и др. Основната цел е по този път да се стигне до верни заключения относно мащабите и тенденциите в използването на главните букви, относно характера на практичните указания, които трябва да регулират тяхната употреба, за да бъдат те фактор за оптимализация на писмената реч, за усъвършенстване на съвременното писмо като система от знаци, кодираща естествения език. Във всичко това именно би могло да се види и приносният характер на работата, която си поставя задачата да изясни лексикално-семантичната употреба на графемите главни букви при различните видове собствени имена: същински (граматически) собствени имена (антропоними, топоними, астрономи), съставни (описателни) собствени имена и символични (прости и съставни) собствени имена.

ЛЕКСИКАЛНО-СЕМАНТИЧНА УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ

1. ИДЕОГРАФИЧНАТА ФУНКЦИЯ НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА

1. Употребата на главните букви е свързана преди всичко с морфологичната и лексикално-семантична категория собствено име. Чрез тях се сочи, че думата или словосъчетанието има по-особена функция, функцията на собствено име. При наличието на така установената традиция в писмената реч изникват два въпроса: 1) какво представлява собственото име като лексикална категория, което е необходимо да се уточни, за да се определи и критерият за разграничаване на собствените от нарицателните имена при употребата на главните букви и 2) защо е необходимо в текста собствените имена непременно да се разграничават от нарицателните — един въпрос на който отчасти вече отговорихме (виж с. 15—17) и който сега ще доуточним, за да определим основния принцип за морфологичната употреба на главните букви.

„Светът е пълен със собствени имена“ възкликава в своята интересна книга „Введение в топонимику“ Н. А. Никонов²⁵. И наистина, накъдето и да се обърнем, с каквата и работа да се заемем, където и да попаднем, какъвто и писмен текст да прегледаме (а и карти, диаграми, схеми и пр.), ние се сблъскваме с множество собствени имена. Раснещата роля в речта и бързото развитие на тази лексикално-граматична категория е закономерна тенденция, подхранвана от нуждите на човешкото познание. Земният и космическият свят все по-пълно се опознават от човека, а заедно с това се увеличава и нуждата от собствени имена, чрез които се постига фиксиране и конкретизиране на опознаваните обекти.

Затова и езикознанието проявява нарастващ интерес към въпросите на ономастиката и в теоретичен, и в практически аспект. А и в правописно отношение собствените имена имат свои специфични особености, които изискват самостоятелно изучаване и подробен анализ. „Да се изучава правописът на собствените имена не е празна работа, а напълно целеустремена и твърде нужна за практиката на пресата и училището, картографията и библиографията... При разработката на правилата за писане на собствени

имена пред изследователя застават цял ред теоретически въпроси, без решаването на които не могат да се изработят рационални правила“, пише проф. А. А. Реформатски²⁶. Точно така стои въпросът и за рационалните правила относно морфологичната употреба на главните букви при собствените имена.

Въпросът за същността и функциите на собственото име е интересувал хората на научното мислене още от дълбока древност, но тук няма да се занимаваме с историята, а само със съвременното състояние на проблема, и то главно въз основа на разработките, които ни дава съветската лингвистика.

В нашето езикознание няма специални теоретически разработки, разграничаващи собствено от нарицателно съществително и разкриващи лексико-семантичката специфика на ономастичната лексика. Наличието на тази категория думи се отбелязва най-общо и в българските граматики, които констатираат най-очевидния признак на собственото име: да бъде име на отделен предмет — лице, географски или други обект. Със забележката, че „собствените имена имат за цел да отделят единични предмети от кръга на предметите, означени с общо име“, се задоволяват и Вл. Георгиев и Ив. Дуриданов в своето „Езикознание“²⁷. Преглед на съществуващите схващания за природата на собственото име намираме в работата на М. Леонидова „Функциите на собствените имена в българските фразеологични единици“²⁸.

Ако обаче хвърлим по-широк поглед към този въпрос в науката за езика, ще констатираме, че в решаването му са взимали участие най-полемите имена в лингвистиката и че, доколкото е разглеждан, са се оформили две противоположни концепции. Едната от тях, че собственото име има понятийно значение, е подробно изложена в работата на Л. П. Ступин „О лексическом значении имен собственных“²⁹ и на Т. Н. Кондратева „Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа“³⁰ с обширни библиографски препратки и в двете работи. Другата, че собственото име може да означава само отделен предмет и няма понятийно значение, се застъпва последователно в книгите на А. В. Суперанска за собствените имена³¹ и особено ясно и аргументирано и ясно в

²⁶ Виж „Орфография собственных имен“ в сб. „Орфография собственных имен“, Москва, 1965, с. 7.

²⁷ София, 1965, с. 132.

²⁸ Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, с. 745.

²⁹ В сб. „Вопросы теории и истории языка. Сборник статей, посвященный памяти Б. А. Ларина“, Ленинград, 1969, с. 216—233.

³⁰ В сб. „Вопросы грамматики и лексикологии русского языка“, Казан, 1967, с. 156—205.

³¹ Структура имени собственного. Фонология и морфология, Москва, 1969; Ударение в собственных именах в современном русском языке, Москва, 1968; 360 с.; Ударение в заимствованных словах в современном русском языке, Москва, 1968, 310 с.

статията ѝ „Языковой знак и имя собственное“³². Има и езиковеди, които смятат, че не е възможно да се даде точно определение на това понятие. „Въпросът за същността на собствените имена е малко проучен и не е възможно да се даде точно определение на това понятие“ пише Б. А. Шапиро в „Русское правописание“³³.

Трудностите при очертаване характеристиката на собственото име идват преди всичко от това, че все още не е решен окончателно проблемът за думата като основна единица на езиковата система и за значението на думата. Оказа се, че това е един от най-сложните лингвистични проблеми. От времето на Аристотел до ден днешен пред научното определяне на това понятие са възниквали като че ли непреодолими трудности, поради което въпросът се е обсъждал непрекъснато и продължава да се обсъжда и дискутира и сега в науката за езика³⁴. Тук обаче не е необходимо обсъждане на проблема за думата в неговия философско-семасиологичен аспект. За нашите цели е достатъчно да вземем от него онова, което се смята за общоприето или поне се приема от повечето лингвисти: че думата е знак и че нейното предназначение е да означава. Вече половин столетие езикът се определя като система от знаци, функциониращи като средство за общуване и оръдие на мисленето. Големият въпрос в какво собствено се състои означаването и какво означава езиковият знак ще разгледаме не в психологически, а в практически аспект: означаването е назоваване (номиниране); думите назовават понятия, а посредством понятията се съотнасят и с конкретни обекти³⁵, които могат да бъдат както материални, така и идеални, както единични вещи, така и общи свойства и отношения. Така думата функционира като единство на частното и общото, което се подчертава не само от класиците на марксизма, но и от всички, които имат реалистично отношение към фактите на езика. Очевидно е, че без тази способност на думите да назовават понятията и да се съотнасят чрез тях („през“ тях)

³² Виж „Проблеми языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов“, Москва, 1967, с. 152—156.

³³ Москва, 1961, с. 46.

³⁴ Виж обширен библиографски списък по този въпрос в книгата на Н. Г. Комлев „Компоненты содержательной структуры слова“, Москва, 1969, с. 131—175. Критически преглед на изказаните схващания за думата може да се види в книгата на А. Ахманова „Очерки по общей и русской лексикографии“, Москва, 1957, с. 23—35 и у В. В. Виноградов, „Русский язык“, Москва, 1947, с. 8.

³⁵ „Доколкото понятията, закрепени в съществителните имена, представляват отражение на предметите, процесите, свойствата и връзките в реалната действителност, при разглеждане на всяка от тези думи винаги намираме:

а) обект, отражение на който се явява заключеното в думата понятие;
б) понятие, отражаващо в себе си този обект (виж В. М. Богуславский, Слово и понятие, сб. „Мышление и язык“, Москва, 1957, с. 261).

Известно е, разбира се, че значението на думата не съвпада с понятието, тъй като думите влизат в отношение не само с предметите и явленията на действителността, а и с мислите, чувствата и желанията на самия човек, следствие на което срстват и с определени емоционални, волеви и други „наслоения“ по тях. Те влизат и в съотношение с други думи, вследствие на което пък полу-

към конкретните предмети и самото съществуване на езика не би било възможно, както без понятията не е възможно човешкото мислене.

Но ако думите могат да имат и много значения, как да се разбира тогава тяхната предметна или понятийна съотносителност? Нито вторичните, нито фигуралните значения не пречат на семантичното единство на думата, а само усложняват нейната вътрешна семантична структура (образувайки полисемия), понеже се съотнасят с действителността чрез посредството на основното, прякото значение на думата. А контекстът, т. е. словесното обкръжение и ситуацията всеки път отстраняват полисемията. Думата функционира като знак винаги и само в структурата на речта. Там именно тя получава своето конкретно значение. Способността на човека да обобщава явленията в обкръжаващия го свят, да вижда общото и частното в тях е определила и възможността да се променя денотативното и сигнификативното съотнасяне на думата в контекста. За да се избегнат обаче конкретизиращите описания в контекста на отделни предмети и обекти с важно (в някакво отношение, което може да бъде твърде различно)³⁶ за комуникацията значение са се появили собствените имена. Предназначението на нарицателните е да обобщават предметите, да ги категоризират, включвайки ги в кръга на определено понятие. Собственото име има обратното предназначение. То „изважда“ предмета от рамките на понятието, фиксира го в обществено съзнание или в контекста и го индивидуализира. Следователно собствените имена са били извикани в речта от нуждите на общуването: да го улеснят, като чрез тях се означат определени предмети или единични понятия за определени обекти. Те са се появили като едно допълнително, вторично по генетика и функции словесно средство на речта, развило се, разбира се, пак върху основата на знаковия харак-

чават и своите граматически значения. Но хората забелязват във всекидневната си практика преди всичко вещественото значение на думата. То е най-основното и най-същественото за нейното функциониране като знак.

³⁶ На първо място по необходимост от собствени имена са хората. Наистина, не можем да си представим човек без име. На второ място по количество на собствени имена стоят географските обекти. Разбира се, и тук не всички обекти са индивидуализирани със собствено име. По-нататък по количество биха могли да се поставят собствените имена на животните. Но такива получават обикновено само домашните животни, и то не всички. Със собствени имена се назовават и космически обекти, но от тяхното безкрайно множество име имат само тези, които са достъпни за човешкото познание. В съвременната епоха обаче извънредно бързо нарасна количеството на обектите и от други сфери на действителността, които трябва да се индивидуализират със специални словесни средства. Въпросът за принципите, които управляват назоваването със собствени имена на различните класове от предмети е засегнат от А. А. Реформатски в книгата му „Топонимастика и транскрипция“, Москва, 1964 г.

³⁷ Затова и някои лингвисти разглеждат собствените имена като абривиатури на определени описания, като „скъсено съобщение“. Виж например Н. Д. Уйлсон, In Defence of Proper Names against Description, „Philosophical studies“, 1953, vol. 4.

тер на езиковата система. Няма обект, на който може да бъде дадено собствено име, преди да е възможно той да бъде категоризиран с нарицателно. Всички собствени имена произхождат от апелативи и са били първоначално апелативи. Само това е достатъчно, за да се види, че между тях и нарицателните не може да има качествена разлика. Разликата е в знаковото специализиране на собствените имена като средство за облекчаване описателното съдържание на речта, тъй като с тях се именува определени единични понятия или отделни предмети. Затова те могат да функционират не само в обичайния текст, но и в текстове от по-друг, извънречев род, например в карти, диаграми, схеми, списъци и под.³⁸ Следователно появата на собствените имена е следствие от нуждата на човешкото съзнание не само да обобщава и категоризира предметите в понятията и нарицателните имена (и по-общо в апелативите), но и да ги разграничава и индивидуализира. Затова и колкото повече човечеството овладява природата, колкото повече обекти от действителността опознава, толкова по-голямо ще става и количеството на собствените имена в речта и по-важна тяхната роля.

Спецификата на собствените имена може да бъде разкрита само ако те се изучават в езика, и в речта. Всеки факт на езика, както признават повечето от психолозите и езиковедите, съществува в речта и се познава само чрез речта. Езикът съществува както в безчислените актове на речта, така и поради възможността да се абстрахира от тези актове. Иначе казано, езикът съществува в речта по силата на диалектиката между общото и частното, общото и отделното, т. е. езикът съществува в речта, както общото съществува в частното, отделното. Затова „не е достатъчно да се изучават думите, като се наблюдават само в системата на езика. Необходимо е да се наблюдават те и в процеса на тяхното речево функциониране. . . Думите представляват единство от два статуса: езиков и речев. Следователно думата като елемент на езика и като елемент на речта не е едно и също нещо. . . Достатъчно пълна характеристика на думата от гледна точка на нейните комуникативни потенцици и на нейните системни езикови връзки е невъзможна без изучаване особеностите на нейното функциониране като елементи на речта“³⁹. На това обръща внимание по отношение на собствените имена и А. П. Суперанска, когато пише: „От никой още не е изследвана двойствеността на плановете, в които съществуват собствените имена като означение на определен

³⁸ Според В. Н. Топоров (виж „Некоторые соображения в связи с построением теоретической топонимстики“ в кн. „Принципы топонимстики“, Москва, 1964, с. 8—9), тази, а и някои други особености обособяват собствените имена в „самоуправна област“ от лексиката на езика, заемаща промеждутъчно положение между нарицателните и йероглифните елементи, използвани в речта (символи, идеограми, абривиатури, някои чужди думи).

³⁹ Н. А. Амосов, Слово как элемент речи, в сб. Вопросы теории и истории языка, 1969, с. 139, 143.

предмет и собствените имена като думи, живеещи в езика⁴⁰. Действително потенциите на собствените имена като елементи на езика са едни, а като елементи на речта други. Голяма част от собствените имена са синсемантически думи, т. е. вън от речта те нямат собствено значение и получават такова само в съчетание с други езикови единици, на фона на контекста или ситуацията⁴¹. Тъй като имат номинативна и семасиологична функция, нарицателните означават и вън от речта, вън от контекста и ситуацията. Тук те се схващат като елементи на езика с онези значения, които са се укрепили в тях от широката обществена практика, не са оказионални, а лексикализирани употреби на думата в обществената реч. А какво означава например собственото име „Иван“ вън от контекста? Някои езиковеди твърдят, че това име вън от контекста също може да означава, например „човешко същество от мъжки пол“ (т. е. общо понятие), понеже най-често за индивидуализиране на предмет от тази категория се използва в речта. Но дали това ще е „значение“ на думата Иван? Действително това име може да се съотнесе вън от контекста с въпросното понятие, но това е процес на мисленето, до това значение се стига по пътя на съждение-то. „Значението е отношение. . . Това отношение се явява не психически процес, а е акт, същността на който се определя от изпълняваната от него функция. . .“ съвсем уместно напомня А. С. Чикобава⁴². Не бива да се смесва тук логическият процес със знаковата функция на собственото име. Думата е знак, а знакът е релационно понятие, защото е знак, доколкото се намира в съотношение с нещо, което означава. Следователно характеристиката на знака е невъзможна без оглед на неговото отношение към означаваното. Словесният знак е „прозрачен“ за значението си. Мислене и език тук са в неразривно единство. Затова, като се отчитат в достатъчна степен сложните и разнообразни отношения, които съществуват между думите в езика и думите в речта, не трябва едно или друго свойство на думата, проявяващо се в нея като елемент на речта, да се приписва на думата като елемент на езика. Фактът че със собственото име „Иван“ се назовават в речта най-често лица от мъжки пол, не може да бъде основание да се определя това понятие като значение на думата „Иван“. Освен това със собственото име „Иван“ може да се назовава в речта не само „човек от мъжки пол“, но и нещо друго, например котарак, вол, сопа или даже коожу. Тогава какво остава като постоянно езиково значение

⁴⁰ В посочената на с. 25 статия, с. 58.

⁴¹ Противоположни на синсемантическите думи са автосемантическите думи, които изразяват значение вън от зависимостта им от други лексически единици, вън от контекста, ситуацията или изказването (виж Е. В. Гулыга, Автосемантия и синсемантия как признаци смисловой структуры слова, сп. Филологические науки, 1967, 2, с. 62—65.

⁴² „К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции“, в сб. „Язык и мышления“, Москва, 1967, с. 21.

на това име? Най-общото понятие „предмет“⁴³. Но това е „езиковото“ значение на всички собствени имена, защото собствените имена означават само предмети. За да означава, собственото име трябва да се съотнася с определен обект. Собствено име, несъотнесено с някакъв обект, не означава нищо, не означава общо понятие. А може да се съотнася с определен обект само в речта⁴⁴. Тук собствените имена не могат да означават общи понятия. Щом едно собствено име започне да означава общо понятие в речта, то вече не е собствено име, а се е превърнало в нарицателно по пътя на семантичната конверсия, която е една от проявите на постоянно-то взаимодействие между език и реч.

„В езика няма и не може да има нищо, което така или иначе да не се реализира в речта, но в речта може да възникне такова, което да не е в езика.“⁴⁵ Поради това е очевидно, че в речта могат да функционират като собствени имена и средства, които не са се установили в езика като такива, а от правописно гледище това е твърде важно. Защото контекстовото транспониране на нарицателни в категорията на ономите или на други изразни средства трябва да се отбелязва с главните букви. Такива случаи са често явление в речта и за правописен ориентир при тях трябва да служи индивидуализиращата функция на изразното средство, т. е. фактът, че то в конкретния случай се използва като название на определен обект. Обратното пък, превръщането на собствени имена в значещи елементи на езика, т. е. в нарицателни, зависи от тяхното актуализиране в речта. То различно се отразява на значението им. При едни от тях се засилва и ясно оформя единично понятие (щом започнат да се свързват постоянно и само с един обект) и те се превръщат в автосемантични думи, без да стават нарицателни. Това са названия на страни, държави, големи градове, имена на велики хора. Такива имена имат и във в речта определено конкретно значение, например името Наполеон Бонапарт или Париж. При други се натрупва понятийно съдържание до превръщането им в апелативи. Този процес, макар че не се отличава с голяма честота, е естествено явление за езика, защото думата е знак и нейното значение зависи от асоциациите, които тя създава с определен предмет

⁴³ Собствени имена могат да имат само такива обекти, които се мислят чрез конкретно понятие, обособяващо се в съзнанието като съвкупност от характерни признаци, чрез които се обобщават група предмети от определен клас. Не могат да имат собствени имена такива абстрактни понятия, чрез признаците на които се мисли не някакъв предмет като такъв, а само отделно свойство на предметите или отношение на предметите.

⁴⁴ Неоправдано е възражението, че и нарицателните придобиват своето конкретно значение само в речта. Работата е там, че те и във в речта имат „конкретно“ значение, т. е. означават нещо точно определено (което е тяхно основно значение), а преносната им употреба в речта или полисемията е съвсем друго нещо, тъй като между различните значения на нарицателното винаги има вътрешна връзка. Такава връзка съвсем не е необходима на собствените имена за да означават те различни предмети.

⁴⁵ Н. А. Амосов в цит. съч., с. 143.

или с понятие. Апелативното значение, с което започва да се употребява собственото име, обикновено няма нищо общо с неговата етимология и се оформя постепенно поради някаква обстоятелствена връзка между обекта, именуван с антропоним или топоним, и някакви други предмети, понятието за които започва да се означава със собственото име. Метонимичната употреба на собствените имена се нарича в лингвистиката антономазия.

Когато се говори за значението на собствените имена, не трябва да се смесва номинативното им значение с етимологичното им значение. На въпроса „Какво значи названието Париж?“ според Н. А. Никонов⁴⁶ може да се даде само един отговор: „Столицата на Франция“. С това той иска да подчертае, че собствените имена имат като свое значение само назоваването на определен обект. Но доколкото всички собствени имена произхождат от апелативи, те имат и своя вътрешна форма, която може повече или по-малко да се проявява или съвсем да изчезне. Вътрешната форма на собствените имена няма значение за тяхното функциониране в речта като знакови елементи на текста. Тя остава на втори план и при някои от тях прозира като нещо, което се долавя по-ясно или по-смътно зад прякото им значение. Поради това собствените имена получават понякога и дескриптивна (описателна) или сугестивна (експресивна) функция. Описателната функция на онимите е възможна най-вече при топонимите, и то доколкото вътрешната форма не влиза в противоречие с действителните съвременни признаци на обекта. Не може например да се приеме, че топонимът *Новгород* има сега описателна функция, тъй като това е един от най-старите градове на Русия, както и че *Червен бряг* е указание за някакъв „червен бряг“ при този град. Но например *Волгоград* има действително и описателно значение. Много от съставните собствени имена могат да служат в речта като собствени имена именно защото описват някакъв съществен (повече или по-малко) признак на обекта. Много от прякорите или прозвищата също разкриват (пряко или по метафоричен път) действителни качества на именуванния. Но антропонимите са възникнали не толкова като „описващи“, а като „приписващи“ (внушаващи) названия, защото са се давали още на децата, за да им се „припишат“ желани способности или качества. В това можем да видим една от проявите на примитивната вяра в магическата сила на словото. Днес сугестивните възможности на собствените имена се използват и като средство за характеристика на именуванния обект в някакво отношение или за идеологическо въздействие (най-често така се използват символчните собствени имена). Но дескриптивните и сугестивните възможности на собствените имена нямат пряко значение за функционирането им като знакови елементи на езиковата система, а се явяват нещо допълнително, което се използва различно в различните стилове. Невалидността на вътрешната форма за функциони-

⁴⁶ В цит. на с. 22 съч., с. 57.

ането на собственото име се вижда от известния факт за възможното противоречие между етимологичното му значение и обективните признаци на обозначаващото. Така едно лице може да носи името *Къдрев*, а да няма косъм на главата си. Днес, когато говорим за *Търговище* или *Кула*, когато назоваваме някого *Стоян* или *Бисер*, вече не мислим за онзи признак, който лежи в словообразуването на тези имена, а само за определено лице или град. Вътрешната форма се чувствава, разбира се, повече или по-малко, и то различно при различните изказвания, но тя общо взето твърде бързо избледнява при собствените имена. При каноническите собствени имена на лица или при чуждоезични топоними тази форма изобщо не е могла да се прояви в нашия език. Те по начало са слукли само да именуваат, не са имали никога нито „описваща“, нито „приписваща“ функция в речта и са станали база за оформянето на морфологичната категория собствено име. При ономите от домашен произход вътрешната форма се чувствава различно, но в повечето случаи се стопява при употребата им в речта, което способства за обособяването им в съзнанието на говорещите като особена категория от думи. При много от съставните названия, използвани в текста като собствени имена, индивидуализиращата и описващата функция вървят ръка за ръка. Те могат да бъдат собствени имена (т. е. да индивидуализират или конкретизират обект), доколкото позволяват да се „опише“, да се отдели съществен за индивидуализацията на обекта признак. Обаче и в този случай не изтъкваният признак сам по себе си, а контекстовото съотношение на съставното название с точно определен обект определя индивидуализиращата му функция и следователно необходимостта да се отбележи тя чрез главна буква. Тук няма да говорим за способността на собствените имена да служат с вътрешната си форма и чрез създаваните от тях асоциации и преживявания като средство на художествения стил⁴⁷, тъй като този въпрос няма пряко отношение към нашата задача.

2. И тъй, общото, което формира категорията на собствените имена, е тяхното значение в речта (а някои случаи и в езика) да бъдат названия на отделни предмети или на единични понятия. Те всички означават, т. е. назовават отделен предмет, независимо от значението на нарицателното или съчетанието, от което са конверсирани във функцията на собствено име. Това значение при тяхното използване в речта може да им предава само известна експресивност. Там където апелативът или съставното название за-

⁴⁷ Очерк за стилистично-художествените функции на „характеризиращите“ собствени имена има в „Стилистика художественной речи“ (Москва, 1961, с. 308—312) на А. И. Ефимов. Статии по този въпрос са разгледани и рецензирани във „Вопросы стилистики и художественной речи в Ученых записках и Трудях“ (1955—1957)“, сп. Вопросы языкознания, 1958, 4, с. 108—115. Виж и интересната статия на В. Н. Михайлов Экспресивные свойства и функции собственных имен в русской литературе, сп. Филологические науки, 1966, 1, с. 54—63.

губват значението си на общо понятие и означават в речта само един или винаги един точно определен предмет, имаме вече собствено име. Тук е и границата между собствени и нарицателни имена. А доколкото като факт на езика собствените имена могат да означават и нещо общо, то, както вече се подчерта, няма значение за знаковото им функциониране, защото е вторично, проявяващо се благодарение на обективния закон за връзката между частното и общото, валиден за цялата действителност. Тук връзката е обратна. Отива се от единичното към общото. А при нарицателните — от общото към единичното. Значението на собственото име е в неговата индивидуализираща функция. „Вместо да означава, както всички нарицателни, собственото име назовава“⁴⁸. То няма предназначение да обобщава и случайте, когато чрез него се обобщава са редки, например някои лични имена се използват като обобщени названия за националност (в същност тук собствените имена се употребяват преносно, като нарицателни): *Иван* за русите (откъдето и „Дядо Иван“), *Жак* за френския селянин (откъдето и названието на знаменитото селско въстание във Франция, наречено „Жакерия“), *Фриц* се превърна след Втората световна война в обобщено название на немските войници и поради това започна да се схваща като нарицателно и да се пише с малка буква.

Индивидуализиращата функция определя изразното средство като собствено име, а следователно и писането му с главна буква в онези случаи, когато то може да се употребява в речта и с апелативно значение. Броят на тези случаи, както вече се изтъкна, непрекъснато нараства във връзка с нарастващата необходимост от конкретизация на обектите. Това особено се отнася до съставните названия, тъй като при другите видове собствени имена (антропоними, топоними, зооними, астроними) индивидуализиращата функция обикновено е ясна във всеки контекст, във всяка ситуация, поради утвърдената езикова традиция да се схващат те като собствени имена, като етикиращи названия. Но и при тези имена в отделни случаи широката практика не може да прокара ясно границата между апелативна и ономастична употреба на думата или словосъчетанието, доколкото границата между ономи и апелативи не е някаква линия, а е ивица, в която постоянно и неусетно става преливане и взаимообмен между тези две категории. Затова и се явяват правописни колебания, когато лексикално-семантичната и морфологичната позиция на съществителното не е избистрена. Например дали е „По улицата мина един москвич“ или „По улицата мина един „Москвич“, „Той е истински донжуан“ или „Той е истински Дон Жуан“, „Това е цяла „Одисея“ или „Това е е цяла одисея“ и пр. По принцип е възможно (в съответен контекст) прехвърлянето на всяко нарицателно в категорията на соб-

⁴⁸ Е. Курилович, Положение имени собственного в языке, Очерки по лингвистике Москва, 1962, с. 252.

твените имена. Това се отнася не по-малко и до съставните названия. Обратният процес, конверсирането на ономите в апелативна лексика вече също не е рядко явление. Но тази семантична трансформация на изразното средство трябва да бъде установена в пишещия, за да определи той употребата на главна или малка буква. А това е въпрос на езикова култура. Оказва се, че въпросът за главните букви не е само правописен въпрос, а и лексикален. При това положение е очевидно, че не могат да се създадат правописни правила, обхващащи конкретните случаи на семантична конверсия между собствени и нарицателни, но все пак стремежът трябва да бъде към такава детайлизиране на правописните правила, което да обхване повече от възможните в речта случаи, когато е необходимо, да се дадат и конкретни списъци на нормализирани написания. С тях практиката трябва да бъде подпомогната, когато изниква трудната задача да решава морфологично-семантични въпроси, за които понякога се изисква значителен езиков опит и знания.

При морфологичната употреба на главните букви и особено при потребата им при съставните названия се срещат някои трудности и поради логическата недоизясненост на категорията „единично“ („индивидуално“) понятие. Разбира се, логиците винаги определят единичното понятие като мисъл за отделен, конкретен предмет, изтъквайки, че единичните понятия не трябва да се смесват с представите и че с тях се отделят най-съществените и постоянни елементи на предметите⁴⁹. Поради това, казват те, ние можем да имаме понятие за отделен обект и без да имаме представа за него. Общото понятието се изгражда въз основа на съществените му признаци, които можем да усвоим не само по пътя на непосредствено възприятие, на собствените разсъждения. Но същественото в отделните предмети е преди всичко онова, което е и общо. Образоването на понятията върви в две посоки: и от частното към общото, и от общото към частното. При образуването на понятията има стремеж не само да се обобщават единичните явления в по-широки понятия, като по този път се върви до създаването на най-висшите абстракции, но и обратният стремеж: от общите и абстрактни понятия да се извеждат диференцирани понятия, обхващащи многообразието на действителността и все повече приближаващи се до него. Така се оказва, че и единичните понятия отразяват твърде много общо. „Тъй например понятието „първа световна война“ или „втора световна война“ може само заради това и толкова да бъде наречено индивидуално понятие, доколкото тези понятия се явяват индивидуализирано приложение на общото понятие „световна война“ към еднократен ред исторически събития“⁵⁰. Именно това и прави границата между единични и общи понятия твърде неясна (особено що се отнася до абстрактните по-

⁴⁹ Виж например Ангел Бънков, *Логика*, София, 1964, с. 109.

⁵⁰ Бела Фогараши, *Логика*, Москва, 1959, с. 168.

нятия), а следователно остава неясно и морфологичното категоризиране на номиниращите ги средства. . . „Сократ е индивидуално понятие. Общо понятие е философия.“⁵¹ Но какви понятия по отношение на обема им са „български език“, „мезозойска ера“, „барок“, „нищоеанство“ и др. т. не е много ясно. Поради това в едни и същи езици, думите, които ги номинират, се схващат като съществени имена и се пишат с главни букви (английски, испански), в други като нарицателни и се пишат с малки букви. У нас те се възприемат като нарицателни. Би могло да се каже, че тези и такива думи са нарицателни, защото чрез тях се означават множества различни и частни проявления и приложения на дадена абстракция, отразена в названото понятие.

Има и някои общи понятия, чиито названия се пишат с главна буква. Това са фирмените и сортовите имена. С термина фирмено или сортово название означаваме думите, които се използват като маркиращо средство на цяла серия от еднородни предмети, която може да бъде съвсем различна по количество на съставлящите единици. В нашата епоха това са обикновено предмети на индустриалното или на земеделското производство. С маркиращата дума се означава същевременно и цялата серия, с други думи общото понятие на тези предмети. Следователно това са названия със значение и функциите на нарицателните имена. Понеже се появява постоянно и изведнъж все нови и нови количества и видове на такива предмети, те не могат да получат номинацията си от обществото. Както е известно, езикът е исторически сложило се явление и неговото развитие и в лексикално отношение не е зависело от волята на членовете на обществото. Но ето, че сега се създават номиниращи (спомагателни) средства по волята и желанията на производителите на новите предмети, защото те не само ги произвеждат, но и ги именуват. Разбира се, за тази цел се използва обикновено готов лексикален материал, поради което фирмените и сортовите названия имат характер на символични имена. Подборът на маркиращите думи обикновено се определя от извънезикови съображения, и то тъй че между етимологията на маркиращата дума и маркирания предмет няма вътрешна връзка. Тук се взема пред вид най-вече сугестивните възможности на номиниращото средство, а по-рядко то се използва като средство за описване. При появата им в речта фирмените названия се оказват първоначално в своеобразно отношение към езика. Те имат (щом са от домашен произход) конкретно материално съответствие, реално представено в речниковия състав на езика като лексическа единица. Новата употреба на тези думи (във функцията на етикети, марки) не може да бъде поставена обаче в един ред с обикновените случаи на преносна употреба. Тук прави впечатление пълният произвол, с който се избира дадена дума за изпълнение на конкретен

⁵¹ Пак там, с. 169.

оменклатурна функция. Именно затова се налага да се означава специалната маркираща функция на тези думи по някакъв специален начин. И затова те се оформят като символичните собствени имена, които обаче се отнасят за разлика от тях само до един определен конкретен предмет.

Когато фирменото название започне да се използва твърде често в практиката, то се свеща като обикновено нарицателно. Най-напред това става в разговорната реч поради присъщия ѝ стремеж към елипсис, като се изпуска нарицателното за родова съотнесеност, стоящо пред фирменото название (например вместо автомобил „Волга“ само „волга“). Колкото по-често се употребяват по този начин, толкова по-бързо фирмените названия се превръщат в апелативи⁵². Влиянието на развиващата се нарицателност се проявява в колебанието при писането им ту с малка, ту с главна буква (например дали „Покрай мене мина една „Волга“, или „Покрай мене мина една волга“). Бързото развитие на някои фирмени или сортови имена в апелативна лексика е следствие и от тяхната позиция в лексикалната система на езика на границата между собствени и нарицателни имена.

3. Когато назоваваме предметите с нарицателни, ние сме ограничени в употребата на тези имена от природата на самите предмети. Защото името, с което ще назовем даден предмет, трябва да категоризира предмета, т. е. да го отнесе към някоя от логическите категории (понятия), които е изработило човешкото съзнание. Това съвсем не е необходимо при собствените имена, тъй като тяхната задача не е да категоризират предметите, а точно обратното, да ги отделят от известна категория, да ги фиксират и индивидуализират, да ги отличат. Затова собствените имена са само един условен словесен (лексикален или синтагматичен) показател, с качеството на какъвто могат да се употребяват по пътя на ономастичната конверсия всякакви други съществителни или субстантивирани прилагателни и словосъчетания. А като следствие от това е и разнообразната им структура и семантика и различното отстояние между вътрешната им форма и означаваното. Собственото име може да има някаква връзка с предмета, който означава, т. е. с вътрешната си форма да отразява някакви негови признаци (например: *Трапезица, Царевец, Белчо, Василий Българоубиец*) или да му приписва някакви качества (*Красимир, торпедоносец „Дръзки“, кон Вихър*), но най-често не разкрива и не отразява фактически признаци, по които би могло да се узнае именуваното. Голяма част обаче от синтагматичните изразни средства, използвани като собствени имена, имат „описателно“ съдържание. Към категорията на собствените имена можем да отнесем не само граматически собствените имена (т. е. тези, които са станали факт на ези-

⁵² Сравни с А. А. Брагина, От номенклатурното знака к названию предмета, сп. Русский язык в школе, 1970, 6, с. 68—69.

ка, използват се само като собствени имена), а и всякакви други думи, когато се употребяват като условен знак за отличаване на лица, животни и различни други материални обекти (*свезвезда Змия, Воин Божилов, кобила Вакханка*).

Собствените имена могат да бъдат прости (еднословни) и съставни (фразеологизирани или обикновени словосъчетания).

„Пренасянето“ на думите и словосъчетанията в категорията на собствените имена става по два начина: а) като антропоними, топоними, зооними или астроними, при което ономизираните нарицателни или словосъчетания загубват прекия си смисъл и започват да функционират само като идентифициращ знак или адрес. Понякога обаче те запазват и прякото си нарицателно значение, т. е. имат и описателна функция, например *местността Трите дола, Жълтата река, Рилска река, проход Вратцата, Апостола на свободата*; б) като символични имена, когато се използват за етикетиране обекти от материалното производство, администрацията, социалния живот на обществото и др. т., при което често им се възлага и сугестивна или описателна функция, например: *прах за прање „Свежест“, сладкарница „Теменуга“, млекарница „Здраве“, отдел „Народна просвета“* и т. н. Символичните имена следователно имат и експресивна функция и тяхното избиране не бива да бъде случайно и немотивирано.

Съставните собствени имена могат да бъдат символични названия (*ресторант „Дълбок зимник“, трудово-кооперативно земеделско стопанство „Пети конгрес“, училище „Христо Ботев“*), а могат да бъдат и описателни съчетания (разкриващи някой характерен признак на предмета, чрез който той се отличава и фиксира в речта, например *Институт за български език, Министерство на народната просвета*) или фразеологизирани съчетания (*Черно море, Стара планина, Магеланови облаци*).

Освен това можем да говорим за „естествени“ и „изкуствени“ собствени имена. Първите възникват естествено, в процеса на историческия живот и развитие на народа и езика. Вторите са нарочно измислени по различен повод и във връзка с различни нужди на общуването. Част от тях се употребяват в речта наред с естествено сформиралите се имена (такива са измислените нови лични и фамилни имена, имената на новоименувани или преименувани обекти), а други остават само в книгите (фамилни имена на литературни герои, названия на места на действия и др.). Последните съставят тъй наречената поетическа ономастика, чиито източници са твърде разнообразни и своеобразни.

Цялото това разнообразие в структурата на собствените имена и в отношението между етимологичното им значение и предмета, който индивидуализират, няма особено значение за функционирането им в речта. Затова тук приемаме да наричаме собствени имена всички думи и словосъчетания, които се употребяват в речта с функцията на собствено име.

4. Във всеки съвременен език собствените имена съставят всею рода автономна подсистема. Поради по-особеното си място системата на езика и по-специалните си функции собствените имена не винаги се подчиняват на установените в граматиката и правописа норми. Смята се, че при тях са възможни някои условия, тъй като се отнасят само до отделни лица, ареали или обекти, което ги освобождава от необходимостта да бъдат строго унифицирани в модели, типове и парадигми като нарицателни имена. Имайки двама стопани — езикът с неговите закономерности и обiectството с неговите вкусове — собствените имена едновременно влизат и не влизат в речниковия състав на езика, и се подчиняват и не се подчиняват на неговите закономерности⁵³ обяснява А. П. Суперанска способността на собствените имена да варира с формата си. Нормите в топонимията и антропонимията са по-тясно свързани с извънезикови фактори и в това е тяхното отличие от общоезиковите норми. Необходимо е обаче, когато се установи една форма на лично или географско име, пък и на каквото и да било друго собствено име, да се спазва във всички случаи. А и изобщо не бива да се мисли, че при определяне на ономастичните форми допустим някакъв действителен произвол; и при тях съществуват типове и модели и са свързани с книжовната лексика, с морфологията и синтаксиса на книжовния език. В езика винаги е така: отделното и индивидуалното се подчинява на общото и категориалното. Поради това и собствените имена, общо взето, трябва да се подчиняват на граматичните, морфологичните и правописните правила и норми на книжовния език. Но понеже източниците, от които езикът черпи собствени имена, са все пак по-разнообразни от източниците за нарицателните, естествено е и кръгът на езиковите явления в тях да бъде по-широк. Това именно и обуславя способността на собствените имена да варира във фонетично, морфологично и словообразователно отношение.

Изискването собствените имена да се пишат с главна буква се обуславя от необходимостта правилно да се схваща тяхното значение във всички писмени текстове. Както вече се изясни, прилагането на тази норма създава трудности, доколкото в някои случаи несигурно категоризирането на изразните средства като собствени или като нарицателни имена. Затова е необходимо тя да се изследва във връзка със систематизацията на обектите, които се индивидуализират със собствени имена. Очевидно е, че за да се напише дадено име правилно, с главна или с малка буква, трябва да се знае какво означава то.

Първото условие за научно изследване в каквато и да било област се явява систематизацията на обектите от тази област. Тези обекти трябва да бъдат разпределени в такава последователност, че давайки определение на някой клас от еднородни в някак-

⁵³ „Ударение в собственных именах в современном русском языке, Москва, 1960, с. 25.

во отношение обекти, да използваме по-нататък това определение за определяне и на други обекти. Такъв принцип ще следваме и при систематизацията на обектите, които могат да се назовават със собствени имена.

II. УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ АНТРОПОНИМИ И ОБРАЗУВАНИТЕ ОТ ТЯХ ПРИЛАГАТЕЛНИ

I. Имената, с които се назовават помежду си хората (антропонимите, от гр. *ánthropos*, човек, и *ónoma*, име) са най-ярко очертаната група на собствените имена. Личните собствени имена лесно се разпознават и отделят като по-особена категория от думи, които всички без колебание пишат с главна буква.

В културните общества днес е установена и юридически закрепена предимно триименната система за идентифициране на гражданите (лично име, бащино име и фамилно име). Известно е, че в личносименното съчетание всички части се пишат с главна буква: Иван Минчев Вазов.

У някои народи още в древността се установява практика да се прибавят към личното име и различни други определители. Например римляните още по време на Пуническите войни са имали по четири имена (*praenomen*, *nomen*, *cognomen*, *agnomen*), напр. Публий Корнелий Сципион Африкански. У арабите още от IV в. личното име на някои лица е имало пет части (наречени: куня, исмалалам, нисаб, гисба, лакаб), напр. *Din Abu Fath Omar Ibn Ibrahim ol Nay-ani an Nisoburi* (Опора на вярата баща на Фатх, Омар, син на Ибрахим, Строител на шатри от Нишлур). При транскрибирането на такива имена всички части, които са значещи думи (т. е. имат самостоятелно значение), трябва да се пишат с главна буква, защото се схващат като собствени имена. При превод се спазват нормите на нашия правопис: с главна буква, освен личното име, се пишат само прозвищата.

Но и сега хората от много народи на Азия, Африка и Америка се назовават с едно име само, понякога придружено от прозвище, определящо различни признаци на лицето (възрастова категория, родо- или семеен произход, произход по място, лични качества и др.) Прозвищата са начало на антропонимията.⁵⁴ Личните

⁵⁴ Етимологията на много лични имена отвежда към характеристика на лицето по физически качества и недостатъци, по поведение или произход, към сравнения с различни предмети, животни, птици, към описание на различни добродетели и пр. И днес ясно проличава метафоричния характер на много лични имена: Вълчо, Камен, Вяра, Надежда и пр. За съотношението между лично-фамилно име и прозвище и тяхната функция в речта виж Г. А. Симинова, Фамилия и прозвище, в кн. *Ономастика*, АН СССР, Москва, 1969, с. 251. Въпросът за произхода и структурата на българските лични и фамилни имена е подробно разгледан в увода към „Речник на личните и фамилните имена у българите“ от Ст. Илчев, София, БАН, 1969. За произхода и значението на каноническите християнски имена виж: Борис Тимофеев, „Правилно ли мы говорим?“, Ленинград, 1963, с. 144—153; А. В. Супернатская, „Как вас зовут? Где вы живете?“, Москва, 1964, с. 74—90.

имена са започнали своето развитие като прозвища, пряко или метафорично даващи някаква характеристика на лицето. И в съвременната епоха, въпреки официалната триименна идентификация на лицата, продължават да функционират в отделни случаи и прозвищата, главно в сферата на устната, предимно народно-битовата реч. Сега прозвището се схваща като допълнително име, наложено на лицето от обществото и свързано в някакво отношение с обществената му дейност, личните му качества и жизнената му съдба. Така прозвището съчетава номинативната функция с характеристиката и оценката на обществото. Понякога тяхната поява е предизвикана от нуждата да се разграничават лица с еднакви имена, т. е. явяват се пак средство за допълнителна конкретизация. Ето защо прозвищата винаги се пишат с главна буква, например:

Такъв беше човекът, познат под името Дяконът, Васил Левски, Апостолът, който беше пратен от съдбата начело на цял рой проповедници и мъченици на свободата да разклати масите (Иван Вазов, „Немили-недраги“).

Във връзка със стогодишнината от рождението на Георги Киров издателство „Български писател“ отпечата в отделна книга избрани фейлетони и хумористични разкази от Майстора (РД, 17. VIII. 1967).

Прозвища са имали: Христо Ботев — *Бончур*, Неофит Рилски, Неофит *Бозвели*, Димитър Благоев — *Дядото*, учителят-възрожденец Киро Петров — *Бачо Киро* и други видни дейци на културното възраждане и национално-освободителните борби на нашия народ. Днес обаче прозвищата все повече стават преживелици и изчезват в идентифициращата практика на културните народи.

Към прозвищата трябва да отнесем и поредните числителни, означаващи хронологическа последователност при еднакви имена на царе, императори, крале, патриарси и др. т., поради което следва да се пишат с главна буква, щом са означени писмено с дума (обикновено се означават с римска шифра), например: *Хайле Селасие Първи* (сегашият император на Етиопия), *Олаф Пети* (норвежкият крал), *Хасан Втори* (крал на Мароко), *патриарх на всички арменци Вазген Първи*.

С главна буква се пишат и прякорите, които са прозвища с иронично, подигравателно съдържание. Ето някои от прякорите, които имат героите на Чудомир: *Дечо Буйното*, *Каба Иван*, *Черна Гана*, *Генчо Кулин*, *Лъжлив Съби*, *Слави Шерденя*, *Мирчо Фтичето*, *Петко Дявола*, *Тодор Съборифурна*, *Петко Петъкът*.

Необходимо е да се отличават от прозвищата обикновените приложения-нарицателни, даващи квалификация на лицето според принадлежността му към някаква професия, възраст, дейност, звание, титла, роднинско отношение и др. т., както е например в изречението: „Преди още вълчицата да почне да прави пакости, Петър овчарят беше я виждал и знаеше, че се навърта из тъдявашните места“. В целия разказ „Вълчицата“ Йовков постоянно поста-

вя определението „овчарят“ към името на своя герой, но го пише с малка буква, защото приложението не е прозвище на героя, а характеристика, която авторът му дава. „Прозвищните собствени имена са особен род приложения, които най-често квалифицират лицето не според неговата действителна принадлежност към група лица от една и съща професия, занятие, звание, титла и др. т., а му приписват признаци, каквито се притежават от такива лица. Фактически приложението е недействително по своята предметно-понятийна същност. Като прозвищно приложение то е немислимо без тази недействителност. То не идентифицира представата за лицето с действителните признаци, определяни от неговото положение в обществото или от неговата принадлежност към определен трудов колектив, напр. рибар, овчар, агроном, доктор“⁵⁵. Следователно такива приложения се превръщат в прозвища само когато загубят своята предметно-понятийна съотнесеност и започнат да се схващат като част от собственото име на лицето. Такъв произход имат например прозвището на предполагаемия основател на гр. Габрово Рачо Ковача или прозвището на основателя на българската промишленост Добри Желязков Фабрикаджията. Само когато се превърнат в същински прозвища подобни приложения трябва да се пишат с главна буква. Но не във всички конкретни случаи може да се определи съвсем точно как вече се схваща от обществото приложението — като прозвище или като обикновено нарицателно, поради което, когато зачести употребата на такива приложения при името, се явяват правописни колебания. В Правописния речник (София, 1966) са дадени като примери *Отец Паисий*, *Хаджи Димитър*, *Бачо Киро*, *Крали Марко*, от които се вижда, че в тези случаи приложението трябва да се пише с главна буква, защото се схваща вече като неразделна част от собственото име. Този списък обаче трябва да се разшири с още някои имена, които заедно с приложението са се лексикализирани като неразделна цялост, например *Патриарх Евтимий*, *Презвитер Козма* (в Правописния речник, с. XIV, са дадени с малка буква при приложението), *капитан Дядо Никъла*, *Поп Андрей*, *Поп Пейо*, *Поп Богомил*. Необходимо е да се регламентират тези и такива написания със списък в правописен справочник, за да се избягнат различията в писмената практика. Когато надделява съзнанието за нарицателния характер на приложението, то без съмнение трябва да се пише с малка буква, ако и обикновено да се взема с личното име, например: *Сирма войвода*, *Момчил юнак*, *Чавдар войвода*, *хан Аспарух*, *даскал Ботьо Петков*, *митрополит Климент*. Тези и такива имена, макар и по-рядко, се употребяват и без приложението.

Възниква и въпросът: трябва ли да се пишат с главна буква приложенията към имена на литературни герои, когато се свързват постоянно с личното име?

⁵⁵ Ст. Георгиев, Собствени прозвищни имена, сп. Български език, 1971, кн. 1, с. 20.

Не бива да се забравя, че такава практика се установява, когато в произведението авторът дава винаги името на своя герой с приложението. А необходимостта от подобно устойчиво съчетание се явява във връзка с характеристиката на героя и с ролята му в развитието на сюжета. Да се отчита само обичайното свързване на приложението с личното име като основание за писане на приложението с главна буква, означава в същност да не се разбира неговата функция за характеристиката на образа, защото писането на главна буква помага да се заличи нарицателният характер на приложението, а следователно и неговата характеризираща функция. Показателен пример в това отношение е името на всеизвестния герой на Алеко Константинов — бай Ганьо. Няма никакво съмнение, че нарицателното „бай“ към името „Ганьо“ писателят не случайно прилага като постоянен и неизменен атрибут на своя герой. Ганьо Балкански е именно „бай“, а не „господин“, защото по бит и светоусещане е представител на еснафството, а не на интелигенцията, произлиза от народа, макар че се отделя от него със своя морал и алчност. Но с писането на главна буква този характеризиращ смисъл на приложението-нарицателно до известна степен се заличава. Ето защо не бива да се смята, че нарицателните предпоставени приложения за титли, професии, роднински отношения и под. при имена на литературни герои могат изобщо да се превърнат в прозвища. Понеже не се схваща тъкмо това, срещаме писане с главна буква на такива приложения към имената на по-известни литературни герои. Но се практикува и писане с малка буква, а понякога на едно и също място и от един и същи автор се пише различно приложението. Например в известната „Панорама на българската литература (т. I, ч. I, София, 1966) на с. 509 срещаме: „Около образа на бай Ганьо се е създала твърде богата литература. . . Разказите за Бай (?) Ганьо се спояват от образа на героя“. Същото виждаме и в книгата на Г. Веселинов „Литературни очерци и портрети“ (София, 1959 г.), където на с. 27 четем: „Отделните очерци определят два основни момента в произведението — когато бай Ганьо действа в чужбина и след като се връща в България. . . В такъв смисъл не търпят критика всички ония, които виждаха в лицето на Бай (?) Ганьо националния тип на българина“.

Не е оправдано писането на „бай Ганьо“ с главна буква при приложението, защото е по-целесъобразно във всички случаи името на литературния герой да се употребява във формата, установена от автора в самото произведение. По същата причина трябва да пишем и: *балканджи Йово, хаджи Генчо, хайдут Сидер, майстор Манол, Чавдар войвода, чорбаджи Марко* и пр.

У нас се е установила вече практиката да пишем с главно Д имената на известните герои на западноевропейската литература *Дон Жуан* и *Дон Кихот*. Ние сме приели това писане не защото нарицателното „дон“ се пише в испански с главна буква (и там се пише с малка буква) или защото винаги се употребява до лич-

ното име, а поради голямата популярност на въпросните литературни имена в така установената форма. Но срещу такова съображение стои друго, което вече бе изтъкнато по-горе. Затова, ако искаме да бъдем последователни в правописа, трябва да пишем и „дон Жуан“, „дон Кихот“. Така ще се схваща правилно истинският смисъл на приложението и няма да се възприема като лично име.

Приложенията, означаващи длъжности и служебни звания, се пишат с главна буква и когато заместват личното име в официални документи (служебни писма, заповеди, наредби, заявления, молби и др. п.), в дипломатическата преписка, в някои публицистични материали и пр.)⁵⁶. Например в молба или заявление: „До другаря Директор на Икономическия техникум в гр. В. Търново“ или в заповед, наредба: „По нареждане на др. Управител на банковия клон в гр. Русе. . .“. В обръщенията „Другарю Директор“, „Другарю Началник“, „Другарю Председател“ и др. т., когато с тях започва текст на заявление или писмо, нарицателното съществително, назоваващо длъжността или званието на лицето, към което се обръщаме, се пише с главна буква. Самият текст също започва с главна буква, щом е отделен от обръщението с нов ред. Така се означава официалният тон, който е регламентиран в документите и при служебните отношения. Тази употреба на главната буква е стилистично-експресивна, а не идеографична.

Когато обаче нарицателното съществително за титла, звание, длъжност и т. н. се прилага към личното име, приложението и в официални документи и текстове се пише с малка буква. Например едно писмо на др. Т. Живков до ръководителите на някои културни институти у нас (публикувано в „Работническо дело“, 20. V. 1968) във връзка с общественовъзпитателната роля, която тези институти трябва да играят, е адресирано така:

До председателя на комитета за изкуство и култура др. Павел Матов

До генералния директор на Българското радио и телевизия др. Богомил Нонев

До директора на Българската телевизия др. Леда Милева

До директора на Българска концертна дирекция др. Любен Божков

До директора на ДСП „Бюро естрада“ др. Борис Стоянов

Изключение в този случай се прави само по отношение на титлите и званията, с които се назовават държавните глави (кrale, царе, императори, президенти, председатели), например: *Негово превъзходителство*, *Негово величество*. Това се отнася и до следните титли: *Негово сиятелство*, *Негово светейшество*, *Негово високотреподобие*, *Негово високотреосвещенство*, употребявани в миналото, а и днес по отношение на висши духовни санове и лица с

⁵⁶ Сравни с бележката на Л. Андрейчин „Препоръки на Института за български език по някои езикови и правописни въпроси“, сп. Български език, 1956, 2, с. 170—171.

благороднически звания. Тези титли се пишат в официални текстове с главна буква (само в началото на съчетанието) и когато са употребени заедно с личното име на лицето, например:

Председателят на Президиума на Народното събрание Георги Трайков е изпратил поздравителна телеграма до Нейно величество Юлиана, кралица на Холандия, по случай рождения ѝ ден и национален празник на Холандия (НМ, 18. VIII. 1967).

Или:

Воден от духа на приятелството и добрите отношения, развиващи се между Иран и НР България, Негово императорско величество шахиншахът на Иран Мохамед Реза Пахлави Ариа Мехр е отправил покана до председателя на Президиума на Народна република България Георги Трайков да направи посещение на Иран (НМ, 18. VIII. 1967).

В неофициални текстове, имащи художествен или публицистичен характер, такива титли трябва да се пишат с малка буква, защото с тях в случая не се изразява официалният регламент към титулуваното лице, например:

В името на негово величество през периода от 1 януари 1942 до 4. IX. 1944 г. са били привлечени да отговарят за конспиративна дейност над 64,000 души. В името на негово величество за 12,461 души е искана смъртна присъда (ОФ, 20. X. 1970).

За специални експресивни цели обаче е възможно и в такива текстове да се използват главните букви при въпросните титли, както е например в книгата на Цола Драгойчева „Повеля на дълга“, където чрез писането „Негово величество“ се изразява по-ярко иронията на авторката:

Съдебният състав е военен, съдиите са офицери, в параден военен мундир е снето и „величеството“, чийто портрет изпълва стената зад съдийската маса. . .

Прокурорът е поручик Луков. Млад кадрови офицер на Негово величество, дал клетва за вяност на Негово величество, доказал със всичките си прояви досега непоколебима преданост към Негово величество. . . (с. 568).

В цитирани официални документи от миналото също е оправдана употребата на главна буква в такива случаи, както е в същата книга на с. 587:

25 юни, 5 часа след пладне. Присъдата. Тя не изненадва никого. И не смущава поради това никой от нас.

„Присъда № 175. В името на Негово Величество Борис III, цар на българите, днес. . .“

Не е правилно обаче в художествени и публицистични текстове да се използват главните букви при въпросните титли като средство за израз на личното отношение на пишещия, както е например в следния текст:

По това време дойде в лагера на опълченците Негово Императорско Височество Главнокомандувачият Николай Николаевич с

Августейшия си син Николай Николаевич младши, конвоиран от терските казаци (из спомените на Н. И. Кисов, поместени в книгата „Дружба през вековете“, София, 1967, с. 90).

Колелблива е практиката относно употребата на главни или малки букви и при писане на преведени чужди собствени имена, запазили прозвищния си характер и изразяващи понятие, а понякога и цяла мисъл. Например в българския превод на „Сивата сова“, книга за юноши от М. Пришвин (Държавно издателство, Варна, 1966), индианските имена, представляващи словосъчетания, са предадени с главни букви при всички съставящи ги думи: *Сивата Сова, Давид Белият Камък, Тоя, Който Ходи Нощем*. Излизало се е очевидно от практиката в руски език и от схващането, че всяка дума от тези съчетания, като елемент от название на лице, получава стойност на собствено име, поради което трябва да се пише с главна буква. Несъмнено, ако тези имена на лица бяха предадени в индианската им форма, всички съставящи ги думи щяха да бъдат за българина собствени имена и тогава писането им с главна буква би било напълно оправдано. При превод обаче се получава съчетание с характер на прозвище, а прозвищата се пишат в българското писмо, когато имат съставен характер, с главна буква само при първата дума. Затова е правилно тези имена да се напишат: *Сивата сова, Давид Белият камък, Тоя, който ходи нощем* (на индиански: *Уа Ша Куон Азин*). Именно така са възприети индианските имена в българското издание на „Синовете на Великата мечка“ от Лизелоте Велскопф-Хенрих (издателство „Народна просвета“, 1954 г.): *Червената лисица, Седналият бик, Вълчи гаватар, Големият баща, Светкавичен облак, Меден цвят*.

С главна буква се пишат и псевдонимите. Трябва да се отличават прозвищата от псевдонимите. Псевдонима лицето само си избира като условно име, с което ще действа в обществото, литературата или на друго поприще. Псевдоними най-често приемат писателите, но това може да се определи като вече остаряла практика. Повечето от младите писатели и поети навлизат сега в литературата с истинските си имена.

Псевдонимът обикновено е нещо произволно, несвързано с личността, делото или идеите на лицето. Но такава връзка може да съществува. Например Д. Полянов не случайно се е подписвал *Червеноризец Храбър*, Г. Караславов в някои от хумористичните си работи — *Червенокап*.

Псевдонимите биват:

а) фиктоними, т. е. лъжливо име, например Антон Страшимиров е писал под фиктонима *К. Кънчев*, Тодор Павлов се е подписвал с името *Ф. Грозданов*, истинското име на Емилиян Станев е Никола Станев.

б) криптоними (когато вместо истинското име се употребява някакво нарицателно или словосъчетание, разкриващо понятие), например: *Гаврош* — Славчо Васев, *Щастливецът* — Алеко Кон-

стантинов, *Винтовка* — Ал. Бурмов, *Самотен планинец* — Н. Г. Данчов, *Нов куриер* — Христо Кабакчиев, *Трети интернационал* — Хр. Ясенов, *Стар делия* — Васил Павурджиев.

Когато криптонимът е словосъчетание, с главна буква се пише само първата дума, както се пишат и прозвищата с подобна структура. Но като условни имена, криптонимите-словосъчетания могат да се пишат с главна буква и при двете думи, особено ако псевдонимът е получил широка известност и се е наложил като постоянно име на автора, например *Ран Босилек*, *Елин Пелин*, *Калина Малина*, *Falco Peregrinus* (Никифор Попфилипов). Писателят и сам може да оформи своя псевдоним-криптоним с главни букви в двете части, имитирайки личноименно съчетание: *Дякон Червени* — Ник. Хрелков, *Сам Самин* — Иван Аржентински, *Сиромах Пешеходов* — Хр. Радевски.

Нерядко в хумористични издания (а и другаде) срещаме псевдоними, съчетаващи лично име и прякор или прозвище: *Станю Познавача* — Дим. Подвързачов, *Стоян Овчарят* — Захари Стоянов, *Ганю Брѣмбѣзѣкѣт* — Георги Кирков.

По-рядко псевдонимите са фразеоними и тогава с главна буква се пише само първата дума: *Един от Клуба на моралното величие* — Ал. Константинов, *Господина от мансардата* — Хр. Смирненски, *На баща ми син* — Кр. Кюлявков, *Тодор с бялата аба* — Хр. Ботев⁵⁷.

При специална условна употреба на някое нарицателно вместо лично име, нарицателното се пише с главна буква, например: „Всички съветски хора с възторг следят полета на Космонавт — 6“.

2) Функция на лични имена придобиват нарицателните съществителни, когато означават олицетворени животни, растения, предмети или абстрактни понятия, играещи ролята на герои в литературни произведения:

В ролята на Старицата-просякиня *Олга Кирчева* изгражда ключителен художествен тип (НК, 27. XII. 1969); Тези толкова различни приказни герои е събрал и обединил с благородното си сърце *Малкият принц* на Екзюпери (НК, 20. I. 1968); Авторите на сценария са поканили на звездния бал и *Малката кибритопродавачка* и дървеното човече *Пиноккио* (НК, 20. I. 1968); Тогава от своя палат в *Голямата планина* излиза и най-младият месец — *Април*. . . Той докарва на църковни криле най-хубавата девойка на света — *Пролетта* (сп. Славейче, 1965, 3, с. 12); — *Сбогом, бабо Зимо!* — засмя се *Митко* и размаха ръчички (пак там, с. 3); Свири вятърът с тревога, / преспи трупа *дядо Мраз* (сп. Славейче, 1965, 10, с. 3);

⁵⁷ Повече за българските псевдоними виж в работите на Ив. Богданов: „Псевдонимите на българските писатели и публицисти“, сп. Септември, 1957, 12, и в „Речник на българските псевдоними. Писатели, публицисти, карикатуристи, учени“, София, 1961. Подробна класификация на псевдонимите е дадена и в „Под вымышленными именами“ от В. Дмитриев, сп. Русская речь, 1969, 4, с. 15—20.

Веднъж, когато спряла до чина си, Мравката видяла, че пристига в клас и Кукумявката. . . (сп. Септемврийче, 1966, бр. 8); Всичко вървяло благополучно, докато един ден се явила Съвест (фейлетон от П. Бакърджиев в РД, 10. VI. 1967); Как да премахнем трите вредни естествени склонности — това ще рече с какви методи да възпитаваме. Следователно остава само да се назове врагът, този триглав дракон, скрит във всяко човешко същество. Името му е Изявяване, Усамотяване, Задоволяване (Цв. Спасов, „Китайска хроника“, сп. Септември, 1967, 5, с. 131).

Но в приказки и приказни разкази, в басни, фейлетони и др. художествени жанрове всички предмети могат да станат действащи герои, като се назовават с членувани нарицателни. В произведения с по-елементарно художествено съдържание генеричната функция на членната морфема помага те да се осмислят като литературни персонафикации и без помощта на главните букви, например:

Скарали се веднъж графитът и дръвцето на молива. . . Графитът казал на дръвцето. . . (сп. Славейче, 1964, 3, с. 14); Помогла се змията на таралежа да не я преследва, че била още млада (сп. Славейче, 1966, 6, с. 7).

На същото основание и олицетворените в народните приказки животни могат да се назовават с нарицателни, писани с малка буква: *вълкът, лисицата, мечката* и пр. Възприетите в народноприказния стил и в детския език съчетания като *кума лиса, кумчо вълчо, баба меца, заю баю* и др. могат да се употребяват и като обикновени нарицателни вместо *лисицата, вълкът, мечката, заекът* (в РСБКЕ, т. II, с. 22 е даден пример от прозата на Ем. Станев: „Щом реката се отдръпне от коритото си, избитата и зашеметена риба остава из тревата и в калта и кума лиса се облачва с туй ядене“), а могат да се схващат и като собствени имена (в литературни преработки на народни приказки и в авторски приказки) и да се пишат с главни букви: *Кумчо Вълчо, Кума Лиса, Баба Меца, Заю Баю*.

В Правописния речник са дадени със съединителна чертица словосъчетанията *Кумчо-вълчо, Кума-лиса* (в РСБКЕ също: *Кумчо-вълчо, Кума-лиса*, но *Баба меца*, а в БТР: на с. 335 *Кума лиса*, на с. 375 *Кума Лиса* и *Кумчо Вълчо* и на с. 406 *Баба меца*). Известно е обаче, че в собствени имена съединителна чертица се пише, според установената у нас практика, ако се съчетават две самостоятелни и отделни по своята обектна съотнесеност собствени имена, напр. *Австро-Унгария, София-Подуене*, или се съединяват две имена като название на едно лице, напр. *Дора Иванова-Мирчева, Петър-Асен*. Това се отнася и до транскрибираните чуждоезични собствени имена. Може би Правописният речник приема писането на съединителна чертица (и малка буква при втората дума) при въпросните съчетания като знак за тенденцията към сливане на думите в сложна лексикална цялост. Ако и действително такава тен-

енция да съществува, не е оправдано при собствени имена и при съчетания, играещи ролята на собствени имена, да се отразява тя в този начин само в отделни случаи, защото такава тенденция има и при много други съставни собствени имена, напр. *Хаджи Димитър, Крали Марко, бай Ганьо, Дон Жуан, Бяла черква, Червен ряз* и пр. По-оправдано би било писането на съединителна чертица (било поради алитерацията, или поради единното лексикално значение на двете думи), когато такива съчетания се схващат като нарицателни, напр. *кумчо-вълчо, кума-лиса, заю-баю, калина-маина*. Ето защо, според вече изтъкнатото, трябва да се пише или *кумчо вълчо, кума лиса, баба меца, заю баю* или *Кумчо Вълчо, Кума Лиса, Баба Меца, Заю Баю*.

Названията на митологичните олицетворения, за които се мисли, че съществуват в множество, се пишат с малка буква: *дриада, давън, сирена, нимфа, вакханка, самодива, вампир, дух, дявол, призрак* и пр. Но божествата могат да имат и собствени имена: *Бевс, Хера, Аллах, Христос, Буда* и пр.

Понякога срещаме думата „бог“ и нейните синоними — „господ“ и др., написани с главна буква. Това се възприема преди всичко в църковните издания и може да се отнесе към стилистичната потреба на главните букви. Те очевидно се използват в случая като знак за едно по-особено отношение към изразяваното от думата понятие, което е във връзка с религиозното учение и философията на църквата. Даже и в едно научно издание, каквото е „Св. Климент Охридски. Слова и поучения“ (София, 1970), направено от Синодалното издателство, намираме не само думите „бог“, „господ“ с главна буква, но и всички заместващи ги думи, например:

Нали и Господ е казал: „Който Ме обича, и Аз ще го възлюбя и ще му се явя Сам; ще Си направя жилище в него и той ще Ми бъде син, а аз ще му бъда баща (Похвално слово... за Кирил Философ, с. 38).

С думата „бог“ обаче винаги се означава (ако и да се има предвид „единния“ и „единствения“ християнски бог) едно от множеството митологични олицетворения, създадени от множеството митологични олицетворения, създадени от човешката фантазия, поради което няма лингвистични основания тя да се пише с главна буква. Поради това е съвсем логично, че в научни и публицистични издания е прието писането на тази дума и нейните синоними във всички случаи с малка буква, даже и когато се предават текстове на автори, в чийто християнски мироглед не можем да се съмняваме, например:

Когато отиде на Олимп при брата си Методий, той заживя и започна непрестанно да се моли богу, беседвайки само с книгата „Из живота на Кирил“ от Кл. Охридски в книгата „Старобългарски страници“ от П. Динев, 1966, с. 31).

Религиозните съображения могат да имат някакво значение за правописа на църковните издания, но в научния и публицистич-

ния език главните букви не могат да бъдат средство за изразяване на религиозния мироглед на един или други средновековен автор защото този мироглед може да се отрази в самия текст, в неговото съдържание, но не и чрез правописа. От тази гледна точка неправилно например възприетото в сборника „Бележити българи“ (т. III, София, 1969) писане с главна буква на прилагателното „божи“, когато се предава приписката на Пимен Софийски към препишания от него миней (в 1618 г.) за Сеславския манастир край София:

Грешният аз йеромонах Пимен възжелах да съставя този миней. Ако и лошо да е написанието и словото, но думите са Божи и на този, който чете с любов и внимание, душата се наслаждава. . . А словата Божи хранят душата и с нея пребивават. . .

Същото се отнася и до художествената литература. В едно издание на Йовковите разкази намираме следния текст (от разказа „Несполуки“) с главни букви при синонимите на думата „бог“ което от гледище на вече изтъкнатото е неправилно:

— Ти да не се боиш, дръж за ушите. Докато кажеш: „Во името Отца и Сина и Светаго Духа“ — страшното ще се изгуби, а в ръцете ти ще останат ушите на делвата.

Но в художествената литература възможностите за стилистична употреба на главните букви са все пак по-широки и разнообразни, тъй като тук изобщо езиковият материал овоеобразно се претворява за нуждите на естетическото пресъздаване на света и думите получават допълнителен (авторски) експресивен пълнеж. Авторската конотация се изразява, разбира се, преди всичко чрез самия текст, но в отделни случаи и чрез главните букви. Ето защо и при синонимите на думата „бог“ можем да срещнем писане на главна буква, когато с това се постига оправдан художествен резултат, например олицетворение, както и в следните стихове:

Благодаря ти, Творче, в тоз час тежки,
че дал си ми на песните дарът:
и песните, като сълзите жежки,
скръбта услаждат, мъките церят.

(Ив. Вазов, „Като пчели“, Съчинения в четири тома, т. I, 1970, с. 244).

Или:
И днес — я виждам — каменно-спокойна,
потънала в гушата си двойна,
И днес я чувам — със молитва строга
тя разговаря пак направо с бога.
И днес я чувам: „О, сестри и братя,
о, вий, които сте за Него слепи,
към Него прогледнете! С кръв и пепел
от небесата той при вас ще слезе.

(Дамян П. Дамянов, „Адвентиската“, РД, 20. II. 1972)

3. Както вече се изтъкна, между нарицателните и собствените

мена няма каменна стена, няма рязка граница. Постоянно и естествено явление в езика е преходът на имената от едната в другата категория. Във всеки език има немалък брой нарицателни мена произведени афиксално или без морфологични промени от обствени имена. В книгата на Д. С. Мгеладзе и Н. П. Колесников „От собственных имен к нарицательным“ (Тбилиси, 1970) се върди (с. 8), че например в руски език има около 1500 антропонима (нарицателни, образувани от лични собствени имена). Процесът на превръщане на собственото име в нарицателно с определено значение (а понякога и с ярка експресивна окраска) е доста често твърде сложен и е социално-исторически мотивиран. Този процес се управлява от общия за езика закон за преминаване на окационалните метафорични употреби на думите (или метонимични потреби) във факт на системата. „За да се превърне каквото и да било метафорична употреба на думата във факт на езика, тя трябва да придобие повече или по-малко устойчив характер, т. е. необходимо е самото усещане за метафоричност на дадена употреба да бъде отслабено или съвсем изтрито за значителна част от говорещите“⁵⁸. И собствените имена се превръщат в нарицателни в зависимост от разпространението им в нарицателна функция из различните текстове. При това този преход зависи и от разнообразни други условия: влияние на исторически събития, обичаи, нрави, религия, художествена и религиозна литература, фолклор и пр. Ако със собственото име започне да се назовава известно на народа и актуално за времето понятие, то бързо се превръща в нарицателно. Очевидно е при това, че развитието на този процес ще е различно при различните собствени имена. При едни от тях той е напълно завършен, при други се запазва и собственото, но се проявява и нарицателното значение, при трети ще срещнем само отделни авторски употреби⁵⁹. С това са свързани и правописните трудности относно малките и главните букви при такива имена.

От морфологично гледище преминаването на антропонимите в антропономи става по два начина: афиксално (в същност така се създават нови думи) и с нулева афиксация (без морфологична промяна), като се създават омоними.

Когато антропономът е образуван с афикс, в неговото писане малка буква няма съмнение, защото ясно се осъзнава като нарицателно, например: *Кант — кантианец, Хитлер — хитлерист, Бо-*

⁵⁸ Виж „Русский язык и советское общество. Лексика современного литературного языка“, Москва, 1968, с. 104.

⁵⁹ Още Л. В. Щерба отбелязва, че „тук, както и навсякъде в езика (и във фонетиката, в граматиката, в речника) са ясни само крайните случаи. Междимните пък още в своя първоизточник — в съзнанието на говорещите — са колебаещи се, неопределени. Обаче това неясно, колебаещо се трябва повече да привлича вниманието на лингвиста, тъй като тук... ние присъствуваме на еволюцията на езика“ (в „Некоторые выводы из моих диалектологических лужицких наблюдений, Петербург, 1915 г., с. 1, според Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, Москва, 1965, с. 25—26).

тев — ботевовед, Спартак — спартакиада, Марке — марксизъм
Тартюф — тартюфщина, бай Ганьо — байганьовщина.

В немалко случаи обаче собственото име се превръща в нарицателно, без да се променя морфологически вследствие зачестилата му преносна употреба, която става широко известна и общоприета. Езиковата метафора или метонимия с течение на времето губи своята преносна употреба, а преносното значение започва да се възприема като пряко. Така именно отдавна са се установили в езика и са получили международна употреба антропоними като *меценат* (от името на Меценат, римски богаташ от I в. до н. е., оказал поддръжка и материална подкрепа на поетите Вергилий, Хораций, Проперций и др.), *цезар* (от името на Гай Юлий Цезар), *крал* (от името на Карл Велики), *крес* (от името на лидийския цар Крез, смятан за един от най-богатите хора в древността), *донжуан* (по името на Дон Жуан, герой на любовни приключения в испански народни приказки и действащо лице в произведенията на редица западноевропейски писатели от XVII — XIX в.).

Отонимически новообразования се създават и в специалната терминология, където се установяват съзнателно като названия на мерни единици (най-често) в чест на заслужили деятели в някоя област на науката, например: *рентген* (по името на немския физик В. К. Рентген, открил в 1895 г. невидими лъчи, получили название рентгенови), *волт* (по името на италианския физик А. Волт, живял от 1745—1827 г.), *ампер* (по името на френския физик Ампер, 1775—1836). Такъв произход имат още следните термини: *ват*, *ангстрем*, *гал*, *херц*, *кулон*, *кюри*, *максвел*, *ом*, *фарад* и др.

В други случаи антропонимите възникват вследствие продължителното използване на собствени имена като маркиращи думи, например: *форд*, автомобил, произвеждан от американска автомобилна фирма, основана от Х. Форд (такива са и: *биук*, *пакард*, *рено*, *ситроен*, *опел* и др.), *винчестер*, вид пушка (по името на изобретателя ѝ Винчестер, 1865 г.), *маузер* (по името на двама немски оръжейни конструктори Павел и Вилхелм Маузер), *шрапнел* (по името на английския изобретател Г. Шрапнел, 1761—1842). От собствени имена произхождат още нарицателните *дрезина*, *максим*, *пулман*, *фиакр*, *муромец*, *цепелин*, *манлихер*, *браунинг*, *колт*, *сандвич*, *френч боливар*, *батиста*, *гоблен*, *фокер* и редица други.

Друг източник за поява на антропоними са известни собствени имена на герои от литературни произведения, митологията, историята. Много от тези имена имат широки сугестивно-асоциативни възможности, понеже са свързани, като носители на типични черти, с понятия, имащи дълговечност и широка известност. Така те стават представители на определени признаци и оценки, които се именуваат със собственото име, поради което метафоричната употреба на такива имена се засилва в езика. Когато започнат да се употребяват в широката практика като нарицателни, те се превръщат в антропоними, каквито са например *донжуан*, *юда*, *тар-*

оф, молах и др. Не винаги е ясно обаче кога такива имена трябва да се схващат като вече оформени и утвърдили се нарицателни. Орбали това имена като *бай Ганьо*, *Квазимодо*, *Аполон*, *Венера*, *Бливер*, *Давид*, *Голиат*, *Дон Кихот*, *Херкулес*, *Езон*, *Арлекино*, *Урбон*, *Хамлет*, *Диоген*, *Каин*, *Колумб*, *Коробочка*, *Манолов*, *Марс*, *Мефистофел*, *Нарцис*, *Мюнхаузен*, *Пилат*, *Печорин*, *Собачевич*, *Туст*, *Хлестаков*, *Яго*, *Ганимед*, *Морфей*, *Немезеида* и още много други, употребявани в сравнителни изрази или като характеризационни названия, се схващат различно: от едни като нарицателни (когато не се осъзнава връзката със собственото име), от други като преносно употребени собствени имена. Повечето от тях все още използват само като една метафора, при което се изменя личностноиминативната съотнесеност, т. е. името се отнася към други хора, заедно с онова понятийно съдържание, което е присъщо на назоваваното лице, например:

Какво е слабият ветрец пред урагана?
И езеро набърчено пред океан?
И плява пламнала пред пламъка на ада?
Де Омирът на таз ужасна Илиада?

Ив. Вазов, „На кръста“, Събрани съчинения в четири тома, т. I, 1970, с. 375); Това е новия Прометей, освободен от игото на боговете (Хр. Смирненски, „Работникът“); В лицето на Алеко социалистическа България навярно загуби и бъдещия български Амичис (ЛФ, 26. V. 1967); Той е цял Херкулес с това тяло; Той Шекспир на нашата епоха.

Писането на тези и такива имена, употребявани за сравнение или характеристика, ту с малка, ту с главна буква, говори, че въпросът не е ясен за широката практика, а и че те все още не са лексикализирани като нарицателни омоними на собствените имена. Повечето от тях рядко се употребяват в нарицателен смисъл и особено ако са широко известни като имена на литературни, исторически или легендарни герои, се схващат като собствени имена и в метафоричните изрази. Следователно трябва да се запазва писането им с главна буква. Така е разрешен този правописен проблем в „Правила на руския правопис и пунктуация“ (Москва, 1956), където на с. 54 е казано: „Индивидуалните названия на хора превърнали се от собствени в нарицателни, се пишат с малка буква, например *ловелас*, *донжуан*, *меценат*, *ментор*. Но ако такива названия на хора само се употребяват в нарицателен смисъл, но не са се превърнали в нарицателни, се пишат с главна буква“.

Необходимо е в това отношение правописът да се регламентира и у нас по-точно: да бъдат посочени в официално правописно ръководство собствените имена, идващи от митологията, литературата или историята, за които може да се твърди, че са вече лексикализирани като нарицателни, като например *байганьо*, *кралитаро*, *донжуан*, *тартюф*, *юда*, *квазимодо*.

Заслужава специално изясняване и въпросът за писането на

собствените имена в състава на фразеологични съчетания като на пример: *изгубена Станка, мека Мария, многострадална Геновева, има да взема от Михаля, бяла Рада* (ракията), *червен Петко* (вицето), *Сърдит Петко, празна му торбата, Малък Сечко, голям Сечко* и др. М. Леонидова⁶⁰, като разглежда този тип фразеологизми, изтъква, че собствените имена в такива фразеологизми са загубили функцията и значението си на собствено име, защото те не означават нищо повече от понятие за лице в най-общ смисъл или с определени качества, а понякога и предметно понятие. „Правилата на правописа не могат да бъдат механически пренасяни и разпространявани и върху компонентите на фразеологизмите, тъй като те загубват качествата си на думи, а правилата на пунктуацията — за фразеологизмите, тъй като те влизат в състава на изреченията като цялостни единици, неделими на части, независимо от своята структурна организация“ пише и В. Г. Молотков⁶¹. Той смята, че всички компоненти на фразеологизмите трябва да се пишат с малка буква, понеже никой от тях не може да бъде разглеждан като собствено име. Такава мисъл развива и Кристалина Чолакова: „Лексикалното значение на тия семантично монолитни единици като сложна нечленима семантема показва, че в техните граници тези елементи (собствените имена, б. м.) не означават имена на конкретни лица или географски понятия. . . Употребата на главната буква при компоненти, етимологически свързани със съответното собствено име (лично или географско), които в границите на фразеологизма имат морфемна стойност (т. е. нямат конкретно значение, а изразяват някакво най-общо понятие, б. м.) теоретически е неоправдана и е в противоречие с езиковата природа на тези единици“⁶².

Все пак, когато се решава този въпрос, трябва да се има предвид, че макар и да не функционират във фразеологизмите като ономастична лексика, генетически тези компоненти се осъзнават винаги като собствени имена. И именно доколкото се осъзнава като такова, собственото име има във фразеологичните изрази важна роля на център на образното им значение. Затова е желателно да се запази писането с главна буква в пословици, поговорки и други фразеологизми не само на антропонимите, но и на зоонимите и топонимите, например в изразите *между Сцила и Харибда, Содом и Гомор, Вавилонска кула, преминавам Рубикон, блажена Аркадия*. Чрез главната буква се запазва известна мотивираност на тези изрази. Пълното им демотивиране не обогатява, а обеднява съдържанието им. А тъкмо това се постига чрез малките бук-

⁶⁰ Функцията на собственото име в българските фразеологични единици. Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, с. 745.

⁶¹ Във „Фразеологическият словарь руского языка“.

⁶² Структурно-синтактични особености на фразеологическите единици и пунктуация и правопис, Известия на Института за български език, кн. XIX, с. 391—401.

и. По-друго е положението в идиоматизираните или терминологичните съчетания, където собственото име е станало прилагателно *сизифов труд*, *пирова победа*, *питагорова теорема*). Освен това в пословици, поговорки, крилати изрази и др. избледняването на личното име като онома се намира на различна степен в различните случаи. И в нашите тълковни речници те са дадени с главна буква, например *гоня Михаля* (БТР, с. 111), *Сърдит Петко*, *празна му орбичка* (БТР, с. 893), *червен Петко* (РСКБЕ, с. 609) и т. н.

4. Щом като по начало собствените имена означават единични понятия и отделни предмети, могат ли да образуват форми за множествено число и по-специално антропонимите могат ли да имат форми за множествено число?

Има собствени имена във антропонимията и топонимията, които функционират именно във формата за множествено число (т. е. те са *pluralia tantum*), например наименованията на някои планини: *Родопи*, *Анди*, *Кордилиери* (тук формата може да се обясни с особената структура на обекта, който се означава), названията на някои островни групи: *Бермудски острови*, *Азорски острови* или в други случаи, например *Балканите*, вместо *Балканския полуостров*, *Съветите* вместо *Съветския съюз*. Такива са и някои чужди фамилни имена, които са познати у нас и които генетически са *pluralia tantum*, като *Бокерини*, *Пучини*, *Белини*. Разбира се, това не е същинско множествено число, защото въпреки формата си, думите означават един предмет.

Но форми за множествено число могат да образуват и антропоними, които по начало функционират с форма за единствено число. Известно е, че тези форми се образуват с наставките *-овци*, *-евци* (*Ивановци*, *Асеновци*), *-ови* (*отивам у Иванови*), *-ини* (*у лелици Генини*) или направо с окончание *-и* (*Петров — Петрови*, *Мари — Мари*, *Юда — Юди*).

Очевидно е, че за да се определи дали и те трябва да се пишат с главна буква, е нужно да се категоризират морфологически като собствени или нарицателни имена. А това значи да се види каква е тяхната номинация, какви обекти се сочат с тях. Още повече, че в номинативно отношение те не са еднородни.

а) С формите за множествено число, образувани с наставки *-овци*, *-евци* от лични и фамилни имена, могат да се означават много лица с едно и също име. Морфологическата категория на множественото число в такъв случай се определя от А. В. Суперанска по следния начин: „Ако реално съществуващите хора с името Джон са двама или повече, употребата на думата Джон в множествено число съответствува на положението на нещата, както е вярно и това, че на света има не една Темза, а три. И Темзите и Джонитата не стават нарицателни поради това, че са повече от един (една)“⁶³. Така че формите, означаващи много лица с дадено име, на-

63 В първата от цит. на с. 24 книги, с. 115.

пример *Много Ивановци* (т. е. юнаци с името Иван) *загубиха юнашките си глави в тая битка*, не се превръщат в нарицателни и трябва да се пишат с главна буква.

б) С главна буква трябва да се пишат и формите на *-овци, -евци, -ци*, образувани от фамилни или прозвищни имена и означаващи членовете на дадено семейство (т. е. пак много лица с еднакво собствено име, в случая фамилно)⁶⁴, род или династия, например:

Защото *Звездарците* (от прозвището *Звездар* и фамилното име *Звездаров*, б. м.) в *Бендерлий хем са много*, хем — кажи го — половината са *Антоновци* (Б. Глогински, „Улица на усмивките“, 1967, с. 68); Един млад и жизнен народ със славна история, който броне за свои прадеди *Крумовци, Симеоновци, Самуиловци, Асеневци* е достоен за по-човешки живот (Ив. Вазов, „Хъшве“); Той е от рода на *Хаджипетковци*.

в) Формите за множествено число, образувани с окончанието *-и* от фамилно име, означават също членове на дадено семейство или род, т. е. пак лица с еднакво фамилно име, и се пишат с главна буква, например: *Поканен съм на вечеря у Иванови, у Хаджиниколови има сватба; Стефанови женят днес дъщеря си* и пр.

г) За да се означат членовете на даден семеен колектив, могат да се образуват и форми за множествено число с окончанието *-ови* или *-ини*, образувани от лични имена, например: *Отивам да играя у Владкови* (форма, образувана от личното име *Владко*). Когато например малкият съобщава това на майка си, той има предвид дома, къщата на своя другар *Владко*, но формата за множествено число съобщава това не направо, а назовавайки членовете на семейството на *Владко* с неговото име. Същото значение имат и формите на *-ини*, образувани от лични имена на жени, например: *Тази вечер у Радици има седянка; Сиромашки живееха лелици Геници*.

В изредените дотук форми за множествено число се запазва писането с главна буква, защото не се образуват категоризиращи нарицателни, а се означава само множественост на лица с еднакво лично име или фамилно име или пък означени чрез едно от името на лицата в семейния (родовия) колектив.

д) От антропоними могат да се образуват обаче с наставки *-овци, -евци, -ци* форми за множествено число, означаващи лица, които притежават качествата на лицето или действуват, постъпват като лицето, от чието име е образувано назоваващото ги нарицателно. Но защо такива нарицателни в повечето случаи (което означава, че практиката не е напълно установена и научно уточнена) се пишат с главна буква? Очевидно, съображението за това е,

⁶⁴ От такива форми произлизат и немалко топоними, пръснати по целия Балкански полуостров (виж Йордан Заимов, Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия, БАН, 1967, с. 13.

че те „само се употребяват в нарицателен смисъл, а не са се превърнали в нарицателни имена“. Тази формулировка, дадена в „Правила на руския правопис и пунктуация“ (и посочена вече тук на с. 45) се отнася обаче до преносната употреба на антропоними, взети в основната си форма. Но все пак вторият израз от цитирания текст е илюстриран с примери, в които преносно употребените собствени имена са взети в множествено число (при което номинативната функция на собственото име по-значително се променя в сравнение с преносната употреба на основната му форма): *Может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов Российская земля рождать (Ломоносов); Не каждый день рождаются Гоголы и Шедрины.*

Ако преведем последните две изречения на български език, ще получим от собствените имена формите „платоновци“ (с форма за единствено число *Платон*, а не „платоновец“), „нютонувци“ (с форма за единствено число *Нютон*, а не „нютоновец“), „шchedриновци“ (с форма за единствено число *Шchedрин*, а не „шchedриновец“), „гоголевци“ (с форма за единствено число *Гогол*, а не „гоголевец“). Вярно е, че в този случай формите за множествено число нямат съответни нарицателни за единствено число, т. е. не са произведени от лексикализирани антропоними. Но все пак в дадените изречения те имат чисто нарицателна функция, означават не много лица с еднакво име, а една „мисъл“ за човешко поведение, за определен тип на характера, за съчетание на определени качества и следователно означават понятие, поради което трябва да се пишат с малка буква. В своята статия, разглеждаща начините за образуване на плурални форми от собствени имена, М. Павлова⁶⁵ сама привежда доста примери, илюстриращи съществуващото разнописание на въпросните форми ту с главна, ту с малка буква:

Има фантазори, които мислят, че може да направят някакъв преврат. Това са фалшиви и злополучни кандидати за наполеоновци (Г. Димитров, Съчинения, т. III); Кандидатите за бъдещи хитлеровци и гьоринговци не могат да очакват по-добра съдба (пак там); И Горан преди е бил сред тия същите люде. Нима няма да дойде ден, когато всички ще станат горановци (А. Дончев, „Време разделно“); А кралитарковци и момчиловци били едри хора и заемали широко място в народната душа (Н. Хайтов, „Писма от пущинаците“); Те (родителите), б. м.) искат децата им да станат всички Бетховеновци, Пушкиновци, Дарвиновци (в. Вечерни новини, г. XIV); От тия гъби той е направил чорба за българската Муса. . . , която той уважава и слави така също, както я уважават и славят различните Войниковци (Хр. Ботев, в. Знаме, I, 9); Всяка страна има собствени Хитлеровци, Гьоринговци, Гьобелсовци (Г. Димитров, Пред фашисткия съд).

⁶⁵ За някои съществителни имена с форма за множествено число *-овци*, *-евци*, *-ци*, сп. Български език, 1968, 2—3, с. 246—248.

Безспорно е, че тук всички форми за множествено число, образувани от фамилни или лични имена, имат еднаква семантична функция: те означават мисъл за лица с качества, постъпките или действията на лицето, назовано с антропонима. Сама авторката пише всички тези думи — *наполеоновци, донкихотовци, бетховеновци, пушкиновци, дарвиновци, байганьовци, христосовци, горановци* — когато ги споменава във от изреченията, с малка буква, защото ги схваща като нарицателни. Тъкмо тази практика би трябвало да се установи като задължителна норма за писане на плурални форми от собствени имена, когато се използват в разглеждания вече смисъл⁶⁶. „Употребата на малката буква трябва точно така да отразява превръщането на собственото име в нарицателно, както употребата на главните букви — превръщането на нарицателните в собствени“ казва В. Ескова⁶⁷ във връзка със съществуващата правописна тенденция в съветския печат (на която, впрочем не е чужд и нашият печат, както се вижда от вече цитираните примери на М. Павлова, а и от дадените по-долу) да се пишат с малка буква такива форми, които дават отрицателна характеристика, а даващите положителна или неутралните — с главна буква. Ескова обаче приема, че е оправдано писането на тези форми с главна буква, защото препоръчва в „Правилата“ да се дадат подходящи примери и за „отрицателни собствени имена в множествено число, написани с главна буква“ (с. 152).

Както вече се видя, и у нас правописът в този пункт различно се схваща. Ето още някои примери:

Той ту говори, че байганьовците са „еманация на печалната действителност. . . (Г. Цанев. Страници от историята на българската литература, с. 233); Само лудите и продали съвестта си писачи като Крапчев, Кожухаров, Ал. Ганчев, жековци, бенедиктовци, и управници като филовци, божиловци, шишмановци и пр. могат да се надяват и очакват Германия да победи („Работническо дело. Избрани статии и материали 1927—1944“, 1954, с. 708); Но въпросът за д-р (така!) кръстевиц никога впрочем не се е състоял в туй, где е кривото и правото. („Българска литературна критика“, т. I, 1967, с. 421); Очевидно наред с редицата преустройства в кад-

⁶⁶ В. А. Суперанска се съгласява с това схващане, но с известна уговорка: „Фактът, че тези имена са станали нарицателни и се употребяват не като индивидуални названия, а като означения на лица, притежаващи известни качества, говори за това, че те могат да се пишат с малка буква. Обаче фактът, че са произлезли от собствени имена, способствува да се задържат в тях главните букви, ако и тяхното значение в този случай да е само традиционно. Забавно е, че думите, означаващи добри хора, е прието да се пишат с главна буква, от уважение към тях а подобни думи, означаващи лоши хора — с малка буква“ (виж „Прописная и строчная буква в собственных именах разных категорий“ в кн. „Орфография собственных имен“, Москва, 1966, с. 26). Както се вижда обаче в същност тук не се посочва никакво сериозно съображение, изискващо писането на тези нарицателни с главна буква.

⁶⁷ Об одном наивном орфографическом приеме, в сб. Вопросы культуры речи, 6, 1956, с. 150.

ровата и финансово-инвеститорската ни политика предстои ни още задачата да отгледаме няколко нови Николай Гяуровци и в областта на филма, изобразителното изкуство, балета. . . (НК, 21. V. 1970); Това снизхождение. . . издава болката и огорчението на сатирика от съществуването на Дълакчиево-Чифчиевците, но същевременно е и един лъч оптимизъм (ЛФ, I. II. 1968); Без тези смешни чудаци. . . човечеството не би се развивало напред и нямаше да има над какво да размишляват Хамлетовците (НК, 28. III. 1968).

И така, когато се употребяват форми за множествено число на собствени имена като средство за характеристика на други лица, превръщат се в нарицателни и трябва да се пишат с малка буква.

5. Колебания относно употребата на главните букви възникват и при транскрибирането на чуждоезични лични и фамилни имена, когато в състава им участвуват и елементи, принадлежащи към категорията на служебните думи (членове, предлози, частици), или пък участвуват някои нарицателни, които означават титли, родствени отношения и подобни.

По начало, независимо от начина, по който се пишат в чуждия език, служебните думи от състава на личните имена трябва да се транскрибират с малка буква, тъй като от грамотния българин те се схващат и осъзнават именно като служебни, а не като номинативни елементи. Някои от тях се пишат в чуждите езици в състава на личноименните съчетания с главна буква, защото главните букви различно се използват като идеографично средство в различните езици. При транскрипция на български обаче не бива да се следва сляпо написанието на езика-източник. Така например членът *le, la* се пише с главна буква във френските собствени имена, например *Alain Le Léar, Eugène Le Roi*. В италианските собствени имена на лица предлозите, стоящи пред фамилното име (*de, di, da, del, della*), се пишат с главна буква, например в имената *Francesco De Felice, Salvatore Di Giacomo, Guido Da Verona, Arnaldo Della Tore*. Но в български тези и такива елементи трябва да се пишат с малки букви: *Франческо де Феличе, Гвидо да Верона, Арналдо дела Торе*, както и *Едмондо де Амичис, Алчиде де Гаспери, Джузепе де Сантис, Леонардо да Винчи, Гобриеле д'Анунцио, Тито дал Монте, Карло дал Балцо, Джина ла Бланки* и пр. Няма никакво основание да се променя това писане, когато служебните думи се пишат с апостроф до фамилното име, например: *Франческо дал'Онгаре, Ауро д'Алба*. Така трябва да се пишат и френските имена *Алфред дьо Мюсе, Леконт де Лил, Кув дьо Мюрвил, Антоан дьо Сент-Екзюпери, Ги дьо Мопасан, Ги Мартен е ла Бастид, Шарл дьо Бац Каstellморо д'Артанян, Арман дьо Силек д'Атос д'Отвил* и др. В отделни случаи членът *le, la* се пише във френски език слято с фамилното име. Слято трябва да се пише и в българската

транскрипция на такива имена, например Жозев Лагранж (Lagrange), Филип Льобон (Lebon), Виктор Льодук (Leduc), Жорж Льофевр (Lefevre), Алберт Льобрьон (Lebrun). С малка буква ще се пишат предлозите и в: немски имена (*Лудвиг ван Бетховен, Ван дер Любе, Йозев фон Айхендорф*), испански имена (*Лопе де Вега, П. Калдерон де ла Барка*), английски имена (*Томсън ъф Флийт*), холандски имена (*Паул де Грот, Никола ван Вейк, Винцент ван Гог, Хуберт ван Ейк*). Имената на някои холандски художници, когато се вземат без личното име, се пишат по традиция *Ван Вейк, Ван Гог, Ван Дайк, Ван Ейк*. Но по начало служебните думи, щом останат сами пред фамилното име, без личното име, трябва да се пишат с малка буква. Наистина такава употреба на чуждите имена у нас е по-рядка (фамилното име обикновено се взема без служебния елемент), но все пак е нормално явление и е нужно да има установено положение и за този случай. Засега практиката и в това отношение не е единна. Редовно се пише *де Гол*, но и *Ди Стефано, Д'Амичис* и др. т. Тук могат да се вземат пред вид следните съображения:

1) Не е в интереса на правилното функциониране на езиковата система писането на служебните думи (когато се вземат само с фамилното име) с главна буква, защото такава писане създава у българина неправилна представа за тяхната роля в състава на името, кара го да ги смята за номинативни елементи. Писането с малка буква създава вярна представа за структурата на името, за мястото на служебния елемент в състава на цялото название на лицето.

2) Някои автори, които са се занимавали с този въпрос⁶⁸, смятат, че когато се вземат само с фамилното име, служебните елементи трябва да се пишат с главна буква, защото така се пишат те в съответния чужд език и защото това „е по-естествено за нашия език, невлагащ никакво самостоятелно значение в тях“. Това, разбира се, не е вярно, защото а) за българския правопис няма особено значение как се пишат тия думи в чуждия език и б) защото всеки грамотен българин схваща служебния характер на думички като *де, дьо, дела, дал, дер, фон, ъф* и подобни, а при това съзнание писането с главна буква се явява в противоречие с установените у нас норми да се пишат с главна буква само номина-

⁶⁸ Мисли по този въпрос изказват Б. Николов в „Изговор и транскрипция на френските имена в български език“, сп. Български език, 1953, 2, с. 158—167; М. Вългенов в „Изговор и транскрипция на италианските имена“, сп. Български език, 1955, 1, с. 37—43. За транскрипциите на чуждите собствени имена в българския език са писали още: П. Атанасов, Транскрипция на английските имена в българския език, сп. Български език, 1957, 6, с. 535—539; П. Пашов, Изговор и транскрипция на испанските имена в българския език, сп. Български език, 1964, 4—5, с. 410—415; Б. Недков, За правилното писане на арабските собствени имена в български език — лични и географски, сп. Български език, 1963, 2, с. 136—141; М. Вългенов, Изговор и транскрипция на китайските имена в български език, сп. Български език, 1955, 2, с. 171—172 и 1957, 2, с. 251—262 и др.

тивни думи със собствено лексикално значение.

Но най-важното в случая е да се установи единство, тъй като за широката практика всички езиковедски тънкости и някои поспециални съображения нямат особено значение пред най-същественото изискване за унификация и удобство при писането. Все пак писането с малка буква на служебните елементи, взети само с фамилното име, е по-полезно за практиката: помага да се осъзнае ясно, че не е взето цялото име, а само част от него и по този начин улеснява използването на разни справочници, речници, енциклопедии и пр. Такова е мнението и на А. В. Суперанска: „Може би ще е целесъобразно да се приеме във всички случаи писането на служебните думи с малка буква, с изключение на случаите на лексикализация (т. е. когато се пишат слято с фамилното име, б. м.)“.

Изключение от това правило трябва да се прави само за ирландската частица *O'*, която винаги се пише с главна буква и апостроф към ирландските фамилни имена, защото е постоянен елемент в тяхната структура: *Питър O'Тул*, *Шон O'Кейси*, *Шон O'Съливан*, *Джон O'Брайън*.

В някои собствени имена от френски произход участвуват нарицателните *Сен* (*Saint*), *Сент* (*Sainte*), които стоят като приложение към фамилното име и в превод на български означават „свят“, „свети“, например *Сен-Симон* (*Saint-Simon*), *Сент-Бьоф* (*Sainte-Beuve*), *Антоан дьо Сент-Екзюпери* (*de Saint-Exupery*). Понеже са значещи думи, те се схващат в състава на чуждото име като собствени имена и се транскрибират с главна буква. В английските и шотландските собствени имена се среща префиксът *Мак* (*Mac*), който означава „син на“ и се пише в английски език ту слято, ту отделно от фамилното име, тъй че едно лице може да има име *Макдоналд* (*Macdonald*), а друго *Мак Доналд* (*Mac Donald*). Щом е отделен, и този елемент се пише с главна буква.

Служебни елементи и нарицателни имена-приложения (означаващи обикновени родови и семейни отношения) участвуват в състава и на лични имена от източен произход (арабски, турски, тюркменски, таджикски и др.).

Заслужава специално внимание преди всичко писането на определителен член *ал*, *ел*, който стои пред арабските фамилни имена и в арабското писмо се пише слято с името, а в български се отделя, за да стане ясна нечленуваната форма на фамилното име, и служебният характер на членната морфема. Тъй като всички останали служебни елементи от състава на чужди личноименни съчетания не се свързват посредством съединителна чертица с фамилното име, и арабския член *ал* (*ел*) трябва да се пише отделно, без съединителна чертица. Но и в това отношение практиката сега е различна. Съществуващите различия трябва да се преодолеят и да се приеме писане без съединителна чертица на всички служебни думи в чуждите лични имена.

Необходимо е да се знае, че пред някои звукове (д, з, л, н, р, с, т) членът *ал* се асимилира в арабски съответно в *ад, аз, ам, ар, ас, ат*, например: *Абдула ас Салал, Фафси ат Тал, Шамас ед Дийн Бадрани, Хатем аз Зуъби*. Когато се взема само фамиленото име, членът *ал* и неговите варианти трябва, съобразно изтъкнатото вече за писането на служебните елементи, взети само с чуждото фамиленото име, да се пише с малка буква. Така че трябва да се пише „полковник ал Зубейри“, „държавен министър ел Джерби“ и др. т. т. е. така, както редовно се пише например „генерал де Гол“. Но и в това отношение практиката сега е различна, като преобладава писането с главна буква. Арабските фамилни имена могат да останат обаче и без члена, което е нормално за нашия език, в който собствените имена не се членуват, например *Насър, Салал* и др.

В някои арабски имена участвуват като съставни елементи думите *абу* (баща), *ибн* (син), *бен* (син на), в турски *оглу* (син на), в персийски и таджикски *заде* (син на). Като значещи думи в състава на лични имена те придобиват за българина стойност на собствено име и трябва да се пишат с главна буква (както *Сен, Сент, Мак* и подобни). И в този пункт на правописа практиката сега е противоречива. Например в Кратка българска енциклопедия такива думи редовно се дават с малка буква: *Абу Али ибн Сина* (Авацина), *Хусейн ибн Тамал, Саади бен Йосиф*, а във вестниците по-често: *Омар Бен Амер, Мехмед Бен Бела, Сараджа Оглу, Мирза Турсун Заде*. Разбира се, при еднакви условия трябва да има единство в правописа. Щом като пишем всички номинативни елементи в състава на западноевропейските личноименни съчетания с главна буква, такава трябва да бъде практиката и в останалите случаи.

Когато става въпрос обаче не за транскрибиране на източни имена, а за български образувания от рода на *Осман паша, Сюлейман паша, Чингис хан, Митхад паша*, приложението запазва нарицателния си характер и следва да се пише с малка буква. В отделни случаи то се превръща в неразделна част от името, поради което писането му с главна буква е оправдано, например *Хаджи Калфа* (арабски поет от XVII в.), *Настрадин Ходжа* (както Хаджи Димитър), *Ага Хан, Аюб Хан*.

Всички части на корейски, вьетнамски, японски, бирмански личноименни съчетания се пишат с главна буква и без съединителна чертица, например: *Нгуен Тхи Лъу, Нгуен Тхон Няг, Куонг Дън, Хо Ши Мин*; корейски: *Те Мен Хи, Цой Се Хя, Ким Ир Сен*; бирмански: *У Чун У, У Пон Ня, Мавяди Минджи*; японски: *Окомо Джун, Нома Хироши, Тобо Соджо, Синг Тонго*. Изключение правят китайските имена, чиято трета част се пише с малка буква и със съединителна чертица към втората, тъй като третата част на името е най-променлива, по произход е нарицателно и тясно се свързва с втората. В повечето европейски езици е прието китайските имена да се пишат по този именно начин, а така се пишат и в руски език. За нашия правопис това се явява едно изключение, тъй

като в други случаи в личноименни съчетания не се пише съединителна чертица (освен при съединяване на две различни лични или фамилни имена). Примери: *Го Мо-жо, Хао Туй-мен, Лю Шао-ци, Мао Дзе-дун*.

8. Ще разгледаме и правописа на прилагателните, образувани от лични собствени имена. Този въпрос е свързан с ясното разграничаване на притежателните от качествените прилагателни, произведени от антропоними. Не е трудно да се различават едните от другите, защото наставките, с които се образуват, са различни: *-ов* и *-ин* при притежателните и *-ски* при качествените. И в семантично отношение те се отделят сигурно в изрази като например „Те тръгнаха по Ботевия път смело и всеотдайно с ботевски жар и ботевска вяра“. Поради това от правописно гледище е достатъчно ясна и употребата на главни и малки букви при притежателните и качествените прилагателни от лични собствени имена: първите се пишат с главна, а вторите с малка буква. Притежателните прилагателни трябва да се пишат с главна буква, защото изразяват не ново понятие, а само отношение на лицето към друг предмет. Тъкмо заради това писането им с главна буква помага за бързото и правилно усвояване съдържанието на текста, например: *Ивановата чанта, Шекспирова драма, Мао Дзе-дунови съчинения, бае Стояновият син, Крали Марковата сила, Хаджи Димитровата чета* и пр. (Така трябва да се пишат и притежателните прилагателни, образувани от имена на животни, напр. *Белчовият гроб*.) Както се вижда от дадените примери, прилагателните, образувани от личноименно съчетание или от приложение и лично име, се пишат разделно, както се пише самото име. Но съответните качествените прилагателни се пишат слято и с малка буква. Те се схващат като единна лексема с ново значение, например: *иванвазовски патос, маодзедуновски изстъпления, дядославчовски мустаци, хошиминовска преданост на народа*. Притежателните прилагателни, образувани от две лични или две различни фамилни имена, се пишат със съединителна чертица и главна буква в началото на двете части, например *Кирило-Методиеви тържества, Кирило-Методиево дело*. Това е необходимо, за да се означава ясно в писмената реч двойната личноименна съотнесеност на образуваното прилагателно. По същата причина се запазва съединителната чертица и при качествените прилагателни, образувани по този начин. Така би трябвало да се напише например качественото прилагателно *кирило-методиевски*. Качествените прилагателни, образувани с наставка *-ски* от лични и фамилни имена, не означават индивидуална принадлежност, а само загатват някакво качество, функционират като лексеми, номиниращи едно понятие, та няма основание да се пишат с главна буква, например:

Аз високо ценя йовковските прозрения на Сим. Султанов и вазовските етюди на Милена Цанева (ОФ); Багряна е именно типът на тая освободена жена, в чиято кръв е събудена „одисеевска тръпка“ (ЛФ); Вапцаров продължи неумиращата традиция на

Смирненски в нашата поезия, даде ново превъплъщение на ботевското начало в нея (НК); Днес освен комунистическо мислене партията иска от българския писател и паисиевски и ботевски огън в книгите за историческото минало на народа ни (ЛФ).

Когато такива прилагателни се субстантивират, те също означават понятия и трябва да се пишат с малка буква, например: *В тия дерзания трябва да се вижда одисеевското; В тях се чувства нещо типично вапцаровско.*

Качествените прилагателни на -ски от лични имена остават с главна буква, ако образуват с друга дума съчетание със стойност на собствено име: *Димитровска награда, Ленинска премия, Ленински район, Третяковска галерия, Димитровски централен комитет, Благоевско-Димитровска партия* (но: *димитровско решение на въпроса, димитровска принципност, димитровски устрем, по димитровски решаваме* и др. п.).

В състава на фразеологични съчетания разглежданите притежателни прилагателни губят своето предназначение да сочат пряка принадлежност на определно лице (защото цялото съчетание означава единно понятие) и се пишат с малка буква, например: *ахилесова пета, прокрустово ложе, адамова ябълка, авгиеви обори, сизифов труд, пирова победа, анибалова клетва, гордиев възел, езопов език, валтасаров пир, танталови мъки, марсово поле, прометеев огън, ювеналов бич, лукулов пир* и под.

В терминологичните съчетания притежателните прилагателни, образувани от имена на учени, откриватели или изобретатели, също трябва да се пишат с малка буква, щом съчетанието има вече установена терминологична употреба в даден клон на науката, техниката или изкуството, например: *питагорова теорема, волтова дъга, глисонов подбрадник, малцигиеви тръбички, пашевият конюнктив, планкова консонанта, бикфордov шнур* и под. Твърде често обаче подобни съчетания сега се пишат с главна буква. Тази практика е неправилна, защото терминологичните съчетания също означават понятия и в тях прилагателното загубва конкретния си смисъл. Тя се е наложила вероятно и заради това, че терминологичните съчетания не се разграничават добре от подобни съчетания, образувани с притежателни прилагателни от имена на известни учени, но нямащи терминологично значение и отчетливо изразяващи личнопитежателно отношение: *Коперникова система, Кант-Лапласова хипотеза, Нютонов закон, Нютонова механика, Дарвиново учение* и под.

III. УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ ТОПОНИМИ И ОБРАЗУВАНИТЕ ОТ ТЯХ ПРИЛАГАТЕЛНИ

1. Топоними се наричат в лингвистиката собствените имена на географски обекти, а топонимия (или топонимика, топономастика) — науката за произхода и историческите изменения на географските имена, т. е. за названията на местностите, селата и градовете,

реките, езерата, горите и планините, океаните и моретата и различни други обекти на земния релеф и природния ландшафт изобщо. По този начин топонимията е част от ономастиката въобще, от науката за собствените имена⁶⁹. С думата „топонимика“ (или „топонимия“) се означава също и фактическият материал, който се явява предмет на изучаване, т. е. съвкупността от географските имена на някаква област или на определена езикова територия.

Топонимите са измежду собствените имена, които са възникнали още в най-дълбока древност поради нуждата да се разграничават ясно и точно природни обекти, имащи важно стопанско значение за хората. Появата на племенната и на държавната организация е увеличила още повече нуждата от конкретизиране чрез собствени имена на разнообразните географски обекти, селища и територии. Затова създаването на топоними е било постоянен процес в живота на човечеството и те твърде рано са се оформили в езика като особен клас от думи със съвсем конкретно значение, слагайки основите (заедно с антропонимите) на категорията собствено име.

Топонимичен материал има навсякъде около нас, защото географски названия срещаме, където и да сме, а микротопоними — на всеки ъгъл, на всяка улица. Топонимията включва в своя фонд огромен брой от думи и словосъчетания, често употребявани и в книжовноезиковата практика, и в езика на народа. Поради това те са измежду думите, най-широко познати и най-ясно осъзнавани като собствени имена, та писането им с главна буква не предизвиква колебания. А доколкото съществуват такива, те се явяват при чужди топоними, при съставни топоними и в някои по-особени случаи, които ще разгледаме нататък.

Бихме могли да отнесем към географските собствени имена и названията на някои морски пътища (*Северен морски път*), морски течения (*Лабрадорско течение, Гренландско течение, Голфщром*), забележителни точки от земната повърхност (*Южен полярен кръг, Екватор, Тропик на рака*), части от земното кълбо (*Западно полукълбо, Източно полукълбо*)⁷⁰.

Топонимите са естествени, възникнали в процеса на народния живот или историческата съдба на определени територии и отшлифовали своята форма при продължителната им употреба в народния език, и изкуствени, дадени в съвсем ново време на нови или преименувани обекти. Последните са твърде често топонимизирани антропоними или апелативи и словосъчетания, подбрани с оглед на някаква тяхна експресивност и получили формата си вече съоб-

⁶⁹ Виж например посочената книга на Н. А. Никонов, Введение в топонимику, Москва, 1965 или сборника Принципы топонимику, Москва, 1964.

⁷⁰ Названията на географските зони обаче са нарицателни. Те изразяват понятие и представляват географски термини: тундра, тайга, савани, прерия. Сравни със З. М. Мурзаев, Названия географических зон, сп. Русская речь, 1968, 1, с. 90—93.

разно нормите на съвременния книжовен език (защото се раждат в канцелариите) или в зависимост от езиковия усет на изобретателя си. Каквато и форма да имат те, прието е да се отделят с главна буква само в началото. При български географски имена със съставен характер (от две думи) главна буква се пише в началото и на втората дума само ако тя е граматически собствено име, т. е. ако се употребява само като собствено име, например *Горно Абланово*, *Горна Оряховица*, *Долни Дъбник*, *Черни Лом*, *Луда Камчия*, *Голям Перелик*. Функцията на главните букви при съставните собствени имена трябва да бъде по принцип тъждествена на употребата им при отделните думи. Известно е, че съставните названия имат в речта единно лексикално значение, използват се като средство за номинация, а не изразяват смислово отношение. Затова и при тях главната буква трябва да бъде средство за отделяне, чрез което се постига семантично транспортиране (в писмената реч) на цялото съчетание. Писането на втория компонент с главна буква при това положение губи смисъл, излишно би утежило практиката. Съображението, че така по-ясно ще се откроява състава на названието, не е съществено, защото контекстът създава необходимите условия за правилно схващане и на функцията, и на структурата му, а тя се определя и от факта, че съществуват модели и типове на съставните собствени имена, които се усвояват доста стабилно в процеса на общуването. Затова в топонимичните съчетания трябва да се пише с малка буква втората дума, щом се използва в езика и като нарицателно, дори когато в други случаи сама и отделно взета функционира като топоним⁷¹. Така, въпреки че имаме собствено име *Клисура* (град), тази дума в състава на топонимичното съчетание *Момина клисура* (село) ще се пише с малка буква, защото по начало е апелатив. Същото се отнася и до селищното название *Долна кула* (село), в което нарицателното „кула“ пак е с малка буква, макар че се използва и като топоним — *град Кула*⁷².

Собствени географски имена със съставен характер и първи компонент сложно прилагателно, образувано от два отделно и са

⁷¹ Сравни с Вл. Георгиев, *Правопис на географските имена*, сп. Български език, 1952, 2, с. 138—139 и Л. Андрейчин, *За употребата на кавички при географски собствени имена*, сп. Български език, 1959, 3, с. 267—268. В руски език е приет по-друг принцип. Наричателното, стоящо на второ място в съставния топоним, се пише с главна буква, щом се явява условно название на обекта, т. е. е нарицателно, което не съответствува на неговата географска същност, например: *Золотой Рог* (залив), *Чешский Лес* (планина), *Белая Церковь* (село), *Красная Ворота* (площад), *Светлые Ключи* (площад).

⁷² Всички географски термини, стоящи пред собствени географски имена от домашен произход, трябва да се пишат с малка буква (с изключение на с. *Река Девня*). По географските карти и атласи срещаме понякога написано: *Гара Хитрино*, *Гара Пирин*, *Гара Драгоман*. Това не може да се приеме за правилно (думата „гара“ трябва да бъде с малка буква), макар че се отнася до селищни оформили се около ж. п. гари. Не може да се приеме, че в България има селища, за които вече се е оформил съставен топоним с участието на нарицателното „гара“. Щом с такова съчетание се означава самата гара, такова писане е още по-необосновано.

мостойно използвани топонима, трябва да се пишат със съединителна чертица и главна буква само в началото на сложното прилагателно, например: *Карпатско-балканска област*, *Волго-донски канал*, *Камчатско-курилска низина*, *Балканско-дунавска област*. Това писане се оправдава от морфологическия характер на сложното относително прилагателно на *-ски* (с главна буква се пишат само притежателните прилагателни на *-ов* и *-ин*). В началото пишеш главна буква, за да отделим цялото съчетание като собствено име.

Ако се означава част от географски обект (страна, област, равнина, планина, море и др., именувани с еднословно собствено име) чрез прибавяне към названието на обекта прилагателно за географска посока (източен, западен, северен, южен) или на друго прилагателно, обособяващо подобекта, полученото двучленно съчетание се пише в началото с главна буква. То се превръща в съставно собствено име, например: *Северна България*, *Източни Родопи*, *Южен Виетнам*, *Пиринска Македония*, *Латинска Америка*, *Одринска Тракия*.

Но съставното географско название може да бъде и триименно. Тогава има следните случаи:

а) Когато се назовава част от географски обект, именуван с двуименно съчетание, подобекта се конкретизира чрез прибавяне на характеризиращо прилагателно за географска посока или с друго съдържание към названието на основния обект. Така се създава ново триименно съчетание, включващо съставното собствено име на основния обект, което продължаваме да пишем с главна буква като едно устойчиво съчетание, включено в новото название. По този начин става и по-ясна номинативната функция на произведеното име, например: *Източна Стара планина*, *Ихтиманска Средна гора*, *Средна Северна България*, *Малка Карнобатска планини*, *Северен Тянь Шан* и пр.

б) В български тринменни географски названия понякога се включва след начално конкретизиращо прилагателно названието на друг географски обект, например: *Голям Царев връх* (в планината Славянка) (има и други два върха с името *Царев връх* — единия в Осоговската планина, другия в Рила), *Бистришки Голям купен* (във Витоша, на югоизток от който стои друг връх Голям купен), *Ново Горско Косово* (село, възникнало след като с Горско Косово остана под водата на язовир „Александър Стамболийски“), *Горна Лява река* и *Долна Лява река* (вливат се в Леви Искър, а има и друга Лява река във Врачанския балкан). Тук възниква въпросът: как да се схваща генетиката на тия съчетания — като свободно възникнали или като преработка на готови вече названия? Очевидно е, че в топонимичната практика на народа съществува склонност и даже традиция именно за второ. Това обяснява и обосновава писането на главна буква при втората дума. С това се засилва и ориентиращата функция на полученото название,

защото правописът подсказва, че наблизно или другаде има и друг (други) подобни обекти. От изтъкнатото гледище е правилно да се пише *Горски горен Тръмбеш* и *Горски долен Тръмбеш*, защото няма и не е имало селища „Горен Тръмбеш“, „Долен Тръмбеш“.

г) Съществуват триименни географски названия, имащи характер на свободно съчетание, на конкретизиращо описание. Те обаче се създават най-често в картографските институти, в канцелариите или са превод на чужди географски имена, например: *Видинска блатна низина*, *Вършецки минерални бани*, *Голям барьерен риф*, *Земя на кралица Мод*.

Заслужава специално внимание и правописът на селищни топоними, представляващи съчетание от титла, звание или изобщо някакво нарицателно от този семантичен ред или съчетание от собствено и фамилно име, преработени с топонимичния суфикс *-ово* или с нулева афиксация. Те се пишат разделно и с главна буква при двете думи: *село Генерал Тошево*, *село Професор Иширково*, *село Иван Вазово*, *село Хаджи Димитър*, *село Стефан Караджа*, *село Цар Асен*.

2. Думите, назоваващи географски посоки, се пишат с малка буква, а ако са преносно употребени вместо географски собствени имена, пишат се с главна буква, например:

Този договор (между ГДР и СССР) означава, че пътят на германския империализъм на Изток (= Източна Европа или Азия) е закрит завинаги; Този завод ще бъде най-голямото промишлено предприятие в Близкия изток; Този стремеж е именно първоизточникът на сегашната криза в Арабския изток; За нас е близка, родна и свидна саможертвата на вьетнамските борци на Юг (= Южен Виетнам) и от Север (= Северен Виетнам); Космическата телевизионна връзка ще позволи на жителите на Сибир, Далечния изток и Крайния север да гледат предаванията от Москва.

От дадените примери се вижда, че думите за географски посоки могат да участвуват и в състава на съчетания, преносно употребявани като цялост за означаване на географски обекти. В такива съчетания с главна буква, естествено, ще се пише само първата дума, защото така се оформят изобщо съставните географски названия с втора дума нарицателно съществително. Неправилно е да се пише „Арабският Изток“, „Крайният Север“, „Далечният Изток“, тъй като щом е на втора позиция в съставното географско име, нарицателното не приема главна буква.

Различните строителни и стопански обекти (язовири, мини, рудници и др.) или лагеръ, хижи, почивни станции и пр. могат да се назовават със символично собствено име по името на географския обект, до който са разположени или избрано и съставено по друг начин. В тези символични имена главните букви се употребяват както при обикновените географски собствени имена. Но символичните собствени имена винаги се обграждат в кавички, докато названията на същинските географски обекти не се обграждат в

кавички⁷³. Тук наличието на главна буква е достатъчно, за да се отделят те (каквото и състав да имат) като собствени географски имена. Манастирите се назовават с описателни съчетания чрез прибавяне на конкретизиращо прилагателно към думата „манастир“ или пък със символично име, например: *Рилски манастир*, *Черешки манастир*, *Преображенски манастир*, *манастир „Св. Троица“* и др. т.

При преносна употреба географските собствени имена не губят морфологичната си специфика и запазват главна буква, например:

Всеки си има една колумбовска мечта, един Диксон в своя живот — остров или връх (ЛФ); Та кой е твърдял измежду нас, че то няма това „лошото“. . . , че няма трудности, ни пречки, а само лесни. И къде е така? Къде се намира това Елдорадо?; Цял Нианарски водопад сълзи са изплакали досега американските бизнесмени и за погазената свобода в социалистическите страни (ВН); Империалистите готвят нов Мюнхен за социалистическа Чехословакия (РД); Е, най-после откри Америка!; Това ще бъде неговото Затерло.

С главна буква се пишат думи и съчетания, чиято преносна употреба вместо обикновените собствени имена на големи географски обекти е широко известна, например: *Албион* (вместо *Английските острови*, *Англия*), *Седмият континент* (вместо *Антарктида*), *стрoвът на свободата* (вместо *Куба*), *Крайният север* (вместо *Амчатка*), *Съветите* (вместо *Съветския съюз*), *Старият континент* (вместо *Европа*) и др.

3. От топонимията обаче произхождат и някои топоними. Когато един московски търговец посетил Европа, много се учудил. Там, разправял той после, назовават градовете по името на вина — вино бордо и град Бордо, вина малага и град Малага“. Общозвестно е, разбира се, че работите стоят точно обратното. Търговецът е констатирал един от случаите, когато собственото име-опоним започва да се употребява с ново апелативно значение. Този процес е сравнително рядко явление. Топонимите са най-вече уми, имащи международна употреба и означаващи видове изделия. Лексикализирането на топонимите става по различен път: било по пътя на метонимията или поради превръщането на фирмено название в апелатив. Топоними са например: *шевиот* (вид вълнен плат по името на град в Шотландия, където са отглеждали овце с убава вълна), *панама* (вид плат по името на град Панама в Средна Америка), *топаз* (вид скъпоценен камък по названието на остров в Червено море), *херес*, *малага*, *бордо* и др.

4. Прилагателните, образувани от каквито и да било географски собствени имена, се пишат с малка буква, например: *търновка улица*, *софийски жител*, *тракийско цвете*, *родопски бор*. От топонимите се образуват с наставка *-ски* качествени прилагателни,

⁷³ Виж посоч. на стр. 58 под линия статия на Л. Андрейчин.

които са апелативни. Образоването на специални форми за притежателни прилагателни от топоними е рядко явление, и то доколкото формата на топонима позволява такова новообразуване, например:

Гнездо недостъпно орлово
над Янтрини шумни талази.
Зловещата крепост сурово
от чуката Търново пази.

(Ив. Вазов, „Свети Димитрий Чудотворец“, Събрани съчинения в четири тома, т. I, 1970, с. 333.

Разбира се, качествени прилагателни, образувани от топоними, могат да бъдат първи елемент в съчетания, използвани като съставни собствени имена на твърде различни обекти — от материалната или обществената действителност. Тогава прилагателното се пише с главна буква, която се явява знак за ономастичната функция на цялото съчетание, например: *Софийско поле*, *Атлантическо крайбрежие*, *Родопски минен басейн*, *Рилски манастир*, *Върбишки проход*, *Боянска река*, *Кресненско-разложко въстание*, *Ленинградско пристанище*, *Софийска гара* (последните две като микротопоними), *Потсдамско споразумение*, *Сталинградска битка*, *Киевска Русия*, *Римска империя*, *Английска империя*, *Европейска Русия*, *Пловдивски куклен театър*, *Червенобрежки партизански отряд*, *Толбухинска окръжна комсомолска организация*, *Софийски градски комитет на БКП*, *Старозагорска народна опера*, *Черепишки манастир*.

Относителните прилагателни от някои собствени географски имена се употребяват и субстантивирани във формата за среден род вместо съответните собствени имена, например: — *Ваша милост сега сте пристигнали от Турско* (вм. *Турция*, Ив. Вазов, „Хъшове“). Така могат да се пишат и *Българско*, *Сръбско* и др. т.

С главна буква трябва да се пишат при топонимична функция и прилагателни като *Софийско*⁷⁴ (= Софийски окръг), *Търновско* (= Търновски окръг), *Севлиево* (= Севлиево район), *Влашко* (= Румъния). Както се вижда, с такива субстантивирани прилагателни могат да се именуваат административни и географски понятия (район, краища, държави). Но географските райони могат да се назовават и със съставни имена или с отделни думи, употребявани вместо съставното название: *Бобошевски край*, *Пирински край*, *Черноморие* (вместо *Черноморско крайбрежие*, *Подмосковие* (руска форма = околностите на Москва).

5. Чуждестранните собствени географски имена се употребяват в нашия книжовен език в транскрибирана или преведена форма. Известно е, че в отделни случаи те са установили формата си, преминавайки дълъг живот в народноезиковата практика. Една част се

⁷⁴ Виж и Л. Андрейчин, Какво трябва да разбираме под Бургаско, Габровско и пр.?, сп. Български език, 1961, 5—6, с. 548—549.

заети по книжовен път, главно от руски език. Науката, и особено картографията, борави с цялото огромно наличие от чужди географски названия, които обикновено се транскрибират съобразно приетите у нас принципи. Доколкото обаче картографирането е правено от различни хора и по различно време, различно са се оформили и транскрибираните форми на чуждестранните топоними. Тук ще се спрем само на някои въпроси, възникващи във връзка с употребата на главни букви в тези транскрипции.

Налага се да се изясни най-напред въпросът за главните и малките букви в съставните транскрипции. При тях очевидно не може да се прилага същият принцип, както при българските съставни имена. За българина названието е преди всичко съществително име (както изобщо в индоевропейските езици), та независимо от оформянето им в езика източнич, всички части от състава на транскрибираните топоними (с изключение на служебните елементи, които лесно се разпознават и от широката практика) се възприемат като съществителни, и то собствени съществителни имена. Даже и най-мотивираните названия в един език, когато се прехвърлят в други губят своята първичност и непосредственост и се превръщат в непървични и опосредствувани. Поради това те вече функционират по други начин, в случая като ономастична лексика, което прави писането с главна буква на всички техни компоненти (с изключение, както вече се каза, на служебните) естествено и разбираемо. Затова трябва да се пише например: *Баб ел Мандеб*, *Белу Оризонти* (град в Източна Бразилия), *Бен Невис* (връх в Шотландия), *Юм Цо* (езеро в Централен Тибет), *Витри сюр Сен* (град във Франция), *Дар ес Салам* (град в Танганайка), *Дал Елвен* (река в Швеция), *Иси ел Мулино* (град във Франция), *Канзас Сити* (град в САЩ), *Порт ъф Спейн* (град на о-в Тринидат), *Норте де Сантандер* (департамент в Северна Колумбия), *Руб ел Хали* (пустиня в Арабския полуостров), *Поант а Питър* (град в Гваделупа), *Стоук он Трей* (град в Англия), *Фърт ъф Форт* (залив в Англия), *Санта Крус* (градове в Боливия и Мексико), *Порт о Пренс* (град в Хаити), *Мар дел Плата* (град на юг от Ла Плата), *Лаго ди Комо* (езеро в Италия), *Медина дел Кампо* (селище в Испания), *Батън Руж* (град в САЩ), *Фигейра да Фош* (селище в Португалия), *Сату Маре* (град в Румъния), *Херес де ла Фронтера* (град в Испания), *Кут ел Амар* (град в Ирак), *Мешра ер Рек* (град в Судан), *Тел ел Каср* (селище в Сирия).

Не бива да има колебание за такова писане (и на двете части с главна буква) и когато в началото на географското название стои служебна дума: *Ла Пас* (град в Боливия), *Ла Линея* (град в Испания), *Л'Аржантер* (град в югоизточна Франция), *Де Лонг* (остров в Източносибирското море), *Льо Ман* (град във Франция), *Лос Анжелос* (град в САЩ), *Ла Валета* (град на о-в Малта), *Ел Ариш* (селище в АРЕ), *Ер Рияд* (град в САЩ), *О'Хигинс* (провинция в Чили), *Ле Пию* (полуостров във Франция). В българските транскрип-

ции на чуждите географски имена трябва да има толкова думи, колкото съдържа: и в съответния чужд език. Така трябва да се пишат и съветските селищни названия като *Каменск Уралск*, *Ленинск Кузнецки*, *Уст Ординск*, *Уст Каменогорск*, *Улан Уде* (но: *Ленинабад*, *Сталинабад*).

Тази практика е установена и в руски език и е прокарана там доста последователно⁷⁵. У нас обаче в това отношение има твърде много люшкания, особено в атласите и географските издания. Тъй например в „Атлас на света“ (издание на Главно управление по геодезия и картография, София, 1963) е написано с главна буква нарицателното по произход „Сити“ в названието на град Кесон Сити (Филипините), а в друго издание на същото управление — „Географски атлас по обща и физическа география на страните“ (София, 1964) или в „Учебен географски атлас“ (София, 1961) същата дума в същото собствено име е дадена с малка буква: *Кесон сити*. Югославският град Нови Сад е означен в първия от посочените атласи с главна буква в думата „Сад“, а в другите — с малка буква — *Нови сад*. Правилото да се пишат с главна буква в чуждите транскрибирани съставни топоними всички значещи (т. е. със самостоятелно значение) компоненти се спазва по-последователно в периодичния печат, но и тук има противоречива практика. Например името на чешкия град Карлови Вари по едно и също време (май 1967 г.) се предаваше като *Карлови Вари* в „Работническо дело“ и във формата *Карлови вари* във в. „Поглед“, „Отечествен фронт“, „Литературен фронт“.

Когато в състава на географското собствено име на чуждестранен обект участвува географски термин (номенклатурна дума като *сити*, *порт*, *фиорд*, *форт*, *ривър*, *деревня*, *станица*, *пик*, *каньон* и под.), трябва да се запазва при транскрипция на името в български език писането и на географския термин с главна буква, за да има последователност в употребата на главните букви при транскрибираните чуждестранни топоними. За това трябва да се пише не само *Рио Гранде дел Норте*, *Сиера Морена*, *Лаго Маджоре*, *Сиера Невада*, *Баня Лука*, но и *Ред Ривър*, *Гранд Преъри*, *Медина дел Кампо*, *Варангер Фиорд*, *Гранд Каньон*, *Сър Даря*, *Славонски Брод*, *Великие Луки*, *Жельона Гура*, *Белая Церковь*, *Нова Хута*. Въпреки че в такива съставни географски имена от славянски произход по-ясно се долавя нарицателният характер на втората дума, и тук трябва да се запазва писането и с главна буква при транскрибиране, например: *Красное Село*, *Чешский Лес*, *Гуляй Поле*, *Гуляй Городок*, *Мамаев Курган*, *Полюдов Камен*, *Красный Хутор*.

Би било невярно обаче да се смята, че всякакви чуждестранни

⁷⁵ Обаче руският правопис приема да се пишат с главна буква нарицателните и в съставните топоними от руски произход, напр. *Пять Братьев*, *о-ва Комсомольской Правды*, *Новая Деревня*, *Красный Хутор*, с изключение думите, употребени в съставното название като географски термини: *Черное море*, *Ладожское озеро*.

съставни топоними трябва само да се транскрибират. Според една вече установена традиция названията на големите физико-географски обекти, намиращи се в неутрални води или имащи международна известност обикновено се превеждат. По-неприемливо е превеждането на съставни селищни названия, защото в тях могат да участвуват думи, чийто смисъл да е в противоречие със значението на съчетанието като селищен топоним. Правописът на преведените съставни географски имена ще се определя естествено от нормите за писане на българските топоними. А това означава, че ако на второ място е нарицателното, то трябва да се пише с малка буква, например: *Скалисти планини, Гладна степ, Огнена земя, Долина на смъртта, Долина на глинени гърнета* и под. Понякога в състава на преведените топоними се включва и географски термин или собствено име, например: *Нос на бурите, Земя на кралица Мод, Земя на Франц Йосиф*.

Основание за писане с главна буква на всички номинативни елементи в състава на транскрибираните чуждестранни имена на географски обекти е не толкова съществуващата в чуждите езици практика за такова писане, колкото голямото удобство на това правописно нивелиране, а и фактическата невъзможност в широката практика да се разграничават нарицателни от собствени имена в състава на чуждите названия. Сега съществуващата практика в географски атласи, карти и книги е доста разнообразна и противоречива. Но очевидно е, че не може да има правопис на географските текстове, различен от правописа на останалите книжовни текстове.

Изключение би могло да се направи само за думите *щтрасе, стрийт, сквер, авеню, пияцо* и под., участващи в градската микротопонимия, като по-широко познати чужди нарицателни имена: *Таймс сквер, Вашингтон бридж, Медисон стрийт, Мичиган авеню*. Но би могло да се мине и без това изключение⁷⁶.

IV. УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ АСТРОНИМИ

С термина астроними (от гр. *astèr*, звезда) означаваме собствените имена на астрономическите (космическите) обекти. Такива имена получават всички небесни тела, познати на науката (звезди, планети, мъглявини, комети, съзвездия, галактики и пр.). Назоваването им със собствени имена е било необходимо още от древ-

⁷⁶ Тук стои обаче и въпросът за слятото или разделно писане на тези нарицателни. Тъй като в различните езици — източници на въпросните имена писането е различно напр. в немския език *strasse* се пише и слято, (*Rossenstrasse*), и разделно, *Berliner (Strasse)*. и полуслято *Richard—Wagner—Strasse*), което там не е случайно, защото отразява различни синтактични отношения между компонентите, при транскрибирането обикновено се възприема и тази страна на написанието в чуждия език. Но за нашия език има особено значение и ударението. При ясен изговор на две ударения в чуждия съставен топоним, транскрипцията би трябвало да съдържа две разделени части. Писането на дефис в такъв случай няма оправдание в българското писмо.

ността за нуждите на науката и на практиката. Астрономическите названия са избирани твърде свободно. Наследените от древността представляват антропоними (най-често на митически герои, богове), например *Юпитер*, *Меркурий*, *Сатурн*, *Уран*, *Нептун*. Други са преносно употребени (т. е. астронимизирани) нарицателни или съчетания, например *Лебед*, *Голяма мечка*, *Дракон* (съзвездие). Те са дадени на астрономическите обекти през различни времена и от различни народи. Преносно употребените нарицателни или словосъчетания се пишат с главна буква, без да се обграждат в кавички. защото обикновено се употребяват заедно с номенклатурна дума или в контекст, които достатъчно ясно определят астронимичната им функция. Ето някои примери:

През пролетта Слънцето се намира последователно в съзвездията Риби, Овен, Бик; през лятото — в съзвездията Близнаци, Рак, Лъв; през есента — в Девици, Везни, Скорпион и през зимата в Стрелец, Козирог, Водолей (Н. Бонев, *Астрономия*, 1964, с. 84); Най-забележителната между тях е Раковидната мъглявина в съзвездията Телец (С. Всехсвятски и В. Казютински, *Раждането на световите*, 1963, с. 58); Слънчевата система се намира сред гигантско натрупване, съставено от различни звезди, от звездни купове и асоциации, от газове и прахови мъглявини. . . Тези съставни елементи са динамично свързани в система, наречена Галактика (пак там, с. 57); Нашата Галактика е един от „островите“, които влизат в Метагалактиката — система, част от която е и „астрономическата Вселена (пак там, с. 78); Мегакосмосът — това е светът на гигантските космически системи, чиято съвкупност образува системата от най-висш известен засега порядък — Метагалактиката (пак там, с. 37); Най-близките до нашата звездна система галактики — знаменитите Магеланови облаци, се виждат добре от небето в южното полукълбо като две големи петна с приблизително същата повърхностна яркост, както и Млечния път (И. С. Шкловски, *Вселена, живот, разум*, 1966, с. 27); Сега вече е установено, че в „старите“ звездни купове, например в Гиадите и Яслите, има бели джуджета (пак там, с. 62—63).

Астрономическата наука все повече си служи за конкретизиране обектите на своите изследвания със специални номенклатурни знаци, в които участвуват буквите на латинската и гръцката азбука, цифри и друг вид сигнатури, например:

Това е галактиката М 33 в съзвездията Триъгълник (Н. Николов, *Разказ за звездните светове*, 1964, с. 45); Друг един наш съсед носи названието УС 1613 (пак там, с. 45); В съзвездията Голяма мечка се намират галактиките М 81 и М 82, които могат да се наблюдават дори с по-силен бинокъл (сп. *Космос*, 1965, 1, с. 34); Радиогалактиката ЗС — 295 се намира от нас на разстояние, което светлината изминава за 5 милиарда години (И. С. Шкловски, в пос. по-горе книга, с. 33); Разстоянието до мъглявината Андромеда (или както я наричат астрономите, М 31) е около 1800 светлинни години (пак там, с. 27).

Някои астроними се употребяват и като нарицателни съществителни или, по-точно, по начало са нарицателни съществителни, употребявани в научния език и като астроними. Такива са: *земя, луна, слънце, млечен път, вселена, космос, галактика*. Във функцията на нарицателни те означават едно от многобройните заобикалящи ни природни явления и се пишат с малка буква. Както пишем в изречението „През нощта се разрази силна буря“ думата „буря“ с малка буква, защото е нарицателно съществително, означаващо само едно природно явление, на същото основание пишем и в изречението „През нощта изгря пълна луна“ думата „луна“ с малка буква, защото и тя означава само едно от многобройните природни явления, повтарящи се в различна форма. Така би трябвало да пишем в някои случаи и „млечен път“, например в изречението „Тя повдигна глава и впери очи в бледото сияние на млечния път“, т. е. както ако би било „в бледото сияние на луната“. В изречението „И сред звездите първият човек ще закопнее да задуши в прегръдките си цялата Земя“ очевидно става дума за планетата Земя, поради което е необходима главната буква. Така е и в изречението: „Защото войноподпалвачите, мародерите, нашествениците, убийците безчинствуват сега не другаде, а на нашата Земя“ (НК, 13. XII. 1969).

Като нарицателни се употребяват и думите „галактика“, „вселена“, „космос“. Когато означава звездно натрупване, част от което е и нашата планетна система, думата *галактика* е собствено име. Но тя се употребява и като родова дума за означаване един от видовете космически системи (както е в 3—6 от дадените по-горе примери). Такава двойственост съществува и при употребата на думите „космос“ и „вселена“ (които са равнозначни). Когато „вселена“ е употребена в смисъл на „цялата земя“, „всичко земно“ (както е у Ботев: „Очи тъмнеят, глава се люшка, уста проклинат цяла вселена“), тази дума трябва да се пише с малка буква. Но означава ли „светът в неговото цяло, безкраен във времето и пространството“⁷⁷, т. е. когато означава астрономическото понятие Космос (цялата обективно съществуваща материална действителност в космически мащаби), се пише с главна буква, защото е собствено име на един от астрономическите обекти, например: „Те откриха, че състоянието на наблюдаваната област от Вселената (или, както понякога казват, „астрономическата“ Вселена) е далеч от равновесното“ (в спом. кн. на С. Всехсвятски и В. Казютински, с. 5). По еднозначно се употребява думата „Космос“, но и тя може да означава нарицателно, т. е. „космическо пространство“, например в изречението „Първи съветските космонавти напуснаха ракетната капсула и излязоха в космоса“ думата „космос“ е употребена в такъв именно смисъл и затова не трябва да се пише с главна буква. В Правописния речник тази дума е посочена и с малка, и с главна буква, т. е. като правописен дублет.

⁷⁷ Сравни с К. Иванова, Един случай на колебание при употребата на главните букви, сп. Български език, 1960, 2—3, с. 271—272.

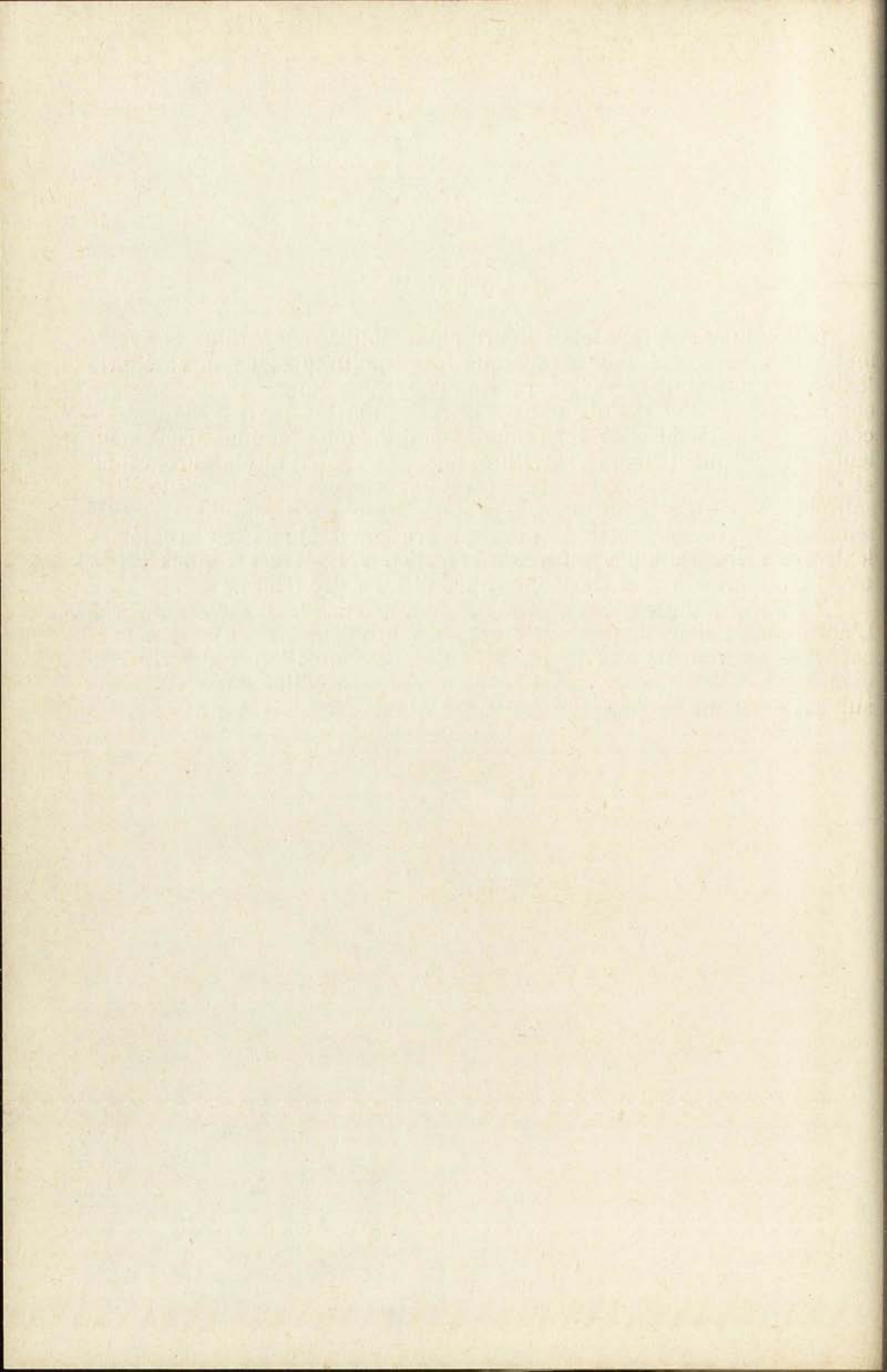
Резюме

Цель данной работы — дать систематизированное теоретическое решение орфографической проблемы прописных букв у лексико-грамматической категории собственного имени в современной болгарской письменной речи. В введении определяются прописные буквы как элементы современного письменного кода языка, прослеживается вкратце их становление в европейском звуково-буквенном письме, уточняются их основные функции в письменной речи болгарского литературного языка. Остальная часть посвящена лексико семантическому употреблению прописных букв. Здесь дается систематизированная лингвистическая трактовка категории собственного имени, после чего прослеживаются лексико-орфографические проблемы, вызванные употреблением этих письменных знаков для обозначения антропонимов, топонимов, астронимов. Напечатанное является частью монографии. Остальная часть, в которой прослеживаются орфографическо-фразеологические проблемы в связи с прописными буквами в описательных составных названиях и символических собственных именах, будет опубликована в следующем томе Трудов Великотырновского университета.

Resumé

Cette étude se propose de fournir une solution théorique et systématique du problème orthographique des majuscules de la catégorie lexico — grammaticale du nom propre dans la langue écrite bulgare contemporaine. On définit dans l'introduction les lettres majuscules comme éléments du code écrit contemporain, on examine brièvement leur établissement dans l'écriture phono — scripturale européenne et on précise leurs fonctions fondamentales dans la langue écrite littéraire bulgare. Ensuite on passe à l'emploi lexico — sémantique et systématique de la catégorie du nom propre et on étudie les problèmes lexico — orthographiques surgissant à l'emploi de ces signes écrits avec les anthroponymes, les toponymes et les astronymes.

Cette étude imprimée représente une partie de la monographie. L'autre partie dans laquelle on étudie les problèmes phraséo—orthographiques par rapport aux majuscules des dénominations descriptives composées et des noms propres symboliques sera éditée dans le volume suivant des annales de l'Université de Véliko Tırnovo.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том VIII, кн. I Филологически факултет 1970/71

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO

Tome VIII, livre 1 Faculté philologique 1970/71

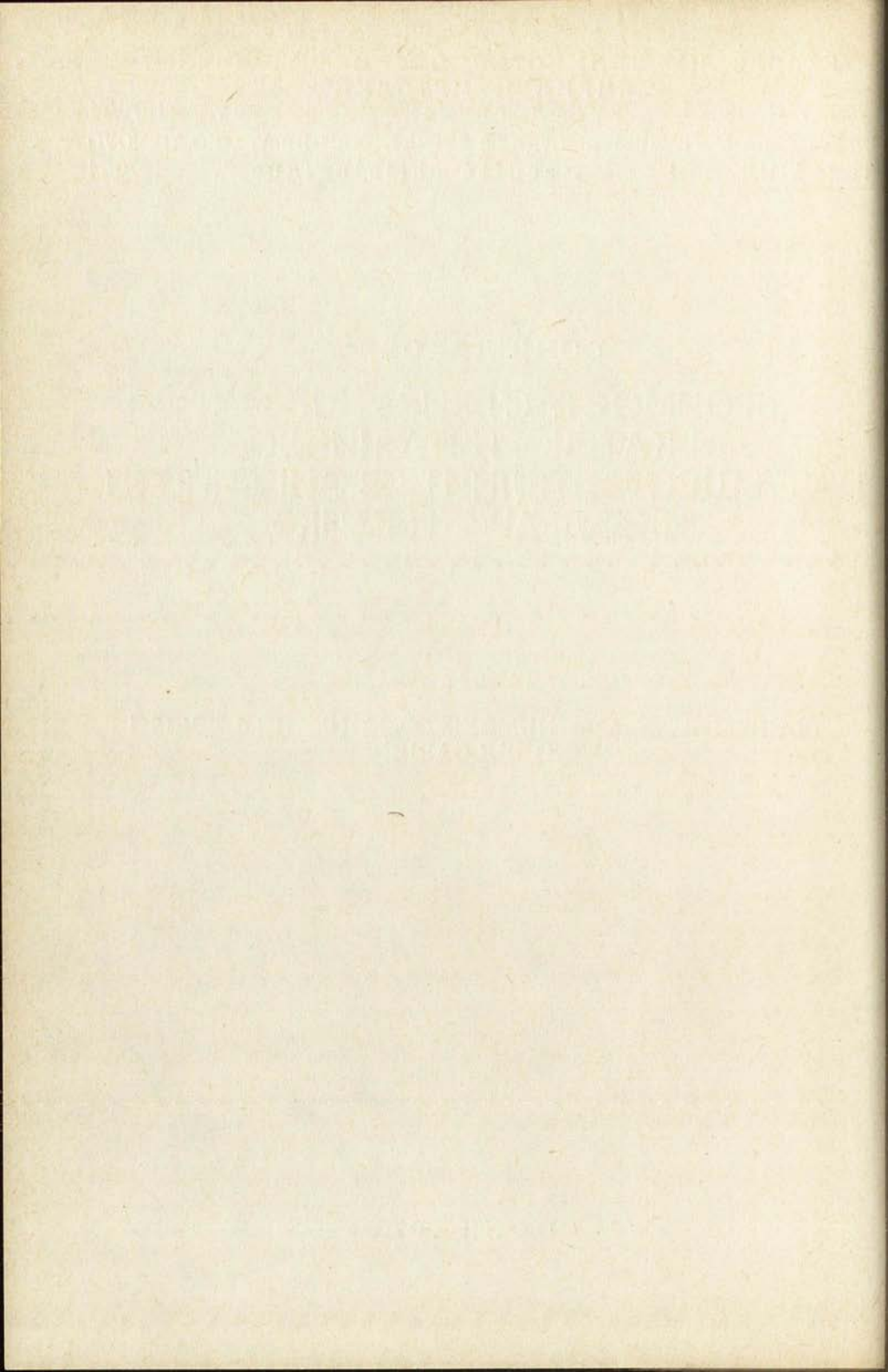
СОНЯ ДЯКОВА

БРОИМОСТ, СЪБИРАТЕЛНОСТ
И КАТЕГОРИЯТА ЧИСЛО
НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ В АНГЛИЙСКИ
И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

SONIA DIAKOVA

COUNTABILITY AND NUMBER OF NOUNS IN ENGLISH
AND BULGARIEN

СОФИЯ, 1973

Брсимост се свързва с лексическата структура на всички езици и се изразява главно чрез граматическата категория число. Не във всички езици обаче брсимостта се изразява чрез тази граматическа категория. Например в китайски, виетнамски и др. езици разликата в различния брой на предметите може да се изрази с помощта на числително име или на дума, която означава „няколко“, или пък изобщо може да остане неизразена. Някои друп езици освен единствената и множествената форма за число имат и двойствена форма, която изразява числена стойност на два предмета. Такива са например класическият гръцки език, санскритски и някои славянски езици. Възможна е и тройствена форма, например в индонезийския език. В английски и в български език признакът брсимост на предметите се изразява с граматическа категория число. И в двата езика съществуват съответни морфологични средства за обозначаване на понятието брсимост.

Най-обикновената проява на категорията число е разликата между единствено и множествено число, която показва дали предметът е един, или предметите, за които става дума, са повече от един. Съвременният английски и съвременният български език имат граматически средства за обозначаване на тази разлика:

ед. ч. boy
момче

мн. ч. boys
момчета

Така противопоставянето тук е „един“ с „повече от един“. Този факт е отразен във всички граматични съчинения на съвременния английски и съвременния български език, макар и разгледан по различен начин, в зависимост от целите и пълнотата на тези граматикки. Отчитането на този факт за английски език е едно от усложненията, които се явяват пред генеративните граматикки на сегашното им ниво на развитие. Налага се те да бъдат допълнително разширени, като въведат знак, който да символизира брсимост. Като резултат на това се получава практически писане на две успоредни граматикки — една за изречения в ед. ч. и друга за изречения в мн. ч. В такъв вид една генеративна граматика предполага свършена правилност и паралелизъм в значенията на формата за множествено число. Взаимносоотношенията обаче между двете форми за число далеч не са така свършено правилни и паралелни. На пръв поглед противопоставянето на „един“ с „повече от един“ и съответно на единствено с множествено число е ясно и просто. То се отнася до много съществителни, например: house — houses, cat — cats, boy — boys: къща — къщи, котка — котки, момче — момчета и много друп. Езиковите

факти обаче не са така ясни и прости. И в двата езика при някои съществителни промяната на формите за число е свързана с промени в думата, които засягат не само нейната граматическа структура, но и семантичния ѝ облик. При тези случаи формата за число освен с количествени изменения е свързана и с други промени, поради които тя може да стане носител на различни лексикални значения на думата. Този характер на категорията число е посочен от В. В. Виноградов. Авторът подчертава, че категорията число при съществителните имена е „лексико-граматическа категория“, тъй като с нея са свързани както чисто граматически различия, така и различия от лексико-семантичен характер.¹

Освен тази особеност на формите за число в даден език съществува и още един факт, който е в пряка връзка с целта на настоящото изследване. Това, което се смята „един“ или „повече от един предмет“, „група от предмети“ или „определена мярка от дадено вещество“, се определя в значителна степен от семантиката на дадена дума в даден език. „Лексическото категоризиране на света чрез броими, събирателни и неброими съществителни се различава значително в различните езици даже когато дадени езици имат такива синтактически определени подкласове.“

От казаното дотук се вижда, че един сравнителен анализ на лексико-граматическата категория число в български и английски език се усложнява, от една страна, поради разликата във връзката и взаимоотношенията между лексическите и граматическите значения на различните класове съществителни в даден език, а, от друга страна, от различното интерпретиране на понятието броимост в двата езика. Към това трябва да прибавим и различното поведение на тези съществителни в синтактично отношение.

В английски и български език паралелизмът на формите за единствено и множествено число се нарушава поради съществуването на класове съществителни, които са лексически несъвместими с понятието броимост. Такъв клас са неброимите съществителни имена. За тях в английски език освен термина *uncountables* (неброими) съществува и по-сполучливият термин *mass nouns*, означаващ съществителни, които по своето лексическо значение не се свързват с понятието броимост, а по-скоро с „определена маса“, „съвкупност“. В настоящото изследване възприемаме този термин за английски език. Тук веднага трябва да отбележим, че класът на тези съществителни в даден език не е напълно определен и ясно очертан. Като една от причините за това можем да посочим склонността на хората да виждат образно, да виждат понякога нещата не като единични, а като някаква съвкупност. Това виждане се е отразило върху употребата и значенията на формите за число в езика и налага в класа на неброимите съществителни да включим и имена на отделни неща, предмети и животни, които освен в значение на броими съществителни могат да се употребяват и в събирателно значение, кога-

¹ В. В. Виноградов, „Русский язык“, Учпедгиз, Москва — Ленинград, 1947 г., 156 с.

означават някаква съвкупност или единство. „Mass nouns“, или неброимите съществителни, могат да бъдат конкретни и абстрактни. При тяхната обемност и многообразие те могат да бъдат обект по-делно на две самостоятелни изследвания. Обект на настоящото изследване са неброимите конкретни съществителни. Основното ядро на този клас са главно съществителни, които означават някаво вещество — вино, мляко, сребро, брашно, стомана и др. Обект на ашето изследване обаче ще бъде един по-разширен клас съществителни, който включва: някои съществителни, които означават имена на животни; съществителни, които означават месото на тези животни; имена на дървета и растения; съществителни, които означават съответния вид дърво като материал; някои съществителни със събирателно значение. Така разширен, класът на неброимите конкретни съществителни има веществен характер и затова бихме могли условно да наречем този клас съществителни имена в български език веществени съществителни.

Настоящата студия има за цел да разкрие и сравни някои от функциите и значенията на формата за единствено и формата за множествено число при веществените съществителни (mass nouns) английски и български език. Ще бъдат посочени и сравнени следните характерни черти на формите за число при този клас в двата езика: 1) събирателен характер на формата за единствено число на веществените съществителни; 2) множествената форма на някои веществени съществителни със значение на „вид“ от съответното вещество; 3) множествената форма на някои веществени съществителни със значение на „голямо количество“ от даденото вещество. Освен тези лексико-семантични особености на формите за число при веществените съществителни ще бъдат посочени и сравнени и някои начини за изразяване на броимост и неброимост на тези съществителни в двата езика, а също и някои различия, които съществуват в поведението на тези форми за число в синтактично отношение.

Основното значение на формата за единствено число е да посочи единичност. Тази форма обаче се употребява не само когато става дума за единични предмети, но и когато поради своето лексическо значение предметите и понятията се схващат без отношение към рой. Както отбелязва В. В. Виноградов, „Форми само за единствено число са присъщи на тези словообразователни разрези на съществителното име, в които с реалното значение на думите не се бърчета било представата за число изобщо, било представата за множественост, изразена в числа, в количествено измерение.“²

В някои случаи хората са склонни да схващат предметите като едно цяло като една съвкупност, маса. Този веществен характер на ещата се изразява с формата за единствено число. Поради това тази форма е по-обща и по-неопределена. Тя е свързана по-скоро с понятието събирателност, а не с понятието броимост. И в двата езика в това си събирателно значение формата за единствено число се среща при съществителни, които означават животни. Напри-

² В. В. Виноградов, „Русский язык“, Учпедгиз, Москва, 1947 г., 156 с.

мер: to catch fish, trout, salmon. How much fish did you catch? Ловя риба, пъстърва, съомга. Колко риба хвана?

В български език формата за единствено число със събирателно веществено значение може да се употреби, за да предаде извещен емоционален оттенък на изрази като: „Що е птица, що чудо!“, „Що е (комар, муха, овца) що е чудо!“

Границите и степента на тази употреба на формата за единствено число в двата езика са различни. В английски език такова значение на формата за единствено число се среща често при съществителни, които означават имена на диви животни, и се използва, когато животните се убиват поради тяхната ползност за човека. Така в английски език обикновено се среща to shoot duck, and a farmer raises ducks to shoot wild fowl or fowls in a farm-yard. В тази употреба формата за единствено число чрез събирателни си и по-неопределен характер означава главно вид материя, вещество, полезно за човека, или обект за лов и преследване. Например

to shoot duck, to hunt pig.

herbs of antelope, buffalo, giraffe, zebra.

a herd of buffalo, a herd of five buffalo.

Стрелям диви патици, ходя на лов за глигани;

стада от антилопи, биволи, жирафи, зебри;

стадо биволи, стадо от пет бивола.

От по-горните примери се вижда, че събирателната употреба на формата за единствено число на съществителните, които означават животни, е много ограничена в българския език в сравнение с английски език. Докато в български език тя е спорадична, в английски език можем да я определим като известна тенденция с имена на диви животни, птици, риби. Някои от тези съществителни не се употребяват във форма за множествено число въобще; други паралелно с формата за единствено число могат да имат и форма за множествено число. Например: „Below him a little were the vanguard of the deer, below these, again, the pig and the wild buffalo, and on the opposite bank, where the tall trees came down to the waters edge, was the place set apart for the Eaters of Flesh—the tiger, the wolves, the panther, the bear, and the others.“ (R. K. Jungle Book, p. 14 p.) („You could hear the scuffling, snorting pig asking for more room, the buffaloes grunting among themselves as they lurched out across the sandbars, and the deer telling pitiful stories. . .“ (R. K. The I. B. p. 16 p.) „There was a minute or two of pushing and snouldering among the pigs and the buffalo, and then. . .“ (R. K. The J. B. p. 20.) „In those days the first of the Tigers ate fruit and grass with the others.“ (The J. B. p. 22.)

В тази връзка интересна е забележката, която Хенри Суингън прави. Той смята, че докато тази употреба е свободно разпространена с имена на чуждоземни животни, като a few antelope(s), herds of buffalo(es), тя никога не се среща с думи като Lion — лъв, wolf — вълк, badger — язовец, weasel — невестулка, но е възможна

beag — мечка, защото това животно се убива заради месото му.³ По-нататък тази разлика в степента на нейната употреба се силва, когато я разглеждаме във връзка с числителни. Нейното събирателно значение в английски език е по-силно, поради което тази форма може да се залази дори когато тя е предшествувана от някакво числително име. Например: six mackerel, a few salmon, a few antelope, three big seal, a dozen of the fattest trout I ever saw.

В български език в такива случаи събирателното значение е по-слабо, представата за броимост по-силна и се употребява формата за множествено число. Например: шест скумрии, няколко сомги, няколко антилопи; три големи тюлена, една дузина от най-дебелите пъстърви, които съм виждал, той хвана две сомги и три пъстърви.

В английски език много от разглежданите имена могат също да се употребяват и във форма за множествено число: Всред тези, които почти никога не се употребяват в множествено число, са: grouse, wildfowl, carp, cod, haddock, mackerel, perch, pike, trout, salmon.

Ако продължим да сравняваме формата за единствено число с някои от тези съществителни в по-широк синтактичен план, в тази езика забелязваме следното съществено различие: в английски език тези съществителни в единствено число могат да се съгласуват със сказуемо в множествено число и лични местоимения в анафорична употреба в множествено число, в български език са възможни само съответните форми за множествено число. Например: „There were many fish at that time of the year, and the best time to catch it was during the night.“ „Имаше много риба по това време на годината и най-доброто време да я хванет беше нощта.“ „When I had fish on my hook, I would not pull them up.“ „Когато рибата се закачеше на въдицата ми, аз нямах желание да я дръпна.“ „Елени-те приведоха телата си към земята.“

*
* * *

Формата за множествено число на разглежданите съществителни в английски и български означава различни **видове** животни. Например: „There are said to be a dozen of different salmon in Norway.“ „Казват, че има една дузина различни сомги в Норвегия.“

Формата за единствено число на имена на животни може да се употреби както в английски, така и в български, за да означава месото на тези животни. И в това си значение формата за единствено число на съществителните, които означават животни, не означава единичност, а вещественост, събирателност. Например: „I had salmon for lunch and duck for dinner.“ „Имахме сомга за яд и патица за вечеря.“

В български език наред с тази употреба на формата за един-

³ Henry Sweet, A. New English Grammar, Oxford, 1892. § 1969. „Елени-те приведоха телата си към земята“

ствено число съществуват и производни прилагателни със същото значение, които са субстантивирани. Например: 1. Имахме пиле за обяд. 2. Той не яде пилешко. Те обикновено се образуват с помощта на определен суфикс от съществителните, означаващи животни. Например: пилешко, агнешко, телешко, овнешко, свинско, говеждо. Отсъствието на подобен суфикс в английски език се компенсира при определен брой съществителни с употребата на две различни думи, за да се означа животното и неговото месо. Например: cow-beef, sheep-mutton, calf-veal, pig-pork, deer-venison.⁴ — крава—говеждо, овца—овче, теле—телешко, прасе—свинско, сърна—месо от сърна.

В български език възможността да се образуват такива производни думи, които да означават месото на животни, е доста продуктивен способ, макар че в някои случаи употребата на едната и другата възможност е въпрос на установена езикова практика. Например: печено пиле или печено пилешко, но печен фазан вместо печено фазанско (месо). Наличието на този способ в български език като че ли ограничава паралелната събирателна употреба на формата за единствено число в сравнение с английски език, където изключение на посочените по-горе случаи формата за единствено число на имена на животни се употребява, за да означа месото от тези животни. Например: „The hotel specialized in homely English fare and we had a cut off a leg of excellent **lamb** with green peas.“ (Maugham) „I have never eaten roast **swan** before“ (Maurier) „Roast **duck** is my favourite dish“. „While Gabriel and Miss Daly exchanged plates of **goose** and plates of ham and spiced **beef**, Lily went from guest to guest.“⁵

От тези примери се вижда, че при имена на животни формата за единствено число може да има събирателен, веществен характер, когато означава тези животни или тяхното месо като продукт. И както показва направеният анализ, това значение на формата за единствено число е различно по степен за различните вещества, които са съществителни в двата езика.

Формата за единствено число на имена на дървета и растения също може да има значение на съвкупност, единство и в двата езика. И в този случай формата за число означава не единичност, събирателност, вещественост. В английски език обаче тези имена не могат да се употребяват във форма за единствено число с числителни и със сказуемо в множествено число. Например: „The shore was rich with **violet** and **cyclamen**.“ (Hornby). „A narrow strip of **larch** and **beech**. . . stretched out towards the valley“ (Galsworthy) „A rocky bluff overgrown with large **cactus**“ „A group of dark Italian **pine** and ever green **oak**.“ (Yespersen) 121, II part) „. . . was a land, overflowed with poppies and **charlock**. . .“

„Из житата блестят алени макове и синя метличина.“ (Йо

⁴ Марко Минков, „Английска граматика“, София, с. 25.

⁵ Примерите са от „Английска граматика“, Ганшина и Василевская, 9 изд. 1964 г.

дан Йовков, Жетварят, 137). „През пролетта тези склонове са изпъстрени от минзухар и теменуга.“⁶ „Мислех, че познавам Родопа, че съм виждал нейното лице в накичените с **минзухар** поляни. . .“ (Николай Хайтов, Шумки от габър, София (1965 г., с. 8).

Формата за единствено число на тези съществителни и в двата езика може също да означаи съответния вид дърво като материал. Например: „Oak, he exclaimed. All carved oak right up the ceiling.“ (Jerome) „The room was panelled in oak.“ (Galsworthy.) „Дъб, той възкликна, всичко е дъбова резба чак до тавана. „Стаята беше в ламперия от дъб.“

Някои отделни съществителни, които могат да се употребяват в единствено и множествено число, могат да имат и форма само за единствено число с веществено, събирателно значение, която не се свързва с представата за единичност и брой, а посочва единство от много еднородни предмети. Този събирателен характер на формата за единствено число се среща в английски и български език при съществителни като stone — камък, brick — тухла и др. И в двата езика тези съществителни могат да се употребяват като бройни съществителни със съответна форма за множествено число:

a stone — камък, stones — камъни.

a brick — тухла, bricks — тухли.

Но тяхната форма за единствено число може да има и събирателен характер. Например: „A house made of stone and brick.“ „Камък, както във високите части на Рила, но вече победен.“ (Ник. Хайтов, цит. пр., с. 10). „Тази нива е само камък.“

И в двата езика паралелно с тази събирателна употреба на формата за единствено число се среща и форма за множествено число на бройното значение на тези съществителни. Например: „A house made of red brick(s). „Тази нива е пълна с камъни.“

Честотата на едната или другата употреба за двата различни езика или за различните съществителни в даден език зависи в крайна сметка от езиковата практика. В английски език например съществителното wood — дървен материал, в основното си значение е небройно също както и съществителното stone — камък. (Hornby.) Формата му за единствено число обаче за разлика от тази на съществителното stone има само събирателен характер, защото това съществително няма бройно значение. Например: „Tables are usually made of wood.“ (Hornby.) „He was chopping some wood for the fire.“ (Hornby.)

Единичност при това съществително се означава по описателен начин: a piece of wood, many pieces of wood, а при съществителното stone — с формата за единствено число — a stone. Поради това съществителното wood може да се употребява с местоиме — числително за небройни съществителни: „Much wood is necessary for this house.“ „Many stones go to the buiding of that house.“⁷

или,

⁶ Примерът е от езиковата практика.

⁷ Otto Jespersen, A Modern English Grammar, part II, p. 120.

made of stone — a stone

made of wood — a wood

*
* *
*

Както отбелязахме по-горе, поради лексикалното си значение веществените съществителни както в български, така и в английски език се употребяват главно във форма за единствено число, но когато въпреки това те се явят във форма за множествено число, това и в двата езика е свързано с известна лексико-семантична промяна на думата. Този характер на формите за число при веществените съществителни е посочен от А. А. Шахматов, който отбелязва че „само тези думи образуват единствено и съответно на него множествено число, които подлежат на броење, могат да се употребяват в съединение с числа; множественото число на всички други думи има едно или друго особено значение“.⁸ И в двата езика веществените съществителни във форма за множествено число могат да означават видове от съответното вещество. Този факт е отбелязан съответно в граматическите съчинения и на двата езика. Например съществителното wine — вино, във форма за множествено число означава различни видове вино. „There are many different wines on this list.“ „Many different wines grow in France.“⁹ Натурални вина. Склад за вина.

Този начин да се предаде ново значение на съществителното чрез формата му за множествено число е характерен за много веществени съществителни и се среща главно в професионално-техническите диалекти за означаване на сортове, видове от някакво вещество. Това значение на формата за множествено число на веществените съществителни може да се разглежда като съчетание на двете значения на формите за число. Както отбелязахме по-горе, основното значение на формата за единствено число на веществените съществителни е събирателно. Множествената форма на тези съществителни, запазвайки събирателното значение и представата за веществото в неговата съвкупност, означава още няколко отделни вида от съответното вещество. Тази употреба се среща със съществителни, като: wine — вино, water — вода, flour — брашно, butter — масло, steel — стомана, rubber — каучук, tea — чай и др.

„The teas of this plantation are of a very good quality.“ „We produce high — quality steels.“¹⁰ „Нашето предприятие произвежда различни видове каучуци.“ „Произвеждат се няколко вида типови брашна.“ Тези съществителни могат да означават вид вещество и във форма за единствено число. Например: „This is a different tea from the one we had yesterday.“¹¹ „Това е различен чай от този, който тие обикновено купуваме.“

⁸ А. А. Шахматов, Синтаксис руского языка, Ленинград, 1927, с. 18.

⁹ Otto Jespersen, A modern English Grammar, part II, p. 116.

¹⁰ М. А. Ганшина и др., цит: произв., с. 25;

¹¹ Примерите са взети от радиопредаване.

Някои вещественни съществителни, които в множествено число означават вид, могат да имат във форма за множествено число и друго значение. Например съществителното coffee — кафе в мн. число означава видове кафе, но в зависимост от контекста може да значи и чаши кафе. Това значение на веществените съществителни може да се разглежда като елипса, характерна за разговорната реч и в двата езика. Например: „One tea“, „Two teas and one coffee“, „Two more tumblers, two more hot waters, and two more goes of gin“, „I had had perhaps two or three whiskies.“¹² „Дай две бири“, „Мога да изпия три чая“, „Два чая и едно кафе, моля“.

Възможността за употреба на веществените съществителни в мн. ч. да означават „вид“ от това вещество или „някаква мярка (част)“ от него съществува както в български, така и в английски език. Доколкото тази форма е приета за дадено съществително, зависи от честотата на неговата употреба в даден език. Например в български език множественото число на веществените съществителни каучук, стомана преди съществуването на различни видове каучуци и стомани не се е употребявала, но сега се среща често в техническо-професионалния диалект, макар че в разговорния език се среща по-рядко и се употребява паралелно с описателния израз — „различни видове каучук, стомана“. Такива примери показват, че при създаване на подходяща ситуация и контекст множественото число на веществените съществителни може да се употреби и със значение на „вид“ или „мярка“ от това вещество. Това се дължи на факта, че и в двата езика е възможно едно съществително да се употреби като броимо и като неброимо и обратно.

Веществените съществителни са синтактически определени подкласове в английски и в български език, но (в никакъв случай) не съвпадат в двата езика. Например за вещественото съществително хляб в английски език има две съществителни — bread, loaf. Bread се употребява като неброимо съществително, loaf — като броимо. Например: „He doesn't eat bread“, „Half a loaf is better than no bread“, „I saw some loaves of bread on the table.“ „Той не ядѐ хляб“. „Половин хляб е по-добре, отколкото никакъв“, „Видях няколко хляба на масата.“

Докато при съществителни като wine — вино, steel — стомана и др. разликата между двете форми за число е еднаква в двата езика, при други съществителни този паралелизъм е нарушен. Например в английски език съществителното fruit в единствено число има събирателен характер и се съгласува със сказуемо в единствено число и определящи думи, също характерни за единствено число. „The fruit is not ripe yet“. We had much fruit this year“, „The trees were laden with fruit“¹³. „In those days there was no drought and leaves and flowers and fruit grew on the same tree. . .“ (Kipling). (Формата за единствено число в английски език не се упот-

¹² Ото Есперсен, цит. произв., с. 86.

¹³ М. А. Ганшина и Василевская, цит. произв., 25.

ребява с такова събирателно значение с имена на плодове, като: apple, pear, nut и др.)

Формата за множествено число на това съществително означава различни видове плодове: „The fruits were local, consisting of apples, peais, nuts and other products of the summer.“ (Hardy.)

В български език съответното съществително „плод“ в единствено число също има събирателно значение, но формата за множествено число освен със значение на различни видове плодове за разлика от английски език може да има значение на разделно, просто множествено — „Плодовете не са узрели още“ (което може да значи един вид плодове в множествено число).

В английски език някои съществителни, които означават растения, са във форма за мн. ч. и се употребяват в структури в множествено число. Съответните съществителни в български език са във форма за ед. число и се употребяват в структури в ед. ч. Такива са: grapes — грозде, beans — боб, lentils — леща, peas — грах, onions — лук, leeks — праз, oats — овес. „Grapes are cheap in autumn.“ „What big beans those are!“ „Grapes are my favorite fruit.“ „What big peas these are!“ „Lentils are not eaten in this country.“ „Onions go nicely with rumpsteak.“ „Leeks are grown in this part of the country.“ „Oats are fed to horses.“

В английски език тази група съществителни морфологически и синтактически се проявяват като броими съществителни, а в български като вещоствени. Формите им за единствено число в английски език означават една частица, отделно зърно, стрък, кичур или глава от дадените растения. Например: leeks — праз, a leek — стрък праз, five leeks — пет стръка праз. Съществуват обаче редица случаи на употреба, които показват известна непоследователност в поведението на тези съществителни в английски език. Някои от тези съществителни се колебаят при употребата на местоиме-числително за единствено или множествено число. Например: „There were not many leek at the market.“ „There was not much leek at the market.“ „I dont want many (much peas) lentils.“ „Dont give me too much many beans.“ „Few peas are grown in this country.“ Формата за ед. ч. на тези съществителни освен единичност може да означава и вещественост. Например: „Lentil is an ingredient of this soup.“ „Onion is one of the ingrediens.“ „Leek makes a good soup.“

От горните примери се вижда още, че в български език, за да се посочи една частица от веществото (еднородната маса), си служим или с описателен израз, в който вещественото съществително е употребено в ед. ч., или могат да се употребят умалителните имена на веществените съществителни — бобче, грахче, оризче и др. А за да посочим много или определено число такива частици, изменя се във форма за мн. ч. онова съществително, с помощта на което се изразява по описателен начин множество, а вещественото име се употребява пак във форма за единствено число. Едно и също вещество може да се означава в английски език с форма за множествено число, която дава представа за сбор от единици от това

вещество, а във форма за единствено число означава част, единица от това вещество. В български език същото вещество се означава с форма за единствено число, която е свързана с представата за събирателност и вещественост, за разлика от формата за множествено число на същото съществително в английски език, която е свързана с представата за брой и може да бъде употребена със числително име.

Тези различия в начините да се изрази броимост в английски и български език при някои съществителни посочват многообразието и сложността в отношенията на веществените съществителни с категорията число и неясните и неопределени граници на тези съществителни като клас в даден език.

В английски и български език при някои веществени съществителни се наблюдава следното съотношение между формата за единствено и формата за множествено число — единствено число означава веществото, а множествено число означава голямо количество от това вещество. Това явление се среща само в отделни думи и в различна степен в двата езика. Например: sand - sands, snow - snows, water - waters.

„Far below I heard the unseen tumbling of the waters. (Cronin), „At intervals the surf flung its foam across the sands to the grass“, (London), „Each wished to eat where he lay, as sometimes we may do now when the spring rains are good.“ „. . . to watch the red day walking along the peaks of the snows. . . (Kipling, Jungle Book, p. 50).

Дъжд — дъждове, лед — ледове, сняг — снегове, пясък — пясъци.

„В страната на вечните ледове“, „На това място Марица беше голяма и хубава река — течаша се по пясъци“ (Йордан Йовков, разкази, 77). „. . . планините са покрити по върховете си със снегове“ (Ив. Вазов — Писма до Евгения Марс, 78).

И в двата езика в този случай лексико-семантичното изменение в множествената форма става въз основа на основното значение на съществителното. И в този случай, както при означаването на „вид“ от дадено вещество, се забелязва съединение на представата за събирателност, присъща на формата за единствено число, и представата за количество-множество, която се свързва с формата за множествено число. От направения преглед на функциите и значенията на формите за число при веществените съществителни (mass nouns) въз основа на признака броимост на тези съществителни се вижда, че макар и условна до известна степен, граматическата разлика между класовете броими и неброими съществителни има голямо значение и в двата езика. Тази разлика е причина за нарушаване на паралелизма между формите за единствено и множествено число и създаване на различни лексико-семантични значения, сложни синтактични отношения на формите за число при тези съществителни. Примерите от направения сравнителен анализ показват, че много думи могат да се използват и като броими, и като неброими

съществителни. Разликата между бронмото и небронмото значение на дадена дума може да бъде различна по степен при отделните думи в даден език и в двата отделни езика. Въпреки това обаче в много случаи тази разлика е доста систематична. Както показват описаните по-горе примери, много съществителни, които означават веществата и са лексически несъвместими с понятието бронмост, могат да се употребяват и като бронми съществителни, за да означат „част“ от това вещество или „вид“ от това вещество. Обратно, някои съществителни, които обикновено се употребяват като бронми съществителни, могат да се употребят и като веществени, не бронми съществителни, за да означат веществото (имена на дървета, животни, растения).

„Това преминаване на съществителните от бронми в небронми и обратно е доста редовен и продуктивен способ в английски език. Следователно той трябва да се смята граматически факт и изисква граматическо описание.“¹⁴ От направения сравнителен анализ се вижда, че и в български език това явление е продуктивен способ, в резултат на който в процеса на развитие на езика се изграждат и установяват като приети различни бронми и небронми значения на думите, свързани с формите за число.

Обикновено в определен етап от развитието на езика човек може да каже дали дадена дума от родния език се употребява като бронма или небронма, или има и двете значения. Когато една дума има и двете значения, обикновено едното е по-често срещано от другото. По-рядко употребяваното значение е характерно за по-необичайни обстоятелства. Такъв е описаният по-горе случай със съществителното *water* (вода). И в двата езика по-често срещаното значение на това съществително е небронмо, веществено. Употребата му като бронмо съществително, макар и по-рядко срещана, съществува. По-рядко срещаната употреба на думата е обикновено обусловена до голяма степен от контекста. Ако се създаде подходяща ситуация и контекст, по-рядко срещаната употреба на дадена дума може да се появи и приеме, защото възможността за преминаване от бронми в небронми съществителни и обратно и свързаните с нея лексически изменения на формите за число съществува и в двата езика. На този факт в английски език спира вниманието си Глийсън, като отбелязва: „например съществителните 'книга' и 'рафт' са доста типични бронми съществителни. При сегашното увлечение да се пишат разкази за говорещи животни можем да си представим един разказ, в който майка-термит, загрижена за детето си, казва: Джонни е много придирчив към храната. Той с удоволствие яде книга, но не докосва полица. Това е пресилено, разбира се, но подсказва идеята, че всяко съществително може да се срещне в една от двете употреби, бронма и небронма, когато се създаде подходящ контекст.“¹⁵

¹⁴ H. A. Gleason, *Linguistics and English Grammar*, 1965, p. 135.

¹⁵ Gleason, пак там, стр. 136.

СПОСОБНОСТЬ ПОДДАВАЕТСЯ СЧЕТУ, СОБИРАТЕЛЬНОСТЬ И КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Соня Дякова

Резюме

Способность поддаваться счету связана с лексической структурой всех языков. В английском и болгарском, как и во многих других языках, она выражается грамматической категорией числа. Категория числа выражает, главным образом, количественные отношения и противопоставлением форм числа является: один \leftrightarrow больше одного. Но эта проблема гораздо сложнее. Причиной этой сложности является тот факт, что категория числа может выражать также различные лексико-семантические отношения. Существуют некоторые разряды существительных, которые не поддаются счету. Таков разряд вещественных существительных. Формы числа этих существительных могут обладать различными лексико-семантическими значениями.

В предлагаемой работе рассматриваются следующие вопросы, связанные с категорией числа конкретных вещественных существительных:

1. собирательное значение формы единственного числа;
2. некоторые лексико-семантические значения формы множественного числа;
3. способы выражения количества конкретных вещественных существительных в английском и болгарском языках;
4. некоторые различия в синтаксическом поведении этих форм в обоих языках.

COUNTABILITY AND NUMBER OF NOUNS IN ENGLISH AND BULGARIAN

Sonia Diakova

Summary

Countability is connected with the lexical structure of all languages. In Bulgarian and English, as in many other languages, it is expressed by the grammatical category of number. Number expresses mainly quantitative relations, the opposition being-one-more than one. But this problem is far more complicated than that. This is due to the fact that the category of number can express various lexico-semantic relations as well. There are some classes of nouns that are incompatible with countability. Such is the class of mass nouns. The number forms of mass nouns can have various lexico-semantic meanings.

This study deals with the following characteristic features of these number forms in English and Bulgarian:

- 1) collective meaning of singular number of mass nouns.
- 2) some lexico-semantic meanings of the plural form of these nouns.
- 3) ways of expressing countability with concrete mass nouns in English and Bulgarian.
- 4) some differences in the syntactical behavior of these forms in the two languages.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том VIII, кн. 1

Филологически факултет

1970/71

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO

Тome VIII, livre 1

Faculté philologique

1970/71

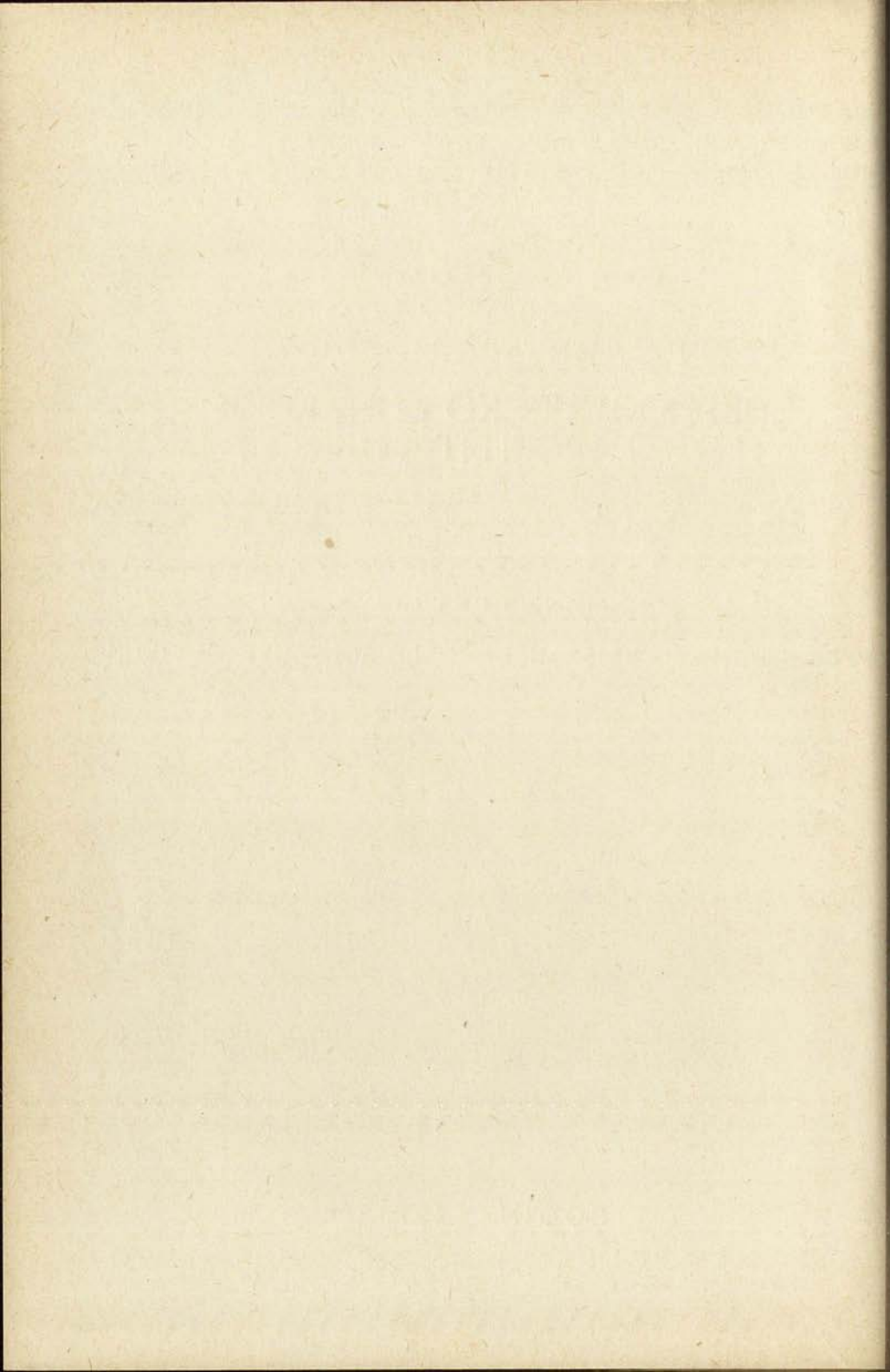
НЕВЯНА ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА

„ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ“
И БЪЛГАРСКИЯТ ФОЛКЛОР

NEVIANA DONTCHEVA

„PERIODITCHESKO SPISSANTE“ ET LE FOLKLORE BULGARE.

СОФИЯ — 1973

Създаването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 год. е важен момент в развитието на българската фолклористика. Това е първият наш научен институт, в чиято програма се обръща специално внимание на събирането, записването, обнародването и изследването на българския фолклор. Една от благородните му задачи е широкото изучаване на живота, езика, миналото, народното творчество и литературата на българския народ.

Многогранната научна, книжовна и обществена дейност на Българското книжовно дружество, което през 1912 год. се превръща в Българска академия на науките, се отразява на страниците на нейния орган „Периодическо списание“. В центъра му стоят проблеми на обществените науки, като първенстваща роля имат историята и етнографията, по-специално фолклористиката. Това признават всички. В своя преглед на извършеното в областта на фолклористиката до 1889 год., направен в програмната статия на СбНУ, Иван Шишманов споменава „Периодическо списание“ на първо място между списанията, публикували народни умотворения и изиграли важна роля за развитието на този нов клон на науката. Акад. Михаил Ауров наред с другите заслуги на списанието специално отбелязва заслугата му за „правилната насока на фолклорните записи у нас“¹. На същото мнение е и Стойко Божков: „Най-много материали за изследвания се публикуват във връзка с народния бит и духовната култура на българина“² — пише той. Значението на „Периодическо списание“ за българската фолклористика подчертават и И. Иванов³, и П. Диневков⁴. Това, разбира се, са общи оценки на мястото, което заема първото наше истинско научно списание сред огромния масив от списания и вестници, които обнародват фолклорни материали и третираат въпроси на фолклора.

Навършилите се 100 години от основаването на Българската академия на науките са отличен повод за преценяване заслугите на първия печатен орган за развитието на различните клонове на българската наука. Настоящата работа има за цел да очертае значението на „Периодическо списание“ за един нейен клон — фолклористиката. Прегледът на фолклорните публикации в списанието дава възможност да се оцени мястото и ролята му за развитието на българската

¹ М. Арнаудов, Българското книжовно дружество в Браила, 1966, стр.

² Ст. Божков, Българска академия на науките. Кратък очерк 1869-1969, стр. 31.

³ И. Иванов, Българските народни песни, 1959, стр. 100—101.

⁴ П. Диневков, Български фолклор, ч. I, 1959, стр. 103—104.

гарската фолклористика, както и заслугите на техните автори само за събирането, но и за проучването на народните умотворения. Най-голяма трудност в случая е тяхното групиране въз основа на някакъв принцип, тъй като публикациите са твърде разнородни както по тематика, така и по жанрова определеност. Предмет на вниманието ми са всички обнародвани фолклорни материали, бележници, статии, рецензии и студии, третиращи проблеми на фолклора, отпечатани на неговите страници от 1870 до 1911 година, когато се свързва в „Списание на БАН“. Работата съдържа още библиографски указател на фолклорните публикации в „Периодическо списание“ и показател на обнародваните български народни песни в списанието. Издана от такива показатели най-ясно е подчертана от акад. П. Динев, който пише: „За успешното развитие на изследванията в областта на фолклора абсолютно необходимо е час по-скоро да се пристъпи към пълно описание и регистриране на всички обнародвани пазени в архивите фолклорни материали“. Според него „само цялостното им инвентаризиране може да послужи като здрава основа за изчерпателна характеристика на нашето народно творчество“⁵.

За отношението на „Периодическо списание“ към българския фолклор ясно говори още избраното мото, което фигурира на заглавната страница на всичките 83 книжки от 1870 до 1911 год. Сигурно не случайно за такова е избрана българската народна пословица „Ум царува, ум робува“. Почетното място, което заема фолклорът сред разнообразните публикувани материали, се определя от програмата на Българското книжовно дружество, напечатана в първата книжка на списанието. В нея съзираме два основни пункта, въз които ще бъдат съсредоточени усилията: Обработването и усъвършенствването: 1) на българския език и народната наша словесност въобще и 2) на българската история⁶. Цялостното излагане на възгледите за същността на фолклора, за ролята и мястото му в обществения живот, за записването и проучването му намираме също в първа книжка на списанието. Те са изложени в статията „Няколко думи за изучаване и обработване на българския сегашен език и за народната ни книжнина въобще“. Според нея народната книжнина на всеки народ, състояща се от песни, приказки, пословици, гатанки и пр., са „чисто, неизкуствено творение на самия народ“. „Те са най-верният образ на душата на народа във всички и разнообразни проявления при разни обстоятелства в живота.“ Вие, които иска да почувствува истинския гений на народа, да види душата и сърцето му, както и езика му, трябва да се опрени многобройните народни творения. Силата, богатството и могъществото на българския народен гений личат най-ярко в народната поезия. Затова една от задачите на списанието е „да изучава, както е възможно повече, български народни песни, приказници, п

⁵ П. Динев, Български фолклор, ч. I, 1959, стр. 152—153.

⁶ От страна на „Българското книжовно дружество“ към читателите, кн. 1870, стр. 6.

ловници, гатанки и пр., разумно събрани и вярно записани по всичките български области (стр. 13).

Главна грижа на Българското книжовно дружество е изучаването на българския език, най-важната национална опора. Но за изработването на един книжовен език няма да се вземат изкуствени мерки, няма да се коват нови думи, нито нови граматически форми, а „ще се откопават и събират богатствата на българския народен език“. Това определя и най-важното условие, което предявява редакцията на списанието към записвачите на народните умотворения: „трябва не само всяка една фраза и дума, но и всеки звук в думите да е уловен, събран и записан с оная строга вярност и точност, както го изрича и произнася народът“. Още на редица места откриваме исканията на редакцията за вярно, точно, фонетично записване на фолклорните материали. В бележки, рецензии, статии и студии тя подчертава „драгоценните произведения на българския народен дух“ да се записват тъй, както ги казва и произнася народът. Не веднъж обръща внимание на записвачите на народните творения при записване да изхвърлят от главите си и да забравят всякаква граматика. В бележка на редакцията се казва: „Дружеството приема и обнародва народни песни български, не само които имат историческо или естетическо значение и цена, но и такива песни, които послужват за вярното изучаване и опознаване народната ни реч — в най-широк смисъл на думата.“⁷

На много места се отбелязва, че всеки филолог, за да може успешно да решава своите задачи, трябва преди всичко отблизо да е запознат с българското народно творчество. Почти винаги обнародваните фолклорни материали се придружават от бележки на редакцията, в които тя преценява как са записани, вярно или не, спазени ли са всички особености на говора, който представляват, и се спира на фонетичните, граматическите и лексическите особености на съответното българско наречие.

Когато обнародваните народни творения не отговарят на изискванията на редакцията за фонетично записване, тя не премълчава това, а подчертава, че те не могат да принесат оная полза, „която се чака от чисто народните наши умотворения за познаване българският народен бит и особено езикът ни и въобще за обогатяване славянската филология“ (кн. 1, стр. 174). Тя е безкомпромисна срещу невежото и безграмотното записване.

„Периодическо списание“ остава вярно на този принцип и при подновяването му през 1882 г. в София. В статията „Няколко думи за пробуждането на българският народ към просвещение и наука и за подновение дейтелността на „Българското книжовно дружество“ в Средец „главният редактор В. Д. Стоянов пише, че задачата на списанието е двойна. Едната задача е да публикува популярни статии, отнасящи се до всички въпроси на човека и природата, а другата е „чисто наша, чисто българска.“ „Българското книжовно дру-

⁷ кн. 2, 1870, стр. 92—93.

жество“ и списанията му трябва да спомогат народа ни към пълното му истинско самосъзнание, което е основа на народната самостоятелност и ръчителство за народната бъднина. Тук полето е голямо и жътва голяма. Всестранното изучаване и обработване на езика, събирането на народните устни паметници, на песните, приказките, пословиците, гатанките и пр. ще ни осветлят върху майчиния ни език и ще ни представят хубостите му, които досега са най-малко познати, а още по-малко оценени.“⁸

Показателна е следната бележка на редакцията: „Ние имаме на ръка народни умотворения, събирани от наши еднородци, които при записването им са гледали твърде едностранчиво — само като на песни и приказки, потребни за залъгване и прекарване време, без да се потрудат да обръщат внимание върху историческото и езиково-словно значение на тези материали. Жалим, че някои захождат дори до там, та си позволяват да поправят и преправят народните умотворства и да турят свои книжовни на мястото на някои, просташки по техния вкус, но чисто български, народни думи. С това те не само осакащат и окалпавяват безценните ни народни умотворства, но ги правят съвсем безполезни за езика ни, за уреждането на който тия умотворства са най-сгодни. Не ще ни казване, че за такива изопачени народни умотворства не може да има място в Периодическо списание.“⁹

В резултат на строгата възискателност на редакцията публикуваните в „Периодическо списание“ фолклорни материали, погледнати дори от днешно научно гледище, задоволяват изискванията на съвременната фолклористика. Болшинството от тях са записани фонетично, с подчертан стремеж да се запазят и най-дребните нюанси и особености на различните български говори. На повечето от песните ударението е отбелязано. Рядко се срещат български народни песни, които да не носят имената на изпълнителите и краищата, от които са записани. Недостатък е, че не всички песни имат заглавия, и малко са тези, които са придружени с бележки за изпълнителите им или условията, при които са записани.

Неведнъж в забележките към обнародваните фолклорни материали редакцията изказва намерението си да издаде в отделни сборници записаните народни умотворения от някои талантливи събирачи. Такива намерения има редакцията спрямо фолклорните сборки на Е. Каранов, Г. П. Бояджиев и други. За съжаление Българското книжовно дружество няма средства да издава дори замисления от него „Сборник“, а камо ли да осъществи дружелюбното си отношение към отделни запалени радатели на народното творчество. Затова пък винаги намира място в печатния си орган да помести бисери от родното ни изкуство, каквито откриваме абсолютно във всички книжки на „Периодическо списание“. Важното е, че то съумява и

⁸ кн. 1, 1882, стр. 24.

⁹ кн. 15, 1885, стр. 442.

по този начин да поддържа искрата у редица пионери в това начинание и да спечели нови привърженици на благородното дело.

Твърде интересни и ценни за науката са бележките на записвачите или редакцията, прикрепени към обнародваните исторически народни песни. Те доосветляват отразените в тях събития и лица. Към обнародваните три летописни бележки под общото заглавие „Кърджалиите в Тетевен“, изпратени на редакцията от тетевенеца Т. Васильоз, който ги е открил в три стари книги в тетевенската църква „Три свети“, е прибавено и следното: „Свирепството на кърджалиите в Тетевен е било много голямо. Една стара песен, която и до днес паят тетевенските цигулари, начева се тъй:

Прочуле се крѣжалие,
крѣжалие, залумжие,
къдя ходат золум прават,
Света гора те обират.
Книга пращат крѣжалие,
книга пращат в Тетевене,
да провадат тетевенци
триста драма дребни пари,
дребни пари сѣ дуката.

След това се разказва как тетевенци, които вино пият с бели котли, а ракия с паници, се опрели и не пратили тези пари, поради което кърджалиите нападнали града и започнали да паят, колят, робят и обират.¹⁰

Като обнародва песента „Къко су се побунили бугарите“, записана от П. Байкушев, редакцията помества следната бележка: „Освен езикословното значение на този материал за запознаване с Търнският говор, за който, доколкото знаем, няма нещо обнародвано в издадените до сега сборници и други списания, читателите ще видят в обнародваната тук песен и народното усещане, понятие и оценение на последното събитие за освобождението на България.“¹¹

Интересни мисли за историческата стойност на песните откриваме в статията на Кузман Шапкарев „За народните ни умотворения, особено за песните“¹². Предмет на неговата статия е Кузман Капидановата песен, една от най-разпространените в Македония. Сам той е познавал много от сродниците и съвременниците на героя. Освен поместените два варианта в „Периодическо списание“ и един в сборника на Качановски Шапкарев съобщава, че у него има вариант от 1140 стиха, който наистина помества в кн. 27, 1888, стр. 346—372. Според него народните умотворения представляват неоченима важност за всеки възраждащ се народ. Те имат голямо етнографско, езикословно и историческо значение. „Поезията —

¹⁰ кн. 2, 1882, стр. 148—149.

¹¹ кн. 11, 1884, стр. 131.

¹² кн. 23 и 24, 1888, стр. 864—880.

тише той е плод и чедо на фантазията, която често върху една малка основа способна е да създаде „Кули по облаци“ и до небесата да въздига не толко значителни събития. При все това каквато и да е песен, съдържа в себе си една по-малка или по-голяма доза от истина (на някое минало събитие или случай, инак да се каже, ядката на всякоя песен, стъблото ѝ, се състои от някоя неоспорима истина, облечена и украсена от певачите с разноцветни украшения“ (стр. 864).

Шапкарев обръща внимание на историческата стойност на песните, но за да има полза от тях, трябва те да се пресяват през най-ситното сито, докато остане чистото, фино брашно. Ръководен от тези си разбирания, в статията си той посочва някои по-късни прибавки в песните за Кузман-капидан, т. е. моменти, които не отговарят на историческата истина, както и герои, вмъкнати от Крали-Марковския цикъл.

В кн. 44, 1894 год. са обнародвани 7 народни песни от село Преслав, Таврическа губерния в Русия, изпратени от учителя Танаас Върбански. Редакцията помества и редове от писмото му до нея, в което той съобщава, че селото е основано от преселници-българи и е кръстено Преслав в памет на старата българска столица. Той е изпратил тези песни за обнародване, „за да се види доколко са се запазили някои песни между тия българи, които си говорят български, като са си запазили всичките обичаи“ (стр. 288).

Извънредно интересни са записаните от Марин Дринов в Панагюрище балади и легенди. Акад. М. Арнаудов ги характеризира като „твърде любопитни по мотив и ценни с коментара си“¹³. За историческата народна песен „Стойна Ениньовка и Еничерин Склаф“ М. Дринов пише, че в нея в твърде поетичен вид се излага събирането на български деца за еничари. В Панагюрище той я слушал от няколко жени, но най-пълно и най-добре му я изпяла Баба Рада Цончовица, от която и я записал. Той привежда някои известия за еничарството, почерпени от едно ръкописно описание на България от 16 век на италиански език.¹⁴

В същата книжка М. Дринов обнародва и две митически народни песни, записани също в Панагюрище от Мария Йончева и баба Василя Йончовица след прецизно подбиране на информаторките, както и при първата песен. Това са широко известните днес и записани в много варианти песни: „Стоян и три самодива“ и „Женитба на слънцето“. Забележително е, че още тогава записвачът сравнява записаните от него с вариантите, обнародвани в сборника на Миладиновци, в Летоструй, в Показалеца на Раковски в сборника на Дозон.

Понякога песните се придружават от кратки, но съдържател-

¹³ М. Арнаудов, Българското книжовно дружество в Бранла, БАН, 1966, стр. 231.

¹⁴ кн. 11, 12, 1876, стр. 147.

бележки за изпълнителите им. Така например И. Ковачов съ-
здава, че е записал песните „Илия Смильданин и Бане Бугаря-
н“ и „Стоян и майка му“ в с. Юкари Баня, Софийско, през 1879
от Йорданка Пенева, която се славела „помежду другачките си
най-веща певица и танчарка“.¹⁵

За подхода на фолклориста към информаторите и за въпросите,
които той се интересува, твърде показателна е бележката на
П. Стоилов към песента „Дете Малианче“ от 608 стиха, запи-
сана от прочутата в Горно-Джумайско мома-певица Митра Рис-
а от с. Лешко, Айдучка махала, на 6 август 1892 год. Той съ-
здава, че от нея е записал 45 разни песни, една на друга по
1 стиха. „Когато я попитах от кого е слушала толкова дълги
песни, тя ми отговори, че ги е слушала от 96-годишната си баба
Вакла Шиковска от същото село, която била знаела много юнаш-
песни, някои от тях и с повече от 1000 стиха. Баба Вакла же-
ла да изучи внучката ѝ Митра всичките тия песни, та почена-
да ѝ казва най-напред малки песни и с това да приготви памет-
та ѝ за възприятие на по-големи, но когато дошъл редът да изу-
ча Митра големите песни, бог преселил баба Вакла във вечно-
ста. Докато била жива баба Вакла, Митра често повтаряла пе-
та „Дете Малианче“ с цел да я изучи.“¹⁶

Фолклорни материали се обнародват абсолютно във всички
книжки на „Периодическо списание“ от 1870 до 1895 година. Не-
публикуването на такива след тази година се обяснява с появата
в 1889 год. на Сборника за народни умотворения, наука и
художнина, който съсредоточава в себе си почти цялата събира-
телска работа в страната.

В 12-те книжки на „Периодическо списание“, излезли в Браил
през периода 1870—1876 год., са публикувани 47 български
народни песни, три приказки и 6 поговорки и пословици. След пре-
рестанването на Българското книжовно дружество (в София през
1872 год. в 48 книжки на списанието до 1895 год. (когато спират
публикуват в него фолклорни материали) са обнародвани 148
народни песни, 30 приказки, 88 гатанки, и 127 поговорки и посло-
вици. Или всичко в „Периодическо списание“ са поместени 195
народни песни, 33 приказки, 88 гатанки и 133 поговорки и послови-
ци. Към тези цифри трябва да се прибавят и няколко десетки опи-
сания на обичаи и обреди, вярвания, баяния, описания на десетки
песни и кратки приспивателни песнички. Цифровата картина на
публикуваните народни песни през различните години е следната:

на кн. година бр. на песни. № на кн. година бр. на песни.

В Браила:

1870	2	5 и 6	1872	3
1870	2	7 и 8	1873	7

¹⁵ кн. 3, 1882, стр. 180.

¹⁶ кн. 45, 1894, стр. 472.

3	1870	1	9 и 10	1874	10
4	1871	1	11 и 12	1876	21
				Всичко: 47	

В София:

1	1882	2	10	1884	2
2	1882	3	11	1884	1
3	1882	6	12	1884	7
8	1884	6	13	1885	8
9	1884	5	14	1885	4
15	1885	7	34	1890	2
16	1885	3	35	1890	1
17	1885	4	37 и 38	1891	7
18	1885	1	39	1892	15
19 и 20	1886	5	40	1892	11
21 и 22	1887	9	41 и 42	1893	2
23 и 24	1888	1	43	1893	1
25 и 26	1888	9	44	1894	7
27	1888	1	45	1894	1
28,29,30	1889	1	47	1894	2
32 и 33	1890	6	48	1895	8
				Всичко: 148	

В кн. № 4, 5, 6, 7, 31, 36, 46 са публикувани народни приказки, поговорки и пословици.

Публикуваните народни песни могат да се разделят на групи както следва:

любовни песни	„	41
исторически	„	39
семеино-битови	„	31
обредни	„	25
митически	„	17
хайдушки	„	16
юнашки	„	14
трудови	„	12

Най-дейни събирачи на фолклорни материали, сътрудници на „Периодическо списание“, са: М. Дринов, В. С. Стоянов, П. Славейков, К. Иречек, Ц. Гинчев, К. Шапкарев, А. П. Стоянов, Хр. П. Стойлов, Е. Каранов, Т. Пеев, С. Вацов, Т. Васильовски, Д. Бисеров, О. Панов, Р. Жинзифов, П. Байкушев, Д. Войников и

Със свои приноси участвуват и по-малко известни имена, като: П. Благоев, Д. Устаенчов, Г. Гергев, Ив. Бакалов, Т. Върбански, Т. Милков, Г. П. Бояджиев, Хр. Ковачевски, Н. Попов, Нехтелии, Д. Д. Икимов, Г. Вирчов, С. Шивачов и др.

На страниците на „Периодическо списание“ се откриват извънредно интересни спомени и бележки за това, как са се събудили интересите към фолклора у някои дейни сътрудници на списанието, мисли за някои видове песни, описания, на пътуванията по българските земи, в които челно място заемат етнографските и фолклорни вестии. Тук на първо място трябва да се посочат мемоарите на П. Р. Славейков „Български пословици. Историята на събирането им“, поместени в кн. 1 (стр. 116—125) и кн. 2 (с. 120—130) от 1882 год. В тях той изключително искрено и сърдечно, непосредствено и талантиливо разказва за първите си срещи с народната мъдрост, за това, как се родила идеята да записва и събира „избрани думи“, и за необикновената си любов към народното творчество, неизменен спътник през целия му живот. През 1886 год. П. Р. Славейков решава да продължи и да довърши историята на събирането на българските пословици и в кн. 15 се появяват „Предговор на Епизода“ (стр. 329—338) и „Епизодът“ (стр. 338—343).

Чести са и подсещанията за съвременното събиране и записване на фолклора, „догдето не му се е загубила дирята“. Така например К. Иречек в своите „Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини“¹⁷ обръща внимание, че огромните промени в обществения живот на българите след Освобождението са започнали да заличават устните многовековни предания и старовремските обичаи. Според него старите хубави песни се заместват с нови безцветни, народните обичаи и дрехи се променят и той с право се опасява, че „още едно поколение“ — и от старата традиционална българщина на много места ще се видят само слаби остатъци. Заради това време е да се събира онова, което се е спазило, догдето не му се загуби дирята“ (стр. 3). В тези си бележки Иречек споменава за редица интересни предания и обичаи, разказвани му и лично наблюдавани от него при двумесечната му обиколка из Средна гора и Родопите.

В резултат на това пътуване се явява и статията му „Помашки песни от Чепино“, поместена също в кн. 8 от 1884 г. (стр. 76—94). Иречек прави подробно описание на Чепинската долина, спира се на преданията за потурчванията по тия места, след това прави обща характеристика на помашката народна поезия, като отбелязва, че в нея преобладават лирическите, любовните и сатиричните песни. На него му се удало да чуе веселите песни на момите, изпълнявани на хоро, далеч от погледите на мъжете, както и песни, изпълнявани в хор от неколцина момци. Песните, които обнародва, Иречек е записал от младия Юсуф, син на Алиш-Пехливан-ага, който се хвалел с изобилието на песните си и казвал:

¹⁷ кн. 8, 1884, стр. 1—46.

„да ги пишеш сичките, китапчето не ще да ти стигне“.

Твърде много място в статията е отделено на размера на песните. Според Иречек и най-добрият песнопой, щом казва песента на диктовка без пеене, лесно обърква реда на думите, поврежда размера и записаните песни изглеждат, като че нямат правилна метрична основа. От тази грешка страда по-голяма част от записаните български народни умотворения. „Тя е направила — пише той — някои чужди изследователи да вярват, че българската народна песен се отличава с една голяма неправилност на размера, догдето всеки, който е имал случай да ги чуе как се пеят, е могъл да се увери за противното“ (стр. 79).

След това Иречек разглежда ритмичната стъпка на записаните от него помашки народни песни, както и езика им, който е твърде любопитен според него, тъй като Чепино се намира в един ъгъл, гдето се срещат разни български наречия.

На страниците на „Периодическо списание“ са публикувани и ценни статии и студии, които третират важни въпроси на фолклора. Техни автори са: Ефрем Каранов, Антон П. Стоилов, Никола Начов, Велико Йорданов, Д. Цветков, Пенчо Славейков, Михаил Арнаудов.

На интересен проблем е посветена статията на Ефрем Каранов „Няколко думи за „Кадин мост“ и за вярвания при съграждането нови здания“¹⁸. В нея той съобщава интересно предание, което обяснява названието на голям каменен мост над река Струма по пътя от Кюстендил към Дупица. Той носи името „Кадин мост“, от къдина или кадъна — невеста, поради това че в средния му свод била зазидана невестата на най-малкия от тримата братя, строящи моста. Тя била вградена като курбан, жертва за задържането на моста. Преданието е разказано много увлекателно и трогателно. Авторът посочва и някои песни, които разработват същия мотив. Спира се на обичаите за враждане на сянка или животни в основите на голям строеж, както и на зазидването на стари книги при строенето на църкви. Каранов отбелязва, че поверието за жертва на всеки нов градеж се среща както по цялата българска земя, така и у почти всички народи.

Същият проблем третира и студията на А. П. Стоилов „Зазидане живи човеци в основите на нови градежи“¹⁹. Предмет на студията са баладите за враждане, които се срещат в поезията на балканските народи. Разгледани са голям брой български, сръбски, гръцки, румънски и албански варианти, докато се стигне до извода: „Баладата за зазидане живи люде в основите на нови градежи в поезията на балканските народи е от гръцки произход“ (стр. 210).

Висока оценка заслужават, публикуваните на страниците на „Периодическо списание“ студии на Никола Начов. Първата от

¹⁸ кн. 7, 1884, стр. 128—134.

¹⁹ т. 63, 1902, стр. 179—213.

тях носи заглавие: „Екскурзия из нашата народна поезия“²⁰ (повече от 70 страници). Тя се състои от три части: 1) Песента и пеенето в нашата народна поезия; 2) Свирката и свиренето; 3) Видове инструменти за свирене.

Изключително хубави думи е казал Н. Начов за певческите способности на българите и за народните им песни. За него България е „богата рудница“, от която трябва да се извадят, да се запишат и се запазят за поколенията всички ценни бисери на народния поетичен гений. Той съзнава огромната им възпитателна роля и същевременно пагубното въздействие на цивилизацията върху тях и призовава за по-скорошното им записване. Според Начов българинът е чуден певец, „от когото трябва да се поучат всички изкуствени певци“.

Най-много място в студията си отделя на певческите способности на момата според народната поезия, като се опира на изключително богат материал. Това той прави, защото песните на момата по-прилягат на сърцето му. „Те приличат на ония скромни благоуханни цветя, които кичат българските планини: здравец, бръшлян, теменужка, кокиче. . . , които ни очароват със своя вид и дъх.“

Във втората част на работата си Начов говори за обстоятелствата, при които се пее и свири, и за инструментите за свирене според българската народна поезия. И тук прави впечатление огромният брой народни песни, на които се опира авторът. Той наброява около 40 обобщаващи случаи от живота на българите, съпроводени с песни и свирни. Подробно се спира на сведенията, които народната поезия дава за свирката, кавала, гайдата, булгарията, тъпаната, зурлата, талабаза, рога, бурията, цигулката и гуслата. Изследването на Н. Начов е оригинално по рода си и не е загубило стойността си и до днес. Затова и Й. Иванов в раздела „Песни, певец, инструменти“ на книгата си „Българските народни песни“ често се позовава на него.

Внимание заслужава и втората работа на Н. Начов, поместена в „Периодическо списание“, която третира извънредно важен проблем на фолклора. Тя е озаглавена: „Студия върху стихосложението на нашите народни песни“²¹. Н. Начов е изготвил студията си върху материал от 3400 песни. Стихосложението в народните песни според него е силабическо, стиховете — бели и в редки случаи — волни. Работните му въпроси са: 1) строфите; 2) числото на слоговете в стиха; 3) цезурата; 4) припевите и 5) волните стихове. В допълнение той разглежда и въпросите за създаването на народните песни, създават ли се днес такива, за подражанието на нашите стихотворци на народните песни. Студията на Никола Начов е едно от първите проучвания върху стихосложението на нашите народни песни.

²⁰ кн. 48, 1895, стр. 952—976, кн. 49 и 50, 1895, стр. 73—112, кн. 51, 1895, стр. 356—374.

²¹ кн. 52 и 53, 1896, стр. 509—575.

На поетиката на българските народни песни е посветена и студията на Велико Йорданов „Четири основни естетични форми в българската народна поезия“²². Според него най-характерни за българския поетичен дух форми са одухотворението, метафората, антитезата и символа. Авторът се е спирал на тези четири естетични форми, защото имат нещо общо помежду си, именно в основата на всички лежи одухотворението. Наблюденията са направени въз основа на разнообразен песенен материал.

На страниците на „Периодическо списание“ се печатат и студии, които разглеждат отделни видове народни песни. Такава е работата на Д. Цветков „Бележки за българския юнашки епос“²³.

Авторът разглежда въпроса за потеклото на българския юнашки епос, за времето на неговата поява, за творците му и за епичния размер на песните. Той се обявява против схващането на Безсонов, че сръбският юнашки епос е по-стар, а българският е произлязъл от него, и въобще против всички, които отказват на нашия юнашки епос право на самостоятелно съществуване. Д. Цветков привежда свидетелства от спомените на някои византийски пътешественици, които говорят, че българите са притежавали юнашки песни още през 14 век заедно със сърбите. Наред с това обаче той заема неправилно становище по въпроса за творците на юнашкия епос. Тъй като по този въпрос се спори и до днес, ще го цитирам изцяло: „Ако вникнем добре в съдържанието на този епос — пише Д. Цветков — и обърнем внимание върху нравствените, обществени и политически идеи, които са прокарани в него, ще видим, че средата, в която и за която е бил първоначално съчинен, е стояла на известна културна висота. Славянският юнашки епос е бил дело на професионални певци, рицари, които са служили при дворовете на феодални владетели, обаче тяхното епично творчество не отивало до степената на създаване нови, оригинални по замисъл и изпълнение поетични произведения, а се е ограничавало само с преработка на възприетия от във епичен сюжет, като са му придавали черти на времето“ (стр. 717). Според него славянският юнашки епос се е развил под западноевропейско и византийско влияние.

В „Периодическо списание“ откриваме още една извънредно интересна студия, написана с изключителна проникновеност, която издава и научен подход, и тънък усет за истински народни шедьоври. Това е студията на Пенчо Славейков „Народните любовни песни“²⁴. Той е избрал именно любовните народни песни, защото според него те са най-сгодни за „естетически анализ“ и най-вече „да извади наяве ония техни характерни особености, които би трябвало да легнат за основа на нашата изкуствена лирическа песен“. Поезията е цвете, което трябва да расте и да се развива „хранено от коковете на наша-

²² т. 61, 1900, стр. 667—683.

²³ т. 61, 1901, стр. 713—725.

²⁴ т. 62, 1901, стр. 1—32.

та си почва“. Според Славейков от всички народни умотворения за любов говори само песента. Ето проникновената му характеристика за нея: „Любовта бяга от пазара на живота. Тя търси самотност — както птичката горския шубрак, — дете, несмушавана от обидни погледи, охолно да пее своята песен. За тая любов ни говорят само песните, единствените повереници на движенията на сърцето, на интимния душевен живот. Тия песни народът не е творил с леко сърце. Като истински поет в тях той е дал израз на своите най-заветни чувства и настроения. Те са изповед. Изповед истинска, че тя се изказва не пред хората, а пред своята съвест, пред която е излишно всяко двуличие“ (стр.1).

Славейков се удивява от таланта на народа да отразява най-съкровените човешки чувства тъй кратко, тъй просто, без всяко външно украшение. Не е пропуснал да отбележи, че „песента върви ръка за ръка със своята вечно неразделна другарка мелодията и дели с нея своята вълшебна хубост“ (стр. 8). Спира се на чезненето за любов, образите на момата и момъка, щастието и неволите в любовта. Славейков отделя голямо внимание на външната форма, като отбелязва: „От всички народни песни само в любовните се съзира ясно известно развитие на формата — стремление напред към художественост“ (стр. 22). Художественият похват на българските певци при възсъздаване поетически любовта той нарича „свенлив реализъм“ (стр. 29). Цитираните песни, предимно от Министерския сборник, ръкописната сбирка на баща му, Миладиновия сборник и сборника на Шапкарев издават тънък усет за истински народни шедеври. В студията си Славейков дава извънредно висока оценка на любовната народна поезия: „всичко в нея е просто, естествено и ясно, както в творенията на класическото изкуство“ (стр. 28). Тази студия се цени и днес много в науката и често се цитира. Според Димитър Осинин „Пенчо Славейков е единствен и досега проникновено надзърнал в поетическия свят на тая песен“²⁵.

На страниците на „Периодическо списание“ се изявява и нашият изтъкнат фолклорист Михаил Арнаудов с изключително интересната си студия „Сказание за възобновата на българското царство“ (т. XXI, св. 3—4, стр. 206—236).

Целта на автора е била на основата на конкретен пример (Търновското предание за турското нашествие и за новото българско царство) да разкрие същината на народното сказание и да насочи какви са неговите извори и какъв е начинът на възникването му (стр. 202). Въпросите, които той разглежда, заслужават голямо внимание, затова ще си позволя да посоча само някои от тях: трите вида народни разкази: приказки, сказания и легенди. Психологични предпоставки: роля на халюцинацията и внушението. Как възниква преданието: субективна правда и процес на разволя. Два главни мотива в търновското сказание. Влияние на апокрифната книжка на върху народното творчество. Поетизация и историзация в живота на преданията и песните. Две групи легенди. Общ характер и разволя на исто-

²⁵ Българско народно творчество, т. 6, стр 5.

рическите сказания и още много други. В резултат на задълбоченото разработване на всички поставени въпроси Арнаудов прави следния извод: Историческото сказание се корени всякога в мирогледа и то представлява художествена обработка на някакъв конкретен случай от живота на народа, при което простият исторически спомен или разказ се попълня с всевъзможни фантастични образи и нравствени идеи (стр. 202). И в тази си студия, както и навсякъде другаде, акад. М. Арнаудов проявява завидна ерудиция и всестранна култура.

„Периодическо списание“ има принос и за оценяване заслугите на видни наши фолклористи. Най-висока оценка е дадена на дейността на братя Миладинови и Ю. И. Венелин.

В кн. 16, 1885 г. на стр. 82-85 е поместено писмото на мецената на южнославянския свят И. Щросмайер до настоятелството на „Славянска беседа“, в което откриваме сведения с огромна историко-литературна стойност. След като припомня някои свои разговори с Константин Миладинов, той пише: „Когато блаженият покойник първи път ми поднесе във Виена своите български народни песни, те бяха писани с гръцки азбуке. Поради това аз му рекох: „Да ти кажа, Миладинов, ако мислиш да ти издам песните, трябва завинаги да се отречеш от чуждите гръцки букви. Гърците са причинили на вас българите доста беди и неволи, остави се от техните букви, па прегърни славянските писмена!“ Едвам можете си помисли каква радост от тия му думи сияйна из очите и цялото лице на благородния момък. „Блажени са устата, каза ми той, които ми изрекоха това желание, и никой не е по-готов от мене да го извърши“ (стр. 83). Според Щросмайер събраните от братя Миладинови български народни песни „имат хомеровска стойност“.

Непосредствено след писмото е поместена статията на Александър Теодоров (Балан) „Миладиновските песни и Щросмайер“. Според него Миладиновият сборник е гордост не само на своя издател — дяковския епископ Щросмайер, но преди всичко Е гордост за българите, защото по него славянският свят опознава българския народен дух. А. Теодоров смята, че най-добрият начин да се засвидетелствува почитта към двамата български родолюбци Димитър и Константин Миладинови по случай 25-годишнината от смъртта им е вторичното издание на незаменния им сборник от български народни песни. Защото Миладиновият сборник е най-добрият, ненадминат и днес български сборник от народни песни, а това е най-здравият паметник, издигнат от самите тях.

По повод на тази статия в кн. 21 и 22 от 1887 год. се появяват „Книжовни бележки“ от К. Шапкарев (стр. 561-571). В тях той изяснява някои моменти от живота на братя Миладинови и говори подробно за принципите, от които се е ръководил при написване на книгата си „Материали за животоописанието на братя Миладинови“.

На страниците на „Периодическо списание“ е отпечатан „Спомен за празнуването паметта на покойните братя Миладинови. Димитър и Константин, на 11 януари 1887 год. в „Средец от В. Д. Сто-

янов.²⁶ Споменът е написан по случай 25-годишнината от смъртта на братя Миладинови. Идеята за отпразнуване на тази годишнина принадлежи на „Периодическо списание“ (кн. 16, стр. 96), т. е. на Българското книжовно дружество. В. Д. Стоянов разказва подробно за предварителната подготовка, извършена по отпразнуването на годишнината, за решенията, взети от управителния съвет на Българското книжовно дружество, за поканите, изпратени до лица и учреждения във връзка с това чествуване. По думите на автора това чествуване е било „така великолепно, така тържествено“, че София не помни втори подобен случай. Поместена е и речта на В. Стоянов, произнесена на тържественото събрание. Като говори за многостранната родолюбива дейност на двамата братя, той отбелязва: „В народните умотворения народът най-живо се изображава цял целиничък, както си е той, всичката му душа и сърце, целият му бит, всичките му идеали и стремления се видят в тях тъй хубаво, тъй ясно като в огледало. Това велико значение и важност на народните умотворения са подбудили братя Миладинови да посветят особен труд и за тяхното събиране от народа в Македония, и от тях да черпят изобилно насърчаване, душевна сила и мощ — и за себе си, и за единородците си (стр. 594—595). В. Стоянов съобщава, че тъй като Миладиновият сборник е библиографска рядкост, по предложение на Българското книжовно дружество Министерството на народното просвещение отпуска сума от 3000 лева за преиздаването му.

В. Д. Стоянов е автор и на „Спомен за Венелина“ — по случай 50-годишния период от смъртта му²⁷. Приносен характер има и статията на Хр. П. Стоилов „Дейност на Венелина по българския фолклор“²⁸. В работата си Стоилов има за цел да разгледа следните въпроси: 1) как е залягал Венелин да събира български народни песни; 2) какви спънки е срещал; 3) кого е заинтересувал с българския фолклор; 4) какви възгледи е имал върху нашата народна поезия и 5) колко и какви песни съдържа посмъртната му сбирка. Авторът разказва за дейността на Венелин, като черпи сведения от личния му дневник, издаден от П. Безсонов, и от писмото му до Васил Априлов. Проследява пътуването му по българските земи и отвъд България през 1830 и 1831 год., когато с огромни усилия Венелин успял да запише само 35 народни песни. След това авторът се спира обстойно на взаимоотношенията между Венелин и Васил Априлов, Неофит Рилски, Никола Палаузов, като подчертава, че Венелин ги е поощрил, вдъхновил за народополезна дейност. Говори за Венелиновите трудове: „Древние и нынешние Болгаре“, 1829, „Об источнике народной поэзии вообще и о южно-русской в частности“, 1834, „О характере народных песен у славян задунайских“, 1835. Особено внимание е отделено на разсъжденията на Венелин върху патриотичното значение на народната поезия. Цялата работа е подчинена на мисълта, че Ю. И. Венелин пръв оцени научното значение на бъл-

²⁶ кн. 21 и 22, 1887, стр. 578—602.

²⁷ кн. 28, 29, 30, 1889, стр. 807—813.

²⁸ т. 66, 1905, стр. 345—390.

гарското народно творчество, пръв събуди жив интерес у българската интелигенция към него и подтикна родолюбиви българи към събирането му. Въобще с цялата си дейност той упражнява изключително благотворно влияние върху развитието на нашата фолклористика. Работата на Хр. П. Стоилов представлява една солидна основа за по-сетнешните Венелинови биографи и Ценители на фолклорните му занимания. Към нея са приложени: показалец по мотиви и съдържание на песните във Венелиновата сбирка, списък на по-важните монографии и статии за Венелин и пълен списък на съчиненията му.

„Периодическо списание“ живо откликва и на появата на сборници от български народни песни. На страниците му се отпечатват някои рецензии, които заслужават също внимание. Тяхната поредица започва с една унищожителна рецензия на „Българский народен сборник“ от Васил Чолаков, издаден в Белград през 1872 г. (кн. 5 и 6, 1872, стр. 340 — 353). Нейн автор е изтъкнатият наш критик Нешо Бончев. Първо той прави преглед на всичко публикувано от народната словесност до 1872 г. и упреква Чолаков, че не е сторил труд да се запознае с него. Сравнен с Миладиновия сборник, „Българский народен сборник“ на Чолаков е съвсем слаба работа, макар да излиза цели десет години след него. Това е така, защото е „събран, нареден и издаден без план, без ред и без цел“. Мнението на рецензента е, че Чолаков „не е положил никакъв труд, нито е имал някакво присърце за тая работа, която си позволява сам да нарича десетгодишен негов труд“. Критиката на Н. Бончев на Чолаковия фолклорен сборник „говори за широките му научни интереси и за верния му поглед върху задачите на българската народоука“²⁹.

През 1882 год. в С. — Петербург излиза сборникът на Владимир Качановски „Памятники болгарского народного творчества Выпуск 1-й. Сборник западно-болгарских песен с словарем“. Още на следващата 1883 год. в кн. 4 на „Периодическо списание“ излиза рецензията на Марин Дринов за него. Той отбелязва, че младият руски учен В. Качановски вече е обнародвал няколко интересни труда, от които най-важен е „Сборник западно-болгарских песен“. Повечето от материала, публикуван в сборника, е събран лично от него при пътуванията му през 1879—1880 год. из Белоградчишко, Берковско, Пиротско, Трънско, Вранско, Кюстендилско, Радомирско и др. Вниманието на Дринов е насочено към историческите народни песни, поместени в сборника, а именно на песните за цар Петър, за цар Иван Шишман и за цар Ясен. Твърде много място в рецензията е отделено на народните песни за Момчил юнак и за Крали Марко. Като подчертава изключителната важност на сборника на Качановски, Дринов сочи и някои негови недостатъци, най-важният от които е нарушаването размера на някои песни поради записването им под диктовка, а не при пеене.

Автор на рецензии за фолклорни сборници е и Любомир Миле-

²⁹ М. Арнаудов, Българското книжовно дружество в Браила, БАН, 1966, стр. 228.

тич. Една рецензия той посвещава на сборника на Н. Шишков „Родопски старини или сборник от обичаи, суеверия, песни, пословици, наречие, приказки, паметници, предания и пр. на родопски жители“³⁰, излязъл в Пловдив през 1887 г. Милетич обвинява Шишков в неточно записване на някои фолклорни материали, неправилно тълкуване на някои пословици, в неуспешно предаване навсякъде особеностите на рупското наречие. „Езиковият материал трябва да бъде така записан, щото точно и вярно да предава местното произношение. Винаги трябва да се запише от кого и где е записано еди какво си. Изпълни ли това записвача, той ще принесе голяма услуга на българската филология, на макар събирал и забелязвал само в едно родопско село“ (стр. 574).

Другата рецензия на Милетич има за предмет сборника на Петър Цв. Любенов „Баба Ега или сборник от различни вярвания, народни лекувания, магии, баяния и обичаи в Кюстендилско“³¹. Интересното в нея е указанието за литературното влияние на апокрифите върху част от народните вярвания, баяния и медицински познания на българите.

Висока оценка е дадена на „Сборник от народния умотворения, обичаи и др., събирани из разни български покрайнини“ от Ат. Т. Илиев в рецензията на А. Теодоров.³² Неговото мнение е, че това е „драгоценен и вещо съставен принос в нашата фолклористика“. Той излиза след близо 50 години откак е поставен въпросът за събирането на фолклорни материали. А. Теодоров отбелязва, че в предговора към сборника личи една ясно поставена цел. Вниманието на записвача е било насочено изключително към обредните песни, тъй като на тях в излезлите сборници до този момент е отделено най-малко място. Освен това те са особено важни за нашето минало в културно, историческо и етнографско отношение.

Не е отминат и сборникът на Кузман Шапкарев от самовилски, религиозни и обредни песни, излязъл през 1891 год. Авторът на рецензията Г. П. се спира на разпределението на песните, на фонетичния принцип на записване и дава висока оценка на сборника като принос в българоведението. Отбелязва, че събраните в продължение на 30 години над 1250 песни, около 200 приказки, повече от 400 гатанки, около 80 описания, хиляди имена и думи имат важно научно значение.

В кн. 41 и 48 от 1893 г. е поместена една твърде обстойна рецензия от Д. Матов за книгата на Димитър Маринов „Жива старина“, издадена в Русе през 1891 г. Най-силно впечатление в рецензията на Матов прави голямата му библиографска осведоменост и богатият сравнителен материал, използван от автора. Той дава една обща положителна оценка на труда на Д. Маринов, като прави някои конкретни препоръки за следващите поредни книги.

³⁰ кн. 21 и 22 1887, стр. 574—577.

³¹ кн. 23 и 24, 1888, стр. 929—937.

³² кн. 32 и 33, 1890, стр. 394—399.

В „Периодическо списание“ се появяват рецензии и на отделни статии. Такава например е рецензията на Манол Иванов върху статията на Г. Попов „Българските юнашки песни“, поместена в Сборника за народни умотворения и книжнина. Книга III, стр. 247—282 и кн. IV, стр. 270—279.

Като посочва някои от недостатъците на тази статия, Манол Иванов излага някои правилни свои мисли по редица въпроси. Така например той смята, че вярна представа за някое събитие, отражено в епоса, ще даде само обстойното разглеждане на всички съществуващи варианти и редакции, както и да се търсят аналогични примери във фолклора както на съседните ни народи — сърби, гърци и румъни, но и в руския фолклор. Той опонира на автора на статията, виждащ в юнашките песни стари митове, с думите: „От историческите народни песни ние не трябва да изискваме исторически вярно изображение на действителните събития, както не изискваме това от историческите драми, повести, поеми и пр., иначе те не би спадали към областта на поезията“ (кн. 39, 1892, стр. 487—491).

От 1889 г. нататък редакцията на „Периодическо списание“ не пропуска да отбележи излизането на всеки пореден том на СбНУ и да оцени заслугата му.

По думите на Д. Матов „Периодическо списание“ и Сборникът за народни умотворения, наука и книжнина „са едничките наши журнали, които отбират от издаване народни творения“ (стр. 962). Наистина заслугите на „Периодическо списание“ към българската фолклористика са извънредно големи. То дава правилна насока на фолклорните записи у нас. На страниците му се обнародват голям брой народни песни, приказки, гатанки, поговорки и пословици. Негови сътрудници са наши извесни радетели на народното творчество. Освен това в списанието намират място и редица статии и студии по важни въпроси на фолклора. От значение са и рецензиите на различни сборници с народни умотворения, както и бележките за някои наши фолклористи. Всичко това определя приносния му характер в развитието на българската фолклористика.

БИБЛИОГРАФИЯ

на фолклорните публикации в „Периодическо списание“,
орган на Българското книжовно дружество (1870—1910)

Целта на тази библиографска справка е да се посочи всяко заглавие, което изцяло свързано с фолклорни проблеми или има някаква връзка с изучаването на фолклора. Подредбата се извършва по азбучен ред на авторските имена, като на последно място се посочват и материалите, имената на чиито автори не могат да се установят (редакционни).

Предосвобожденският период на списанието се смята за негова първа годишнина с всичко 12 книжки. В следосвобожденския период то продължава да се издава по книжки (кн. I — 1882 год. до кн. LVIII—LX — 1899 год.), а след това по томе (от т. LXI в 1900 год. до т. LXXI в 1910 год.), като всеки том включва по десет свезки (книжки).

1. Арнаудов, М. Южно-славянския епическия сказания о женитбе короля Волкашина в связи с вопросом о причинах популярности короля Марка среди южных славян (рецензия за книгата на К. П. Мисирков под същото заглавие), т. LXXI, св. 1—2, стр. 136—145.
2. Арнаудов, М. Едно народно сказание за възобновяването на българското царство, т. LXXI, св. 3—4, стр. 206—236.
3. Барутчиски, С., Ив. Рецензия за книгата на Н. Тихов: Очерк грамматики западно-българского наречия по сборнику болгарских песен В. В. Качановского, Казан, 1891, кн. XL, 1892, стр. 671—679.
4. Васильов, Т. Кърджалиите в Тетевен, кн. II, 1882, стр. 148—149.
5. Груев, Й. Обичаи и обреди по сватби в Копривница, кн. LIV, 1896, стр. 824—834.
6. Добруски, В. Няколко сведения за изтурчването на Родопските българи, кн. XXI и XXII, 1887, стр. 332—338.
7. Дринов, М. Рецензия за книгата на Владимир Качановский: Памятники болгарского народного творчества, Выпуск 1-й: Сборник западно-болгарских песен со словарем, С.-Петербург, 1882, стр. VI+598, кн. IV, 1883, стр. 143—153.
8. Дринов, М. Богомилска приказка, записана от Неша Бончева (издава с няколко бележки), кн. VIII, 1884, стр. 123—126.
9. Иванов, Манол. Рецензия за: Българските юнашки песни от Г. Попов. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга III, стр. 247—282 и кн. IV, стр. 270—279; кн. XXXIX, 1892, стр. 487—491.
10. Иречек, К. Пътни бележки за Средна гора и за родопските планини, кн. VIII, 1884, стр. 1—46.
11. Иречек, К. Помашки песни от Чепино, кн. VIII, 1884, стр. 76—94.
12. Йорданов, В. Крали Марко в българската народна епика, т. LXI, 1901, стр. 140—143.
13. Йорданов, В. Чий княз е бил Крали Марко, т. LXI, 1901, стр. 453—459.
14. Йорданов, В. Четири основни естетични форми в българската народна поезия, т. LXI, 1901, стр. 667—683.
15. Каранов, Е. Няколко думи за „Кадни мост“ и за вярвания при съграждането нови здания, кн. VII, 1884, стр. 128—134.
16. Каранов, Е. Змеят и змията в българската народна поезия, кн. IX, 1884, стр. 129—134.

17. Кацаров, Г. И. Рецензия за книгата на К. П. Мисирков: Южно-славянския епическия сказания о женитбе короля Волкашина в связи с вопросом о причинах популярности короля Марка среди южных славян, т. LXX, св. 9—10, 1909, стр. 725—736.
18. Матов, Д. Рецензия за книгата на Димитър Маринов: Жива старина. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско и Врачанско. Книга първа. Вярванията и суеверията на народа. Русе, 1891; кн. XLI—XLII, 1893, стр. 961—998.
19. Милетич, Л. Рецензия за книгата на Н. Шишков: Родонски старини или сборник от обичаи, суеверия, песни, пословици, паречие, приказки, паметници, предания и пр. на родопските жители, кн. I, Пловдив, 1887; кн. XXI и XXII, 1887, стр. 574—577.
20. Милетич, Л. Рецензия за книгата на свещеник Петър Цв. Любенов: Баба Ега или сборник от различни ярвания, народни лекувания, магии, баяния и обичаи в Кюстендилско, Търново, 1887; кн. XXIII—XXIV, 1888, стр. 929—937.
21. Начов, Н. Екскурзия из нашата народна поезия, кн. XLVIII, 1895, стр. 952—976; кн. XLIX, 1895, стр. 73—112; кн. LI, 1895, стр. 357—374.
22. Начов, Н. За побратимството, кн. XLIX, 1895, стр. 32—72; кн. I, 1891, стр. 375—403; кн. LI—LIII, 1896, стр. 443—508.
23. Начов, Н. Студия върху стихосложението на нашите народни песни, кн. LI—LIII, 1896, стр. 509—575.
24. Патамански, В. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Издава Министерството на народното просвещение, кн. III, 1890, (вести и оценки), кн. XXXV, 1890, стр. 796—797.
25. Попович, В. Няколко забележки върху „Науката за песнотворство и стихотворство“ съчинение Г-на П. В. Оджакова, Одеса, 1871, кн. VII и VIII, 1873, стр. 116—154.
26. Славейков, Пенчо. Народни любовни песни, т. LXII, 1902, стр. 1—32.
27. Славейков, П. Р. Български пословици. Историята на събирането им, кн. I, 1882, стр. 116—125 и кн. II, 1882, стр. 120—130.
28. Славейков, П. Р. Исторически разкази от миналите времена, кн. XV, 1885, стр. 351—374.
29. Славейков, П. Р. Предговор на Епизода, кн. XV, 1885, стр. 329—338.
30. Славейков, П. Р. Епизодът, кн. XV, 1885, стр. 338—343 и кн. XVI, 1885, стр. 60—81.
31. Славейков, П. Р. Един поглед към миналото, кн. XXIII и XXIV, 1888, стр. 881—899.
32. Стоилов, А. П. Сборник от македонски български народни песни, Събрал Наум К. Тахов, С., 1895, стр. 220 (рецензия), кн. LI, 1895, стр. 430—432.
33. Стоилов, А. П. Магии за любов и вреда, кн. LV—LVI, 1898, стр. 157—182.
34. Стоилов, А. П. Зазиждане живи човечи в основите на нови градежи, т. LXIII, 1902, стр. 179—213.
35. Стоилов, А. П. Леген града в югославянската народна поезия, т. LXIV, 1903, стр. 237—248.
36. Стоилов, А. П. Дейност на Венелина по българския фолклор, т. LXVI, 1905, стр. 345—390.
37. Стоилов, А. П. Грамада (Фолклорна студия), т. LXXI, св. 5—6, 1910, стр. 391—415.
38. Стоянов, В. Д. Спомен за празнуването паметта на покойните братя Миладинови Димитър и Константин на 11 януари 1887 година в Средец, кн. XXI и XXII, 1887, стр. 578—602.
39. Стоянов, В. Д. Спомен за Венелина — по случай на 50-годишния период от смъртта му, кн. XXVIII, XXIX и XXX, 1889, стр. 807—813.
40. Теодоров, А. Миладиновските песни и Шросмайер, кн. XVI, 1885, стр. 82—97.
41. Теодоров, А. Рецензия за книгата на Ат. Илнев: Сборник от народни умотворения, обичаи и др., събрали из разни български покрайнини. Първи отдел — народни песни, Кн. I, С., 1889, стр. XXVIII + 398; кн. XXXII и XXXIII, 1890, стр. 394—399.

- Устагенов, Д. А. Народна песен от Габровско за Димитраки Хаджи Тощов със забележка към нея, кн. X VII, 1894, стр. 783—793.
- Цветков, Д. Бележки върху българския юнашки епос, т. XLI, 1901, стр. 713—725.
- Шапкарев, К. По повод на статията на А. Теодоров: „Миладиновските песни и Щросмайер“, кн. XXI и XXII, 1887, стр. 561—571.
- Шапкарев, К. За народните ни умотворения, особено за песните, кн. XXIII и XXIV, 1888, стр. 864—880.
- Г. П. Рецензия за Сборник от български народни умотворения. Част първа. Простонародна българска поезия или български народни песни. Отдел I и II. Самовилски, религиозни и обрядни песни. Книга I, Събрал и издава К. А. Шапкарев, С., 1891, кн. XXXVI, 1891, стр. 996—999.
- С. Ж. Д-в, Зайчар и неговото население, кн. VIII, 1884, стр. 95—108 и кн. IX, 1884, стр. 83—105.
- Редакционна, От страна на „Българското книжовно дружество“ — към читателите, кн. I, 1870, стр. 2—11.
- Редакционна, Няколко думи за изучаване и обработване на българския сеташен език и за народната ни книжнина въобще, кн. I, 1870, стр. 12—16 и кн. II, 1870, стр. 1—6.
- Редакционна, Рецензия за „Бащин язык за малки дядя. Първа година. Азбуки и първа книга за учение след азбуки, с примери за пръвоначално рисование, писане и с изображения. Написа Д. В. Манчев. Второ издание, 1871, кн. IV, 1871, стр. 110—126.
- Редакционна, Рецензия за: „Българский народен сборник. Събран, нареден и издаден от Василия Чолакова. Част I. Болград, 1872. стр. 356, кн. V и VI, 1872, стр. 340—353.
- Редакционна, Съобщение за излизането на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, Издава Министерството на Народното просвещение, С., кн. I, 1899, кн. XXXII и XXXIII, 1890, стр. 403.

ПОКАЗАЛЕЦ

НА ОБНАРОДВАНИТЕ В „ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ“ БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ

При изготвянето на показалеца съм си поставила следните задачи:

- 1) Да класифицирам песните.
- 2) Да поставя заглавия на тези, които нямат.
- 3) Да изложа накратко съдържанието на всяка песен.
- 4) Да посоча името на записвача.
- 5) Да посоча името на изпълнителя и мястото, откъдето е записана песента.
- 6) Да посоча къде е напечатана всяка песен — книжка, година, страница.
- 7) Да посоча варианти на песента в другите книжки на „Периодическо списание“, ако има такива.

ЮНАШКИ ПЕСНИ

1. *Що ми сияе у Легена града*

В Легена града (записвачът предполага, че това е стара Лихнида — Охрид) сияе Милица Кралева. Искат я девет краля, десети Янкула войвода, но братята ѝ не я дават никому. На великден те я завеждат пременена на събора. Тя запява тихо, но песента ѝ се чува надалечо. Янкула войвода я чува, събира войска, идва и я грабва.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 94—95.

2. *Вайрадински юнаци*

По Вайрадинското поле са се разположили много юнаци. Начело им сам свети Илия. Млади глашатаи викат: кой е с коня, конак да си сака; кой е пешак, метерист да хване.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко, кн. 9 и 10, 1874, стр. 95—96.

3) *Илия Смилданин и Бане Бугарина*

106 стиха

Бане Бугаринът отива край Будин града, където намира българска девойка, която носи коси наопако, та си жали тежки женитбини. Те са събирани от Илия Смилданин, който се е заселил в града и не дава на младите да се женят. Бане Българинът успява да вземе събраните данъци и ги раздава на мими и момци, които започнали да се женят, а сам той завел у дома си българската девойка, която намерил край Будин града.

Записал И. Ковачев от Йорданка Пенева в с. Юкари Баня, Софийско, кн. 3, 1882, стр. 176—179.

4. *Радичко и Богдан*

183 стиха

Радичко, който води 700 юнаци, запрява кале, допрява го с глави, но само една глава не стига да си изкара калето. И решава това да бъде главата на шурей му Богдан, комуто изпраща хабер да му дойде на гости. Той пристига, но Радичко забягва с дружината си и оставя само двама да му вземат главата, с които Богдан успява набързо да се справи. Сестра му Еленка с хитрост го опива

и извиква мъжа си да му вземе главата. Богдан успява да накаже и зет си и невярната си сестра.

Записал Д. Войников от Шуменско; кн. I, 1882, стр. 169—173.

5. Дете Дукадинче и Коруна Делия

Имала баба девет сина. Когато напечелили девет коли благо, зажелила ги и поканила на сватбата всички юнаци. Само Коруна Делия не поканила, който се разлютил, погубил деветимата ѝ сина и отвел деветте снахи. След девет годни бабата родила Дете Дукадинче, което убило Коруна Делия и избавило деветте си снахи.

Записал П. Байкушев от Димитър Войнов от с. Долно Романци, Брезнишко; кн. 12, 1884, стр. 111—113.

Вариант: Дете седадниче и Корун кеседжия, записал Д. Икимов от Павел Чунеуховски от Самоков; кн. 35, 1890, стр. 755—762.

6. Момчилова смърт

Момчил се бие сам със Синан паша, който предвожда три хилядна войска. Всички се чудят как надвива — дали с коня, дали с бога, или само с юначество. Подкупват Момчилица да узнае това. Тя разбира от Момчил, че помощник му е неговият кон с ясно слънце на челото, с ясен месец на гърдите, с ясни звезди по тялото. Момчилица наранява коня и на другия ден Момчил юнак пада убит. Записал Георги Я. Вранчов от баба Софка Арсова от Пиянечко; кн. 12, 1884, стр. 118—121.

7. Арапин и Марко войвода

Черен арапин е завардил пътищата, та не може човек да мине. Марко войвода научава за това и нарежда да го облекат като млада невеста и успява да вземе главата на Арапина.

Записал С. Шивачов от Малко Гърново; кн. 15, 1885, стр. 436—437.

8. Богдан Лютица

Седнал Лютица Богдан да вечеря и се под мустак подсмива. Майка му го пита дали на нейните старини се смее, или яденето и виното не му харесват. Тогава той ѝ разказва следното: когато е бил малък, край тях минал Ойрадин войвода и грабнал сестра му. Той се хвърлил да му отсече главата, но сестра му попречила. Сега дочул, че Ойрадин войвода се кани и него да пороби. Затова той отишел сам у неговите двори. Сестра му го упоила, вързала и го предала на мъжа си. Лютица Богдан го надвива, взема му едната ръка, единия крак и едното око и го пусна да разказва по света за неговото юначество. Тъй като сестра му се хвърлила да му издере очите, той отрязал нейната глава и на детето ѝ и ги донесъл на майка си да ги види.

Записал П. Р. Славейков от с. Дервент, Старозагорско; кн. 21 и 22, 1887, стр. 540—544.

9. Марко и Жълта Базиргяна

440 стиха

Жълта Базиргяна се заселва около Солун и решава да превземе Света гора, да изгори Хилендарския манастир с всичките му игумени и книги. Изпраща писмо на най-стария игумен Слави да му продаде Света гора или силом ще я превземе. Съветът на игумените решават да потърсят юнак, който да излезе срещу Жълта Базиргяна. Крали Марко се наема да спаси Света гора и отива при юнака. Обзалагат се да се мерят на нишан, да се надхвърлят и да се надскачат. Но Крали Марко загубва облога и трябва да бъде окован. Майка му го подучва как да убие Жълта Базиргяна край Солунската чешма, като се преоблече като просяк.

Записал С. Ватьов от Вучи Стоилков Ангелков от с. Връбица; кн. 21 и 22, 1887, стр. 544—554.

10. *Кралевики Марко убива Муса Кеседжия*

229 стиха

Муса Кеседжия завардва пътищата край Вардар, та не може птичка да прехвъркне, камо ли човек да мине. Султан Мурад праша Марко Кралевики да го убие. Борбата е много продължителна, защото Муса има три сърца. На Марко идват на помощ две самовили поестрими и той успява да прободне противника си. Султан Мурад, като научава за това, казва, че един юнак е имал от вярата си и българинът Марко го е погубил, и нарежда да го затворят в занданите при халата, но Марко убива и нея.

Записал С. Ив. Боянов от слепия гуслар дядо Никола Тилев от с. Надобрадско, Разложко; кн. 37 и 38, 1891, стр. 241—248.

11. *Груица войвода убива Арапин*

169 стиха

Чер Арапин забранява на момите и момците да се женят. Малин войвода, Милош байрактар, Марко Кралевики и Груица войвода решават да го погубят. Обличат Груица войвода като невяста и той успява да убие Арапина.

Записал С. Ив. Боянов от слепия гуслар дядо Никола Тилев от с. Надобрадско, Разложко; кн. 37 и 38, 1891, стр. 248—251.

12. *Женитбата на Милош юнак*

334 стиха

Милош юнак изпраща майка си да му търси лика-предика за невяста. Тя намира такава в Будин града, но която има за любовник чер арапин. Девер на сватбата е Дете-големеше, което убива арапина. А юда—самовила успява да избави Милош юнак от излака, в който се е заселила змия. Затова невястата на юнака щедро я дарява.

Записал А. П. Стойлов от Митра Христова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 43, 1893, стр. 141—148.

13. *Дете Малианче*

608 стиха

Наречници предричат на Дете Малианче, че ще стане най-личен юнак, скоро ще се ожени, като грабне невяста от сватбата и благодарение на своето юначество, ще живее сто години и ще умре от змия. Всичко казано се сбъдва. Детето бива кръстено от вуйчо си Марко, с когото отиват у Филип Маджарина. Той го кара да му донесе смил от самодиви, клонче от дървото, на което живеят три лами, докато му даде дъщеря си Магдалена за невяста. Дете Малианче живее с нея щастливо много години, но веднъж змия го клъцва между очите и то умира.

Записал А. П. Стойлов от Митра Христова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 45, 1894, стр. 459—472.

ХАЙДУШКИ ПЕСНИ

14. *Налет войвода*

Царят обещава голяма награда на оня, който улови прочулия се навред Димитър Налет-войвода. Никой не се наема освен неговата кумица, която с бълкица отива на Рила планина да го покани да кръсти детето ѝ. Димитър повярва и отива с нея в църквата, където разбира, че е измамен. Въпреки всичко успява да се спаси от клопката, връща се в дружината и прокллина всеки, който повярва на жена.

Записал Цани Гинчев от Търновско; кн. 3, 1870, стр. 110—112.

15. *Пушка пукна, пиле Стано*

Пуква пушка и улучва най-добрия юнак, който изразява предсмъртното си желание: да го зароят на кръстопът, на сърцето му да изкопаят кладенец, на краката му да посеят босилек, а на главата му да забият байрака, в който да вър-

т кончето му. Конят да рови и да го зарови, да цвили и да го оплаче.
писал В. Д. Стоянов от Сава Д. Мънзов от Айтоско; кн. 5 и 6, 1872, стр. 205—

Стоян и майка му

ничък син на майка. Стоян ѝ съобщава, че карадаалийски юнаци го канят да стане войвода срещу триста черни грошове. Майката се опасява, че те ще го давят, но Стоян не я послушва и отива при тях, които го посрещат с извадени пи и със закана жив да го одерат или главата да му отрежат. Само с един тах на сабята си Стоян се справя с дружината и от триста трима останали.
писал В. Д. Стоянов от Добри Неделчев от Шуменско; кн. 7 и 8, 1873, стр.

Хайдутини-разбойници

Хайдутини-разбойници похлопват среднощ на Станкинните порти. Те успяват да я рят, че са овчарите на мъжа ѝ, и тя им отваря. Гошава ги богато, тръгва да точи вино и ракия и подслушва на вратата заканата им да я мъчат, за да оба- Видуловото имане. Тогава залоства вратата и събира хората да видят хайду-е. А те и се молят със стъкло да им пререже ръцете и да ги пусне живи, за разказват по света за нейната хитрост.
писал Л. Радулов от Котел; кн. 7 и 8, 1873, стр. 113—115.

Попления Петре, поробил

Петре пленява Камбер кадъна Султана с дванайсетте ѝ алайки и дванайсетте ро-ки. Той я подкарва пред колата си гола, боса, гологлава, с мъжко дете на те. Тя го моли или да я покачи на колата, или да ѝ вземе главата, защото е не може да ходи. Петре отказва да стори това, защото, когато е бил ратай и го болен ѝ поискал кравайче и вода, тя му дала корички и водата, в която е тала детето си.
писал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 98.

Милица и Марко

Марко нарежда на невестата си Милица да стане рано в понеделник, да умеси ни хлябове, да опече пъстри краван и да напълни жълта бъклица, че ще отидат повратки у майчини ѝ по случай деветата им година. Тя изпълнява поръчка-и тръгват. Когато минават през гората, Марко я моли да запее, а тя му от-аря, че в гората хайдутува дружина и неин войвода е Георги, който се ни да го убие, а нея да отвлече. Наистина Георги залавя Марко. Тогава Мили-поискава сабя уж да отсече главата на мъжа си, но отсича главата на хай-гина.
писал Д. Войников от Шуменско; кн. 2, 1882, стр. 164—165.

Кара Богданова изповед

стна

Кара Богдан лежи болен три години и изпраща майка си да му дари билки. Над игумен вижда плачещата майка ѝ я съветва да разпита сина си за грехове-му. Богдан разказва, че като хайдутин е запалил една църква, а веднъж в ата вързал двама младоженци. Като се върнал след време, невестата се а превърнала в лозе, а момъкът в кипарис. Тогава майка му казва, че това е а неговата сестра, и го проклена още три години да лежи болен.
писал К. Шапкарев от Делю Гребеляков от Кукуш, кн. 32 и 33, 1890, стр.

—369.

риант; Греховен Стоян, записал Танас Върбански в с. Преслав, Таврическа ерния в Русия; кн. 44, 1894, стр. 288—291.

Нягол войвода и Керима кадъна

ужината на Нягол войвода три години хайдутува, без да направи обир, и ого-на и обосява. Тогава байрактарят им предлага да убият войводата и да се

пръснат. Нягол ги моли малко да почакаат, защото е чул, че ще мине Керима и дъна с девет товара жълтици. Войводата я причаква и я моли с добро да даде един товар, но тя отказва. Тогава той избива придружаващите я арапи, а на другия отрязва само ръцете, за да ходи и разказва за неговото юначество. Записал Галунски от Жеравна; кн. 37 и 38, 1891, стр. 252—254.

22. Стоян добър юнак

Стояновата майка плаче над тъмни тъмници, а синът я съветва да му изнеся сабята на кръстопът и когато го водят, да го набият на кол, ще помоли да му отвържат ръката, за да се прости с майка си. Но с освободената ръка той не прегръща майка си, а избива читачите и отива в гората да търси дружината си. Записал Галунски от Жеравна; кн. 37 и 38, 1891, стр. 254, 255.

23. Хайдутите пекаат дете

Хайдутите пекаат мъжко дете и карат баща му да събира дърва и да пее, майката да държи ръжена и да пее, а сестрите му да играят и пеят. Детето се моли на баща си по-бавно да събира дърва, а на майка си и сестрите си — по-бавно да пеят.

Записал А. П. Стоплов от Петра Димитриева от с. Чифлико, Малешевско; кн. 38, 1892, стр. 460—461.

24. Снахата на Диман чорбаджи

Диман чорбаджи се весели с деветимата си сина и снахи. На въпроса му кой най-малката снаха защо е кахърна, тя отговаря, че юнаци-хайдуте са питали него и тя им е казала, че е умрял и скоро ще му струват. Янка съветва свекърва си да се скрие, а тя посреща хайдутите и ги избива.

Записал Устагенчов от Неда Алачкина от Трявна; кн. 39, 1892, стр. 468—469.

25. Излизане на хайдуте в планината

Планината се развива и Георги събира дружина от 77 юнаци. Цяло лято не успяват да оберат нищо и затова те обвиняват войводата. Тогава той ги повежда и обират една хазна, чиито пари разделят.

Записал Устагенчов от Дена Иванова от Джуровци, Тревненско; кн. 39, 1892, стр. 469—470.

26. Отмъщение на хайдутин

В село влизат хайдуте и оглеждат момите на хорото. Войводата Стоян отиде да моли Недея и ѝ припомня времето, когато е бил ратай на баща ѝ. Като болна ѝ поискал вода и хляб, а тя му дала помия и корички. Отвежда я в планината и иска откуп за нея. Баща ѝ изпраща откупа, но Стоян му връща главата ѝ. Записал Устагенчов от Неда Алачкина от Трявна; кн. 39, 1892, стр. 468—469.

27. Последна поръка на хайдутин

Болен юнак поръчва на майка си, когато умре, да го заровят на кръстопът, а главата му да направят чешма, на сърцето му да посадят градинка, а на краката му да посадят лоза. Момци да поят кончетата си на чешмата, а момите да берат цветя и да го поменават.

Записал Устагенчов от Неда Алачкина от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 657.

28. Хайдуте наклаждат огън с икони

Дъжд и сняг измокря дружината на Добри войвода. Хайдутите го питат дали знае ли неиде къща да се размразят и изсушат. Войводата ги завежда в църквата „Св. София“, където наклаждат огън от иконите и се изсушават. Излизане оставят обаче кемерите си с жълтици за нови посребрени и позлатени икони.

Записал Танах Върбански в с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 40, 1894, стр. 291—293.

ИСТОРИЧЕСКИ ПЕСНИ

29. Цар Мурад Мари думаше

Цар Мурад увещава Мара да се потурчи доде е млада, глупава и доде е похубава, а той ще ѝ хариже Цариградската джамия със сребърните кандила. А Мара заявява, че не ѝ трябва джамия, а църквата „Св. София“, защото ѝ е свидна вярата и няма да се потурчи.

Записал Михаил Васильов от Рада Васильова от Котел; кн. 1, 1870, стр. 106. Вариант: Цар Мурад и Мара, записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 93—94.

30. Робиня и детето ѝ

Турците робят навред и всяват смут. Всички се разбягват, гората еква от мъжките викове и женските плачове. Само Станка остава с мъжката си рожба Иванчо, прави му люлка в градината и го приспива за последен път с думите, че отсега нататък вятърът ще го люлее, дъждецът ще го къпе, а овчарите ще го кърмят. Дорде издума това, и в двора влизат турци, които ѝ закачат нагорещени вериги, за да каже къде има скрито имане.

Записал В. Д. Стоянов от Добри Неделчов от Шуменско; кн. 7 и 8, 1873, стр. 111—112.

Варианти: 1) Робиня и нейното момченце, записал Д. Войников от Шуменско; кн. 2, 1882, стр. 166—169; 2) Гена робиня и Найден търговче, записал Иван Кацаров от Пирдоп, кн. 15, 1885, стр. 439—442; 3) Мария робиня, записал Нехтелин от Анчето Базов от с. Якоруда, Разложко, кн. 39, 1892, стр. 463.

31. В Жеруна огън гори

В Жеруна огън гори, а в Котел хоро играе. Инджето яде и пие на сред Жеруна и пита Гочо откъде да влезе в Котел. Той отговаря, че в Котел не може да се влезе, защото Котел го сабя не сече, Котел го куршум не хваща, Котел го огън не гори, само го чума борави.

Записал Л. Радулов от Котел; кн. 7 и 8, 1873, стр. 115.

32. Кара Видо вино пие

Кара Видо вино пие, слугува на неговата сестра. Два гълъба спускат пред него книга, в която пише, че турци са завардили двора. Кара Видо затваря всички порти и изпраща либето си Катерина да му налее още вино. При бъчвите тя сварва много турци и предупреждава мъжа си. Той се справя с тях, но когато се връща на диваните, вижда на всяка порта зелен байрак, а на тяхната дванайсет.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 98—100.

33. Сив сокол и цар Костадин

Сив сокол се вие над царските дворци три дни и три нощи. Царят нарежда на слугите да му изнесат храна и вода, но соколът се извисява по-високо. Когато сам цар Костадин сяда навън да погледа сокола, той трепва с криле и пуска в skutовете му книга. В нея пише, че турско царство ще настане, а каурското ще погине. Още не прочел, и пристигат турци-анадолци.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 100—101.

34. Делия и калеш Милка

Всички делни се стягат за път, само ексикът-турчин прие ракия и нарежда калеш Милка Шаткоска да седи и да го чака, докато се върне. Другарят му го съветва да ѝ разреши да се омъжи за младия Алекси, че той ще му направи чеха-шалвари. Турчинът обаче решава да я даде на млад Толет, че той ще му прави татар-долама, чоха-шалвари и алово джубе.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 102—103.

35. Стойна Еничьовка и Еничерин Склаф

В село пристигат еничари и войводата им Склаф отива у попа да му каже дали в селото има деца за вземане. Попът му посочва тримата сина на Стойна Еничьовка. Жената, като разбира искането на Склаф, заплаква и казва, че веднаж е дошло еничарство и е отвело брат ѝ, втори път — първото ѝ либе, а сега иска и синовете ѝ. Войводата пита дали би ги познала, а тя отговаря, че брат си не ще познае, защото е била малка, но либето си ще познае по белега на главата. Той накара всички еничари да си смъкнат калпаците, но между тях нямало либето на Стойна. Когато жената го накарава и той да стори същото, вижда белега на главата му и познава първото си либе. Записал М. Дринов от баба Рада Цончовица от Панагюрище; кн. 11 и 12, 1876, стр. 147—150.

36. Войник Огнян и неговата жена

Млада Огняница мете дворове и рони сълзи. На въпроса на свекъра си защо плаче, тя отговаря, че войниците се завръщат, а Огнян го няма — дали е умрял, или се е оженил. Свекърът пита завърналите се войници за Огнян, а те му отговарят, че се е оженил в Едрене града за Тодора робиня. Огняница и Огняновият баща се преобличат като просяци и стигат в Одрин. Там отсядат край една чешма, където идва едно Огняново измекяруче. В сребърния му иб-рик Огняница пуска пръстена си, който попада в ръцете на мъжа ѝ. Той идва на чешмата, познава ги и се връща при първата си жена. Записал М. Дринов от Темяна п. Георгиева от Галечник, Дебърско; кн. 11 и 12, 1876, стр. 158—162.

37. Кърджалийска

Задава се тъмна мъгла, но това не е мъгла, а дим от барут и куршуми. Това е четата на Инджето и Кара-Феиз, които запалват Алюгонската кула, в която има много ханъми. Пристигат семейни и загасят пожара. Записал Т. Милков от Малко Търново; кн. 11 и 12, 1876, стр. 168.

38. Мама Богдана отива войник

167 стиха

Царят събира войници, но стар бан няма син да изпрати, затова плаче. Дъщеря му Богдана го успокоява, че тя ще отиде войник, но той да ѝ приготви хубав кон и войнишко облекло. В царевите двори тя служи девет години, без да я познаят, че е девойка. Но веднаж царската дъщеря жалбите ѝ, отправени към цветята, и се досеща, че е мома. Тя накарава сина си да подложи войниците на редица изпитания и да се увери в думите ѝ. Той ги кара да берат цветя, да купуват хурки и да се къпят в Дунав и разбира, че младото войниче е девойка, но тя успява да избяга. Царският син обаче я застига у дома ѝ и я взема „царица да биде“.

Записал местният учител в с. Бистрица, Софийско; кн. 1, 1882, стр. 164—168.

Вариант: Безимка отива войник, записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 3, 1882, стр. 183—184.

39. Стоян и майка му

Майка люлее невръстния си син с песен, в която се казва той да порасне голям и да отърве царството от тия ръце душмански. Царството му е бащино, а банството — майчино. Всичко му е готово: и сабя френгия, и пушка бойлия, и кобур пищови.

Записал И. Ковачов от Йорданка Пенева от с. Юкари Баня, Софийско; кн. 3, 1882, стр. 179—180.

40. Крал Стефан жени синове близнаци

Крал Стефан обиколил много места, докато намери две близнакини за двамата си сина-близнаци. Тръгват за невестите, но по средата на пътя бащата се връща назад и намира синовете си заклани. Взема им главите и ги носи на жена си,

като я предупреждава чак на третия ден да открие главните, за да не разтурят сватбата.

Записал О. Панов от Долни Дъбник, Плевенско; кн. 10, 1884, стр. 109—110.

41. *Къко су се побунил и бугарите*

Изреждат се имената на разбунтувалите се градове по време на Априлското въстание. Разказва подробно за борбата в Батак, Ст. Загора и Шипка. Останалите живи избягват в Русия и молят цар Александър на три пъти да се притече на помощ на българите. Той, като разбира, че българките са юнаци, повежда много руски войни да се бият за българска правда.

Записал П. Байкушев от Търновско; кн. 11, 1884, стр. 131—136.

42. *Падане на град Сталак*

215 стиха

Цар Сулиман изпраща писмо на Сталакинин Тодор да му даде младата си жена, кончето си, джубето си, което не хваща ни сабя, ни куршум, и буздугана си, който сече дървета и камъни. След отказа му той обсажда града със стотилхадна войска. Тодор излиза срещу турците, но вижда начело св. Илия да им носи зелените знамена. Той му напомня, че при Косовската битка българските войници с конете си влизали в църква и с мъждраците си вземали нафора. Затова бог ги наказва отсега нататък турчин да ги управлява. Тогава Тодор с жена си и детето си се хвърля в Морава, а българската земя била поробена.

Записал П. Байкушев от Киро Станков от с. Баба, Трънско; кн. 12, 1884, стр. 104—109.

43. *Дяче самоуче и стара игуменка*

Игуменка пита младо дяконче защо книга чете и сълзи рони. То отговаря, че в книгата пише, че ще дойдат турци, църквата на яхър ще направят, иконите — на ясли, кръстовете под позете си ще турят, старите ще погубят, а младите ще поробят. Още не довършило, пристигат турци и всичко казано се сбъдва.

Записал Хр. Ц. Ковачевски от Кюстендилско; кн. 12, 1884, стр. 115—116.

44. *Янкул и Яница*

Славей известява, че идват турци стари да погазят, млади да полюбят и деца да погазят. Остават само Янкул на три години и Яница на три месеца. Като порастват, оженват се и добиват мъжко дете. Вземат робиня да гледа детето им, която го прислива с думите, че е клето дете, защото е от брат и сестра, които са нейни първи деца. Като разбират това, тримата се прегръцат и умират.

Записал Георги Я. Вирчов от баба Петра от с. Тработивинце, Пиянечко; кн. 12, 1884, стр. 116—117.

Вариант: Кръвосмешение, записал Танас Върбански от с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 44, 1894, стр. 299—300.

45. *Петко Найденов*

Капитан Петко Найденов от Гложене не може да си плати харача и турците го арестуват. Той обаче успява да избяга във Влашко, където спечелва много пари и след девет години се присъединява към войските на цар Николай, който е обявил война на цар Махмуд. Царят му поверява 12 полка и с тях той разбива Оряхово и стига до София. След оттеглянето на руските войски отвъд Дунав той става хайдутин. Скоро турците го залавят и поснат в Плевен.

Записал Т. Васильов от Тетевенско; кн. 13, 1885, стр. 142—144.

46. *Кузман капитан и Димитър Търновче*

Кузман капитан и Димитър Търновчето са седнали на висок чардак, а хубави момичета им прислужват. Пристигат колесари да ги канят — единият да венчава, другият да кръщава. В неделя били кумци, а в понеделник отиват по заповед на пашата да ловят хайдутини-разбойници, които са отвлекли попа. Драмата вземат главите на разбойниците и ги занасят на пашата, който ги надарява щедро.

Записал Т. Пеев от Етрополско; кн. 14, 1885, стр. 309—311. Варианти: 1) Кузман

кариман, Записал Е. Каранов от Кратовско; кн. 16, 1885, стр. 155—161; 2) Кузман каптаи, 1140 стиха, записал К. Шапкарев от Хр. поп Иванчов Гроздин, внук от шерка на възпявания герой от Охрид; кн. 27, 1888, стр. 346—372.

47. Нена рсбина

Под дърво седи хубава Нена, риза шие, сълзи рои и кълне баща си, че я е поробил-млада-зелена, бела румена. Пристига войводата-турчин и я успокоява с това, че майка ѝ и баща ѝ са я продали в скъпи години, а сега и той ще мине на нейната вяра.

Записал Т. Пеев от Етрополско; кн. 14, 1885, стр. 311—312.

48. Събрала Ненка седянка

На Ненкината седянка до всяка мома е седнал ерген, а до Ненка — турски войвода. Брат ѝ я предупреждава да стане, защото кръвнина ще падне. Тя иска да си отиде за къделя и за вретено, но войводата не я пуска, а изпраща сеймени да ѝ донесат. Тогава Ненкиният брат го убива.

Записал Т. Пеев от Етрополско; кн. 14, 1885, стр. 312—313.

49. Ата помакиня

Бащата на Ата помакиня ѝ съобщава, че са дошли ловешкият аянин и плевенският мидюрин да я искат, че тя ще стон на меки душици и свилени ястъци. Дождава на Ата за нейното помаче и тя казва на баща си: опустели и меки душици, и свилени ястъци, щом са турци, турци та чуждинци.

Записал Т. Пеев от с. Добревци, Тетевенско; кн. 15, 1885, стр. 434—435.

50. Яничар и руса Драгана

Разбягала се Влашката земя от турците, които хората робят, селата горят. Яничарската войска преминава Дунав и започва подялба на момите и момците. На млад яничар се пада руса Драгана, която по белезите на главата и гърдите му познава в негово лице своя брат.

Записал Т. Пеев от баба Хицовица Мерджова от Етрополе; кн. 15, 1885, стр. 368.

51. Никола и Димитър

Двамата братя Никола и Димитър се прочуват със сговорчивостта си. Заради това немският крал ги прави свои хазнатари. При него те служат девет години, но получават писмо от майка си, че турци са пленили сестра им. Въпреки предумванията на краля да не се погубват толкова млади те се връщат и спасяват сестра си. Немският крал се оженва за нея, а бившите хазантари му стават шури.

Записал Д. Икономов от Латина Стоянова от Самоков; кн. 28—30, 1889, стр. 615—617.

52. Стефан Караджа от Жеравна

Всички юнаци са се събрали на хайдушкото кладенче и се веселят, само Стефан Караджа е опечален. На въпроса на войводата той отговаря, че в Жеравна хоро играе. Всички моми са там, само неговата сестра плаче в къщи. Всички хора са излезли, само майка му го жали. На тези думи войводата го пита само той ли има сестра и майка, само той ли тъжи и жали.

Записал Галунски от Жеравна; кн. 37 и 38, 1891, стр. 255—256.

53. Яна Гюрова и татари

Яна е прочута със своята хубост, която ни се купува, ни се продава. Оженва се за Гюро войвода, но скоро го вземат войник. Пристигат татари и отвеждат младата невяста. След девет години Гюро се връща и я освобождава.

Записал Нехтелни от Янчето Базьова от Якоруда, Разложко; кн. 39, 1892, стр. 461—463.

Яна робиня

Яна слугува на войвода три дни и три нощи, но накрая задрямва и изтърва крон-ра с виното. Където капнало, поникнало яворово дърво с корени до морето и дълчи до небето.

писал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 466.

Мома бошнякиня

Мома бошнякиня налива вино на 77 юнаци и със сълзи долива чашите. Всеки я дава за ръката, а тя говори, че ако е слуга, не на всекиго жена, та я ловят за щете, чуят ѝ тънките пръсти и безценните пръстени.

писал Устагенчов от Баба Петровица Скоргувата от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 4.

Димчо аргатин прочул се

Димчо аргатува на Хаймет чорбаджи и за девет години спечелва 900 грошове, ва го прочува чак до царя и той праща да му го доведат. Аргатинът успява да бие царските пратеници, а накрая да накаже и чорбаджиата си.

писал Танас Върбански от с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 44, 94, стр. 294—296.

Крал Степан, Перим поп и Груилчо

Крал Степан се сгодява за дъщерята на поп Перим. На сватбата поканва целия род, само леля си не калесал, защото имала девет сина, които много пиели.

Единият от тях, Груилчо, застига сватбата и единствен изпълнява поповото условие, че ще даде дъщеря си, ако някой изпие чаша девет мери и половина вино. писал Танас Върбански от с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 44, 94, стр. 298—299.

Песен за Димитраки хаджи Тошов

Майка съветва сина си Димитър чорбаджи да не мъчи ратая от Кунино и Раевени, защото се канят да се оплачат на пашата. Наистина селяните изпращат ерман до султана, в който се оплакват от Врачан-Димитър чорбаджи. Султатът заповядва на врачанския паша да му вземе главата.

писал Д. Устагенчов от Кина Кирчова от с. Бичкийята, Габровско; кн. 47, 94, стр. 298—299.

Бан Михаил

Пашатай вика по стамболската чаршия кой ще се наеме да улови бан Михаил да го доведе при цар Сулейман. Наело се турче-сератличе, което упоило бана го докарало на султана. Той заповядал да го убият пред портите му, но ни бя го сече, ни куршум го хваща. Тогава банът им разкрива, че само неговата бя може да го посече. Изпращат да я вземат от невестата му, която се по-плава сабята да не се разтваря в ничии ръце, докато не попадне в ръцете на сподаря си. Наистина след напразни усилия дават му я да я отвори и той си я и цар Сулейман, и турчето-сератличе.

писал А. П. Стоилов от Огнен Мичев от Прилеп; кн. 47, 1894, стр. 814—816.

МИТИЧЕСКИ ПЕСНИ

Лош сън

Майка тълкува съня си като прокоба, че ще умре, и се обръща към майка си наръка на гроба ѝ да поставят три прозореца — първият да гледа срещу врата, вторият — срещу бахчата, а третият — срещу чешмата. И още едно желание има девойката — къщата-гробница да бъде направена от млади дюлгери, ошеженени, и да види своето любе, като отива да се венчава в църквата.

писал Р. Жинзифов от К. и Е. Петрович от Сливенско; кн. 1, 1870, стр. 104—5.

61. *Сбъдване на сън*

Майка пита дъщеря си защо откаж я е годила, не я вижда да пее, нито да смее. Янка отговаря, че тя я сподила надалеч, и то за вдовец, и разказва как сън е сънувала през нощта. Пристигат сватбарите и отвеждат невестата. По пътя Янка изтървава гема на коня и помолва драгинко си да ѝ го подаде. Младоженецът не става каял от това и я пробужда с ножчето си. Тя запушва раната парче от булото, но когато свежървата се присмива, че е жълта-зелена, Янка пушва раната и издъхва. Ревнивият младежец също се пробужда над трупа. Записал В. Д. Стоянов от Катерина Жечева от Сливенско; кн. 5 и 6, 1872, стр. 207—209.

Вариант: Врукина и Миленко, 101 стиха, записал К. Шапкарев от Арса Стрезов от Охрид; кн. 32 и 33, 1890, стр. 369—371.

62. *Стоян и три самодиви*

В Стоянови идват на гости девет кралици-сестрици и десета Рада царица. Детето ѝ заплакало за вода и майката праша през нощта Стоян на самодивското езеро за студена вода. Там той заварва три самодиви: едната — леля му, другата — стрина му, а третата — учиня му. Месечината свалjali, бяла я крава правел прясно мляко доели. Стоян се връща, но до сутринта умира.

Записал М. Дринов от Мария Иончова от Панагюрище; кн. 11 и 12, 1876, стр. 150—152.

Вариант: Стоян и самодиви, записал Г. Гергев от Ив. Понина от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 463—464.

63. *Женитба на слънцето*

Хубавата девойка Мария не излиза навън, за да не я види слънцето. Но мащехата ѝ накарва да събере пелените на детето ѝ, слънцето я вижда и три дни не захожда. На Гергьовден спуска люлка и вдига момата. Мащехата наръчва на Мария да гоее на свекър и свекърва девет години. Тя проговаря чак когато слънцето не изтърпяло и се оженило втори път за Дена Деница. Тогава слънцето остава невестата си, която от срам се превръща в лястовица, и се жени за Мария. Записал М. Дринов от баба Василия Иончовица от Панагюрище; кн. 11 и 12, 1876, стр. 152—157.

64. *Змеица либи Стояна*

Стоян споделя с майка си, че при него дохожда чудна девойка — отдалеч изгледа да като мечка, а отблизо — като мома. Майката разбира, че синът ѝ е zalюбен и Змеица, и го подучва да узнае от нея какви билки да свари за яловата им крава. Вместо кравата със сварените билки тя полива Стоян. Змеицата разбира, че е излъгана, и проклина Стояновата майка, която излиза по-хитра.

Записал Тодор Милков от Малко Търново; кн. 11 и 12, 1876, с. 164.

65. *Змей либи Стана*

Майка пита дъщеря си защо съхне и вехне като гората през зима. Стана отговаря, че е zalюбена от змей, и предава разговора си с него. Змейт я питал за готини тънки дарове, а тя му отговорила, че има по-малка сестра, която щяла скоро да се жени. Но змейт се досетил, че самата тя ще се жени, и я заплашил, че сам него не може да излъже.

Записал Тодор Милков от М. Търново; кн. 11 и 12, 1876, стр. 166.

66. *Елин-Дойна*

Майка има девет сина и една дъщеря. Въпреки несъгласието ѝ да дадат Елин-Дойна надалеч, най-малкият брат Костадин я дава. Скоро черна чума приближава всичките синове. Майката само най-малкия си син не прелива и не го оплаква. Господ се смиява и го съживява. Песента завършва със срещата на братата сестрата, която го пита защо очите са му потънали и зъбите почернели.

Записал Н. Попов от Панагюрище; кн. 2, 1882, стр. 162—163.

Вариант: Брат-мъртвец и сестра му Джан-Фикия, записал А. П. Стоилов от Цанта Мазнеова от с. Лешко, Горно Джумайско; кн. 41 и 42, 1893, стр. 348—349.

67. *Продал майка си за кон*

Майка говори на сина си да не хайдутува вече, че тя скоро ще го ожени, а Стоян ѝ заявява, че ще я продаде или на черни арапи или на клети чифути за един сив кон със сребърно седло. Тогава майка му го прокліна никъде подслон да не намира и негов пристан да стане бесилото. Стоян продава майка си ѝ клетвата ѝ се сбъдва.

Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 3, 1882, стр. 184—186.

68. *Глашатай вика из Будин града*

Глашатай съобщава, че се е задала върла черна чума, която ще мори деца некръстени и булки невенчани. Чумата взема и единствен син на майка, която го закопава в градината. Сутрин и вечер ходи да го прелива и му се оплаква, че няма кой да ѝ смели брашно и да ѝ донесе дърва. Веднаж синът продумва от гроба, че змия му е изпила очите, а в косите му си е свила гнездо.

Записал О. Панов от Долни Дъбник, Плевенско; кн. 10, 1884, стр. 108—109.

69. *Тиха и самовили*

Тиха взе свилен ръкав у градина. Идват юди-самовили, които ѝ казват, че ще я вземат да им люлее децата. А Тиха ги моли да я почакаат да си извезе ръкава, да лазарува, да мине Великден и Георгиевден и на Спасовден на събора да замъглят и да запрашат и да я отведат. Самовилите изпълняват молбата ѝ, но на Спасовден я вдигат.

Записал Хр. Ц. Ковачевский от Кюстендилско; кн. 12, 1884, стр. 113—115.

Вариант: Мама Тиха и самодиви, записал Петър Благоев от село Родилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 198—199.

70. *Дафина, Тодора и Стоян*

Цели девет години бъдещата свекърва на Дафина ѝ носи всеки ден по китка цвете с две жълтици. Веднаж Дафина ѝ съобщава, че е сънувала лош сън и трябва да направят сватбата по-скоро. Но когато сватбарите със Стоян пристигат, тя лежи болна. За да не разтури сватбата, казва да облекат гюзел Тодора с нейните дрехи, да ѝ дадат червеното було и даровете ѝ. По пътя Стоян разбира истината, връща се, но сварва Дафина вече умряла. Поръчва на долгерите да направят ковчег за двама и се пробожда.

Записал С. Вацов от баба Мария Дедин Кръстовица от Пирот; кн. 19 и 20, 1886, стр. 254—255.

71. *Майчина клетва*

Майка плете дъщеря си и я кълне турци да късат плитките ѝ. Домъчняло на момата и тя се хвърля в Дунав с думите по-добре реката да я кerdоса, отколкото иноверец. Минават турци, чуват думите ѝ и я изваждат. Песента завършва с думите, че майчината клетва винаги постига.

Записал А. П. Стоянов от Маргита Петкова от с. Ратово, Малешевско, кн. 39, 1892, стр. 457—458.

72. *Най-малък брат, превърнат в елен*

Четирима братя дялба делят, но на най-малкия брат нищо не дават. От жал той се помолва на бога да го превърне в сур елен, който изпълнява молбата му. Майка му дълго го жали и търси, докато веднаж отива в гората. Синът ѝ, превърнат в елен, с крака ѝ събира дърва, а с рога ѝ повдига товара. Тя съобщава на синовете си, че е видяла елен; те го убиват и от предсмъртните му думи разбират, че това е техният брат.

Записал А. П. Стоянов от Гюргя Арсова от с. Пехчево, Малешевско; кн. 39, 1892, стр. 458—460.

ОБРЕДНИ ПЕСНИ

73. Дан войвода и сур елен

Подгонен от Дан войвода, еленът се обръща към него и го уверява, че не ще може да го настигне, защото е от кошута-първеския. Но ловецът отговаря, че също е първи син на майка си и е от кобила-първеския.

Записал Михаил Васильов от Рада Васильова от Котел; кн. 2, 1870, стр. 91—92.

74. Коледарска песен

Всички светии се събират на кръщенето на млада бога, само св. Никола го няма. Изпращат Арахангел да го извика. Той идва, дават му чаша с вино, но скоро задрямва, без да чули или да разсипе чашата. Когато се събуди, светините го питат за това чудо, а той отговаря, че се е притекъл на повика на гемеджните да успокон разбушувалото се Черно море.

Записал М. Дринов от баба Цончовица от Панагюрище; кн. 11 и 12, 1876, стр. 157—158.

75. Рабро юнак и сур елен

Рабро юнак с добрия си кон преследва сур елен, който проговаря и му казва, че не може да го стигне, защото сам господ го закриля и на главата му е разпятието. Като вижда, Рабро юнак се връща.

Записал Т. Васильов от Етрополско; кн. 13, 1885, стр. 144—145.

76. Коледна песен, която се пее на най-старата жена в дома

Божа майка сънува чуден сын: израсло е дърво у рай божи, стеблото му — позлатено, клоните — посребрени, а шумата — маламена. Св. Илия тълкува съня и така: позлатеното стебло е сам бог, посребрените клони — светините, а маламената шума — дечица-млечничета.

Записал С. Ватьов от Г. Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 554.

77. Коледна песен, която се пее на домакин

Св. Петка и св. Неделя слугуват у джелеп Нейо, наливат вино и ронят сълзи. На въпроса му защо плачат, св. Петка отговаря, че само пият и ядат, а за добро дело не се сещат. Трябва да строят църкви от злато и сребро и от безценни камъни. Но джелеп Нейо отговаря, че ще настане турско царство, затова трябва да строят църкви от вар, камъни и тухли.

Записал С. Ватьов от Г. Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 255.

78. Коледна песен, която се пее на мома

Милкината майка се похвалва на кладенеца, че нейната дъщеря е най-хубава, дори слънцето би надгряла. Дочува я ясно слънце и поръчва на другия ден майка и да я изведе да се надгриват. Облечената в злато и сребро девойка надгрива слънцето.

Записал С. Ватьов от Г. Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 256.

79. Коледна песен, която се пее на момче

Момък обикаля с кончето си Цибро поле и съглежда три хора. Спира се пред първите две, но не ги харесва и отминава. На третото хоро обаче съглежда хубавата Милка. По съвета на кончето си се хваща до нея. Тя го предупреждава да мирува, защото брат и е там, но той заявява, че тя ще бъде негова и я грабва от хорото.

Записал С. Ватьов от Георги Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 556—558.

80. Коледна песен, която се пее на малко момче

Малко момче грабва китката от момината глава и я туря в пазвата си. Там я пази до Великден, когато изнася вино да черпи всички, а хората благославят, че виното му е хубаво като комка на Великден, като бял мед на Илинден, като агне на Гергьовден.

Записал С. Ватьов от Георги Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 558.

81. *Коледна песен, която се пее на домакия*

Иван Кръстител заповядва всичко живо да замре, докато той кръсти млада бога. Само трепетликата не престанала да трепере, затова той я прокълнал вечно да трепере и да расте само на усойни места.
Записал С. Ватъв от Георги Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 588—559.

82. *Коледна песен, която се пее на овчар*

Ян кехая води три стада. В едното стадо звънец бие, във второто кавал свири, а в третото агне блее. На въпроса му защо блее, то отговаря, че три дни не е виждало своята майка. Тогава Ян кехая отговаря, че турци са я заклали.
Записал С. Ватъв от Георги Колев от Сухиндол; кн. 21 и 22, 1887, стр. 559—560.

83. *По Коледа*

Двама братя овчари заспиват и стадото им се разпилява. Събуждат се и отиват да го гърсят. Попадат на юда-самовила. Тя ги пита какво ще дадат, ако им покаже стадото, а те отговарят, че ще ѝ дадат овните. Но самовилата иска за награда по-малкия брат.
Записал Петър Благоев от с. Радилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 201—202.

84. *Света Мария*

Света Мария обитава манастир, но веднъж, като се връща, не намира детето си. Господ ѝ отговаря, че детето е при него, на златен одър стои, със златна ябълка играе.
Записал Устагенчов от поп Алексовица от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 654—655.

ЛАЗАРСКИ ПЕСНИ

85. *Теменуга и синчец*

Малка мома отива с менци за вода на хайдушкото кладенче. Там намира двама гърци, които говорят, че ще ѝ вземат гривните да изковат ключове. С тях ще отключат три сандъка, ще извадят премяна да променят лазарка, че лазарка хубаво играе, бели поли развява, жълти чехли разтропва.
Записал Т. Васильов от Етрополе; кн. 13, 1885, стр. 145—146.

86. *Сиви, бели гълъби*

На въпрос, отправен към гълъбите, къде са летели, те отговарят: летели са до кадънски дворове. Там са видели кадънка на чардак да седи, мъжко дете да държи и шапчица му ниже с два реда жълтици и третия маргарит.
Записал Т. Васильов от Етрополе; кн. 13, 1885, стр. 146.

87. *Момци моми делят*

Момци делят моми на висока планина. На най-хубавия момък се пада и най-хубавата девойка. Той я завежда у дома си като отмяна на майка си.
Записал Т. Васильов от Етрополе; кн. 13, 1885, стр. 146—147.

88. *Неда мома и циганче-катунче*

Неда пасе петдесет пауна и двеста пауници. Либето ѝ Паун я предупреждава да се скрие под пауново крило, защото ще мине турска войска. Минава войската и никой не забелязва скритата девойка. Накрая едно циганче-катунче подплашва пауна, който хвърква и открива Неда, и то я поробва.
Записал Т. Васильов от Етрополе; кн. 13, 1885, стр. 148—149.

90. *На Лазарица*

Песента е съвет към момците да не любят две моми, две дружки или две братовчедки. Юнак отива при Стояна и я моли да му отвори, а тя му отговаря, че е белила платно и е уморена. Отива при Дона, но и тя го връща с думите, че е копала лозе и е също уморена.
Записал Петър Благоев от с. Радилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 200—201.

ГЕРГЬОВДЕНСКИ ПЕСНИ

91. *Св. Георги и хала*

Ненаситна хала се е заселила край Черно море и от всяка къща изяжда по един човек. Идва ред и на цар Костадиновата дъщеря Ирма, която, пременена със злато и сребро, отива към халата. Насреща ѝ идва св. Георги, комуто тя разказва защо плаче, и той убива халата. Цар Костадин му дава кръчма и ключове от нови саран.

Записал Т. Васильов от Етрополе; кн. 13, 1885, стр. 147—148.

92. *Гергьовден*

Сиромаш Стоян няма агне да заколи на Гергьовден и решава да заколи детето си, за да отслужи молитва пред бога. Господ обаче се смиява над жертвата заради покорността ѝ и избавя детето, като изпраша агне на сиромаша за Гергьовден.

Записал С. Ж. Д-в от Шанка Дишкова; кн. 23 и 24, 1888, с. 904.

СЕМЕЙНО-ОБРЕДНИ ПЕСНИ
СВАТБАРСКИ ПЕСНИ93. *Мама Иванчо сгоди*

Майка сгодява сина си за девойка-презморянка. Когато сватбата тръгва, дюлите дъфтят, сеят ечемиците и агънцата се агнят. Когато се връщат с булката, жънат ечемиците, дюлите зреят, а агънцата лъчат. Сватбарите се спират на брега на придошлия Дунав и никой не се решава да го преплува. Само Иванчо се хвърля във водата и изчезва от погледа им. Всички го мислят за удавен, но булката отказва да се върне. Приспигат в дома на младоженците и сварват там Иванчо.

Записал Цани Гинчев от Търновско; кн. 4, 1871, стр. 74—76.

94. *Сватбена*

Песента е изповед на момък, който не може да повярва, че либето му се е оженило. Когато я дават, когато сватовете идват, той все не вярва. Едва когато излиза невестата да целува ръка и само на него не целува, той повярва. Пробожда кончето си и говори: свивай се конче, както моето сърце се свива за белоллика девойка.

Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 174—5.

95. *Когато се отива за момата*

Другарките на момата я препупреждават, че славей е влязъл в градината и е опасъл цветето ѝ, най-вече белия босилек. А тя отговаря, че за това го е садила, с бурмалия пръстен прашила, с филджан посипвала.

Записал С. Вацов от Симеонка Мишакова; кн. 19 и 20, 1886, стр. 255.

96. *Когато поведат момата*

Ела се свива превива, мома се с рода прощава. Невестата поръчва на майка си сутрин да ѝ полива цветето с роса, на пладне с вода, а вечер със сълзи. Майка ѝ я успокоява, че и в новия дом ще има майка, братя и сестри, но тя отговаря, че новата майка е немилостива, братята — нежалостиви и сестрице — немилостивни.

Записал С. Вацов от Симеонка Мишакова; кн. 19 и 20, 1886, стр. 255—256.

97. *Славей и Миля*

Миля отглежда славей, но когато се сгодява, решава да го продаде. А славеят я пита защо го продава, а не го вземе със себе си. Вместо него кой ще я вечер приспива, кой ще я сутрин събужда.

Записал С. Вацов от С. Мишакова; кн. 19 и 20, 1886, стр. 255.

98. *По сватби*

Хубава Вела жени брат си и ще бъде зълва. Брат ѝ я уговаря да не идва на сватбата, защото друмищата са тъмни и каџни, сватовете — луди-ниини, ще ѝ вземе някой китката и ще стане крамола.
Записал Петър Бляюев от с. Радилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 202.

ЛЮБОВНИ ПЕСНИ

99. *Страту и Еленка*

На кръстопът Страту среща изгората си Еленка и я пита защо е кахърна, дали е болна лежала, или я майка мъмрала, или я рано дигнала. Еленка отговаря, че майка ѝ я годила за Георги Чакър-войвода.
Записал В. Д. Стоянов от Лука Радулов от Котел; кн. 2, 1870, стр. 92.

100. *Донке ле, вакла байнова*

Стоян пита Донка защо рано пред зори изкарва говедата и плаче, дали я майка мъмрила, или я рано дигнала. Донка отговаря, че е била снощи на субат, упяла се и заспала. Дяволът ѝ издебнал и ѝ откраднал гердана с трите жълтици.
Записал В. Д. Стоянов от Васил Николаев от Сливен в Одеса; кн. 5 и 6, 1872, стр. 209.

101. *Стойна Попова*

Хубава Стойна две хора играе, две песни пее и два танца води. Терзията Митре я задыва, а тя го заплашва с братята си. Оказва се, че на тях им е твърде драго Митре да им стане зет.
Записал Г. П. Бояджиев от Велешко; кн. 9 и 10, 1874, стр. 96.

102. *За невяста в Солун*

Стоян отива в Солун за невяста, защото там имало хубави моми. Там намира две сладни моми и пашовите делни го хващат. Той успява да ги надхитри, грабва едната мома и я завежда у дома си.
Записал В. Д. Стоянов от Т. Я. Ченгелов от Шумен; кн. 7 и 8, 1873, стр. 112—113.

103. *Пене, мила, бачку*

Кольо пита Пена защо е върнала пратените ѝ от Паун девет алтъна и павур е ракия. Тя отговаря, че не е била в къщи. Тогава той ѝ съобщава, че Паун вече се е оженил и той ще ходи до Стамбул да му води конете. Девојката го увещава, че ще му даде каквото понеска, само да не ходи да придружава бившото ѝ либе.
Записал Г. П. Бояджиев от Вилка Паничкова от Калофер; кн. 9 и 10, 1874, стр. 103—104.

104. *Момче-дряновче*

През Дряново минава момче-дряновче, което яха сив кон, седи на синьо седло, сребърна юзда държи, флорин зенгин дърпа.
Записал М. Дринов в Цариград от Петър от Костурско; кн. 11 и 12, 1876, стр. 162—163.

105. *Шо шеш, момне, край ливада*

На въпроса, какво прави край ливадата, девојката отговаря, че е дошла да бере сини китки теменуги, жълти бели кумониги и червена пероника, да вие китки и венци и да ги дава на момчета-ябанджии, за да се пукат местните ергени и да не се хвалят, че са кердосали моминия венец и ще кердосат и момата.
Записал Т. Милъев от М. Търново; кн. 11 и 12, 1876, стр. 166—7.

106. Стоян майци си думаше

Стоян иска от майка си по-скоро да го задомни, догде му се гаят момите, защото когато минава през село, момите го замерят с китки, младите булки — с ябълки, а вдовиците — с дюли. Майка му обаче го съветва да походи още ерген, за да може да обиколи казите и касабите си.

Записал Т. Милжов от М. Търново; 11 и 12, 1876, стр. 167—168

107. Дилбер Яна

Момък обикаля много градове, но нийде не намира като дилбер Яна от Стамбол — такава тънка и висока, бяла и червена. Тя стои на порти, грее на четири страни, плете ален чорап и със звезди го реди. На главата ѝ има две китки. Момъкът грабва едната, а девойката извиква да го хванат, но да не го бият, а да го предадат на нея.

Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 172—173.

108. Мама залюбва младо дяче

Мама бере росна китка, но минава младо дяче и грабва китката ѝ. Девойката извиква деветимата си братя да го уловят, но поръчва да не го бият, а да го дадат в нейни ръце. Братята го залавят и го довеждат при нея. Но тя нито го бие, нито му се кара, а го залюбва.

Записал Е. Каранов от Кратово; 11 и 12, 1876, стр. 173.

109. Целувката е до века

Момък намира в градина заспаля девойка. До главата ѝ стомна, в стомната — студена вода, във водата — китка цвете. Чуди се дали стомната да счупи, или китката да вземе, или момата да целуне. И решава, че стомната пак ще си купи, китката пак ще си набере, а целувката е до века.

Записал Е. Каранов от Кратово; 11 и 12, 1876, стр. 175.

110. Мори Митро, црнооко!

Момък иска от девойка китката ѝ от невен и босилек. Тя отговаря, че китката ѝ е брана от майка ѝ, китена от снаха ѝ, преброена от братя ѝ, а превързана от сестра ѝ. Но щом иска нейната китка, да дойде рано сутрин с трюк — един за него, един за нея, един за тънките ѝ дари и ще избягат.

Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 176.

111. Сама мома се хвали

Седнала мома в градина и си пее: блазе на оня, който ме вземе. Зачува я лудо-младо и я замеря с дюля между веждите. Девойката го прокллина да му изсъхнат и двете ръце, а момчето я моли да не го кълне така, защото можеш да ѝ е късметът и как тогава ще го гледа болен. Тогава девойката се обръща към бога да не чува клетвата, а ръцете на момчето да цъфтят като ружа у градина.

Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 177—178.

112. Поиде мома на студена вода

Мама отива за студена вода. На извора я сварва лудо-младо и ѝ иска вода да пие и да напои коня си. Девойката му отговаря, че трябва първо да пита майка си дава ли се вода на ерген. А момъкът ѝ се присмива тепърва сели ще пита майка си, след като цяла нощ му е лежала на ръката.

Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 178.

113. Мехмеде, мори, Мехмеде

Търсят да уловят Мехмед, прочут с хайдутлука си и с това, че люби всички хубави момичета. Изправен пред съда, той иска дрънквата да посвири, за да му се разсеят кахърите. Като го чува, кадията заявява: халал да му са момите, той да би бил момиче, и той след него би тръгнал.

Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 90—91.

114. *Бошнашка делия*

В Будин се продава дорест кон за 600 алтъна. Купува го бошнашки делия и отива с него в село Сарбиново. Като върви калдаръми кърти, като мига, керемиди свала, като диша, кепенци затваря. На чешмата вижда девойка, която иска да вземе, но тя се оказва кралювата шерка.
Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 92.

115. *Мори майко, да си видела*

Девойка съобщава на майка си, че е видяла по Миджовите дворове момче, което яха на сив кон, седи на синьо седло и говори бошнашки думи. Моли майка си да отиде да разбере дали е женено, или не е. Ако е женено, ще събира билки за разделяне.
Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 93.

116. *Стани ми, севдо, отвори*

Момче моли либето си да стане да му отвори портите, с очи да го напоя, с лице да го нагости. Но девойката заявява, че не може да стане да му отвори, защото е ходила на пазар и си е купила белило, червило и писало.
Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 93.

117. *Сдумали се двама млади*

Сдумали се двама млади вечер късно на чешмата да бягат, докато гората шума има и полето детелина. Подслушва ги старо харо, отива на момините двори и ѝ предлага същото. Девойката отговаря да почака да си вземе фереджего и не вижда в тъмнината, че това не е лудо-младо, а старо-харо с бяла брада.
Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 94.

118. *Заминувай, мала моме*

Момък моли девойка да минава често край неговите двори, за да гледа бялото ѝ лице дали му подхожда. А девойката отговаря: и да гледа, файда няма, а зарар има, тъй като нейното лице е продадено за два пръта жълти жълтици.
Записал К. Иречек от Чепино; кн. 8, 1884, стр. 94.

119. *Хубава мома род няма*

Иован пита Ердана защо ходи тъжна, а тя му отговаря, че майка ѝ болна умира, баща ѝ лежи в затвора, а брат ѝ водят хайдути. Момъкът ѝ заявява, че е готов да продаде всичко, за да ги спаси, само те да се оженят. А девойката му отговаря, че това не може да стане, защото са роднина. Иован има готов отговор: дълбока вода брод няма, ситна риба лов няма, хубава мома род няма.
Записал С. Ж. Д-в от Зайчар; кн. 8, 1884, стр. 88.

120. *Рада люби двамина*

Рада люби двамина — Вельо и Черньо. На Черньо се присмяла, че с такива като него би заградила бащините си дворове, а него самия би поставила на малки врата долен праг, та кога минава да си изтрива чехлите в мустаците му. Обиденият момък ѝ се заканва, че ще ѝ извади очите и ще ги продаде като черни черешки. Скоро изпълнява заканата си.
Записал С. Ж. Д-в от Зайчар; кн. 9, 1884, стр. 88—89.

121. *Момиче, голям дяволе*

Момък говори на либето си да не му създава кахъри, защото той си има, къде да дая и неговите. Девойката го съветва да ги събира в пазвата си и на пролет да ги засее. Ако поникне пилер, още много ще пита за нея, ако поникне тинтява, сам попът ще ги венчава.
Записал С. Ж. Д-в от Зайчар; кн. 9, 1884, стр. 89—90.

122. *Първи петли пропяли*

Девојка тъжи, че петлите са пропели, а либето ѝ не дохожда. Вместо това то ѝ праща хабер, че се е оженило — тънка топола — невяста, дълги конопци — венчила, касапски псета — сватове, а галуници — кумници.
Записал С. Ж. Д-в от Зайчар; кн. 9, 1884, стр. 91.

123. *Проклет да е, кой люби две моми*

Момък отива при Дона и я моли да го прибере, че го вали дъжда, а тя го праща при Бона защото тя му била по-мила. Отива при Бона, а тя го праща при Дона, като му дава същия отговор. И така сиромашът остава сам на дъжда.

Записал С. Ж. Д-в от Зайчар; кн. 9, 1884, стр. 90—91.

124. *Сулуман Алиов и либето му Авиша*

Авеша канц либето си Сулуман да ѝ отиде вечерта на гости, защото е сама. Той отговаря, че вуйна му и леля му са на гости, затова ще отиде късно вечерта по петляно време.

Записал Т. Пеев от с. Добревци, Тетевенско; кн. 15, 1885, стр. 435—436.

125. *Садила мома леха каранфил*

Мома сее леха каранфил, за да го дава на момчета-чужденчета, да се пукат нашенците.

Записал С. Вацов от Стана Митрева от с. Княжево, Софийско; кн. 17, 1885, стр. 320.

126. *Вида и момче*

Девојка заспива в градина с накита на главата си, а като се събужда, вижда, че го няма. Момче се провиква да идад да го търсят, където го намерят, там ще го делат — на нея — накита, на него — русата ѝ глава. Същото се повтаря и с моминия гerdан. Момчето казва, че гerdанът ще бъде на момата, а бялото ѝ гърло — на него.

Записал С. Вацов от Стана Митрева от с. Кнежа, Софийско, кн. 17, 1887, стр. 320—321.

127. *Мома Радуна*

Всички моми отиват на събора на Стара планина, само Радунината майка не я пуска, защото там имало всякакви гидии. Но Радуна облича свиленото си рухо и отива. Там един гидия ѝ взема китката, друг я целува, а тя нищо не им казва, само им върти глава. Но щом трети гидия я настъпва, тя изважда влашко ножче и го пробожда.

Записал С. Вацов от Стана Митрева от с. Княжево, Софийско; кн. 17, 1885, стр. 121.

128. *Смешна*

Дядо оре, а девојки пеят в ливадите. Като ги дочува, той зарязва воловете и отива при тях. Пита една мома ще го вземе ли, а тя му отговаряла, че ще го вземе, ако си обрѝне брадата, утрепе жена си и хариже децата си. След като свършва това, дядото, се връща и пита хубав ли е. Момата му отговаря, че е хубав като проскубано петле.

Записал Петър Благоев в с. Радилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 203.
Вариант: Подмладен дядо, записал Устагенчов от Неда Генчова от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 656.

129. *Девојка и Месечко*

Девојка разпитва месеца, като грее от изток до запад, грее ли у войнови двори. Дали годеникът ѝ събира сватове и ще трѝгне ли за добра девојка. Месецът отговаря, че момъкът нанстина се готви за сватба, мисли за нея, но за друга невяста ще ходи.

Записал С. Вацов от Пирот; кн. 32 и 33, 1890, стр. 372.

130. Кое лице е по-хубаво

Два славея се питат коя гора е по-хубава — елховата или бръшляновата, — кое цвете е по-хубаво — белият босилек или голямото цвете, кое лице е по-хубаво — моминото или момковото. Бръшляновата гора и белият босилек са хубави, но не могат сами и се извиват към елховата гора и голямото цвете. Моминото лице е по-хубаво, но също не може само, извива се към момковото. Записал С. Вацов от Пирот; кн. 32 и 33, 1890, стр. 372—373.

131. Северина гиздава девойка

Девойка с две коси три откоса прави: един откос — ситен бял босилек, втори откос — трева детелина, трети откос — зелена коприва. С босилека храни кончето на либето си, с детелината — на кума си, а с копривата храни братовото си конче.

Записал С. Вацов от Пирот; кн. 32 и 33, 1890, стр. 373.

132. На хоро

Момък изпраща майка си да иска Донка. Ако я дадат да се позабави, ако не я дадат да се върне бързо. Той ще си поръча калугерски дрехи и ще стане духовник. Ще дойде в село да изповядва. Тогава Донка ще дойде също да се изповяда, а той ще я пита за греховете ѝ на млади години.

Записал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 465.

133. Хороводна

Мама изповядва болката си, че родителите ѝ не са я дали на сиромашко място за голямо момче, а са я дали на чорбаджийско място за малко момче.

Записал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 466.

134. Песен на бране лешици

Мама пее в гора зелена. Дочува я калугер ѝ я кълне, защо не е запяла вчера заран, докато не бил се покалугерил. И прокллина черното рухо, огън да гори килимъвките, а вода да носи белите книги.

Записал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 467.

Вариант: Калугерска неволя, записал Ив. Бакалов от Велика Текова от с. Батошево, Севлиево; кн. 40, 1892, стр. 659.

135. Момина и момкова поръка

Мама поръчва на либето си да я изпие на пушката си, та кога се мери, да ѝ се радва, а той ѝ поръчва да го изпие на хурката си, та кога преде да го гледа и да му се радва.

Записал Устагенчов от Тодорица Недина от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 656—657.

136. Девойка платно търс

Девойка търс платно и сълни рони, че либето ѝ е отишло войник в Плевен, а който е отишъл там, жив не се е върнал. Но скоро се задават войници, между които и нейното либе, което я пита дали не се е задомила.

Записал Ив. Бакалов в Дряново; кн. 40, 1892, стр. 658—659.

СЕМЕНО-БИТОВИ ПЕСНИ

137. Стоян чичо си думаше

Стоян иска от чичо си пари в заем, за да подкове биволите си, но чичо му поисква срещу това да си заложат булчето. Стоян се връща много огорчен, продава биволите и купува пушка, с която убива чичо си.

Записана от В. Д. Стоянов; кн. 7 и 8, 1873, стр. 107.

138. Писъл ми е Андрей

Писъл Андрей петстотин вакли шиленца и 50 овни каръмски. Но скоро заборяня, от кахъри се разболява и лежи цели 9 години. На деветата година изпраща

майка си да извика духовник, изповядва се и умира на коленете на майка си с молба към бога да се погрижи за нея, тъй като той е бил единичък син.
Записал В. Д. Стоянов; кн. 7 и 8, 1873, стр. 108—110.

139. *Девојка кълне бял Дунав*

Девојка кълне бял Дунав, загдето е отнел нейния мил братец. От жалба Дунав проговаря, че тя е имала брат луда аджамия, който яхал кон триж по-аджамия. Веднъж нагазил Дунава, и вече не излязъл.
Записал Г. Н. Бояджиова от Велешко, кн. 9 и 10, 1874, стр. 103

140. *Стоян се венчава за Илинка чрез хитрост*

Стоян харесва Илинка, която бели платно на мермерен камък с позлатена бухалка. Връща се в къщи и пита майка си какво да направи, за да вземе девојката. Тя го подучва да си престори на умрял и когато дойдат всички девојки с шарени хитки и восъчни свещи, той да хване Илинка и да се венчае с нея. Така и става.
Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 169—171.

141. *Зълва отравя снаха си*

Петър казва на сестра си, че си е намерил мома и ще се ожени. На нейния въпрос дали е хубава, той отговаря: дважд по-хубава от тебе. Тогава Калина му заявява да не я води в къщи, защото тя ще я отрови. Въпреки това скоро Петър довежда невястата в къщи и веднаж, когато отива на пазар, Калина купува ябълки, ракия и отрова и изпълнява закана си.
Записал Е. Каранов в Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 171 — 172.

142. *Два брата рождени и хубава Яна*

Двама рождени брата се скарват за хубавата Яна. Единият гласи сватба и тръгва за нея през гъста гора и другият гласи сватба и тръгва през равно поле. Конете им потънали във вода, а ножовете им в кръв. Янината майка обаче, за да не погинат рождени брата заради дъщеря ѝ, изважда даровете, дарила и тях, и сватбарите но не им дала Яна.
Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 11 и 12, 1876, стр. 174.

143. *Грабил Богдан хубава девојка*

Грабва Богдан хубава девојка и заедно със сватбарите бягат три дни през три планини, а четири през мътна вода. Спират на почивка и разпъват три бели чадъра — един за сватозете, другия за кума и стария сват, а третия за младоженците и двамата девери.
Последните отиват да берат трендафил и ги оставят сами. Тогава Богдан казва на невястата си, че когато отидат у дома му, ще излезе машеха му да я посрещне с чаша вино, в която има отрова. Тя да вземе чашата, да се поклони и без да пие, да я даде на по-малкия девер, който е син на машехата.
Записал Г. П. Бояджиов от Велешко; кн. 3, 1882, стр. 180 — 183.

144. *Заслужено наказание*

Бяла Мара пита млад Корун защо не идва като напред често, а той ѝ отговаря, че е чул, че тя има мъжко дете, което е по-юнак и от татко си. Тогава тя го съветва да отиде в гората, а тя ще се престори на болна и ще изпрати мъжкото си дете без оръжие на лековитите извори в гората да ѝ донесе вода и той да му отсече главата. Но когато тя възпира детето да не взема оръжието си, че водата ще загуби лековитите си свойства, то заявява, че при смъртта си баща му го е заклел никъде да не ходи без оръжие, и го взема със себе си. В гората отсича главата на Корун и я занася на майка си, а след това отсича и нейната.
Записал Г. П. Бояджиов от Велешко; кн. 3, 1882, стр. 183—189.

145. *Огняна Мария*

Питат Огняна Мария къде отива. Тя отговаря, че отива при бога да вземе ключовете, да заключи небето и облаците, та три години дъжд да няма, защото си-

говете мислят бащите за съзидни, а дъщерите мислят майките си за робини. Три години нямало дъжд и настанала голяма скъпотия. Тогава синовете признали бащите за бащи, а дъщерите — майките за майки.
Записал Хр. С. Ковачевский от Кюстендилско, кн. 12, 1884, стр. 116.

146. *Марко и Мартин*

Румена девойка минава край тъмна тъмница, чийто стени се мият от водите на Рунджа, и дочува жалбите на двама затворника. Това са братята Марко и Мартин, затворени още като деца, а сега са вече побелели старци. Те се утешават с това, че поне не са на чужбина, а у кралица-сестрица и у краля — техен зет. Румена съобщава чутото на кралицата, която отключва тъмницата и прегръща милите си братя, като им иска прошка, загдето не е знаела да ги освободи порано.
Записал Т. Васильов от Етрополе, кн. 13, 1885, стр. 149 — 150.

147. *Крал Стефан и сестра му Мария*

Крал Стефан обикаля света и тъй като не намара своя прилика, решава да се ожени за сестра си. Тя обаче му казва да построи църква, да събере 12 патрици, 13 владци, 15 калугери и 150 дякони, които да видят в книгите пада ли се брат сестра да вземе. Патриците, владците и калугерите заради хатъра на краля казват, че това е възможно, затова ги стига клетвата на Мария и те се превръщат в камани, кютуци и дяволи. А дяконите грейт като ясно слънце, защото казват, че не бива брат сестра да вземе. Тогава крал Стефан иска прошка от сестра си, но тя го праща да пости в гората 12 години и господ ще му прости.
Записал Т. Пеев от Етрополе; кн. 14, 1885, стр. 313 — 315.

148. *Айша и сестра ѝ Ата*

Айша кара сестра си Ата да слезе от черницата и да чуе какво говори баща ѝ с Рустем. А Ата ѝ отговаря, че сега е била там и баща ѝ е сгодил Айша за Рустем, защото той дава жълтици с паници.
Записал Т. Пеев от с. Добревици, Тетевенско, кн. 15, 1885, стр. 435.

149. *Невярно либе Петкана*

Петкана изпраща мъжа си войник и въпреки поръчката му да отваря и затваря портите със слънце още първата вечер тя поканва първото си либе Гургул. Но мъжът ѝ се връща, намира Гургуловите ножове под възглавницата ѝ, свиква роднините си и им задава загадка — има си нива зелена, в която влиза елен, дали нивата да ожъне или елена да пребие. Тогава Гургул го съветва да загради нивата си.
Записал Ив. Кацаров от Пирдоп; кн. 15, 1885, стр. 437 — 439.

150. — *Павловица несвидлива*

Двама братя обичат много сестра си Яна. Ревнивата жена на единия, Павловица, убожда коня и сивите юнци на Павел, източва виното и казва, че всичко това е направила Яна. Тъй като мъжът ѝ не обърнал внимание на това, тя убожда и мъжкото си дете и отново наклеветява сестрата. Павел насича сестра си. От русата ѝ коса изникнала гъста кория, над сърцето ѝ се изграждат църкви, а от очите ѝ бликват бистри кладенци.
Записал С. Вацов от Гюра Вучковци от с. Княжево, Софийско; кн. 16, 1885, стр. 162 — 164.

151. *Бащин дом и войнов дом*

У бащини двори девойката хоро играе, гердан ниже и песен пее, у войнови двори — кага слуша, съзид рони и през плет поглежда.
Записал С. Вацов от Стана Митрева от с. Княжево, Софийско; кн. 17, 1885, стр. 320.

152. *Две щерки, две пособкини*

Майка родила две дъщери една след друга (пособкини). Първата Мария — била

хубава, втората — Маргита — по-грозна. Дошъл Стоян да иска Мария, но за да не прежени сестра си и да я посрами, тя я облича със своето рухо и сватовете отвеждат Маргита. Но момъкът разбрал истината и я блъснал в Дунава. Майката и сестрата научават за това чак след 9 години.
Записал С. Вацов от Стана Митрева от с. Княжево, Софийско; кн. 18, 1885, стр. 451 — 452.

153. Воин Стоян и неговото либе

Стоян отива воиник и оставя младо булче, което му обещава да го чака 9 години. След 10 години, когато китката на Стоян повяхва, той се връща в селото и заварва невестата си под второ венчило. Тя го познава и разтуря сватбата.
Записал С. Вацов от Мария Кръстовица от Пирот; кн. 19 и 20, 1886, стр. 253 — 254.

154. По седянки

Девојка решава да избяга от бащиния си дом. Брат ѝ я моли да се върне, защото майката лежи болна, за вода гори, за сянка тлее, но Яна отговаря, че няма да се върне.
Записал П. Благовое от с. Ридилово, Пешерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 200.

155. По сборове

Марко се оженва за Стойна Попова и сред ноц отива за вода на Дунав. Брегът се срутва и той се удавя. Кончето му се връща и съобщава за това. Тогава Стойна заплаква с думите, че снощи е била девојка, посредноц — невеста, а призори — вдовица.
Записал П. Благовое от с. Радилово, Пешерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 202 — 203.

156. Песен на седянка

Янка отива със Стоян войвода на гости у майка си. По пътя тя го съветва как да иска прошка от майка ѝ.
Записал С. Иванов от Пирдоп; кн. 34, 1890, стр. 575.

157. Марийка и Стоян

Марийка до късно седенкувала, докато чула глас, че Стоян се връща уморен с девет рани в гърдите. Когато отваря, намира го вдървен пред вратата.
Записал Галунски в Жеравна; кн. 37 и 38, 1891, стр. 254.

158. На седянка

Стоян се моли на бога да го дари с мъжко детенце, да го гледа три години и да го заколи курбан на св. Илия. Но когато бог изпълнява волята му, той се чуди как да посегне на детето си. Господ се смислява и го научава да заколи за курбан вакло агне.
Записал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 464—465.

159. Болен Георги

Георги лежи болен девет години. На жена му дотяга да го гледа и тя му иска прошка, за да се ожени. Той ѝ отговаря, че ако намери левент като него, нека да се ожени. След дълго търсене тя се връща и заявява, че още девет години да лежи, пак няма да го напусне.
Записал Г. Гергев от Пирдопско; кн. 39, 1892, стр. 466—467.

160. Стоян и Русанка

Стоян се връща от дълъг път, но вместо Русанка портата отваря майка му. На въпроса къде е невестата му, тя отговаря, че е минал гемеджия и я е купил за седем оки жълтици. Стоян заплаква и тръгва да я търси.
Записал Устагенчов от Неда Алачкина от Травна; кн. 39, 1892, стр. 470—471.

161. *Майка убива сина си*

За да избегне божнето предказание, че ще погине от майчината си ръка, Стоян напуска младата си невеста и тръгва на печалба. За девет години спечелва много пари, купува стада и се връща. Майка му го мисли за богат търговец и го заколва, за да му вземе парите, но снаха ѝ разкрива, че това е нейния син. Записал Устагенчов от Цана Кичючкина от Трявна; кн. 40, 1892, стр. 450—452.

162. *Славей тъжи за рожбите си*

На въпроса защо рано рани и в зори пее, славейът отговаря, че са минали трима търговци и са му взели три славейчета. И макар да са ги поставили в царските двори в златни кафези, птиченцата ронели сълзи. Записал Устагенчов от Неда Генчова от Трявна; кн. 40, 1892, с. 655.

163. *Драганова майка*

Момък пада от висока ела и се набива на ножовете и пищовите си. Майка му плаче и пита какво ѝ е сторил Драган, та го е погубила. А елата отговаря, че той се е качил да види черни орли. Записал Устагенчов от баба Иван'ца в Бичкийнята, Габровско; кн. 40, 1892, стр. 655—656.

164. *Петкана и зълвите ѝ*

Петкана разказва на мъжа си, че баща му е уловил риба, а зълвите са я сготвили. Тя е хапнала, но сърцето я заболяло. Докато Стоян каже, че това не е било риба, а змия, Петкана умира. Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горно-джумайско; кн. 41 и 42, 1893, стр. 949.

165. *Пиян Стоян*

Пиян Стоян заколва майка си, сестра си, жена си и децата си. След това събира дружина и я води девет години. Веднаж сънува, че земята, слънцето, месеца и звездите се преобръщат. Дружината му тълкува, че това са майка му, сестра му, жена му и децата му, които е заколал. Стоян се разкайва и си отрязва главата. Записал Танас Върбански от с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 44, 1894, стр. 293—294.

166. *Ганка пристанала на Беля*

Ганка се оплаква, че ѝ е додеяло кървави ризи да пере, юнашки глави да крие и остри саби да трие, носени от мъжа ѝ Марко. Затова тя избягва от него и се оженва за Бельо. Но след девет години първият ѝ мъж я намира, намазва я с катран и я запалва, а на Бельо отрязва главата. Записал Танас Върбански от с. Преслав, Таврическа губерния в Русия; кн. 44, 1894, стр. 296—298.

167. *Хороводна*

Мъж се оплаква от жена си, че е болнава. Стари жени го съветват да замеси баница, да заколи кокошка, да наточи вино и да ги остави до главата ѝ с руно вълана. Като се връща от нива — от баницата и кокошката ни залъче, от виното ни капчица, а вълната — неочистена. Тогава той отсича върлина от гората и излекува мързеливата си жена. Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48, 1895, стр. 981 — 982.

ТРУДОВИ ПЕСНИ

168. *Кратовска каза*

Изреждат се всички села от Кратовската каза, като им се прикрепят епитети според основния занаят на населението. На някои се осмиват недостатъците. Записал Е. Каранов от Кратово; кн. 16, 1885, стр. 153—154.

169. По гроздобер

Башата на Грозда гради три кули и три тъмници с триста долгери и петстотин калфи. Самата Грозда подава кал, камани и вар. Баща ѝ я кара още повече да работи, защото кулите ще останат за нея.

Записал П. Благоев от с. Ридилово, Пещерско; кн. 25 и 26, 1888, стр. 199.

170. Хумористична

Девет кадъни една коза пасли, а още девет — едно яре. Така се захласнали, че изгубили ярето.

Записал С. Вацов от Пирот; кн. 32 и 33, 1890, стр. 372.

171. Жетварска песен

Драгана заспива под бяла ружа алена и с бяла кърпа прикрива лицето си. Но духва вятър и ѝ открива лицето, а тя го кълне че ѝ е прекъснал сладкия сън.

Записал Спиридон Иванов от Пирдоп; кн. 34, 1890, стр. 575.

172. Стоян и шиленце

Стоян пита шиленце защо е кахърно, а то му отговаря, че се е научило, че той ще го заколи на сватбата си. Стоян го успокоява, че ще му позлати рогцата и ще му посребри крачката, за да му води стадото.

Записал Галунски в Жеравна; кн. 37 и 38, 1891, стр. 251—252.

173. Жетварска песен¹

Питат солунска девойка защо навсякъде се жъне, а само в Солунско поле не се жъне, дали не е орано, или го е град било. Тя отговаря, че черна чума мори населението, та няма кой да жъне.

Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко Горноджумайско, кн. 48, 1895, стр. 977.

174. Жетварска песен²

Господар събира девойки да му жънат и поръчва да дойде и Алтън Мара. Тя се хваща до децата, уж да не я забележи войводата, но той я вижда и вечерта я задържа.

Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48, 1895, стр. 977 — 979.

175. Жетварска³

В градинката на Кала има три пиленца. Най-мило пеят първите две вечер и полунощ, защото пеят: „ай лягайте“ и „ай спете“. Най-омразно е третото пиленце, защото сутрин пее: „ай станете“.

Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48, 1895, стр. 979.

176. Жетварска⁴

Момък кълне звездата керванджийка, че го е измамил да тръгне с девет кервана.

Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48, 1895, стр. 979.

177. Жетварска⁵

Слънце е огряло над Петрови двори, защото майка син жени, дважд го преженва, трижд го превенчават и все мома му взема.

Записал А. П. Стойлов от Цвета Мазнеова от с. Лешко Горноджумайско; кн. 48, 1895, стр. 979.

178. Жетварска⁶

Момък говори на джан Милница, че майка му го вика да го ожени, но на него не му се иска да остави 70 турски села с посестримите си. Тя му отговаря, че

трябвало да ѝ каже три дни по-рано, за да каже на майка му да го не жени.
Записал А. П. Стоилов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48,
1895, стр. 979—980.

179. Жетварска 7

На събора в Панагюрище кметове, кметици, моми и момци се молят всеки да им
дойде, само Золума да не идва, че ще им разтури събора. Но той пристига,
всички избягват, само Яна не могла да избяга, защото била обкичена с тежко
имане.

Записал А. П. Стоилов от Цвета Мазнеова от с. Лешко, Горноджумайско; кн. 48,
1895, стр. 980—981.

„ПЕРИОДИЧЕСКИ ЖУРНАЛ“ И БОЛГАРСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Невяна Дончева

РЕЗЮМЕ

Создание Болгарского литературного общества в 1869 году является важным моментом в развитии болгарской фольклористики. Это наш первый научный институт, в программе которого обращается специальное внимание на собирание, записывание, опубликование и исследование болгарского фольклора.

Многосторонняя научная и общественная деятельность Болгарского литературного общества, которое в 1912 году превратилось в Болгарскую академию наук, отражается на страницах его органа „Периодический журнал“. В центре внимания этого журнала стоят проблемы общественных наук, причем ведущая роль принадлежит истории, этнографии и особенно фольклористике.

Столетие Болгарской академии наук является прекрасным поводом для оценки заслуг ее первого печатного органа в развитии различных областей болгарской науки. Предлагаемая читателю работа ставит себе цель оценить значение „Периодического журнала“ для одного раздела науки — фольклористики. Предметом нашего внимания являются все напечатанные на страницах „Периодического журнала“ за период с 1870 г. по 1911 г. фольклорные материалы, заметки, статьи, рецензии, исследования, посвященные проблемам фольклора. В этот период „Периодический журнал“ превращается в журнал Б А Н. Кроме того, работа содержит библиографию фольклорных публикаций в „Периодическом журнале“ и указатель опубликованных в нем болгарских народных песен.

Отмечается программа журнала по собиранию фольклорных материалов, в также требования со стороны его редакции к собирателям фонетически точно записывать. Кроме того, дается цифровая картина опубликованных в журнале песен, сказок, пословиц и поговорок, по годам.

Самые активные сотрудники „Периодического журнала“, собиравшие фольклорные материалы — это М. Дринов, В. Д. Стоянов, П. Р. Славейков, К. Иречек, Ц. Гинчев, К. Шапкарев, А. П. Стойлов, Х. П. Стойлов, Е. Каранов и др.

На страницах „Периодического журнала“ находим чрезвычайно интересные воспоминания и заметки о том, как зародились интересы к фольклору у некоторых сотрудников журнала, мысли о некоторых видах песен и описания путешествий по болгарским землям, в кото-

рых основное место занимают этнографические и фольклорные сведения. Здесь нужно указать на мемуары П. Р. Славейкова „Болгарские пословицы. История их собирания“ и на „Путевые записки о Средней-Горе и Родопских горах“ К. Иречека, как и на его статью „Песни болгармагометан из Чепино“.

Делается обзор фольклорных публикаций в журнале с тем, чтобы дать оценку его месту и его роли в развитии болгарской фольклористики и оценку заслуг их авторов не только в собирании, но и в изучении устного народного творчества.

«PERIODITCHESKO SPISSANIE» ET LE FOLKLORE BULGARE

Nevena Dontcheva

R é s u m é

La création de la Société littéraire bulgare en 1869 marque un moment important dans le développement de la science folklorique bulgare. C'est notre premier institut scientifique dans le programme duquel, entre autre, on se propose pour but de recueillir, de publier et d'étudier le folklore bulgare.

Les larges activités scientifiques, littéraires et sociales de la Société littéraire bulgare qui en 1912 se transforme en Académie bulgare des sciences sont réflétées dans son organe «Périoditchesko spissanié». Au centre des problèmes que traite cette revue sont les problèmes des sciences sociales et en premier lieu l'histoire, l'ethnographie et surtout la science folklorique.

Le centenaire de la fondation de l'Académie bulgare des sciences nous donne lieu à apprécier les mérites de son premier organe imprimé pour le développement des différentes branches de la science bulgare. La présente étude vise à mettre en relief le rôle de «Périoditchesko spissanié» dans le développement d'une de ses branches — la science folklorique. Les matériaux folkloriques, les notes, les articles, les comptes rendus et les études traitant des problèmes du folklore, publiés dans cette revue de 1870 à 1911 (c'est alors qu'elle devient «Revue de l'Académie bulgare des sciences»), présentent l'objet de ce travail. En outre il comprend une bibliographie des publications folkloriques dans «Périoditchesko spissanié» et un Indice des chansons populaires bulgares publiées dans la revue.

L'auteur met en vue le programme de la revue visant la collection des matériaux folkloriques ainsi que la justesse phonétique que la rédaction exige des collectionneurs lors de la mise sur papier des matériaux. Il présente un tableau des chansons, des contes, des proverbes et des dictons, publiés dans la revue, par nombre et par années.

Les collectionneurs de matériaux folkloriques les plus actifs, collaborateurs de «Périoditchesko spissanié», sont: M. Drinov, V. D. Stoïanov, P. R. Slavéïkov, K. Iretchek, Ts. Guintchev, K. Chaplarev, A. P. Stoïlov, Chr. P. Stoïlov, E. Karanov et d'autres.

Sur les pages de «Périoditchesko spissanié» on découvre des mémoires

et des notes très intéressantes sur la genèse de l'intérêt que certains de ses plus actifs collaborateurs prêtent au folklore, des idées sur certains genres de chansons, des notes de voyage à travers la Bulgarie dans lesquelles une place de choix occupent les détails ethnographiques et folkloriques. Il faut citer les mémoires de P. R. Slavěïkov «Proverbes bulgares. Histoire de leur collection» et «Notes de voyages sur la Srednagora et sur le Rhodope» de K. Iretchek ainsi que son étude «Chansons des Pomaks de Tchépino».

On y passe en revue les publications folkloriques pour déterminer la place et le rôle de la revue dans le développement de la science folklorique ainsi que pour apprécier les mérites de leurs auteurs non seulement dans la collection mais aussi dans l'étude des œuvres folkloriques.

